Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Irodalomtudományi Doktori Iskola
Német nyelvű irodalmak

Simon-Szabó Ágnes

Werther-fordítások kulturális átértelmezései 1800 körül
fordításelméleti és filológiai megközelítésben

Doktori értekezés

Témavezető:
Dr. Bernáth Árpád
Dsc. em. egyetemi tanár

Szeged, 2011

„Sie [die mimetischen Kulturpraktiken] depotenzieren die Wirklichkeiten,
indem sie sie potenzialisieren.“ (Horst Turk)

Tartalom

1. Bevezető	5
2. A kulturális szöveg-metafora.....	19
2.1 „Struktúra” vs. „predikáció” és „reláció” mint előzmények	20
2.2 A „sűrű” vagy „tömény leírás” szemiotikai kultúra-modellje.....	25
2.3 A kulturális emlékezet szöveg-modelljei	29
2.3.1 Irodalmi vs. kulturális szöveg.....	30
2.3.2 Szóbeli vs. írásbeli kulturális szöveg	38
2.4. Kultúrtörténeti és antropológiai feltételrendszer – módszertan és retorika.....	44
3. A kultúratudományok fordítás-metaforája	49
3.1 Tudománypolitikai és -elméleti kérdések összefonódása	50
3.2 A fordítás interdiszciplináris aspektusáról	56
3.3 Értelmező szószerintiség és töredezett nyelv a differencia-fogalom előzményeiként.....	67
3.4 A kulturális szöveg-modell újraolvasása	84
3.4.1 A világirodalom-koncepció aktualizálása	90
3.4.2 Az irodalmi fordítás átértelmezéséről.....	96
3.4.3 A <i>translational turn</i> elmélete.....	101
3.4.4 A fordítás kánonformálása és médiaeseménye.....	106
3.5 A fogalomkészlet pragma-szemantikai átrendeződése	111
3.5.1 A funkció fogalmához.....	112
3.5.2 A diskurzus fogalmához.....	114
3.5.3 Az idegenség és a másság fogalmaihoz	117
3.6. Konklúzió és alkalmazott elvek.....	119
4. A <i>Werther</i> kulturális szövegformái.....	126
4.1 A regény és a népszerű kultúra.....	127
4.1.1 A <i>Werther</i> -balett	134
4.1.2 A <i>Werther</i> -tűzijáték	136
4.2 Az irodalmi szöveg kulturális fordítása	142
<i>Exkúrusz</i> : A szerző, a cenzor, a kiadó és a „Romanleserey”	149

5. A <i>Werther</i> első magyar fordításai	156
<i>Exkurzus: A fordítás a kritikai kiadás tárgyaként</i>	158
5.1. Döbrentei Gábor és Kazinczy Ferenc kolozsvári irodalomszervező tevékenysége	163
5.1.1 Bölöni pártfogói és az Erdélyi Muzéum	168
5.1.2 Az <i>Eredetiség 's jutalom tétel</i> -kiírás fordításelmélete	173
5.1.3 Az Eichhorn-féle <i>A' Német Próza történetei</i> -fordítás	184
5.1.4 Az Erdélyi Tudományos és Nyelvművelő Társaság párhuzamai	188
5.1.5 „Mit a szellem és a tudás alkot...” Kazinczy és a magyar Goethe-kultusz	190
5.1.6 <i>Szigvart, Bácsmegyey, Werther és Osszián</i> Kazinczy művében	197
5.2 Bölöni fordításának textusa	207
5.2.1 Bölöni <i>Werther</i> -fordítása művei sorában	207
5.2.2 <i>Lipsziai Conversations Lexicon</i> Bölöni tulajdonában	217
5.2.3 „Schmiederey” a <i>Werther</i> -filológiában, egy kalózkiadás Kolozsváron	219
5.2.4 <i>Osszián</i> -szövegek Kolozsváron	226
5.2.5 A kolozsvári fordítói és „poétai” csoportról	231
5.2.6 Kissolyosi Simó Károly <i>Werther</i> -fordítása	237
5.2.7 Bölöni <i>Werther</i> -fordításának tervezett kiadója és a kézirat kölcsönzői	246
5.2.8 Bölöni kéziratos fordításának jellemzői	249
<i>Exkurzus: További 19. századi magyar Werther-fordítások</i>	251
6. Utószó	254
 Bibliográfia	256
Autográf kéziratok	256
Nyomtatott kéziratok	257
Irodalomjegyzék	257
Rövidítésjegyzék	280
 Függelék	
Bölöni Farkas Sándor <i>Werther</i> -fordításának szöveggondozása	282

1. Bevezető

Jelen értekezés a Habsburg Monarchiában 1800 körül felbukkanó kulturális és irodalmi *Werther*-fordítások értelmezésére vállalkozik. A doktori értekezés tárgya Johann Wolfgang Goethe *Die Leiden des jungen Werthers* című regénye (1774/1787) első német és magyar nyelvű adaptációinak és fordításainak értelmezése. A bevezetőben a fordításokat körbevevő módszertani, elméleti környezet vázlata olvasható. Ezen megfontolások hivatottak bevezetni azokat az elképzeléseket, amelyek az értekezés második fejezetében általánosan a kulturális szöveg-modellre, majd a harmadik fejezetben a kulturális fordítás-modellre vonatkoznak. A továbbiakban az ismertetett elméletekkel értékelem a negyedik fejezetben bemutatásra kerülő tényleges *Werther*-szövegeknek (ún. kulturális fordítások) és az ötödik fejezetben tárgyalandó *Werther*-átültetéseknek (ún. irodalmi fordítások) az értekezés címben is jelzett „kulturális átértelmezés” teljesítményét. Az értekezés függelékében az ötödik fejezetben filológiailag és irodalomtörténetileg jellemzett Bölöni Farkas Sándor-féle 1818-ban Kolozsváron készült, máig kiadatlan *Werther*-fordítás szöveggondozása kerül közreadásra.

Az 1990-es évektől kezdve a német nyelvű fordítás- és kiadáselméleti kutatásokat nem annyira a fordítás intertextuális, mint inkább transzkulturális alakzatai érdekelték, és pedig nem csupán jelenkori és globális, hanem történeti és európai irányultságú vizsgálataikban is. Ezen törekvések a *Kulturwissenschaften*¹ szerteágazó diszciplináris ág² eredményeinek hatása alatt mind a műfordítás-elmélet és -kritika, mind az edícióelmélet területén átfogó paradigmaváltást³ irányoztak elő és úgy elméletben, mint a gyakorlatban bizonyos kutatási részterületeken valóban új eredményeket, látásmódokat dolgoztak ki. A '90-es években a kultúratudományi érdeklődésű fordításelmélet vonatkozásában több jelentős kötet jelent meg, elsőként a legsokrétűbb eredményeket felmutató göttingeni kutatások és ezek publikációs orgánuma, a *Göttinger Beiträge zur Internationalen Übersetzungsforschung* című sorozat említhető.⁴ Az itteni iskola olyan ismert nevek köré szerveződött többek mellett, mint Doris Bachmann-Medick, Armin Paul Frank, Harald Kittel, Andreas Poltermann, és Horst Turk. A göttingeni iskola mellett Jörn Albrechtnek a

¹ Az angolszász *cultural studies* és a német *Kulturwissenschaften* különbségeihez vö. Szajbély, 2008. 20-24.

² Doris Bachmann-Medick monográfiája: *Cultural turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften* (2006) a következő ágakat különbözteti meg a kultúratudományokban: *interpretative turn*, *performative turn*, *reflexive/literary turn*, *postcolonial turn*, *translational turn*, *spatial* és *iconic turn*.

³ A 'paradigma'-terminushoz vö. Turk, 1989. 51 és Bachmann-Medick, 2004. 26.

⁴ 1985-1996. „Die literarische Übersetzung”-projektum, Georg-August-Universität Göttingen. 1986-2004-ig 18 kötet jelen meg. Vö. Deutsche Nationalbibliothek katalógus: < <http://www.d-nb.de/> >

'70-es évek óta közzétett nyelvtudományi irányból közelítő fordításelméleti monográfiáit kell megemlíteni. Albrecht emelte be az interkultúralitás fogalmát a német nyelvű fordításelméleti diskurzusba (Albrecht, 1987), majd azt követően ő is kísérletet tett – a göttingeniekkel párhuzamosan – a kultúraelméletek irodalmi fordításokra vonatkozó relevanciájának feltárására Mainzban, majd Heidelbergben (pl. Albrecht, 1998), bár kutatásainak fűcsapása továbbra a fordítás jelenségének nyelvtudományi leírása maradt. (Albrecht, 2004. 18-19) A két német fordítási iskola kiragadásával jellemezhető az a fogalmi diszkrepancia, amely – e helyütt némiképp leegyszerűsítve – a mainzi iskola interkultúralitás- és a göttingeni iskola transzkultúralitás-fogalma között feszül (Welsch, 1997). Míg az interkultúralitás-elméletek a kultúra homogén struktúrájából kiindulva a sajátból az idegen kultúrára irányulnak, és egyfajta tudáskészletet gyűjtenek egybe az észlelt kulturális eltérésekből, addig a transzkultúralitás fogalmával operáló elképzelések a kultúra hibrid természetét veszik alapul és azt állítják, hogy folyamatosan olyan új kulturális formák jöttek/jönnek létre, amelyek nem nemzeti területi keretek között, hanem nemzeti kultúrák érintkezése (határátlépései, vö. *Philologische Grenzgänge*, Turk, 2003) által képződnek meg. Utóbbi elképzelés nem egy globális világkultúra vagy világnyelv jóslatának irányába tör, hanem a kulturális sokszínűségre összpontosítva a nemzeti kulturális keretek feszegetését figyeli meg és írja le; s az előbbiben a modern etnográfiai kutatás „kulturrelativizmusát” látja. Ezen pedig azt a liberális magatartást érti, amely a kultúrák különlegessége, egyedisége és sokszínűsége mellett érvel, dacára annak, hogy már régóta lehetetlen autentikus, önmagában zárt kulturális organizmusokra bukkanni. (Bachmann-Medick, 2004 262-263) Ez a két kultúra-felfogás nagyban rokonítható lesz a továbbiakban az említett fordításelméleti iskolák homogénként vs. hibridként tételezett nyelviség-koncepciójával is, mely ellentételezés annak ellenére is megvilágosító erejű lehet, ha tudjuk, hogy a tudomány fogalomtára kényszerűen oszlik (és egyszerűsödik) ilyen és hasonló dichotomikus fogalompárokra (Daniel, 2001. 390-391). A legújabb kultúratudományi ihletésű fordításelméletek a göttingeni projekt lezárultával 2006 óta a Michaela Wolf főszerkesztése alatt megjelenő *Repräsentation - Transformation. representation - transformation. représentation - transformation. Translating across Cultures and Societies* című sorozatban érhetők el. A fordításteória mellett a kiadáselméletre vonatkozó kutatásokkal kapcsolatban német nyelvterületen az áttörést a 2000. évhez lehet kötni, ekkor rendezte meg a Német Textológiai Bizottság az *Edition und Übersetzung. Zur wissenschaftlichen Dokumentation des interkulturellen Transfers* című konferenciáját, amelynek eredményeként nemcsak egy több mint hatszáz oldalas

tanulmánykötet (Plachta/Woesler, 2002), hanem számos egyéb tanulmány látott napvilágot szakmai folyóiratokban (*editio* 14. és 15. évf. 2000., 2001).

A több mint tizenöt éve tartó német diskurzusban a transzkultúralitásra vagy az intertextualitásra és a transzkultúralitásra együttesen irányuló rendszerező, elméleti monográfiák ritkák, leginkább többszerzős tanulmánykötetek és összehasonlító elemzések reprezentálják a kutatást. Ezen tanulmánykötetek a kultúraköziségnek és a kultúrák közötti érintkezésnek olyan fogalmait próbálják újragondolni és a fordítás-, továbbá a kiadáselméleti értekezésekbe bevonni, amelyek jellemzően jelenlegi, még együtt megélhetőként elgondolt, a nemzeti kereteket metsző irodalmi érintkezések elemzéseikhez szükségesek (Bachmann-Medick, 2004. 263). A göttingeni kutatócsoport tagjai szerint a kultúrák közötti fordítási teljesítmény leírására az intertextualitás elméleteinek fogalomhasználata csupán hiányosan kínál szavakat. (Poltermann, 1995. 9) Ugyanakkor lévén, hogy az említett német kutatócsoportok történetileg és diszciplinárisan nyitottak (voltak), így egyúttal kutatásaik történeti, középkori, kora-újkori és modern irodalmi, továbbá tágabb értelemben véve művészeti és művészetközi témákat is érintenek. A rendszerezésre kísérletet tevő monográfiák közül megemlíthető Friedmar Apel és Annette Kopetzki *Literarische Übersetzung* című kötete, amelyben a szerzők a fordítás interdiszciplináris és -kulturális paradigmáinak újraértékelésére tettek kísérletet a göttingeni iskola és az angolszász *Translation Studies* köteteinek tanulmányozásával.

A magyar nyelvű szövegekre irányuló elméletalkotásban, úgy tűnik, az 1997-98-as év hozta a némethez hasonló fordulópontot a Miskolci Egyetemen megrendezett konferencia megszervezésével (*A fordítás és a szövegköziség alakzatai* címmel), illetve az ott elhangzott előadások tanulmánykötetbe való rendezésével.⁵ A magyar nyelvű kutatásban a konferencia címében is jelzett szövegközöttiség-elméletekre vonatkozóan – több más szerző írásának bemutatását is helyettesítően – utalok a konferencián elhangzott két előadásra, Józán Ildikónak a műfordítás és intertextualitás kapcsolatát, illetve Szegedy-

⁵ Az említett fordulat a magyarországgal párhuzamosan jelentkezett a többi kelet-európai ország kultúraközi kutatásában is. 1999-ben a posztkolonialista irodalom- és kultúra-felfogásokból kiindulva ideológiakritikai felhanggal nyilatkozott Wolfgang Stephan Kissel és Dirk Uffermann az interkulturális vizsgálatok gyakorlatának és a 'kultúra mint fordítás'-paradigma bevonásának hiányáról a szlavista filológiai kutatásba. „»Interkultúralität« ist weder in Rußland noch in Polen oder anderen Ländern Ost- und Ostmitteleuropas bisher ein populärer Begriff. Eine Konjunktur von *cross-cultural studies* und Interkultúralitätsforschung wie in den USA und mittlerweile durch Rezeption der amerikanischen Debatte (Bronfen) auch in Deutschland (Bachmann-Medick, Rieger/Schahadat/Weinberg) ist bislang nicht zu beobachten. Allerdings erscheint der Forschungsfokus »Beziehung zwischen Kulturen« bisweilen im Gefäß anderer Erkenntnisinteressen.: [...] in Polen die *kresy*-Forschung ist, die eine Art nationale Selbsttherapie nach dem sozialistischen Tabu wissenschaftlicher Beschäftigung mit den früher polnischen Gebieten im Osten darstellt.” Kissel/Uffermann, 1999. 13. A *kresy*-kifejezés hozzávetőlegesen határterületet jelent, az erre irányuló ág az elcsatolt kelet-lengyel országrészek kutatásával foglalkozik.

Maszák Mihálynak a fordítás és a kánon kapcsolatát elemző tanulmányaira. Józan Michael Riffaterre kutatásaira építve így határozza meg az intertextualitás fogalmát: „az a jelenség, amelyben az olvasó egy mű és az azt megelőző vagy követő más művek között fennálló összefüggéseket észleli.” (Józan, 1998. 135) Az intertextualitást tehát olyan viszonyként tételezi, amelynek tudomásul vétele egyértelműen a befogadás függvénye, „a fordított szöveg olvasását tehát bizonyosan egy intertextus létezésének, az *intertextualitásnak a hipotézise* irányítja.” (Józan, 1998. 136) A szerző az intertextuális vizsgálaton alapuló műfordítás-kritika legfontosabb hozadékanak nem a relativizáló és szubjektív olvasói értelmezés feltárását, hanem Szegedy-Maszákot idézve „a szövegközöttség kihasználásával a jelek önkényességének megszüntetésén fáradozó” (Józan, 1998. 138) kritikai elemzést tartja. Szegedy-Maszák a kanonizációs folyamatokra irányuló tanulmányában szintén aláhúzza a szövegközötti elemzés elsődlegességét, s írása konklúziójában úgy fogalmaz, hogy „[c]sak az tekinthető közös vonásnak minden fordításban, hogy nem nyelv-, de szövegközötti összefüggést tételez föl.” (Szegedy-Maszák, 1998. 92)

A miskolci konferencián a fordítás kulturális meghatározottságával foglalkozó előadások közül – ismét rokon elképzeléseket helyettesítően – ismertetem vázlatosan Kálmán C. Györgynek a magyar avantgárd mozgalom félrefordításairól és Tompa Tamásnak a radikális fordítás meghatározhatatlanságáról írott tanulmányait. Kálmán C. tézise az, hogy a „körülmények, a közeg az, ami a fordítás történetét megindíthatja és működtetheti.” Az állítja, hogy a fordítás „soha nem pusztán szövegek létrehozása egy másik szövegből, hanem egyúttal új intertextuális és kulturális vonatkozásrendszer megteremtése is, a létrehozott szöveg beilleszkedik abba a mezőbe, amelybe belekerül, vagy szembehelyezkedik vele.” (Kálmán C., 1998. 197-198) Pierre Bourdieu mezőelmélete alapján tételezi fel, hogy a szerzőt a félrefordítások vizsgálatában nem a „szövegszerű félreértések” foglalkoztatják, hanem sokkal inkább „a szövegnek a mezőn bekövetkező pozíció-változása”, és a szövegnek „a kulturális mezőn történő átpozicionálása, a kulturális mezők közötti váltás zökkenői” (Kálmán C., 1998. 200). A „kulturális mező” gyűjtőfogalmába a következőket sorolja: a fordítást környező nyelvi, irodalompolitikai, kiadáspolitikai, ideológiai, műfaji és kanonikus mezőket, a fordító más szövegeit, az azokból kibontakoztatható – közelebb meg nem határozott – ideológiákat, a fordító nyelvi eszményét és az irodalomról vallott nézeteit, végül leghangsúlyosabban a mozgalmak, az iskolák és a költői csoportosulások fordítási gyakorlatát. Úgy tűnik, hogy

Kálmán C. történetinek is nevezhető⁶ megközelítése az ún. kulturális mező-rendszer vizsgálatán alapulva szintén lehetőséget ad egyfajta, a fentiekhez hasonlóan objektívnek tételezett, leginkább az intézményi környezet „hálójának” feltárásán alapuló kritikai vizsgálat számára, még pedig jellemzően azon módon, melyben a fordítás megítéléséhez „a nyelvismeret mellett a kultúra ismeretére is támaszkodunk.” (Kálmán C., 1998. 199)

Tompa Tamás az analitikus nyelvfilozófia eredményeire alapozva, a Willard van Orman Quine által kidolgozott, ún. radikális fordítási szituációt (Quine, 1960. 31-50; vö. Ricœur, 2009. 7) vázolja, amely szerint az idegen kultúra megfigyelője az eltérő nyelvi jelentéselmélet és kulturális közeg ismeretének hiányában képtelen meghatározni az elfutó nyúlra való rámutatás közben elhangzott „Gavagi” szó értelmét. Az ezen példa köré kidolgozott elméleti háttér előtt teszi fel Tompa a kérdést, hogy hogyan lehetséges mégis sikeres fordítást kidolgozni? A válasz Thomas Samuel Kuhn nézeteiből kiindulva a fordítandó „megélésének” (vö. Gadamer, 1990. 388) – „nem átélésének” – szükségességében artikulálódik, vagyis abban hogy „teljesen be kell illeszkednünk a kérdéses világszemléletet valló közösségbe, és fel is kell ismernünk, hogy nem csupán fordítunk egy nyelvet, hanem benne gondolkodunk és benne is dolgozunk együtt.” Tompa elmélete tehát egyrészt a megismerésben alapvetőnek tételezi a kulturális közegből levezethető (nyelvi) jelek önkényességét, másrészt rámutat arra, hogy mindez pusztán a kulturális közeg megélésével relativizálható, vagy ahogy ő fogalmaz: ekkor lesz „egy elmélet, egy világszemlélet a fordításban a saját nyelvünkön a magunké”. (Tompa, 1998. 131)

A szerző kultúramodellje valamelyest eltér Kálmán C. kulturális mezőjétől, ennek oka pedig az, hogy nem annyira intézményi, hanem az analitikus nyelvfilozófiai vizsgálódásokból kiindulva antropológiai és etnológiai irányultságú kultúrafogalommal dolgozik. Ide tartoznak egyebek mellett Tompa szerint a társadalmilag szabványosított nyelvi rendszer, a segéd-kódrendszerek, ábécék, írásrendszerek, a festészet, a számolás, a

⁶ Az a történeti(-befogadói) szempontú kitétel, amit Kálmán C. György és nyomában módosításokkal Hász-Fehér Katalin és Takáts József is követ irodalomtörténeti vizsgálódásaik módszertanában, tehát hogy „az irodalmi művet mint cselekvési folyamatokba ágyazott, használt, ágensek, intézmények, konvenciók körülvette (sőt, azok teremtette) tárgyat” tekintik, nem teljesen kielégítő, jelen értekezés szempontjából csak részben szolgál kiindulópontul. Vö. Kálmán C., 1998. 198. és Takáts, 2003. 732. Vö. továbbá „Az irodalmi élet változása, strukturálódása és később majd intézményesülése [a 18-19. század fordulóján] ezért a közönségről való gondolkodásmód, vele párhuzamosan pedig az olvasói válaszok felől is megközelíthető, alkalmazva eközben azoknak az irányzatoknak, főként Jauß recepciótörténeti elemzéseinek, az amerikai reader response-irányzatnak vagy az értelmezői közösség elméletének egyes tanulságait, amelyek vizsgálódásuk során már legalizált területként vállalják fel az olvasói perspektívát és az olvasást «mint bármely szöveg hangsúlyos elemét». [...] A hazai irodalomtörténet-írás terén ezért – csatlakozva annak történeti és antropológiai szemléletű áramlataihoz – c élserűnek tűnik, akár a barthes-i «naiv (újra)olvasó» magatartása is, eközben pedig az elméleti kételyek vállalásával az értékelő szándék, a kritikai attitűd ideiglenes felfüggesztése.” Hász-Fehér, 2000. 16-17.

társadalom tagjainak szerveződése, szokásai, preferenciája, illetve az információik tárolására szolgáló eszközök (könyvtárak, szobrok, jelzőtáblák). Tompa – és ez a döntő – nem a nyelvi és a kulturális mező megértésének *párhuzamos* feltétele mellett érvel, hanem a „radikális” példára alapozva a kulturális egyezés *elsőbbisége* mellett, s ennek alárendelve tartja fenn a közösségen belül a (nyelvi) jelek önkényességéből adódó felszámolhatatlanság lehetőségét. Állítása egy frappáns példa nyomán válhat világossá, amelyet visszaemlékezéseiben egy svájci-német lap kiadója idézett fel (Tompá fordításában): „Úgy találom, hogy az én német nyelvem közelebbi rokona svájci-francia barátom francia nyelvének, mint a külföldi hasonlóbb németjének (Ebenfallsdeutsch). A svájci francia és én különböző szavakat használunk ugyanazon fogalom megnevezésére, de megértjük egymást. A bécsi lakos és én ugyanazokat a szavakat használjuk különböző fogalmakra, így aztán egyáltalán nem értjük meg egymást.”⁷ E példa radikalizmusa a nyelvi kirekesztettség, elhatárolódás aktusára épít, amely másodlagosnak tűnik a kulturális bennefoglaltság közös és alapvetően meghatározó tapasztalatához képest.

Ezen elképzelések irányultságának vázlatos bemutatása után a kultúratudományi fordításelméletek kulcsfogalmairól ejtek néhány szót. A kérdés az, hogy az újraértelmezett fogalmak milyen vizsgálati fókuszokat kirekesztését vagy bevonását támogatják, és hogyan modifikálják a fordításelmélet hagyományos kategóriáit. A kultúratudományok fordítási fordulata (*translational turn*) is olyan ismert, tradicionális, ám jelentősen (át)értelmezett kategóriák alapján rajzolódik ki mint a ’szöveg’ és a ’(mű)fordítás’. Eközben azonban másodlagossá tesz bizonyos bevett koherenciafogalmakat, mint például a ’szerző’, a ’mű’ és ’műfaj’, a ’hatás’, a ’tradíció’, a ’szellem’, a ’fejlődés’, az ’identitás’, a ’mentalitás’ és bizonyára leghangsúlyosabban a ’nemzet’ fogalmát. Ezek helyett, illetve mellett olyan, gyakran túlmetaforizálódásra hajlamos kifejezéseket preferál, mint például a ’törés’, a ’küszöb’, a ’határ’, a ’diszkontinuitás’, a ’hibriditás’ és a ’differencia’. Ahelyett, hogy az említett kategóriák de/kanonizálását (jellemzően a ’90-es évektől) végrehajtó érvrendszereket egyenként felidézném, némi kritikai szándékkal valamivel részletesebben utalok arra, hogy a ’80-as évek közepén a magyar nyelvű, „felismerhetetlenségig feljavított” (Szilasi, 2003. 745) strukturalizmus (is) számolt a ’szöveg’ és a ’fordítás’ hagyományos irodalmi kategóriáinak átértelmezhetőségével, mégha azt nem is tette meg, vagy pontosabban nem a kultúratudományok későbbi felvetésének irányultsága szerint

⁷ Tompa, 1998. 132. Tompánál „Ebenfallsdeutsch”. Hozzávetőleg: ’épp úgy német’. (A disszertáció szövegének egészére érvényes, hogy minden az értekezésben jelöletlenül szereplő fordítás Simon-Szabó Ágnes autorizált áttünetése.)

tette meg központi kategóriájává. Ennek oka abban rejlt, hogy nem a szöveg (kultúr)antropológiai meghatározottsága, hanem jellemzően a szöveg szoros olvasására irányuló poétikai, retorikai, stilisztikai kérdések által érdeklődésének homlokterében. Így utalt Horváth Iván több találó és ha úgy tetszik, a kultúratudományokéval hasonértelmű megfigyelés mellett a textusok fluid természetére a *Szöveg* című tanulmányában: „ami független a hordozótól, azt nevezzük szövegnek. A szöveg valódisága a szerzői jog szerint is független a hordozójától, leválasztható arról, másmilyen, mint a képzőművészeti alkotások valódisága. A szöveg maradéktalanul átvihető egyik hordozóról a másikra, átírható más kódba, és visszaírható az eredetibe.” Ezen fluid természetből végül is olyan jellegű következtetés adódik, amely a hermeneutika és a kultúratudományok beszédmódjára is jellemző, t.i., hogy a szöveg-paradigma körülírásához a recepció folyamatát és a szinguláris helyett a plurális beszédmódot teszik meg elsődlegessé: „Csak akkor beszélhetünk különböző egyéni olvasatokról, ha ama tárgy, amelyre a különböző olvasások irányulnak, korokon és olvasókon keresztül keményen azonos marad önmagával. A hermeneutika alapmegfigyeléseiből, az olvasatok különbözőségéből így következik meglepő módon, a szöveg objektivitása. [...] Mert szöveg nincs, csak szövegek vannak. S ha a szöveg eleve többes számú fogalom, akkor csak statisztikailag, bizonyos korlátozásokkal azonos önmagával.” (Horváth, 2003. 96) Bernáth Árpád és Csúri Károly szemiotikai-poétikai modellje szerint (*Építőkövek a lehetséges világok poétikájához és Lehetséges világok. Tanulmányok az irodalmi műértelmezés témaköréből*) a szövegvilágok szigorú, „komplex tényállása”⁸ épp a fordítások tekintetében tűnik fellazíthatónak: „Minden egyes szövegvilághoz pontosan egy szöveg tartozik, bár – mint a fordítások, ’azonos’ témák különböző feldolgozásai is mutatják – szövegek és szövegvilágok között bizonyos rokonság lehetséges.” (Bernáth, 1998. 224) Bernáth rendkívül hasonló gondolatot vet fel a szövegeken alapuló megértés természetéről Friedrich Nietzsche metafora-fogalmának (*Über Wahrheit und Lüge im außermoralischen Sinne*)⁹ kapcsán, mint

⁸ „Abból indulunk ki, hogy minden szöveg – irodalmi és nem-irodalmi egyaránt – létrehoz legalább egy világot, amelynek az olvasó által történő (re)konstruálását az olvasói szövegfeldolgozás első szakaszának tekintjük, és a szöveg megértésének nevezzük. A szöveg által létrehozott világot szövegvilágnak nevezzük. A szövegvilág – mint minden lehetséges világ – tényállásokból épül fel: azaz tárgyakkól, amelyeket különböző tulajdonságok határoznak meg, és amelyeket számos reláció kapcsolt össze. [...] A szövegvilág tényállásait ismét relációk kötik össze, így a szövegvilág maga is egy komplex tényállás.” Bernáth, 1998. 141. (*Narratív szövegek irodalmi magyarázata* c. tanulmány)

⁹ Vö. Bernáth metafora-fogalmával: „Sowohl die antiken Philosophen als auch der überwiegende Teil ihrer Nachfahren, die sich des Problems Metapher annahmen, verwenden den Terminus für die Beschreibung einer aktuellen *Umstrukturierung* der vorhanden sprachlichen Mittel. In diesem Sinne, wie oft in der Literatur über die Metapher festgehalten wird, ist der Ausdruck 'Metapher' ('Übertragung', 'translatio', 'átültetés') selbst eine Metapher. Es fragt sich nur, ob diese Umstrukturierung auf der Ebene des Sprachgebrauchs wahrgenommen werden will und kann (dann geht es um eine Frage der Stilistik im weitesten Sinne) oder ob

aminőket a kultúratudományok *translational turn*jére vonatkozó fordításelméleti vizsgálódásokban találni. Bernáth értelmezése a német filozófusnak azon gondolatai köré rendeződik, amelyek a nyelv eredetét kutatják. Nietzsche szerint három megkerülhetetlen szféra egymásba-fordulásaként lehet a folyamatot körülírni: így különböztethető meg egymástól a dolgok, a képek és a (beszéd)hangok szférája. A dolgok („Sphäre der Dinge”) mint idegi ingerületek („Nervenreiz”) átfordulnak képekbe – első metafora, majd a képek („Sphäre der Bilder”) továbbformálódnak beszédhangokká („Sphäre der Laute”) – második metafora. Bernáth a folyamatban arra hívja fel a figyelmet, hogy nem létezik állandó híd, éles határ a szférák között, a jelentés ’ugrál’ a szférák között. A szerző (német nyelvű) következtetése így hangzik: „Es gibt in diesem Sinne also keine andere Bedeutung als übertragene, oder noch genauer, als ’übersprungene’. Die Sprache selbst erscheint in Nietzsches Darstellung als ’die kühnste Metapher’, als eine Metapher zweiten Grades. Je kühner eine Metapher ist, desto weniger leitet sie nach Nietzsche für die Erkenntnis: Bei jedem Sprung vermindert sich die Adäquatheit des Abbildes, bei jedem Sprung, sagt Nietzsche in Platons Manier, wächst die Wirklichkeit des Ergebnisses.”¹⁰ Az éles szféra határokat eltüntető ugráló jelentés és a leképezés (ön)azonosságának megkérdőjelezése Bernáth Nietzsche-értelmezésében minden bizonnyal a 20. és 21. századi fordításelméleti gondolkodás változó nyelviség fogalmának sarokpontjaira tapint rá.

Visszatérve az előbbi elméleti vázlatához feltűnő, hogy fentebb *irodalmi* kontextusban szövegről és szövegközöttiségről, és *kulturális* kontextusban – melynek része az irodalom – kultúráról és kultúraközöttiségről volt szó. Központi kategóriaként – és itt csatlakozva Bernáth gondolatához – azonban alig esett szó nyelvről, nyelviségről és nyelvekközöttiségről, ha úgy tetszik a fordítás hagyományos fókuszpontjáról. A vázlatosan bemutatott diskurzusok központi fogalma immár a ’szöveg’ lett. Igaz ez akkor is, ha legkésőbb 2004-ben a túlbujánzott „kultúra mint szöveg”-metafora épp kultúra- és fordításelméleti kontextusban került átgondolásra. (Bachmann-Medick, 2004. 302-308 és Turk, 2004. 145) Milyen új alapvető látásmódváltozások figyelhetők meg a nyelv- és a nyelviség-fogalmának értelmezésében? Elöljáróban a jelenséget úgy lehetne meghatározni, hogy annak a nyelviségnek a fogalma ingott meg a (fordításelméleti) vizsgálódásokban,

diese Umstrukturierung auf der Ebene des Dargestellten beobachtet werden will und kann (dann geht es um eine Frage der Semantik).” Uo. 47. (*Über Nietzsches Begriff der Metapher in seinem Essay „Ueber Wahrheit und Lüge im ausermoralischen Sinne”*. c. tanulmány)

¹⁰ Bernáth, 2004. 49. Ebben az értelemben nincs tehát más jelentés, mint az átvitt, vagy még pontosabban, az ’átugrott’. A nyelv maga Nietzsche ábrázolásában mint a ’legmerészebb metafora’, mint egy másodrangú metafora jelenik meg. Minél merészebb egy metafora, annál kevésbé vezet Nietzsche szerint megismeréhez, Platón modorában szólva: minden ugrásnál csökken a leképezés azonossága, minden ugrásnál önkényesebbé lesz az eredmény.

amely magába foglalta (1) a nyelvérzékileg verifikálható, illetve falszifikálható nyelvi kompetenciát, (2) az ekvivalencia-elvét és (3) az adekváció igényét; ehelyett egy olyan nyelviség-fogalom került középpontba, amelynek értelmezése elsősorban szociális és kulturális környezetbe ágyazódott. A jelenség vázlatos megvilágításához e helyütt a '98-as magyar nyelvű kötetből Tolcsvai Nagy Gábornak a fordításban a nyelvtani modalitásváltással megvalósuló önmegértés aktusáról szóló tanulmányára támaszkodom. Az említett szerző a pragmatikai, funkcionális és kognitív nyelvelméleti irányzatoknál hasonló adósságot, bizonyos értelemben megkésettiséget tételez a kultúrantropológiai eredményekhez képest a fordítás nyelvi transzformációjának tisztázására vonatkozóan.¹¹ Tolcsvai Nagy a pragmatikai diskurzuselméletek fogalomhasználata alapján a hermeneutika, illetőleg a kultúratudományi elméletek szellemében arra hívja fel a figyelmet, hogy a gyakorlati, tehát a szövegelemzésre alapozott nyelvészeti megközelítések értelmében a fordítás nem két nyelv, hanem két nyelvtudás egymással szembekerülésének a fenoménja. Valamivel pontosabban: „a forrásnyelv esetében a fordítónak általában nincsen anyanyelvváltozata [...], kevés az általa ismert kommunikációs színtér és a hozzá tartozó nyelvváltozat, alig létezik kommunikációs hálózat, tehát az otthonosság érzése korlátozódik. Ennek következtében a fordítandó szöveg is csak korlátozottan tudja megszólítani az olvasót.” A forrásnyelvi korlátozottsággal kerül szembe a célnyelvi „szociolingvisztikai és kognitív értelemben korlátozatlan” anyanyelvi tudás, s ebben az ekvivalenciát lehetetlenné tevő viszonyban kell a fordítónak „végrehajtani egy eredetibb horizontösszeolvadást.” Mindez a folyamat irodalmi szövegek fordítása esetén „összekapcsolódik azzal a móddal, ahogy a fordító az anyanyelvi irodalmi hagyományt földolgozza, ahogy a nyelvet és az irodalmat általában és a fordítás idején értelmezi, vagyis ahogy a hatástörténeti közeg őt meghatározza és viszont.” A szerző szerint az esztétikai tapasztalat közegében szerepet játszik a jaussi fogalomrendszerből vett *poiészisz*, *aiszthészisz* és *katharszisz* hármassága is, a fordítandó szöveg stílusbeli összetettsége, szemantikai nyitottsága és zártsága. Arra a kérdésre (amelyet már Tompa is feltett), hogyan lehetséges irodalmi szövegek esetében sikeres fordítást kidolgozni, úgy válaszol, hogy a fentebbi jellegzetességek, valamint „az a tény,

¹¹ Vö. a történettudományokban: „Ausgerechnet sie [die Geschichtswissenschaft] nämlich hat – anthropomorph ausgedrückt – schon die erste Runde der *Relativismus*-Diskussion verschlafen, zu der nicht zuletzt sie selbst den Anlaß gegeben hat. An den *Historismus*-Kontroversen um 1900 war die Disziplin Geschichtswissenschaft nicht beteiligt -”. Daniel, 2004. 417. (kiem. U.D.) Ute Daniel felfogásával rokon Sebők Marcell meglátása is, aki szerint az „antropológia által inspirált történetírás egyik legfontosabb hozadéka [...] az, hogy a kultúraértelmezések tapasztalatait próbálja meg hasznosítani történeti anyagokon.” (Sebők, 2008. 8)

hogy az irodalmi szövegben a kommunikációs színtér szükségképpen önmagát értelmezi a fikcióban vagy az imaginációban, el is fedhetik az irodalmi fordítónál jelentkező forrásnyelvi korlátozottságot, illetve annak egy részét.” (Tolcsvai, 1998. 240-242)

Az ismertetett fordításelméleti elképzelések nem végletes lehetőségei a fordítástudománynak, esetükben inkább hangsúlyeltolódásról, jellemző irányultságokról van szó, amelyek jobbra bizonyára az eltérő elméleti meghatározottságból, és adott esetben az értelmezendő irodalmi/kulturális korpusz természetéből fakadnak. (Németh G., 1998. 407-408) Bármily széttartóak is az említett elméletek, az átjárhatóság és a párbeszéd megvalósítható közöttük. Például a Clifford Geertz által kidolgozott szemiotikai kultúra fogalomnak a „kultúra mint szöveg”-metaforája nyilvánvalóan ilyen átfedést tesz lehetővé. A geertzi rendszer felülgondolását épp a fordítások kontextusában tette meg Aleida Assmann *Was sind kulturelle Texte?* (1995) című tanulmányában és Bachmann-Medick *Kultur als Text* című kötetében. Ezen elképzelések szöveg-fogalmainak átfedése abból indul ki, hogy az irodalmi szövegeknek nem annyira a recepciója az érdekes, hanem az irodalmi szöveg értelmezésében a kulturális önértelmezés aktusa, vagyis a hibriditás létmódjának feltárása. A hibrid alakzatok felismerése nyomán válik lehetővé, hogy az irodalmi szöveg az önértelmezés médiumává váljon és fordítva. S bár ezen szöveg-elméletek szerint az irodalmi és a kulturális szöveg egy diskurzusban együttesen elgondolható, különbségeik továbbra is differenciálhatóak, például megjelenésükben alapvető mediális különbségek várhatóak, vagyis a médiumok szintjén eltérő hordozói lehetnek a fentebb megkülönböztetett szöveg típusoknak. (Bachmann-Medick, 2004. 8) Ezen hibrid szöveg-fogalmon túl az alapvető hermeneutikai paradigma, a dialogicitás szintén összekötő kapocs lehet az elképzelések között. Igaz lehet ez akkor is, ha a kultúratudományok antropológiai irodalomtudományi felfogása szerint még az európai irodalmi szövegeknél sem igazolható minden esetben a gadameri hermeneutikai horizontösszeolvadás-aktusa, sokkal inkább annak lehetetlensége. (Bachmann-Medick, 2004. 9. és 22-23) Moritz Baßler a *New Historicism. Literaturgeschichte als Poetik der Kultur* című tanulmánygyűjtemény bevezetőjében azt tartja a „posztmodern tudás” történeti megközelítés legfőbb felismerésének, hogy ezen teóriák épp úgy számolnak a szövegek történetiségével is, ahogyan a történelem konstruktumának szövegszerűségével. A történetek elbeszélésének szövegszerűségén alapuló premisszát abból a markáns belátásból vezeti le, amelyet tömören így jellemez: „Monologische Geschichtswissenschaft

produziert monologische Geschichte.”¹² A dialogikus természet elvi belátása tehát arra mutathat rá, hogy a sikeresnek mondható fordítás maga is minden esetben lezáratlan, mintegy történetileg determinált és adott értelmezői kontextusba ágyazott. Ebben a folyamatban pedig nem csupán a fordítás szövege lezáratlan, nyitott és képes az újabb és újabb formák felöltésére (a dialógusba kerülésre), hanem maga az a nyelv is, amelyen a fordítás megvalósul. A dialogikus természet nem pusztán funkciófogalom, hanem a kultúrák közötti érintkezés lényegi természetét illeti, végső soron az adott diskurzusban arra appellál, hogy a „világirodalom”-fogalmát többé ne tekintsék problematizálatlanul pusztán úgy, mint a világirodalmi szövegkorpusz egyfajta részletgazdag levéltárát az irodalmak és a kultúrák sokszínűségének előterében. (Bachmann-Medick, 2004. 264)

Az előszó hagyományos funkciójának beteljesítése megkívánja az adott értekezés tárgyának, és a tárgy megismerésére irányuló módszertannak a megnevezését, az előszó olvasója pedig ily módon elvárhatja az értekezés koherens tárgyi modelljét és okfejtése egyértelmű módszertani elköteleződését. Jelen értekezés elsősorban irodalomtörténeti szövegek értelmezésére irányul (vagyis nem a fordítás gyakorlati szempontjait elemző traduktológiai értekezés), és mint a fentiekből világossá válhatott, módszertanában kultúratudományi. A szigorú értelemben vett történeti érdeklődésnek ellentmondani látszik ugyan az, hogy az értekezés címében nem csupán a 18-19. század fordulójára jellemző kifejezések találhatók, legalábbis a ’fordítás’, a ’kulturális’ és az ’átértelmezés’ fogalmai bizonyosan 20-21. századi jelentésükben szerepelnek. Alapvetően elkötelező törekvés marad mégis az, hogy az 1800 körüli *Werther*-fordításokra vonatkozó kritikai észrevételek a történeti szövegkorpusz és az azokat egyidejűleg körülvevő elméleti, irodalmi és kulturális szövegek *bevonásával* képződjének meg. Jelen értekezésnek a kultúratudományi fordításelmélet értelmében kidolgozott módszertana azt hangsúlyozza, hogy (1) a szövegkorpusz összeállításához nem csupán eddig kanonizált, felvilágosodás korinak mondott szövegeket szükséges figyelembe venni, továbbá hogy (2) a „kulturális hermeneutika” (Bachmann-Medick, 2004. 25) értelmében vett kritikai érvelésekor számolni kell a megismerés és a leírás, a modellalkotás részlegességével. Ezen eljárás mibenléte a jelen helyen kiválasztott fordítási szövegek vizsgálata kapcsán a következő „filológiai, történeti és módszertani irritációk” (Turk, 2004. 140) mentén adódott: a történeti fordítási szövegkorpusz értelmezését, megértését rendre nehezíti vagy gátolja a történeti nyelvészeti terminusoknak a mai nyelvészeti rendszerekbe való be nem illeszthetősége, ahogyan ez a jelenkori fogalmakon alapuló értekezésben fordítva is igaz

¹² Baßler, 2001. 10, A monologikus történettudomány monologikus történelmet hoz létre.

lehet. Horst Turk a nevezett alapprobléma kifejtését a következő példával világosította meg: „Wer Auskunft sucht über das Original der Übersetzungen Hölderlins, wird mindestens drei Begriffe von 'Original' unterscheiden müssen: das, was Hölderlin vorlag; das, was Hölderlin übersetzt hat; das, was Sophokles geschrieben hat.”¹³ Bár a mai, „együtmegélhetőként és megérthetőként elgondolt” (Tompá, 1998) elméleti keretek a történeti megismerésben felfüggeszthetetlenek, mégis lehetőséget teremthetnek arra, hogy a történeti és a maga is történetileg definiált, ám e helyütt jelenkorinak mondott elméleti keretek és fogalomrendszerek diszkrepanciáit, tehát az imént említett fogalmi eltéréseket felértékeljék és a történeti szövegtörzset-vizsgálaton alapuló műfordításelméleti, illetve -kritikai okfejtésben kifejezésre jutassák. Azonban nem csak a történeti megismerés ütközik akadályokba e vizsgálódásokban – mégha szemlélete kitágíthatja és átalakíthatja is a történeti szövegek vizsgálatát –, hanem a 18-19. század fordulójának *Werther*-fordításaira vonatkozó elméletalkotásnak is megvannak a maga gátjai: ily módon a jelen értekezésben kidolgozott, elsősorban történeti szövegtörzsetre alapozott elméleti modellek látszólagos homogenitása is rendkívül félrevezethető lehet. A modellalkotás velejárója legtöbbször az a nagyvonalúan elnéző attitűd, mely azt az egy vagy több szövegtörzset könnyen figyelmen kívül hagyja, amely a modell alaptulajdonságait megingathatná, mindezt pedig teszi hagyományosan azon céllal, hogy mind teljesebben kirajzolhassa a felvett paradigma univerzalizmusát. Ugyanez a helyzet a tanulmány egyik fókuszpontjában álló fogalommal, a kultúrával is, ahogy Wolfgang Müller-Funk utalt rá: „Verwirrend ist, daß mit 'Kultur' holistisch das Ganze gemeint sein kann, in dem alles scheinbar ohne Rest aufgeht”.¹⁴ Továbbá ez áll a 'kultúra mint szöveg'-metafora értelmezési lehetőségeire is. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy modellalkotás és -használat nélkül képesek vagyunk a tudásunk rendszerezésére (Baßler, 2001. 13), csupán azt jelenti, hogy a poszt-korszak elméleti modelljei „instabilak”, és pedig kitűzött céljuk és módszertani reflexióik nyomán tudatosan azok. (Montrose, 2001. 61)

Turk szerint a következő történeti és módszertani alapvetések szögezhetők le a göttingeni iskola fordítástörténeti vizsgálódásai alapján: (1) Mivel a szerzőség individuális

¹³ Turk, 2004. 139. Aki Hölderlin fordításainak eredetijére kíváncsi, annak minimálisan is három eredetiség-fogalmat kell egymástól megkülönböztetnie: azt, amit Hölderlin feltalált [t.i. ami rendelkezésére állt]; azt, amit lefordított; azt, amit Szophoklész lejegyzett.

¹⁴ Müller-Funk, 2008. 5. Megtévesztő, hogy a kultúrán holisztikusan egy egész érthető, amelyben látszólagosan maradéktalanul oldódik fel minden. Vö. Ezen kiinduló hipotézisét kiegészítendő szögezi le a továbbiakban Müller-Funk, hogy az univerzális aspektusra hangsúlyt helyező teóriák létjogosultsága a differenciára hangoltság mellett miben is rejlik: „In einer philosophischen Setzung bedeutet die Universalität des Narrativen indes auch, daß der Mensch sich kulturübergreifend selbst als ein Wesen begreift, das handelnd in der Welt ist, wobei die Rolle, die er darin einnimmt, beträchtlich variiert.” Müller-Funk, 2008. 310.

fogalma történetileg hozzáférhető, ez alapján tájékozódhat a hűség igényével fellépő fordítások történeti modelljének megalkotója. (2) Módszertanilag a történeti fordítás és értelmezésének viszonyában a következők tételezhetők fel: 1) Az első eset szerint a fordító abból a többé-kevésbé világos elképzelésből indulhatott ki átültetésében, amit az eredetiből merített; ezen fordítói elképzelés még akkor is megmutatkozott a fordítás mikéntjében, ha értelmezésének a fordító nem is volt tudatában. 2) Amennyiben azonban tudatában volt ennek, akkor reflektált is arra a fordításában, ezzel pedig egy épp annyira koherens, ugyanakkor egyszerre eltérő szöveget produkált, mint a reflektálatlan fordító, mindezt mégis egy vele együtt kifejezett objektív viszonnyal együtt tette. (Turk, 2004. 140) Utóbbit nevezi Turk a fordítás produktív eltérési képletének („Formel der produktiven Abweichung”), s ez alapján módszertanilag a következő megközelítési perspektívákat tartja elképzelhetőnek: a befogadás szempontjából operáló elméletek különbséget tehetnek vizsgálataikban a laikusoknak és a hozzáértőknek szánt fordítások („Übersetzung für Laien” vs. „Übersetzung für Kenner”) között, ugyanakkor világos, hogy a kettéosztás nyomon követése nem tehető meg minden esetben egyértelműen a gyakorlatban.

Fentieket belátva jelen értekezés célja nem Goethe regényének a századfordulón, a Monarchia területén keletkezett fordításainak maradéktalan egybegyűjtése, és a szövegek modellálása a kulturális (át)értelmezés szempontja alá rendezve. Az értekezés a *Werther*-regény kulturális átértelmezését végrehajtó szövegekre keres példákat, de a példa-szövegek kiválasztását hangsúlyosan nem a mind átfogóbb modell kidolgozásának igénye vezérelte. Sokkal inkább a magyar és a német nyelvű irodalomtörténet-írás számára eddig ismeretlen irodalmi és kulturális szövegeknek a *translational turn*-diskurzusába való beemelése volt a cél, úgy mint az 1800 körül a Monarchiában bemutatott német nyelvű kulturális *Werther*-szövegeknek (tűzijátékok és balettelőadások textusainak), továbbá Bölöni kéziratos *Werther*-fordítása magyar szövegének és szöveggörnyezetének bemutatása. Mindez Turk elmélete alapján módszertanilag így pontosítható: a kulturális átértelmezések *példaszövegeit* jelen tanulmány folyamatos perspektíva-váltogatással teszi – egymással párhuzamosan – hozzáférhetővé. Ez az a történeti vizsgálódási irány, amit Turk az „irodalmi fordítás funkciótörténetének” (vö. Turk, 1993) nevez.

Jelen értekezés példaszövegeinek elemzése nem csupán a kultúratudományi kutatások fordításelméleteinek alkalmazását jelenti, hanem az elméletek kritikai olvasatát is előíranyozza. A geertzi ’kultúra, mint szöveg’-modell újragondolása többek mellett Homi K. Bhabha és Bachmann-Medick munkássága nyomán – a performativitás-modellt (Wirth 2002) követően – a ’kultúra mint fordítás’-modelljébe fordult át. A jelenkori

kultúratudományi kutatások „vezérkoncepciójává” avanszáltak az említett szerzők a fordítás-modellt, azt mintegy a szöveg-modell helyére léptetve: „Kultur als Prozeß der Übersetzung und des Aushandelns tritt als neues Leitkonzept an die Stelle von Kultur als Text.” (Bachmann-Medick, 2004. 321) A „vezérkoncepció”-váltás egyértelműen a túlbujánzott ’kultúra mint szöveg’-metafora beszűkítése okán vált szükségessé, ugyanakkor hangsúlyeltolódást is jelez, hiszen a ’kultúra mint termék’ helyére a ’kultúra mint előállítás’ állítatik („Fixierung auf Kultur als Produkt statt auf Kultur als Produktion, d.h. als Akt der Hervorbringung”, Bachmann-Medick, 2004. 310). Kérdés azonban, hogy a leginkább a posztkoloniális és globális viszonylatokban a migrációs irodalom analizisére alkalmazott „kulturális változásokra irányuló reflexió” leírása, a „kulturális viszonyrendszerek lokalizáló megközelítése”, valamint az olyan új kutatási kategóriák, mint a „differenciák”, a „konfliktusok”, a „kultúraátrendeződések” és a legtágabb értelemben véve a „fordítások” használata, az ezek alapján való orientáció nem vezetnek-e ugyanúgy egy túlmetaforizálható ’kultúra mint fordítás’-modellhez, illetve fordítás-értelmezéshez, mint amilyenhez a textuális olvasatok. Jelen értekezés elméleti érdeklődése abból fakad, hogy az említett kultúratudományi fordítás-elképzeléseket a választott történeti (irodalmi és kulturális) szövegtörzset vizsgálataiban próbára tegye, rámutasson alkalmazhatóságukra és határaikra. Célja szerint a kritikai értékelés részben a művek kiválasztásában nyilvánul meg, ez azonban hangsúlyozottan nem „új kánonsorok” (Bernáth, 1998. 261) kialakítása, hanem a fordítási-folyamat dinamizmusának modellálása végett történik; részben pedig a fordított szövegek nyelvi és kulturális információinak dekódolásában, magyarázatában valósul meg – a kultúratudományi elméletek szemléletében és fogalomrendszerében vett pragma-szemiotikai aspektusból. Ugyanakkor a kultúratudományok ’kultúra mint fordítás’-modelljének pragma-szemiotikai újraolvasása és kritikája a kiválasztott szövegek nyomán nem csak ezen elméletek etnográfiai aspektusának feltárására kíváncsi (tűzijáték és balett előadások), hanem sokkal inkább arra, hogy a *translational turn* (Bachmann-Medick, 2006. 238-328) irodalomtudományi elméletei hogyan konstruálják meg, illetve át az általuk „marginalizált”, sőt „feladott” (Poltermann, 1997. 220-222), ám legtöbbször mégis szorosan az írott- és könyvkultúrához köthető hagyományos értelemben vett műfordítás (Bölöni *Werther*-fordítása) jelenségét.

2. A kulturális szöveg-metafora

A bali kakasviadal sűrű leírása nem pusztán a *deep play* (Geertz, 1987. 231-232) struktúrájának és társadalmi funkciójának tudományos tanulmányaként fogható fel, hanem egy olyan elméleti iskola alapszövegeként is, amely irányzat a kulturális jelenségeket szövegekként vizsgálja, módszertanilag pedig az interpretáló kultúratudományok és -antropológia felől közelíti meg tárgyát. A kulturális szöveg metaforája¹⁵, a kultúra szöveggként való felfogása időközben nagyobb presztízszt biztosít az amerikai etnológus kutatásainak tudományágán kívül, mint azon belül. A *deep play*-modell a résztvevő etnológus pozíciójának magától értetődőségét és az objektív leírásról alkotott elképzelést kérdőjelezte meg, amennyiben azt állította, hogy az etnológus megfigyelései maguk is az interkulturális kommunikáció részei, s mint ilyenek determináltak a félreértések, az egyéni projekciók és a hatalmon alapuló aszimmetrikus viszonyok által. (vö. Poltermann, 1995. 3) Lényegében tehát a leírások annyit árulnak el a megfigyelt kultúráról, mint az azt megfigyelőről. Ebből a fordított megközelítésből adódik az a következtetés, hogy az etnológus úgy tekinthető, mint a tőle idegen kultúrákat leíró szövegalkotó tudós. Bizonyos mértékig a francia strukturalizmus is hasonló irányba tett lépéseket, amikor etnológusait a „többnyire orálisan és piktografikusan megalkotott mítoszok taxonómiájának” (Müller-Funk, 2010. 239) lejegyzőiként tettelezte. Egyik legjelentősebb képviselőjük, Claude Lévi-Strauss – a ’60-as évek (francia) strukturalizmusának legtöbb képviselőjéhez hasonlóan –, azon a véleményen volt, hogy az általa képviselt formalizmus tana, a természettudományok mintájára objektív alapot képes teremteni a kultúrák tanulmányozásához. Geertz szerint azonban nem létezik olyan alap, amely az összehasonlítás számára neutrális területet képes nyújtani. Az eddigi elképzelések, amelyek a kultúrát komplex, az emberrel kapcsolatos összes cselekvést, eseményt átfogó egészként kezelték, túl átfogóak és túl jellegtelenek az amerikai szerző számára. A szerző kultúra-fogalma a jelrendszerek olyan felfogását képviseli, amelyben a jelek értelmezése a szimbolikus cselekvések által válik lehetségessé. Wolfgang Müller-Funk szerint a geertzi egy olyan hermeneutikai teória, amely képes a szemiotika és a strukturalizmus nézeteinek

¹⁵ A kulturális szöveg-metaforához vö. Hárs, 2004. 163-195. „A »kulturális fordulat« [*cultural turn*] jegyében megképződött diskurzusok szívesen alkalmazzák a kultúrára a szöveg metaforáját. Egy tágabb értelemben vett szövegiség közismert paradigmájáról van szó, a ’szöveg/szövet’-metafora alkalmazásáról mindazokra a területekre is, amelyek nem rendelkeznek irodalom típusú tárgyiasságokkal és az irodalomra jellemző intézményekkel. E nézet szerint a kultúra, amelynek az irodalmi szöveg maga is egyik alkotórésze, szövegszerűen szerveződik, s (többek között) olyan értelmezői stratégiákra van ráutalva, amelyek az irodalomtudományban honosak.”

magába olvasztására. (Müller-Funk, 2010. 23) Jelen értekezés második és harmadik fejezete azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy szűkebb értelemben a geertzi teória ezt egész pontosan milyen módon hajtja végre, illetve hogy tágabb értelemben ezen kísérlet milyen jelentőséggel bír a fordításelmélet és irodalomtörténet-írás számára.

2.1 „Struktúra” vs. „predikáció” és „reláció” mint előzmények

Stephen Greenblatt kultúra-fogalma¹⁶ minden esetben a restrikcio és a mobilitás, vagyis a megszorítás és a mozgósítás aktusát involválja. Dinamikus modelljében úgy jellemzi a kultúrát, mint a meggyőződések és az azokhoz fűződő gyakorlatok azon tárházát, amelynek átfogó technológiái egy sor, a szociális magatartás mozgásterét meghatározó korlátozást és az egyén konformitását biztosító modellmintát egyesítenek magukba. (Greenblatt, 2001. 49) A restrikcio és a mobilitás egymást feltételező vonatkozása utal a modell dinamikus természetére, arra, hogy bizonyos mozgástér megléte nélkül a korlátozások gyakorlatilag értelmüket vesztenék. A greenblatti mobilitás azonban nem valamely művi mozgásforma megjelölése, hanem sokkal inkább a csere („exchange”) szinonimája. A csere a modernitás azon felfogására utal, amely a kulturális javakban való részesülés jogát nyilvánítja ki. A kultúra ebben az értelemben az anyagi javak, az elképzelések és az emberfők cseréjéről (pl. a rabszolgaság, az adoptáció, a kiházásítás) folytatott tárgyalások hálózata. („negotiations”, Greenblatt, 2001. 55) Annak érdekében, hogy fogalmi apparátusa a szociális rendszerektől a kulturális rendszerek irányába mutasson, a következő paradigmát állította fel. Művészen a variációk tehetséges teremtőjét

¹⁶ Az egyoldalú bemutatás elkerülése végett és előljáróban a kultúratudományok megközelítéséhez vö. ezt a kultúra-fogalom Ute Daniel és Wolfgang Müller-Funk által nyújtott körülírásával. A „kultúratudományok”, ill. a „kultúraelméletek” történetének kollázs-szerű áttekintését nyújtó két monográfiában a következőket olvashatjuk: „Das ist einer der Gründe, warum weder hier noch im folgenden eine klare Definition von Kultur oder von Kulturgeschichte zurgrunde gelegt werden wird: Kultur(geschichte) definieren zu wollen, ist Ausdruck des Anspruchs, trennen zu können zwischen dem, was Gegenstand von Kultur(geschichte) ist und was nicht. Ich kann mir jedoch keinen Gegenstand vorstellen, der nicht kulturgeschichtlich analysierbar wäre. Ein weiterer Grund dafür, den definitorischen Zugang zum Thema dieses Buchs zu vermeiden, ist, daß ein solcher Zugang Klarheit zu einem sehr hohen Preis herstellt: Der Preis wäre die unendliche Mühe intellektueller Aufräumarbeit unter den unklaren und ambivalenten Sachverhalten und Denkopoperationen, welche sich in solch eine definitorische Linienziehung nicht fügen – ja, diese gerade diesseits und jenseits einer solchen sauberen definitorischen Schneise erst so richtig wuchern. «Definierbar ist nur das, was keine Geschichte hat», heißt es bei Friedrich Nietzsche, was also weder veränderlich noch perspektivenabhängig ist. Kulturgeschichte ist jedoch m.E. beides und sollte es auch bleiben.” Daniel, 2001. 9. „Der Terminus Kulturwissenschaften ist so mehrdeutig wie der Kulturbegriff, auf den sich diese beziehen. Er meint zum einen in einem schieren Akt der Umbenennung eine Ensemblé der bisherigen human- bzw. geisteswissenschaftlichen Fächer, zum anderen aber auch ein transdisziplinäres Bündel von Fächern, die sich in der Erforschung des mehrdimensionalen Phänomens der Kultur zusammenschließen (Ethnologie, Literaturwissenschaft, Geschichte, Volks- und Völkerkunde), er meint aber auch eine institutionell verankerte, in sich selbst transdisziplinäre Einzeldisziplin (Kulturwissenschaft; Cultural Studies).” Müller-Funk, 2010. 11.

érti, a nagy írókon pedig a kulturális csere specialistáit, vagyis az érvényes, tehát a mobilitás és a restrikciót meghatározó, kódok mestereit. Az általuk teremtett műalkotások pedig a társadalmi energiák és gyakorlatok kommunikációs, reprezentációs, transzformációs és akkumulációs struktúráiként foghatók fel. Mindez a romantikus eredetiségkultusz-elképzelés dacára annyi jelent, hogy a legtöbb művész csupán az adott témák változatainak tehetséges (újra)alkotója, teremtmője. Még azok a nagy alkotók is – állítja –, akiket épp azért ünnepelek, mert a kultúra kliséinek papagájszerű utánzásától vonakodnak, nos ők is inkább igen kitűnő improvizátorok, mint sem abszolút forradalmi szellemek, vagy valódi feltalálók. (Greenblatt, 2001. 54-55)

Greenblatt az angolszász indíttatású *New Historicism*, vagy az általa később preferált megnevezés szerint a *Cultural Poetics* széttartó történeti iskola egyik képviselője, alapítója, reneszánsz kutatásai és Shakespeare-tanulmányai nagyban meghatározták ezen történeti iskola értelmezéseinek sarokpontjait, fogalmi súlypontjait. Mint ismeretes, a szerző Shakespeare darabjainak „teljes jelentés-származtatását” egyértelműen nem csupán a drámák szövegeiben véli felfedezni, hanem elsődlegesen a történet egész környezetében (az előadások kivitelezése, a publikum reakciói, a műfaj-jegyekstb.), vagyis az intézmények, a gyakorlatok és az elképzelések komplex hálózatában. (Greenblatt, 2001. 29. és 33) A művek esztétikai megközelítésében a struktúrák és formák utánzásáról és variálásáról beszél a szerző, explicite a hatalom formáinak és a formák hatalmának, illetve a világban az irodalmi szövegek társadalmi jelenlétének és az irodalmi művekben a világ társadalmi jelenlétének felismeréséről. Elképzeléseit önmaga hangsúlyosan a kultúra-vonatkozású elméletekhez, az antropológiai, interpretáló kultúratudományokhoz társítja. Ebben a rendszerben a szerző többször emlékeztet arra, hogy a kutató a kulturális témák iránt érdeklődő finomra hangolt történeti érzéke mellett sem hanyagolhatja el az irodalmi szöveg technikáinak, az irodalmi anyag formális összefüggtségének és artikulációjának feltárását a szöveg kulturális teljesítménye mellett, hiszen a mű struktúrája, az alkotó formateremtő ereje ihleti meg a kulturális reprezentáció, transzformáció, akkumulációstb. energiáit. (Greenblatt, 2001. 57)

Louis A. Montrose azt tartja Greenblatt legfőbb érdemének, hogy az intertextualitásnak új irányt szabva az autonóm irodalomtörténet diakrón szövegei helyett a kulturális rendszer szinkrón szövegeit állította reneszánsz vizsgálódásai középpontjába, továbbá hogy a *Cultural Poetics* elképzeléseit úgy történeti, mint a formák iránti érdeklődésűvé szabta, hiszen ezen megközelítések nem zárják ki egymást, hanem – Montrose szerint is – sokkal inkább elválaszthatatlanok egymástól. (Montrose, 2001. 63-

64) Ezzel szemben Alan Liu *New Historicism* kritikája arra utal, hogy az új történeti iskolai alapítói a történelem és az irodalom viszonyának vizsgálatában valójában félénken megmaradtak az elődök, a strukturalizmus és a formalizmus technikáinál és elképzeléseinél. (Liu, 2001. 95) Azt állítja, hogy nem a történelmi vagy az „irodalmi tény”, hanem sokkal inkább az emberi kultúra által képviselt vagy annak a valamilyen módon megalkotott struktúrája („Stammbaum”) érdekli az e két területet átfogni szándékozó kutatókat. A teatralitás, hasonlóan a többi más újhistorista paradigmához, a hatalmat reprezentálja elemzéseikben; a hatalom pedig – különösen a reneszánsz-kutatásokban – az egyetlen kulturális szervező erő. Ahogy a teatralításban a hatalom (egyed)uralma a meghatározó magyarázó elv, úgy további kulturális paradigmáik értelmezésekor is a pluralitás felett álló egy szimbolikus törvény- és egy domináns elv-szemléletét részesítik előnyben; mindezt jellemzően akkor, ha ezen paradigmák (a bál, a sétatb.) a Monarchia magas kultúrájában a hatalmat reprezentálják. Ezzel szemben az alsóbb rétegek alacsony kultúrájára vonatkozó paradigmák (pl. a karnevál) leírásakor a disszonáns pluralitás, a felborult rend válik a fő magyarázó elvvé. (Liu, 2001. 101. és 104) Elfelejtik – és ezen a ponton a szintén újhistorista indíttatású Liu közelíteni igyekszik az elképzeléseket az antropológiai kultúraelméletekhez –, hogy minden kulturális értelmezés mindenkor önmaga ellentétébe fordítható. Továbbá, hogy minden elképzelés, lényegében egy korábbi elképzelés megfordítása vagy ismétlése, és leginkább hogy minden történeti tény egy interpretációs forma függvénye. (Liu, 2001. 114) Két ponton is elvétik, lévén, hogy Liu állítása szerint félnek belátni, a posztelméletek kulturális felismeréseit: a pluralitás és marginalitás vonatkozásában.¹⁷ A legfőbb rendező elv az a perspektíva, amelyből levezethető mind az autoritás, mind a struktúra, mind pedig az uralkodó hatalmának felborult rendje. (Liu, 2001. 107) Így Greenblatt és Montrose legfontosabb kérdései a történelem és az irodalom viszonyának vizsgálatában az összefüggések és a motívumok vizsgálatára vonatkoznak, Liu szerint konkrétan ezen kérdések köré rendeződnek: Mi az a formális összekötő elv, ami a pluralitást egy egységbe szervezi? Továbbá, mi az a motívum, ami a történelmi és az irodalmi ténnyt az egységes emberi kultúra berkeiben összefűzi? Ezek viszonylagossá tételére a következő kérdés feltevését javasolja: Mi az irodalomtörténet tárgya és mi a cselekménye? A kérdésből Liunak azon szándéka

¹⁷ Liu- 2001. 96-97. Liu-kritikája lényegében megegyezik azzal, ahogyan Kulcsár Szabó Ernő reagált Greenblat *Was ist Literaturgeschichte?* 2000-ben németül megjelent tanulmányára: „[...] a nagy elbeszélések alól kikerült irodalomtudomány is hajlik arra, hogy föladvá a szigorú szisztémakényszert s a járulékosban, a periférikusban, a töredékesben, a részletességben, az epizodikusban vagy az anekdotikusban fölsimert kontingenciákat hívja (legitimációs) segítségül egy hierarchiamentes, új történeti »ábrázolásmód« megalapozásához.” Kulcsár Szabó, 2004. 108.

olvasható ki, hogy a *New Historicism* kultúrpolitikáját átértelmezze egy olyan történeti diszciplínává, amely a kulturális cselekvéshez kötött aktív reprezentáció és aktív interpretáció politikájának irányába fordul át: „eine in der Politik-als-aktive-Repräsentation (z.B. Publicity oder Propaganda) und -als-aktive-Interpretation (Abwägung, Verteidigung usf.) geformte Handlung”. (Liu, 2001. 111. kiem. A.L.) Liu kritikája a kulturális formák és -struktúrák vizsgálata helyett első sorban a cselekvők és a cselekmények, az identitás és a reprezentáció jelenségeihez utalja az újhistorista irodalomtörténeti kutatókat; eközben arra hívja fel a figyelmet, hogy a szubjektum és a cselekedet fogalmai csupán magyarázókeretek, és valójában viszonyuk egybekapcsolásának (*predication*) instabilitása képezi minden historizmus központi rejtélyét. (Liu, 2001. 113. Megjegyzendő, hogy a formák, struktúrák helyett a cselekedet aktusának vizsgálatára Montrose is felhívta a figyelmet Greenblatt-kritikájában. Montrose, 2001. 76)

A liui fogalomhasználatban predikációnak nevezett viszonyról tanulságos más elméleti megközelítés felől is néhány szót ejteni. Feltűnhet, hogy a forma- és a struktúra-fogalmai a liui predikátum viszonytal szemben, sőt valójában már azt megelőzően Greenblattnél és Montrosénál is relatíve stabil fogalmak. Úgy tűnik, mint ha az eszmei- és az irodalomtörténeti tárgyra vonatkoz(tathat)ó hipotézis-rendszer elméleti konstruktuma képes lenne a tárgy, az irodalmi mű struktúrájának és formájának stabil körülhatárolására. Liu kísérlete a szubjektumot és a cselekményt egybefűző instabil viszony aktív interpretációjával ennek a zárt rendszernek a megnyitását irányozta elő. Az említett strukturalista, formalista, részben újhistorista magyarázó elméletek az irodalomtudomány egzaktasága mellett argumentálnak, ezt azonban nem csupán a cselekvők, a cselekmény és végül a formák, a struktúrák magyarázatán gyakorolják – esetenként valóban megvilágosító erővel –, hanem azon az ezeket egybefűző, koherenssé tevő viszonyon is, amelyet Liu instabilnak tételez. Liu predikáció-fogalma a strukturalista ihletésű szemiotikai poétika (Bernáth, 1998. 229-256. és Bombitz, 2001. 50-64) szerint a szövegvilág felépítő tényállások, azaz a tulajdonságaik által meghatározott tárgyak közötti reláció (esetenként attribútum) fogalmával nagyban rokon. (Bernáth, 1998. 141 és 268) Valójában nem egy, hanem számos ilyen reláció különböztethető meg egymástól az említett poétikai modellben mind a tulajdonságok, mind a tényállások egymáshoz fűződő kapcsolatában.

A lehetséges világok poétikai modellje az újhistoristák társadalmi energiákat és gyakorlatokat kommunikáló, reprezentáló, transzformáló és akkumuláló struktúráival ellentétben zárt rendszerben, egzakt módon elhatárolt, illetve meghatározható struktúrákkal

operál: „Az irodalomtudomány – tárgyának most kiemelt természete szerint – már nem társadalomtudomány, hanem bármily meglepően is hangozzék ez, a tágan értelmezett természettudomány része. Mert csak a természettudományok (és a formális tudományok, mint a matematika) képesek arra, hogy tárgyukat zárt egészként értelmezzék, vagyis törvények és nem intenciók alapján.” (Bernáth, 1998) Két kérdést kell megválaszolni: mire utal Bernáth a tárgy „most kiemelt” természetével, illetve a fenti gondolkodói iskolák ellentételezésének modelljében hol bukkan fel a predikáció-viszonya (vagy más kifejezéssel a reláció)? Mindkettő az említett két iskolán túlnyúló mimézis-vita részét képezi. Gottfried Wilhelm Leibniz a morális szükségszerűség elve (a Teremtő a lehetségesek közül a legtökéletesebbet választja, egy olyan világrendet, amely a legegyszerűbb az elvek tekintetében, és egyszersmind a legváltozatosabb a jelenségek tekintetében) nyomán osztja meg azt a felismerést, „mely szerint az irodalmi szövegvilág szerzője éppúgy teremtő, mint a világ Teremtője: ő is a céljainak megfelelő rendek közül a legtökéletesebbet választja. Az értelmező irodalomtudomány szerzőfogalmában a tökéletesség feltételezése éppúgy benne foglaltatik, mint a teológusok Isten-fogalmában.” (Bernáth, 1998. 227) Az említett poétikai iskola a tényleges és fikciós világban működő elvek közül a cselekvést meghatározó morális törvények összehasonlítására fókuszál, teszi ezt úgy, hogy a magatartás morális maximáit mindkét világban fikciós leképezéseknek, „normáknak” tekinti, s érvelésében azt hangsúlyozza, hogy az összehasonlítás valójában ezen értelmezés alapján „egynemű dolgok között történik”. Az ebben a kontextusban felbukkanó „teremtő szerző” felfogása ellentétes a greenblatti és monstrose-i „szerző mint teremtő”-felfogással, ott ugyanis emlékeztetőül a fentiekre, arról van szó, hogy a művész csupán az adott témák változatainak tehetséges (újra)alkotója/teremtője, „briliáns improvizátor”, de nem „abszolút forradalmi szellem vagy valódi feltaláló.” (Greenblatt, 2001. 54-55 és 57) Hogyan miben is rejlik a szerző eredetiségének mítosza, vagyis a tökéletest teremteni képes adottsága, azt így fogalmazza meg az eredetiség-elképzeléshez visszatérve Bernáth: „A műalkotások egyfajta minőségét ugyan garantálhatja a ránk hagyományozott szabályok és fogások alkalmazása, de az igazi értéküket, az eredetiséget, nem. Ez utóbbihoz az kell, hogy az alkotó egy elvontabb síkon utánozza a régieket, még pedig magában a szabályok teremtésében.” (Bernáth, 1998. 232) Ennek értelmében logikusan úgy lehet fogalmazni, hogy a szerző akkor „teremtő”, ha nem abban eredeti, amit utánoz, hanem abban, ahogyan ezt teszi. A konklúziót érdemes összevetni azzal a meglátással, amit Szajbély Mihály a 19. századi magyar regényelméletek vizsgálatában Kazinczy *Werther*-utánezatának motivációjáról írt: „Nem a regénytípus létjogosultságának

indoklására vállalkozott a *Bácsmegyei* fordító Kazinczy sem, hanem írói műhelyébe bepillantást engedve egy látszólag részletkérdés vizsgálatától jutott el fontos elméleti gondolatok megfogalmazásához. Eszébe se jutott elismételni a történet igazi voltáról szóló közhelyet, hanem azon töprengett, hogy milyen formai eszközökkel lehet a valóság illúzióját leginkább fölkelteni; erre pedig a fordításban olvasható idegen szavak és kifejezések létjogosultságának igazolása adott alkalmat számára.” (Szajbély, 2001. 182) A fenti terminusoknál maradva a relációk vagy predikációk instabilitásának játékba hozása garantálhatja az eredetiség minőségét. Mindazon által – és ez a fordítások/utánpótlások számára kézzel foghatóan jelentős belátás – a költői teremtés aktusa nem involválja az egyszerűség és megismételhetetlenség kritériumait. (Bernáth, 2004. 106)

2.2 A „sűrű” vagy „tömény leírás”¹⁸ szemiotikai kultúra-modellje

Geertz a bali kakasviadalról értekező tanulmánya végén úgy jellemzi a jövő rendszeres etnológiai kutatását, mint a kulturális formákat szövegekként, szociális materiából teremtett fantáziaképekként interpretáló tudományágat („kulturelle Formen [können] als Texte, als aus sozialem Material geschaffene Phantasiebildungen behandelt werden”)¹⁹, amelyet „megértő etnográfának” is neveznek. (Turk, 1995. 310) A kijelentéshez fűzött lábjegyzetben pedig arra utal, hogy Lévi-Strauss strukturalizmusa látszólag már megvalósította ezt a törekvést. De – hangsúlyozza – ez csak a látszat, hiszen a francia antropológus a különböző mítoszokat, totemrituálékot, házassági intézményi formákat stb. nem megmagyarázható szövegekként, hanem feloldandó kódjelekként kezeli, ami valójában teljesen más hozzáállást feltételez. Geertz szerint a szimbolikus formákat nem megjelenésük és észlelésük konkrét helyzeteiben (formáiban) kívánja megérteni elődje, hanem teljes egészében belső struktúráik fogalmai alapján értelmezi őket.²⁰ A megelőző etnológiai kutatás szemére veti az extrém szubjektívizmus és az azzal párosuló extrém formalizmus vádját. Ezen azt érti, hogy a gyakorlatban a kutatók a bennszülöttek valódi

¹⁸ „Berényi Gábor a »thick description« terminust »sűrű leírásnak« fordította, amit azóta is így használnak a magyar szakirodalomban. Kötetünkben [*Történeti antropológia*] azonban mindenütt az azóta felmerült és megfelelőbbnek tartott »tömény leírás« terminus szerepel.” Sebők, 2000. 10. (vö. Berényi-fordítás Geertz, 2001)

¹⁹ Geertz, 1987. 254. („*Deep play*”: *Bemerkungen zum balinesischen Hahnenkampf*. ford. Brigitte Luchesi és Rolf Bindemann) ... a kulturális formák szövegekként kezelhetők, mivel a képzelet szülte alkotások társadalmi alapanyagból építkeznek. (ford. Lovász Irén)

²⁰ Geertz, 1987. 254. ...mit gondolnak valójában a bennszülöttek. Vö. ugyanezt a kérdést az ún. *retorikai fordulat* (N.Kovács, 1999. 489) vagy *reflexív turn* (Bachmann-Medick, 2007. 144) után: „hogyan lesz antropológus és a bennszülött közti nyelvi találkozásból, amely kulturális különbségekkel, hatalmi viszonyokkal és kölcsönös félreértésekkel telített egy, egyetlen szerző által megírt írásos beszámoló.” N. Kovács, 1999. 489.

gondolatait (Geertz, 1987. 17) taxonómiák, paradigmák, táblázatok, fastruktúrák és egyéb értelmet tulajdonító és rendszerező elemzések, algoritmusok formájában írták le. (Bachmann-Medick, 2007. 62) Vagyis a kutatók a kultúrát olyan szimbolikus rendszerként értelmezték, amelyben a kultúra elemei és az ezek közötti kapcsolati háló izolálható, az egész rendszer pedig valamifajta általános módon leírható a központi szimbólumok, a belső struktúrák, a külső megjelenés vagy valamely adott ideológiai elv alapján. Ez az eljárás elvágja a kultúrák kutatását a tényleges élet informális logikai hálójától. A hozzáállás „a pszichologizmus és a sematizmus elégtelen eljárási módjai”-nak nevezi Geertz (1987. 17-25).

Az angolszász előzményű, fentebb tematizált problémakör a német *Kulturwissenschaften*-ág számára a kultúratudományi mező szisztematikus leírásakor jelentkezett. Andreas Reckwitz (2000, 644) szerint az ezredfordulón még nyitott az a kérdés, hogy a kutatás gyakorlata inkább strukturalista-szemiotikai, vagyis holisztikus, vagy nyomatékosabban hermeneutikai-interpretatív, tehát szubjektorientált perspektívával rendelkezzen. Ezzel szemben Doris Bachmann-Medick (2007. 21) már határozottan elzárkózik ettől a diszciplináris felosztástól és a kultúratudományok újraorientálódásának folyamatában a *turns*-modell interdiszciplinárisan nyitott koordinátái mellett érvel.

Közismert a sűrű „leírás és interpretáció” (N. Kovács, 1999. 486) geertzi elméletének kézirat-hasonlata, amelyben az etnográfiai kutatás (az olvasat kialakítása értelmében) a kézirat olvasásának aktusához hasonlítható²¹, méghozzá egy olyanéhoz, amely „idegenszerű, elhalványult, hiányos, ellentétekkel, kérdéses javításokkal és egyoldalú kommentárokkal teli, amit nem konvencionális jelekkel jegyeztek le, hanem megformált viselkedési minták mulékony példái által” (Geertz, 1987. 15).

Der Kulturbegriff, den ich vertrete [...] ist wesentlich ein semiotischer. Ich meine mit Max Weber, daß der Mensch ein Wesen ist, das in selbstgesponnene Bedeutungsgewebe verstrickt ist, wobei ich Kultur als dieses Gewebe ansehe. Ihre Untersuchung ist daher keine experimentelle Wissenschaft, die nach Gesetzen sucht, sondern eine interpretierende, die nach Bedeutungen sucht. Mir geht es um Erläuterungen, um das Deuten gesellschaftlicher Ausdrucksformen, die zunächst rätselhaft scheinen.²²

²¹ Geertz Paul Ricoeur azon elgondolására támaszkodik kézirat-hasonlatában, mely szerint a *szöveg* fogalma kiterjeszthető a szociális cselekvésekre is, lévén hogy a „szociális cselekvés rögzülése analóg az írás folyamatával”. Vö. N. Kovács, 1999. 485.

²² Geertz, 1987. 9. Az a kultúrafogalom, amely mellett síkraszállok ... lényegében szemiotikai jellegű. Max Weberrel együtt úgy vélem, hogy az ember a jelentések maga szötte hálójában függő állat. A kultúrát tekintem ennek a hálónak, az elemzést pedig éppen emiatt nem törvénykereső kísérleti tudománynak tartom. A kifejtést tartom céloknak, a felszínen rejtélyes társadalmi kifejezések magyarázatát. (ford. Berényi Gábor) Az általam használt fogalom ... a szimbólumokban megtestesülő jelentések történetileg közvetített mintáit jelöli, a szimbolikus formákban kifejezett örökölt koncepciók azon rendszerét, amelynek segítségével az

Az, hogy az etnográfus ír (etno-gráfia) és interpretál, az csak első látásra triviális, valójában azonban újszerű kijelentés. Geertz tanulmányai idején még általában a „megfigyel”, a „rögzít” vagy az „analizál” (Bachmann-Medick, 2007. 144) volt a válasz arra a kérdésre, hogy mit is csinál a résztvevő megfigyeléssel (Borislav Malinowski) operáló terepmunkás néprajzkutató. A kultúra leírásában a figyelem „az elméletalkotásban mellőzött írás folyamatára, az antropológia diszkurzivitására és textualitására került át. A terepkutatók (újra) felismerték filológus (szerző) mivoltukat.” Ugyanakkor nem feledendő, hogy Geertz etnográfiaja szervesen illeszkedik tudományágának hagyományaihoz is, hiszen a „leíráson keresztüli megmentés gesztusa mélyen meghatározta az antropológia történetét.” (N. Kovács, 1999. 482 és 480) A kultúra dokumentumként, magyarázatként, fikcióként, az emberi viselkedés pedig szimbolikus cselekvésként (Geertz, 1987. 9) jelenik meg az „interpretatív antropológia” elméletében. A kultúra *szemiotikai* olvasata azt is jelzi, hogy kulturális kódok és jelentések folyamatos előállítása, fenntartása került az antropológiai gondolkodás középpontjában azon felismerés nyomán, hogy „a világ jelentéssel teli, s interpretált”. (N. Kovács, 1999. 484)

A kakasviadal olvasatát Geertz a shakespearei drámák témakezelésével hasonlítja össze, arra építve, hogy előbbiben is olyan jellemző témák bemutatása, strukturálása és olvasatának előállítása figyelhető meg és írható le, mint amilyeneké a drámákban is: a halál, a férfiasság, a harag, a bátorság, a veszteség, a kegyelem és a szerencse ábrázolása. A kakasviadal olyan jelentéssel ellátott összefüggéseket teremt, az említett témákat olyan jelentéses konstrukciókba helyezi el, amelyek „a szemlélő számára látható, érezhető, megfogható, valós” képi világot generálnak. Ennek értelmében képi, fikciós, modellszerű és metaforikus kifejezési formaként is értékelhető a viadal, amelynek legfontosabb funkciója nem a szociális szenvedés megszelídítése vagy felszítése, hanem annak tollak, vér, embertömeg és pénz általi ábrázolása, megjelenítése. (Geertz, 1987. 246)

A kultúra szimbolikus rendszere nem elvont entitások egységes mintákba való rendezése által, hanem eseményeik leírása nyomán válik az emberi diskurzus-univerzum gazdagításának eszközévé. (Geertz, 1987. 26 és 20) Módszerének megnevezése: *Thick Description: Interpretative Theory of Culture*, mely rendszernek a lejegyzését – ahogy arra megnevezés is utal – nem a koherencia elvének való megfelelés kívánalma hatja át, bár nyilvánvalóan egy minimális mértékű koherenciát rendszerszerűsége miatt fel kell

emberek kommunikálnak egymással, állandósítják és fejlesztik az étellel kapcsolatos tudásukat és attitűdjeiket. Természetesen az olyan kifejezések, mint „jelentés”, „szimbólum”, vagy „konceptió”, magyarázatra szorulnak. (ford. Botos Andor)

mutatnia a kultúráról alkotott egyedi modellnek. A cél sokkal inkább a pusztai esemény olvasatának, magyarázatának, sűrű leírásának reflexív megfogalmazása. Ez az esemény másként kifejezve az emberi tapasztalás aktuális átélése, amely nem pusztai érzékelésként fogható fel, hanem jelentéssel ellátott érzékelési módként, s mint ilyen, leírható tudományos fogalmakkal.²³ Az eseményt magyarázó sűrű leírás Geertz szándékai szerint egy metaszcias kommentár olvasatával egyenlő, amely valójában a bali kakasviadal interpretáló funkciójának tudatosítását, vagy másként a társadalmi szemantika dinamikus modelljének leképezését jelenti. (Geertz, 1987. 252-253) A leképezésben a kultúra nem olyan instanciaként tételeződik, amelyhez a társadalmi események, a magatartásformák, az intézmények és a folyamatok kauzálisan hozzárendelhetők, hanem olyan kontextusként, amelyben ezek a sűrű leírás nyomán felismerhetővé és a diagnózis, a magyarázat által érthetővé tehetők. (Geertz, 1987. 21 és 39) A fentieket egészíti ki Horst Turk azon meglátása, mely szerint a saját és az idegen kultúra (megjelenésében a rituálék, intézmények, szokásokstb.) szöveggént való olvasásakor és magyarázatakor lényegtelen, hogy a fókuszban álló kultúrának a tagjai ebben a formában vesznek-e tudomást a saját kultúrájukról vagy sem. (Turk, 1995. 310) Továbbá az olvasat és az interpretáció megfogalmazásakor nem a kulturális események múlandósága vagy változékonysága okozza a legfőbb problémát, hiszen maga a kulturális esemény megértése sokkal alapvetőbb akadályt jelent. A leírás bizonyosan nem korlátozódhat csupán a struktúrák és a funkciók leírására, ugyanilyen jelentős a magyarázat aspektusának kidolgozása is.

A modellalkotásra vonatkozóan téves lenne a kakasviadalban a bali életforma univerzális kulcsát feltalálni, ahogyan a spanyol életforma sem vezethető le a bikaviadalok kultúrájából. Bármit is árul el a bali kultúráról ez a státusz-vérfürdő, bizonyos, hogy más kulturális szövegeik – mint például a papok felszentelése, a falusi templomok ünnepségei – módosíthatják és esetenként megkérdőjelezhetik az azokból levont következtetéseket. Geertz szerint a funkcionalizmus és a pszichologizmus eljárásai az adott kultúrának csupán redukcionista magyarázatait képesek adni, ezzel szemben a sűrű leírás-módszere a szimbolikus formák szubsztanciáját tudja kézzel foghatóvá tenni a megismerés számára. (Geertz, 1987. 236 és 239)

A kultúrantropológus és a német kultúrakutatás-ág képviselője, valamint a göttingeni projektum résztvevője Doris Bachmann-Medick a kultúra- és a társadalomtudományok területén hasonlóan látja a geertzi kulturális szöveg-modell

²³ Geertz olyan kifejezéseket sorol fel, mint „integráció, racionalizálás, szimbólum, ideológia, éthosz, revolúció, identitás, metafora, struktúra, rituálé, világszemlélet, funkció, szentség, kultúra”. Geertz, 1987. 40.

(ahogy nevezi: *interpretative turn*) jelentőségét a '70-es évek *linguistic turn* fordulatához a szellemtudományok területén. Továbbá a hermeneutikai megközelítések interkulturális hermeneutikává válásában is jelentős szerepet tulajdonít a geertzi *interpretative turn* hozta felismeréseknek. Ez arra utal, hogy az interpretatív antropológia saját báziselméletén túl módszertanilag reflexívebbé (*reflexive turn*) tette saját tudományterületét. (Bachmann-Medick, 2007. 37 és 39) Elsősorban Vincent Crapanzo „hermészi dilemmájára” és Paul Rabinow „antropológiai antropologizálásra” kell gondolni. Crapanzo (*The Interpretation of Dialogue*) világított rá az etnográfiai szövegleírás azon kényszerűségére, mely szerint az idegent sajátunkká kell tenni a leírás folyamatában, vagyis az „antropológus a saját kultúra szövegeihez, narratív tradícióihoz és retorikai eszközeihez fordul, hogy azok segítségével a hiányos és fragmentált tapasztalatokat olyan formába öntse, amely koherenciával és logikussággal vonja be vizsgálatának tárgyát.” (N. Kovács, 2009. 488) Ezt az elméletet továbbgondolva arra jutott Rabinow (*Writing Culture*), hogy az etnográfiai leírás kulturális szövegét nagyban meghatározzák, sőt korlátozzák bizonyos poétikai és politikai aspektusok, illetve szöveges és hatalmi mechanizmusok. Amennyiben ezek az aspektusok és mechanizmusok felismerhetővé tehetők, úgy „az idegen kultúrák leírásainak elemzései a saját, nyugati kultúrát s annak tudáselőállítási folyamatait antropologizálják.”²⁴

2.3 A kulturális emlékezet szöveg-modelljei

Az Assmann házaspár egy-egy tanulmányának következő vázlata egy részről a geertzi szöveg-modell ellenpólusaként jeleníti meg azok koncepcióját, más részről pedig ezen szöveg-felfogás fókuszált alappilléreiként utal rájuk. A *fókuszáltság* ez esetben arra utal, hogy a két szerző szöveg-modelljeiben a 'kulturális szöveg' korlátozott olvasata érvényesül, vagyis nem mint metafora jelenik meg (ahogy Geertznel), hanem mint konkrét szövegtípusok ötvözete. Ezzel abban a vitában foglalnak el kitüntetett helyet a szerzők, amely az „Elkallódik-e az irodalomtudomány tárgya?”²⁵ kérdés köré építhető fel. Aleida Assmann az irodalmi és a kulturális szöveg közötti összefüggések és eltérések alapján vizsgálódott, míg Jan Assmann a szóbeliség és az írásbeliség ellentétének feszülő kulturális szövegek foglalkoztatták. A tanulmányok a göttingeni fordításelméleti

²⁴ N. Kovács, 2009. 289. Vö. „Antropologizánunk kell a Nyugatot: meg kell mutatnunk milyen egzotikus a valóságkonstitúciója ... s, hogy az igazságra vonatkozó igényei társadalmi gyakorlatokkal fonódnak össze...” (ford. és idézte N. Kovács uo.)

²⁵ Wilfried Barner (*Kommt der Literaturwissenschaft ihr Gegenstand abhanden? Vorüberlegungen zu einer Diskussion*. In: Jahrbuch der Schillergesellschaft 1997. 1-8.) felvetésére hivatkozva: „... az irodalomtudomány a kultúratudományok forgatagában nem veszíti-e el *ismét* tárgyának fáradságosan megszerzett autonómiáját?” teszi fel az idézett kérdést: Hárs, 2004. 172.

kutatócsoport *Literaturkanon – Medienereignis – Kultureller Text* (Irodalmi kánon – mediális esemény – kulturális szöveg) című gyűjteményes kötetében jelentek meg 1995-ben. Ebben az alfejezetben a kultúratudományok szöveg-modelljének irodalmi és történeti értelmezéséről lesz szó. Jelen értekezés tárgyára tekintettel kiemelt jelentőségű, hogy a *Werther*-fordítások: balettelőadások, tűzijáték-bemutatók és műfordítások elemzésekor a „kulturális” és az „irodalmi szöveg” szoros olvasatú kontextusában gondoljuk újra, vizsgáljuk felül az olyan dichotomikus fogalmi párok szigorú megkülönböztetőségét és hagyományos (dogmatikus) értelmezését mint a kulturális vs. irodalmi, és a szóbeli vs. írásbeli szöveg.

2.3.1 Irodalmi vs. kulturális szöveg

Tanulmányában A. Assmann abból indul ki, hogy különbség tehető autonóm (értsd: irodalmi) és auratikus (értsd: kulturális) művészet között. E megkülönböztetés azonban nem adott már elve a szövegcsoporthoz, hanem azonos szövegek eltérő hozzáférési módjában artikulálódik. (A. Assmann, 1995. 234) Állítása szerint az irodalomtudomány azért nem foglalkoz(hat)ott a kulturális szövegek elemzésével, mert az irodalom kulturális rendszerként való intézményesülése éppen a kulturális szövegektől való alapvető elhatárolódás aktusa által kristályosodott ki. Az irodalomtudomány rendszerének történeti áttekintésével a szerző a tudományág gyökereihez utalja olvasóját, a kultúrák nemzetiségi felfogásának kora újkori megjelenéséhez. Történeti áttekintése azt teszi nyilvánvalóvá, hogy a germanisztika németországi akadémiai ággá szerveződésekor (az 1820-40-es években) épp a szépirodalom és a kulturális praxis további elemei közötti szigorú elhatárolás által nyert létjogosultságot az új diskurzus. A történeti vázlat olyan jól ismert fogalmak alapján rajzolódik ki, mint könyvnyomtatás, olvasói réteg, új médium, cenzúra, publikumsiker, morális aggályok, fikciókritika, és vezet egészen a felvilágosodás autonómia-tervezetéig. Adam Heinrich Müller 19. század eleji esztéta tanulmányára hivatkozva a tudás írottá válása (a magányos írás és olvasás, az élettelen betűk elnyelése²⁶), az autonóm irodalom kialakulása, valamint a tömegszerű könyvtermelés következtében az individuum visszahúzódását és elmagányosodását kiváltó folyamatokra hívja fel a figyelmet. Vagyis az bizonyítható, hogy a modern irodalmi kezdetek nem értelmezhetők kielégítő módon az utólag megalkotott, élőként ható és közösként elgondolt hagyomány („als lebendig wirkender und gemeinsamer Tradition”, A. Assmann, 1995. 237) képében.

²⁶ *Die Zwölf Reden über die Beredsamkeit und deren Verfall in Deutschland*. Müller 1812-es bécsi előadásának címe, 1816-ban Lipcsében adták ki.

Ami az elmagányosodott olvasó és író képével szembeállítható, az valójában az élő kulturális szövegek hagyományának ideálképe.

A megjelölt 1812-es évszámhoz képest közel száz évvel későbbi *Werther* monográfiák és szöveggyűjtemények esetében is megfigyelhető hasonló diskurzuskezelés. Johann Wilhelm Appell 1855-ben jelentette meg először a négy kiadást megért *Werther und seine Zeit. Zur Goethe Litteratur* című kötetét, Gustav Gugitz pedig 1908-ban adta ki *Das Wertherfieber in Österreich. Eine Sammlung von Neudrucken* című, hosszabb lélegzetű bevezetővel ellátott gyűjteményes kötetét. Appell kötete nemcsak a német nyelvű, hanem a nyugat-európai *Werther*-recepcióval, Gugitzé ezzel szemben kizárólag a Monarchiában jelentkező német nyelvű befogadással foglalkozott. Egységes viszont a két kötetben, hogy a „Werther Litteratur”- és a „Wertherfieber”-kontextusába – a szépirodalmi alkotásokon túl – mindketten besorolták a genuin irodalmon kívüli kulturális szöveggént, és a tárgyi kultúra részeként megjelenő alkotásokat. Példának okáért Appell az első angol *Werther*-fordítások és -adaptációk mellett párhuzamosan tárgyalja a regény jeleneteit ábrázoló angol rézmetszeteket, említi a Jerusalemben wetzlari sírjához vezető zarándoklat egykorú intézményét (és erre vonatkozó kortárs naplóbejegyzéseket közöl), továbbá megemlíkezik egy magyar tudós-leveletről, amelyben a levél szerzője Appellt arra kérte, hogy az Jerusalemben sírjáról egy levélkét küldjön el számára. Gugitz a „Wertherfieber” jellemzéséhez a regény jeleneteinek ábrázolásaival ellátott legyezőket, díszgombokat, csészéket, egyéb porcelánokat, szilvetteket, rézmetszeteket vont be értekezésébe, végezetül egy balett- és egy tűzijáték-előadás szöveggönyvét és plakátját is mellékeli könyvében. Appell az előszót követően az első fejezetben arról biztosítja olvasóját, hogy későbbi olvasója a *Werther*t bizonyosan nem csupán hűvös irodalmi- és kultúrtörténeti érdeklődéssel fogja szemlélni. („Gewiß, das Goethe'sche Jugenderzeugniß wird zu keiner Zeit unter jene einst gefeierten Werke gerechnet werden, denen der spätere Leser nur ein kühler literatur- und culturgeschichtliches Interesse abewinnt”. Appell, 1865. 2) Gugitz ezzel szemben egyenesen így kezdi monográfiáját: „Das Thema »Werther in Österreich« bietet vielleicht mehr kulturgeschichtliches als literarhistorisches Interesse.”²⁷

Visszatérve a göttingeni kutató szövegéhez, érdemes felfigyelnünk arra, hogy genuin irodalmi szövegek közül szemezi ki a kulturális szövegeket, s elsőként a Szentírás

²⁷ Werther ausztriai fogadtatásának témája talán még érdekesebb kultúrtörténeti, mint irodalomtörténeti szempontból. Gugitz, 1908. 1. (kiem. S-Sz.Á.) Vö. az idézet folytatásával: „Schon Sybel weist auf diese kulturgeschichtliche Seite indirekt hin, indem er, um die Teilnahmslosigkeit der Österreicher an dem geistigen Leben Deutschlands zu beweisen, allerdings ungerechtfertigt und übertrieben anführt, daß die Wiener *Die Leiden des jungen Werthers* zuerst im Feuerwerk kennen gelernt hätten.” Uo.

exegézise privilégiumát említi annak példjaként, ahogy a szöveg olvasói értelmezésekkel töltődik fel és auratizálódik (Benjamin). Véleménye szerint a reneszánsz kora óta a kulturális szöveggé válás folyamatában jelentős szerepet játszanak az antik római és görög világi szövegek, illetve a nemzeti irodalmak korának nemzeti eposzai. Ezek ugyanis általában kanonizált és időtlen értékeként jelentkeznek és ezen felül még a nemzeti emlékezet és az identitás hovatartozásának kérdéseit is kezelik. A kulturális szövegek „biztosítják a modern kor orientációképtelenné vált individuuma számára a szilárd identitás megszerzésének esélyét” (A. Assmann, 1995. 238. Vö. Poltermann, 1995. 5) a szakrális szövegek korábbi normatív és formatív minőségéhez hasonlóan.

Az irodalmi és a kulturális szövegtípusok határait, és tudatosan nem a lehetséges és fontos átfedések területét vázolja fel a szerző. A határokat négy szempont felülvizsgálata nyomán húzza meg: az identitás („Identitätsbezug”), a befogadó magatartás („Rezeptionsverhalten”), az innovációs kényszer és a kanonizáció foka („Innovationsdruck und Kanonisierung”), illetve az időtlenség („Überzeitlichkeit”) tekintetében. (A. Assmann, 1995. 241-243) Az identitás szempontjából az irodalmi szöveg olvasója autonóm szubjektumként jelenik meg, olyanként, aki visszavonul a polgári miliő privát és belső közegebe, s különbséget tud tenni olvasmány- és élettéményei között. Kulturális szövegek esetében az olvasó a kollektíva, a csoport tagja, egy nagyobb egység része, ahol a részvétel lehetősége éppen a kulturális szöveg által válik lehetővé. Megfordítva azonban az egységet (tehát a kollektívát, a csoportot) éppen az adott vallási, nemzeti vagy bármely más alapító szövegek kánonja teszi felismerhetővé. A befogadás tekintetében az irodalmi szöveg olvasójától az esztétikai távolság felismerése és betartása követeltetik meg. A privát olvasó kontúrja mögött felsejlik a professzionális olvasó képe, akinek az a feladata, hogy hermeneutaként átvilágítsa az írás irodalomtörténeti helyét, mégpedig leginkább a műfajok és a szellemi irányzatok vizsgálata által. Ugyanakkor a kulturális szöveg befogadója az elkötelező, a megkerülhetetlen és az idők felett álló valóság megtestesülését várja el olvasmányától, s mint ilyennel képes is maradéktalanul azonosulni. Az azonosulás által a kulturális szöveg olvasója saját identitását nyeri el, vagy erősíti meg. Az ilyen szövegeket nem olvasni és magyarázni szükséges, hanem belakni („bewohnen”, A. Assmann, 1995. 242). Az innovációs kényszer és a kanonizáltság szempontjaiból az irodalmi szövegek azok, amelyek az innovatív potenciállal rendelkeznek, a kulturális szövegek viszont szilárdan kanonizálódtak. Ennélfogva az előbbieket a megelőző szövegek elnyomása, elfelejtése jellemzi; az innováció vonatkozásában pedig a túlhaladás, a túlcitálás képessége. Az új irodalmi szöveg képes a

régiek perifériára szorítására, amivel nem csupán a figyelem permanens átrendeződését provokálja ki, hanem az észlelés konvencióit is átírja az automatizálás és az elidegenítés aktusával. Ezzel szemben a kanonizált textusokat nem a változás, hanem a stabilitás hatja át, ellen tudnak állni az idő haladásának, hiszen megújulva képesek megszólítani változó olvasóközönségüket. Végül pedig az időtlenség tekintetében elmondható, hogy az irodalmi szövegek a „történelem nyitott horizontja” előtt állva leginkább akkor jelentkeznek, amikor a történelemben „korszakok” váltják egymást, „törések, új áramlatok” jelentkeznek, mikor a „divat” változik, vagyis mikor horizont-eltolódás figyelhető meg. Ezzel szemben a kulturális szöveg a „történelem zárt horizontja” előtt áll. Az utóbbi szövegfajta tartóssága abban rejlik, hogy egy adott személy vagy egy adott kollektíva ezt és nem más szöveget tett meg a történelemfeletti minőség megőrzőjévé.

Az irodalmi és kulturális szöveg fentebbi tipológiáját tanulságos összevetni a radikálisan máshonnan érkező, strukturalista szemléletű Stoll Béla által 1958-ban, a 18. századi kéziratos szerelmi líra vizsgálatához kidolgozott „irodalmi” vs. „irodalom alatti”²⁸ kategóriák, illetve „irodalmi szöveg” vs. „leszállt szöveg”²⁹ megkülönböztetésével. Stoll tipológiája (eltekintve természetesen a kategóriák kirekesztő jellegétől) a mű- és a népköltészet egzaktabb különválasztását szolgálja, amelyet a Stollt megelőző kutatók „külsődleges jegyek” alapján oldottak meg: „a keletkezési mód”, „a népdalok életrajza”, „a továbbhagyományozódás”, „a megjelenési mód”, s leginkább „az eredet kérdése” kutatásával. (Stoll, 1958. 170) A szerző a mű- és a népköltészet határvonalainak megrajzolásakor „egyéni megfogalmazásról” (műköltészet) és „a közösség tagjainak ezen a nyersanyagon történt fokozatosan csiszoló munkájáról” (népköltészet) értekezik, utóbbinál kiemeli, hogy „a népköltési anyagot hordozó osztályok egyénei valószínűleg nem képesek arra, hogy valamilyen hagyománytól eltérő, új megfogalmazással járuljanak hozzá a meglevő népköltészeti kincs gazdagításához.” Hozzáteszi, hogy „új motívum feltehetőleg mindig valahonnan kívülről kerül be a népköltészetbe.” A szerző témafelütése nagyban hasonló az Assmanni innovatívkenyszer és kanonizációs fok szempontjainál elmondottakkal. Az időfelettiesség-elvénél A. Assmann hangsúlyozta, hogy a kulturális szövegek stabilitása nem jelent örök állandóságot, lévén, hogy a hagyomány nem

²⁸ „Összefoglalva: a XVIII. századi kéziratos líra az *irodalomalatti* költői műveltség rétegébe tartozik, amelyet közösségi költészetnek nevezhetünk. [...] Nem népköltészet, mert ezzel az elnevezéssel csak a művészileg legmagasabbrendű, minőségben és mennyiségben legjelentősebb közösségi költészetet: a dolgozó nép közösségi költészetét illethetjük.” (kiem. S-Sz.Á.) Stoll, 1958. 176.

²⁹ „Első pillantásra csakugyan úgy tűnik, hogy a *leszállt szövegek* a legkülönbözőbb, legtarkább eredetűek: Petőfitől épp úgy átvesz a nép, mint Fráter Lóránttól. Már csak ezért sem igen használható ebben az esetben – bármennyire igaz is végső fokon – az a tétel, hogy csak az folklorizálódhat, ami eredetileg is népi ihletésű.” (kiem. S-Sz.Á.) Stoll, 1958. 172-173.

képzeltet el változás nélkül. Ezzel egybecsengve Stoll azt írja, hogy nincsen a 18. századi kéziratos szerelmi lírában „egyetlen olyan szöveg sem, amelyen az alakulás, vagy alakítás jelei ne mutatkoznának.” (Stoll, 1958. 171) A népköltészeti szövegek befogadásának vizsgálatakor arra a megállapításra jut a magyar szerző, hogy „teljes mértékben hiányzott tehát a szerzői egyéniség tisztelete”, de „hiányzik a szöveg tisztelete is”, ellentétben a műköltészeti szövegekkel. Vagyis a népköltészeti alkotás szerzői „gyakorlatilag névtelennek tekinthetők”, és a népköltészet kollektív és aktív élőszóbeli előadásmódja okán a szöveget sorozatos alakítás és ösztönös változtatás jellemzi. (Stoll, 1958. 172) A mű- és a népköltészeti szövegek eltérő befogadásának tekintetében az olvasható, hogy a „népköltészetben csak az a szöveg válhat közkinccsé, mely erősen differenciált, egyéni gondolatokat és érzelmeket nem fejez ki.” Ez lényegében azt jelenti, hogy a „műköltői alkotásban benne rejlik alkotója érzelmeinek bonyolultsága, tükröződnek benne – ha legtöbbször nem is közvetlenül – a költő egyéni emlékei, jelleme, a kor, melyben életstb.” A bonyolultság következtében „[e]gy műköltői alkotás élvezése, bármennyire is spontán, mégis hatalmas gondolati munkával jár.” A népdal befogadásához, úgy tűnik, minderre nincs szükség, hiszen az „elementárisan hat, azáltal, hogy érzelmeket primitív, mindenki által érthető absztrakció segítségével fogalmazza meg”. (Stoll, 1958. 173) Bármennyire idegen is az a megfogalmazási mód, ahogyan Stoll érveit előtárja, észre lehet venni az assmanni rendszerrel való párhuzamokat: így áll szemben a professzionális olvasó a tisztelet, az újbóli tanulmányozás és az érintettség által testet öltő kulturális szöveg olvasójával („ein Rezeptionsverhalten, das als Verehrung, wiederholtes Studium und Ergriffenheit zu kennzeichnen ist”, A. Assmann, 1995. 242). Az innováció erejéről szóló kitétel Stollnál a népköltészet és a műköltészet fejlődéséről mondottakkal egyezik meg. „A népköltészet nem gazdagodhat olyan szövegekkel, amelyek formában és tartalomban a meglevőtől erősen eltérnek, mert nem valószínű, hogy a tömegeknek a megszokotthoz ragaszkodó és azt követelő ízlése befogadná azokat.” Ebből következik, hogy a „népköltészet tulajdonképpen ahisztórikus. Mennyire más képet mutat a műköltészet fejlődése! A meglevővel erőszakos szembefordulás és szakítás, hatalmas fellendülés, majd hosszas pangás jellemzi s mindennek az irodalom alatt, a népköltészetben semmi jele.” (Stoll, 1958. 173-174)

Eltételezve a Stoll által megjelenített ideológiai felhangtól és fogalomhasználatától, világosan látszik, hogy a két bemutatott rendszer nagyban rokon, a Stoll-szöveggel való párhuzamba állítás kiemeli az assmanni elmélet merevségét. Továbbá segíthet feltenni néhány fontos kérdést. Valóban érdemes-e a nemzeti irodalmak „születése” időszakára

tenni a kulturális és az irodalmi szöveg szétválasztódásának idejét? Vagy arról érdemes beszélni, hogy mindig is léteztek az adott kultúra értékeit, elképzeléseit, normáit, szabályait stb. hosszabb távon is fenntartani és képviselni képes szövegcsoporthoz és mindig is jelentkeztek innovatív, formát és témát bontó alkotások? Azaz amióta az emberiség egy-egy csoportja a mítoszok, a vallások szakrális szövegein túl világi szövegcsoporthoz által is kifejezi, áthagyományozza kulturális értékeit, azóta lehet beszélni tágabb értelemben véve, részben az eredeti szó fentebb vett jelentésétől elszakadva: irodalmi és kulturális szövegekről. Milyen szövegcsoporthoz érthetők e helyütt kulturális szövegek alatt? Clifford Geertz a *Common sense, mint kulturális rendszer* című tanulmányában azt állítja, hogy a józan ész, vagyis a hétköznapi tudás rendszerezése minden egyes kultúrában szövegcsoporthoz kötött. Ilyenek a szólás-mondások (Lassan járj, tovább élsz!), vagy tágabb értelemben a hétköznapi szabályrendszerek (naponta kétszer fogat kell mosni, evés előtt kezet kell mosnistb.), sőt szerinte sok esetben a hétköznapi tudást rendszerezik az epigrammák, a bölcs mondások, az idézetek, a viccek, az anekdoták, a mesék és az aforizmák is. (Geertz, 1987. 284) Ezzel áll összhangban Jan Assmann-felfogása, szerinte a kulturális szövegek a társadalom egészére tekintve hordoznak normatív és formatív előírásokat. A normatív szövegek a szociális viselkedés normáit kodifikálják, ide sorolható állítása szerint a szólás-mondástól s az ószövetségi 'bölcsességi irodalomig' („Weisheitsliteratur”) minden. A formatív szövegek pedig kifejezik a csoport önképét és identitását biztosító tudását, így hát ide sorolható: „alles von Stammesmythen und Ursprungssagen bis zu Homer und Vergil, Dante, Shakespeare, Milton und Goethe.” (J. Assmann, 1995. 272. Minden a törzsi mítoszoktól és az eredetmondáktól, Homéroszig, Vergiliusig, Shakespeare-ig, Miltonig és Goetheig) J. Assmann szerint a formatív és a normatív funkció a kulturális szövegek esetében mindig együtt van jelen, csupán az arányok változnak típusonként. A formativitás és a normativitás tételezésén túl³⁰ a kulturális szövegek össztársadalmi elköteleződését emeli ki a szerző, mint jelentős konstituáló elvet. Ezen azt érti, hogy a kulturális szövegek hivatottak az adott „társadalom identitásának és koherenciájának meghatározására” is. (J. Assmann, 1995. 273) Bár A. Assmann historista áttekintése és szigorú tipológiai rendszere dacára úgy zárja tanulmányát, hogy bizonyos történeti konstellációtól függetlenül is

³⁰ A „normatív” és „formatív” funkciók tételezése nem új keletű, például Horst Turk 1989-es fordításelméleti tanulmánya „Grundlagentexte” (alapszövegek) csoportja, pl. a Biblia vagy *Az emberi jogok egyetemes nyilatkozata* hasonló funkciókkal, „értékekkel” bír: „Regelungs- und Orientierungswert” (szabályozó- és irányadó érték). Ezen szövegtípus célja a szövegbeli intenció és a kommunikációs helyzet szolgálata, ezzel magyarázza részben fordíthatatlanságukat a szerző. Turk, 1989. 22.

mindenkor jelenlévőnek tételezi a szövegek kulturális fundamentalizmusának mozgását („Bewegung eines kulturellen Fundamentalismus am Werke”), mégsem beszél másról, mint a két recepciós keret egymás melletti és egymással szembeni dialektikájáról („Diese Dialektik ist wirksam im Neben- und Gegeneinander zweier Rezeptionsrahmen”, A. Assmann, 1995. 243). Talán épp emiatt meglepő, hogy A. Assmann szokatlan módon tipológiáját az irodalmi és a kulturális szöveg határainak kidolgozására építi. Szokatlan módon, mert a kultúratudományok szövegmodelljei egyértelműen az átfedések, a kontúrtalan határok és a hibrid szövegek létmódjának alapvetőségére, elsőbbségére apellálnak, teszik ezt akkor is, ha dichotomikus fogalmi párokkal operálnak, sőt ha saját szakterületük státuszát is veszélyeztetik ezáltal. (vö. Geertz, 1987. 23-24) A hibriditás létmódja legitimálásának ebben az esetben az a tétje, hogy felismerjük, egy azon szöveg képes időben és térben eltérő „újrafelvétele”³¹ során irodalmi és kulturális szöveggé is megjelenni. A szerzőnő példájánál maradva, nyilvánvaló, hogy Shakespeare drámái egyszerre olvashatók „professzionális” és „érintett” (A. Assmann, 1995. 242) módon is, a különbség nem ütközik ki olyan élesen, ahogy a határ-elméletek azt láttatják.

Mindez azonban – ellenkező esetben nem is kapott volna ekkora teret az assmanni és a stollai rendszer részletes bemutatása – nem jelenti azt, hogy a két fentebb vázolt tipológia haszontalan lenne jelen tanulmány kulturális és irodalmi, fordított szövegeinek elemzéséhez. Az egymástól meglehetősen távol eső diskurzusok ilyen fokú egyezése egy adott téma rendszerezése kapcsán arra is utal, hogy eredményeiket érdemes kritikai szándékkal próbára tenni. Kategóriáik – úgy Stollé, ahogy A. Assmanné – ugyanis, némiképp elvárásokkal szemben, jól használhatóak abban az esetben, ha a kulturális szövegek körét az irodalmi alkotásokon túlra is kiterjesztjük. Tipológiai rendszerük a stollai ideológia és nyelvhasználat mellőzésével, és az assmanni határ-elképzelésnek a hibriditás létmódjára fókuszáló fellazításával visszatér jelen értekezés szövegelemzéseiben.

Kiegészítésül érdemes arra emlékeztetni A. Assmann kulturális vs. irodalmi szövegre vonatkozó (1995-ben publikált) kutatásai kapcsán, hogy tanulmánya végkövetkeztetésében, mint ahogy arra már fentebb utaltunk, a szövegek kulturális fundamentalizmusának mozgására hívja fel a figyelmet. Ezen sokatmondó megjegyzés értelmezését segíti 1999-es monográfiájának *Zur Krise des kulturellen Gedächtnisses* (A kulturális emlékezet válsága) zárszava, a konzekvenciája olvasható a kulturális szövegek

³¹ Az „újrafelvétel” Jan Assmann terminusa. vö. 2.3.3. fejezet és „Ehlich definiert Text als wiederaufgenommene Mitteilung.” J. Assmann, 1995. 271. „Text, so hatten wir definiert, ist die wiederaufgenommene Mitteilung, der Rückgriff auf eine sprachliche Äußerung über den Hiat einer räumlichen und/oder zeitlichen Distanz hinweg.” Uo. 275.

krízisének szövegeként is. Miről is van szó kötet összefoglalásában? A. Assmann abból indul ki, hogy a kulturális emlékezet ökonómiájának egyensúlya azáltal borult fel, hogy az ember jóval több mindent tudott lejegyezni, archiválni, mint amennyit az emlékezet valaha is tárolni képes. A tárházak (archívumok, levéltárak, vö. Poltermann, 1995. 6) feletti diszpozíció hatalmi státusa mellett idővel egyre nagyobb problémát jelentett a rögzített szövegek „lakatlan tároló emlékezeté”-nek (A. Assmann, 1999. 409) átláthatatlansága. A be nem lakott helyeket, s ezáltal a tudástárakat az adott kérdéstől függően fel lehet fogni a jelenleg fennálló viszonyok helyzetével konkuráló eltérő valóság adatsüllyesztőjeként vagy bizonyítékeként is. Idővel realizálódott, hogy a stabilnak tételezett írásos és képi dokumentumok mellett egyre több fotográfián, hangszalagon, videofelvételenstb. tárolt információ felett rendelkeznek a levéltárak. Utóbbiak ugyan a múlt valóságát sokkal differenciáltabban tudják megmutatni, sőt a rajtuk tárolt adatok is sokkal hatékonyabban hívhatók elő és kutathatók, stabilitásuk azonban lényegesen törékenyebb az írásos és képi adathordozókénál, az adatok megőrzésének minősége drasztikusan lecsökken használatukkor. Az adatok rögzíthetőségével a materiálisnak nevezhető írás korszakának végén³² a kulturális emlékezet kutatásában az emlékezés és a felejtés antropomorf kategóriái egyre kevésbé tűnnek fel kielégítőnek. Lévén, hogy „az írás metafizikájá”-nak (A. Assmann, 1999. 411) története egyre átlátszóbbá vált, a digitális adatfolyam folyamatos mozgásban levése megkérdőjelezte a nyugati kultúra lenyűgözően hosszú távú stabilitásának képzetét. A. Assmann úgy fogalmaz: „Das *Transhistorische* ist vom *Transistorischen* eingeholt worden.” (Az átmeneti leelőzte a történelmen átnyúlót. kiem. A.A.) A szerzőnő egyik fő tézise szerint az emlékezet és a felejtés egymás nélkül nem elgondolható fogalmak. Ez figyelhető meg a kortárs nyugati művészei alkotások „fordított levéltára” kapcsán, vagyis a romlás, a felejtés, a traumatizált kulturális helyzet társadalmi ábrázolásában. Mindez nem meglepő egy olyan kultúra esetén – hangsúlyozza, amelyet az újkor óta programszerűen az innováció nyomása hatott át, s amely kultúra „történelmi személtládája” a pereméig telítve áll. Emersont idézi e helyütt: „Alles Geschriebene »stürzt in den unvermeidlichen Abgrund, den die Schöpfung des Neuen für das Veraltete öffnet«”. (Az új teremtés a réginek felnyitott kikerülhetetlen szakadékba dönti az összes írást. 1999. 411)

Megválaszolhatatlan az a kérdés, hogy vajon ez a változás húzódik-e azon jelenség mögött is, hogy az irodalomtörténeti kutatás hosszú évtizedekre nem vett tudomást a

³² A szerzőnő szerint ez nem egyenlő az írás teljes kiveszésével. Felismerése értelmében a materiális írás hegemonikus emlékező funkciója a digitális médiumok hatalmának növekedésével jelentősen gyengül fog.

kulturális szövegekről, s hogy most ismét érdeklődést mutat irányukba. Részben feltehetően erről van szó. Az a törekvés azonban, amellyel a kortárs irodalmi szövegek első kritikái is a mielőbbi kulturális szövegekké való átminősítést sugallják, valóban ezt igazolja, sőt azt is jelzi, nem csupán a művészek, kritikusaik is a fordított levéltár kirajzolására törekszenek.³³ Az emlékezet kulturális kutatása Jan Assmann alább ismertetendő tanulmányának is egyik központi témája, s így átvezet a következő részfejezethez, és vissza jelen tanulmány szorosan vett témájához.

2.3.2 Szóbeli vs. írásbeli kulturális szöveg

Míg A. Assmann 1995-ös eszmefuttatása – saját bevallása szerint – a téma első és vázlatos áttekintését nyújtja, addig a kulturális szövegek szóbeli és írásbeli megjelenését tárgyaló Jan Assmann-értekezés a '80-as években az emlékezeti kultúrák irodalmának többek között az általa és felesége által kidolgozott fogalmára támaszkodhatott.³⁴ Tanulmányának legnagyobb erénye, hogy a szóbeliség és az írásbeliség hagyományos fogalmainak újraértelmezésére tesz kísérletet, továbbá hogy ezen kategóriák alapján pontosítja a kulturális szövegek mibenlétét. Az alkotó teremtő-képességére vonatkozó vitában rendkívül hasznosnak bizonyul a szerző által kidolgozott szent és kulturális szöveg kategóriáinak összevetése.

Konrad Ehlich nyelvész szerint a szöveg újra felvett közlés (J. Assmann, 1995. 271); ebből az álláspontból indul ki J. Assmann, aki azon okból kifolyólag operál épp az ehlichi szöveg-fogalommal, mert a filológus által kommentálható történeti szövegre vonatkozó felfogások iránt érdeklődik. (J. Assmann, 1995. 270. és 272) Ehlich definíciójában a közvetlen beszédshituációtól való leválasztás lesz a szövegek számára legfőbb meghatározó tényező, szövegfogalma így nem implikálja a beszélő és a hallgató együttes jelenlétét, minthogy az akusztikus áthagyományozódás is problematikus, egyszerűen a beszélő és a hallgató időbeli vagy térbeli távolsága okán. Ebben a közvetett helyzetben, amit J. Assmann „zerdehnte Situation”-ként ír le (J. Assmann, 1995. 272), bizonyosan kettő vagy annál több köztes szituáció is adódhat a szöveg

³³ Vö. *Die Zeit* 2001/32. 49. (2001. augusztus 4. *Feuilleton* címlap): Henry Kissinger *China. Zwischen Tradition und Herausforderung* (Kína. Hagomány és kihívás között) 2011-ben megjelent monográfiája ezt a kritikát kapta: „Kissingers China-Buch ist Geschichtsbuch, Erinnerungsbuch, Philosophieseminar, Monografie und Autobiografie in einem. Es steht einzigartig da, beinahe wie ein Vermächtnis, an dem man keine Silbe verändern möchte.”

³⁴ Többek között: J. Assmann/Hölscher, 1988. és A. Assmann, 1999. „Ehlich definiert Text als wiederaufgenommene Mitteilung.” J. Assmann, 1995. 271. „Text, so hatten wir definiert, ist die wiederaufgenommene Mitteilung, der Rückgriff auf eine sprachliche Äußerung über den Hiat einer räumlichen und/oder zeitlichen Distanz hinweg.” Uo. 275.

áthagyományozódásának folyamatában. Ezeket a kommunikációs helyzeteket egyedül az köti össze, hogy mindegyikben ugyanarra a szövegre való utaltság jelenik meg, még pedig ugyanabban az áthagyományozó folyamatban. A „zerdehnte Situation” leginkább ’elnyújtott helyzet’-ként fordítható, a „zerdehnen” az anyag kinyúlásának folyamatát is jelöli, s így nyilvánvalóan kapcsolódik a szöveg *textus*, ’Gewebe’, ’szövet’-jelentéséhez. Ezen a ponton érdemes elgondolkodni azon, hogy vajon magától értetődőek-e a fenti „az ugyanazon szövegre való utaltság” és „az ugyanazon áthagyományozó folyamat” kifejezések. Karin Vorderstemann az 1770-es és 1780-as évek lírai wertheriádáit egybegyűjtő és elemző több mint nyolcszáz oldalas tanulmánykötetében kísérletet tesz annak definíciójára³⁵, hogy mi alapján nevezhető ki egy szöveg *Werther*-utánzatnak. Meghatározásának lényege, hogy egy szöveg annyiban wertheriáda, amennyiben a kiinduló pretextushoz, tehát Goethe *Werther*-regényéhez formai, nyelvi vagy tartalmi kapcsolódása nyilvánvaló („offensichtlich”). A válogatás, az utánzatok közé való beválasztás, már önmagában is értékelést és döntést takar. Ugyanakkor a kiválasztást nehezítheti az is, ha nem csupán azt szeretnénk megérteni, mi az, ami egy jelenkori (2007-es monográfiát szerző) irodalomtörténész számára formailag, nyelvi és tartalmilag releváns szöveg, hanem ha az is érdekel minket, hogy a *Werther* egykorú olvasói számára mit jelentett ez a fogalom. Ebből a szempontból tanulságos Döbrentei Gábor megfogalmazása, aki Bölöni Farkas Sándor irodalmi fordítását is utánzatnak („Wertheriade”) nevezi. Arra kéri ugyanis Bölönit, adja oda a kéziratos fordított szöveget Trattnernek nyomtatásra, hiszen a „Wertheriade jó speculatio volna”.³⁶ Döbrentei nem tesz éles különbséget (a következőkben bemutatandó J. Assmann-féle) az „ismétlés” és a „variáció” fogalma között. Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy ne lenne képes a különbségtevésre, vagy hogy máshol állítana fel efféle megkülönböztetést. Ellenkezőleg, bizonyosan találunk példát arra, hogy Döbrentei irodalmi fordítást fordításnak nevez, de elképzelhető az is, hogy utánzást fordításnak, s így tovább. A fenti példa azt támasztja alá, nem arról érdemes beszélni, hogy hol húzódik a határ fordítás és utánzat között és mi jellemzi azt. Mivel a határ – a kultúratudományok fogalomhasználata szerint nem szilárd,

³⁵ „Eine Wertheriade ist ein fiktionales literarisches Werk, in dem *Werther* oder *Werther*-Motive so aufgegriffen und verarbeitet werden, daß der Bezug zum Prätext offensichtlich ist. Texte dieser Art sind in allen Gattungen bzw. Untergattungen zu finden. Die Spannweite der Texte reicht von Wertheriaden, die formal, sprachlich und inhaltlich den Vorgaben des Prätextes entsprechen über ’eine Vielzahl von literarischen Varianten, die zustimmend, warnend, ablehnend oder ironisierend den Werther um- bzw. weiterdichten’ bis zu Texten, die Werther nur noch als empfindsame Referenz gebrauchen. Titel wie *Das Werden des jungen Leiters* fallen nur in die Kategorie ”Wertheriade”, wenn sich der intertextuelle Bezug auf den Roman nicht auf den Paratext beschränkt, sondern auch im Haupttext deutlich erkennbar ist.” Vorderstemann, 2007. 16.

³⁶ Döbrentei Gábor Bölöninek, Ujfaluban Nemes Vas Vármegyében, 1821. aug. 20. In: Döbrentei, 1943. 199.

hanem – fluid, ezért a megnevezés is ingadozik. Ebből pedig módszertanilag az a következtetés adódik, hogy a 18-19. században használatos nyelvészeti fogalmak nem feleltethetők meg automatikusan az olyan ma szilárdnak tűnő, elhatárolt fogalmi pároknak, mint például az utánzat és a fordítás, ahogyan erre általánosságban jelen tanulmány bevezetőjében is utalás történt.

Három aspektus tünteti ki az ehlichi definíciót J. Assmann számára, aki a meghatározásból (a szöveg újra felvett közlés) a következő kutatási súlypontokat vezeti le: a rögzítés médiumának, az ún. elnyújtott helyzet („zerdehnte Situation”) intézményesülési formájának, végül az újrafelvétel aktusának témaköreit. A definíció kiterjesztése három ellentétpárt involvál: a médiumok szintjén az írásbeliség vs. a szóbeliség; az intézmények szintjén az ünnepek, rítusok vs. az iskola; végül az újrafelvétel szintjén a szó szerinti ismétlés vs. a variáció megkülönböztetését. Ebben a rendszerben világosan kell látni, hogy a szerző az írásbeli és a szóbeli szöveghagyomány eltérésének lényegi különbségét nem a mediális-technikai rögzítés módjában látja, hanem a különböző intézményi környezetbe ágyazott, szó szerinti vagy variáló újrafelvételi módban. Nem véletlen, hogy a tézisek alapját képező ehlichi meghatározás szemanikai magját is az újrafelvétel képezte. J. Assmann régi orientalista kutató, ennek megfelelően a rendszerét feltöltő példák éles különbséget prezentálnak illiterális és literális kultúrák között. Ezen tényállás figyelembevételével elengedhetetlen annak vizsgálatakor, hogy hogyan kerülnek alkalmazásra eredményei a 18-19. század fordulójára vonatkozó irodalomtörténeti kutatásokban. Mielőtt ezen alkalmazás példáira rátérnénk, tekintsük át, hogy mit jelent elméleti rendszerének kulturális emlékezet-fogalma. (J. Assmann, 1988. 8-9) Olyan gyűjtőfogalom ez, amely minden társadalmi cselekvést és átélést irányító, generációktól generációknak átadott és begyakorolt tudást tartalmaz. Formailag különbség tehető a hétköznapi vagy kommunikatív és a tudományos vagy kulturális emlékezet között. Előbbi egy szűk értelmű kultúra-fogalommal és a hétköznaphoz való közelséggel, utóbbi pedig a csoport, a társadalom önképének alakításával és a hétköznaphoz való távolsággal operál. A kulturális emlékezet hétköznapi transzcendenciája egy bizonyos időhorizont meglétét implikálja, amelyen fix pontok jelölhetők ki. A múlt sorsszerű eseményei képzik a fix pontokat, az erre való emlékezést biztosítják a kulturális formák (szövegek, rítusok, emlékművek) és az intézményi kommunikáció (ismétlés, ünneplés). Ezek „emlékalakok”-ként, „időszigetek”-ként, „retroperspektivikus eszmélet”-ként és emléktérként kerülnek megnevezésre, lényegében mind a hétköznapi kommunikáció folyamatát kitüntetve, az időtlenség dimenziójával megjelölhető pillanatokra utalnak. (J. Assmann, 1988. 12)

Mi a következménye, ha a szóbeliség és az írásbeliség megkülönböztetésekor első sorban nem a technikai és a mediális lehetőségek differenciáira fókuszálunk? J. Assmann szerint a „rögzítés” és a „konkrét kommunikációs helyzet” nem egymást fedő fogalmak. A hangsúly nem a külsődleges formai jegyen, a rögzítésen van, hanem a mély struktúrán és az intézményi formákban leírható kommunikációs helyzetek láncolatán. Szóbeli kultúrák esetén az ünnep és a rítus intézményi formája képviseli a kulturális szövegek „elnyújtott helyzetét”. Ezekben a társadalmakban a formatív és normatív kulturális szövegek az „emlékezeti specialisták” („Gedächtnisspezialisten”) számára elérhetők, a társadalom tagjai nem rendelkeznek a szövegek pontos és mindenkor előhívható tudásával, megfogalmazása szerint a többség „gyakorlatlan emlékezet”-tel bír. A literális társadalmak kialakulását gyakran kötik össze a társadalom vékony elit rétegének kiválásával az illiterális tömegből – ez a meglátás helyes ugyan, de elfedi a kulturális szövegek szóbeli áthagyományozásának esetéből adódó tanulságokat. Hiszen még a legelítettebb írott kultúrák esetében is megmarad a társadalom egészét tekintve a lejegyzők („Schreiber”) azon aránya, ami az írás nélküli társadalmakban a specialisták és a gyakorlatlan emlékezetűek arányát képezi. (J. Assmann, 1995. 274) Nem a rögzítés mnemotechnikája, hanem a prezentáció rituális rendje az, ami a valóban jelentős különbséget mutat az írásbeli és a szóbeli hagyományban. Ebben az értelemben például a nagy törzsi ünnepek funkcionális ekvivalensei az írott kultúrák könyvvásárait, könyvesboltjainak, könyvtárainak stb. A kulturális szövegek kommunikatív jelenléte, a szövegek újrafelvételének együtt megélhetősége rituálisan meghatározott ritmus szerint történik. A rítusok biztosítják az áthagyományozás koherenciáját, az emlékezeti kultúrák tehát rituális koherencián alapulnak. Az írott társadalmak kulturális szövegei ritkán térnek vissza szószerintiségükben, sokkal inkább a sémák és a narratív összefüggések ismétlése az, ami leírható bennük. A szerző kérdése: vajon a szöveg a rögzített, megszólítható, újra felvehető mélystruktúra, vagy a kulturális szöveg konkrét megjelenése, felszíni struktúrája? A kiindulási meghatározásból adódóan (a szöveg újra felvett közlés), nyilvánvaló, hogy az előbbi mellett foglalt állást: vagyis ismétlések, variációk összessége. (J. Assmann, 1995. 275)

A szerző szerint világos különbség ismerhető fel a „kulturális” és „szent szövegek” között. A szakrális szövegek a szentség jelenvalóságának képzetét gyűjtik egybe, olyan nyelvi megnyilatkozások ezek, amelyek célja a szentséggel való kapcsolat felvétele és fenntartása, például az imák, a fogadkozások, a varázsszavak, a mágikus sémák, a kultikus recitációk formájában. Szó szerinti megőrzésük és emlékezeti hibák nélküli visszaidézésük

jellemzi őket. Szent szövegek esetében a rítus, kulturális szövegek esetében a szöveg jelenvalóvá tétele exponált. Ebből következően szent szövegeknél a szövegek struktúrája irányítja a performatív beszédaktust; továbbá ebből az oppozícióból vezethető le a szakralitás exkluzivitásának, titokban tartásának és ritualizálásának jellemzője is. Minderről kulturális szövegek esetén nem lehet beszélni, ha titkosak volnának, nem tölthetnék be normatív és formatív funkciójukat. Összegezve azt mondhatni, a szó szerinti újrafelvétel szabálya az emlékezeti kultúrák sajátja, ennek „speciális esetei” a szent szövegek. Ebből azonban nem következik, hogy a szóbeli kulturális szövegek visszaidézésének szó szerint kellene megtörténnie. Ellenkezőleg: kulturális szövegek hagyományozásakor a szószerintiség csak látszólagos, a „mély strukturális rögzítés”-sel és az azt „feltöltő visszaidezés”-sel (J. Assmann, 1995. 287) találkozunk itt is – ez a hagyomány a kulturális szövegek írásbelivé válásakor sem változik. A látszólagos szószerintiség, ám de lényegében mély strukturális ismétlés szóbeli kultúrák kulturális szövegeinek hagyományában azt jelenti, hogy a szóbeli ismétlés a tudatos variációkat kizárja, míg az írásbeli rögzítés ezt megengedi és felerősíti. A szóbeli előadásban a kulturális szövegek elhangzása apróbb eltéréseket mutat fel, ezt csak technikai rögzítéssel lehet felismerni, a hagyományt hallgató erről nem vesz tudomást. Szóbeli kulturális szövegek nem állnak olyan szintű innovációs nyomás alatt, mint az írásbeli szövegek. A szövegkoherencia és a kánon témakörei kapcsán arra a következtetésre jut J. Assmann, hogy az írásbeli rögzítés önmagában még nem biztosítja a folyamatosságot – ellentétben a szóbeli áthagyományozással. Hiszen az írásbeli rögzítés valójában „az emlékezetből való eltávolítás” aktusa. Ezzel szemben a szóbeli rítusok és ünnepek vissza-visszatérő szöveg-felidézése az emlékezetben rögzíti a kulturális szövegeket. (J. Assmann, 1995. 287) Mindebből tehát az következik, hogy kulturális szövegek szóbeli hagyományozásakor látszólagos *szószerintiségről*, írásbeli hagyományozásában pedig *variációkról* beszélhetünk, továbbá hogy a tényleges szószerintiség a szent szövegek sajátja. A helyzet azonban nem rögzíthető végleg ebben a felosztásban, ugyanis a *tempora mutantur et nos mutamur in illis*-elve a kulturális szövegekre is érvényes. Vagyis időről-időre megjelenik az a szándék, hogy a kulturális szövegeket érintetlenül hagyják, és szó szerinti hűségükben megőrizték. Ennek a szándéknak csak egyik gyökere a szent szövegekkel való analógia, a másik jogi-kanonizációs kérdés. A kanonizációs formula „az elnyújtott helyzet” („zerdehnte Situation”) kettős biztosítása végett adott: egyfelől jogilag egy látens szerződés értelmében határozható meg, másfelől szakralis értelemben a szószerintiség rítusának modelljét őrzi. (J. Assmann, 1995. 288) A fordításelméletek történeti folyamában is

kijelölhetőek azok a kultúrafüggő pontok, amelyeket az utánpótlás és/vagy a szó szerinti megőrzés igénye jellemez inkább, és ugyanígy felbukkan időről-időre a jogi szabályozás kérdése és szószerintiség-igényének összefonódása is.

Visszatérve a szent és a kulturális szövegek rokonságához, J. Assmann azzal zárja tanulmányát, hogy megvizsgálja a két szövegtípus idővel kialakuló feszültségét, ami abból adódik, hogy a kulturális szövegek a kanonizációs folyamatok nyomán hasonlókká váltak a szent szövegekhez. A beprogramozott konfliktusra a kánonnal rendelkező kultúrák eltérőképpen válaszoltak, ezek közül Assmann leginkább a keresztény világnak, mint ún. „kanon-kultúra”-nak (J. Assmann, 1995. 289) a kulturális szöveg kihívására adott válaszai érdekelték. Megkülönböztetett egymástól zsidó, katolikus és protestáns megoldást, utóbbit – jelen tanulmány tárgyát tekintve érdekeset – azt tünteti ki, hogy a szöveg nem marad meg a szent nyelvben, hanem lefordítódik, és ezáltal a normatív és formatív igények a szakralitáshoz képest felértékelődnek. A zsidó megoldásban a szöveg a szent nyelvben marad és a szentség minden jelével felruházódik. A papi hozzáférési korlátozások és tisztasági szabályok pedig az egész népre kiterjesztődnek. A keresztény megoldás szerint is a szent nyelvben marad a szöveg és a szentség minden jelével fel lesz ruházva, ám normatív és formatív előírásainak betartása egy hierarchikusan működő intézmény, az egyház feladata lesz. A hozzáférési korlátozások és a tisztasági szabályok csak egy reprezentatív csoport számára jelentenek kötelezettséget. Mindegyik megoldásban közös egy jelentős momentum: a szövegmagyarázat iránti elkötelezettség. A szent szöveg a recitációban, a kulturális szöveg – amihez a kanonizált szöveg hasonlítani akar – az életvezetésben valósul meg. A kanonizált szöveg nem varázsszó, hanem sokkal inkább identitásképző erejű szöveg, amelynek követése egy adott csoporthoz (zsidó, keresztény, muszlimstb.) való tartozást garantál. Az „elnyújtott helyzet” új felfogása három pilléren nyugszik: a kanonizáción, az előadásán és a magyarázatán. Ebben az átrendeződésben írja le J. Assmann a kultúra alapjában megváltozott kapcsolódási elvét, ahol is a *rituális* koherencia helyett a *szöveges* koherencia vált meghatározóvá. A szövegek újra felvétele az értelmezés, az értelem keresésének aktusában valósul meg, ezáltal válik a szöveg újra és újra szöveggé. A szóbeli szövegek újra felvétele a rituális ismétlés töredezettségében, míg az írásbeli szövegek újra felvétele az értelemkeresés, a magyarázat folyamatosságában valósul meg. Andreas Poltermann, ahogy fentebb A. Assmann is egy lépéssel tovább megy J. Assmann elképzeléséhez képest, hiszen azt állítja, hogy a kanonizált kulturális szövegek nem csupán formatív és normatív erejűek, ahogy ő fogalmaz: tájékozási segédletek és identifikációs minták, hanem pótolják azt az egyéni veszteséget is, amely a kulturális

szöveg szóbeli „megtapasztalásának hiányá”-ban, és a modern szociális rendszerek funkció alapú törvényeinek megkerülhetetlen sajátos logikája által adódik. (Poltermann, 1995. 5)

2.4. Kultúrtörténeti és antropológiai feltételrendszer – módszertan és retorika

A tartalmi súlypontok átrendeződésének vázlata mellett érdemes közelebbről példákkal illusztrálni, hogy a tudományos kutatásban milyen módszertani változást hozott magával a kulturális szöveg-felfogás. Clifford Geertz e témában megfogalmazott gondolatainak felidézése előtt, Horst Turknak a *Differente Lachkulturen? Fremde Komik und ihre Übersetzung* (Különböző nevetéskultúrák? Az idegen komikum és fordítása) című kötethez illesztett záró tanulmányáról ejtek néhány szót. A szerző szerint nem csupán az irodalmi és az antropológiai szemléletmódok („Betrachtungweise”) viszonya problematizálható a különböző „nevetéskultúrák” összehasonlító kutatásában, hanem a két felfogás („Betrachtung”) kapcsolata is. Miközben az antropológiai tanulmányok a nevetés általános emberi diszpozícióját veszik alapul, s a nevetési inger kiváltására összpontosítanak, addig az irodalmi megközelítésben a komikus tárgyak felépítésére koncentrálnak a kutatók. A kulturális és a szociológiai érdeklődésű gondolkodók pedig a fentiekkel szemben a formális, az institutionális, a lokális és a habituális szabályrendszerek leírásán fáradoznak. Mindezt tovább bonyolítja, hogy ezen megközelítések eltérő módszertan alapján alakítják ki a komikum és a nevetés értékelését, megítélhetőségét és interpretációját is. Az említett eltérő módszertani megközelítés egy részről tetten érhető a dominancia-, az eltérés-, és a megbékélés-elméletek („Superioritäts-, Inkongruenz- und Versöhnungstheorie”, Turk, 1995. 299-300) különbözőségében, más részről pedig a komikum műfajainak és fajtáinak eltérő strukturálásában az írott és az orális hagyományban. A továbbiakban a nyugat-európai kultúrák összehasonlító vizsgálatával a humor („humour”) és a komikum („comic”) különbségeit taglalja a szerző, eszmefuttatása során arra a következtetésre jut, hogy az irónia-, a szatíra-, a karikatúra-, a groteszk-, a paródia- és a vicc-megnevezések képesek lefedni a teljes nevetéskultúra területét. Ezen állítás ellenőrzésére pedig ahhoz a nagyon is jelentős kérdéshez utalja tovább a kutatót: Hogyan mérhető az a teljesítmény („Leistung”), amit egy terminus kiválasztása von maga után? Vagy másként: miben rejlik a humoros beállítódás és a komikus ábrázolás jelölő képessége? (Turk, 1995. 301) A kérdést a szerző két irányból közelíti meg, egyrésztől azon az úton, amely a nevetés antropológiájától a nevetés kultúratudományi felfogásáig vezet (Hobbes, Kant, Jean Paul

és Freud elméletein prezentálva³⁷), másrésről azon az úton, amelyet a nevetés kultúratudományi felfogásának visszafordítása fémjelez az antropológiai gondolkodás irányába (Baudelaire, Bahtyin, Ritter és Plessner elméletein ábrázolva³⁸). Az említett filozófusok életművéből azokat a pontokat ragadja ki, amelyek a dominancia-, az eltérés-, és a megbékélés-elméleteit, illetve az írott és az orális hagyományban a komikum műfajainak és fajtáinak eltérő strukturálását írják le. Turk elemzését a következő megállapításokkal zárja: A „nevetéskultúrák” intézményesített formáinak összehasonlító elemzése végén meglehetősen rigorózus kanonizáló és szankcionáló benyomás alakulhat ki a szemlélőben. Az elméletek egyike sem az alapján alakította ki az álláspontját, ami a nevetést jellemzi, hanem sokkal inkább az alapján érveltek, ami ellentétes vele (Turk, 1995. 310), vagyis mondhatni a nevetés antropológiai, poétikai, kulturális fogalmán belül a határterületek szigorú megvonása, a területek rigorózus strukturálása alapján. Így azonban egy sor olyan jelenség maradt említetlenül, amelyek egyértelműen a kultúra ezen szegmenséhez társíthatók, úgy mint az alaptalan nevetés, a kacarászás, a kapcsolatot ösztönző és fenntartó ránevetés, megkönnyebbült felnevetés, a beleegyező nevetés, sőt még a boldog nevetés is. (Turk, 1995. 310) A szerző a továbbiakban Geertz kulturális-szöveg modelljéhez utalja olvasóját, és a megértő etnológia módszertanának azon vonásait eleveníti fel, amelyek a kulturális cselekvéseknek nem a funkcióit és struktúráit akarják leírni, hanem a funkciók és a struktúrák interpretáló stratégiákként való magyarázatát nyújtják. Ebben a rendszerben a funkció aspektusának meghatározása egyenrangú a magyarázat aspektusának felismerésével. A göttingeni tudós elmélete alapján nyilvánvalóan különbség van aközött, hogy a nevetést szöveggént, vagy a nevetést szövegekben létező kultúra-szegmenseként olvassuk. Ez a megkülönböztetés abban segíthet, hogy különbséget lehessen tenni az irodalom metadiskurzusként való felfogásának *pozíciója* és *funkciója* között. (Turk, 1995. 311; Bachmann-Medick, 2007. 69)

Turk tanulmánya Geertz szemantikai modelljének szabályrendszerétől az európai nemzeti irodalmak „alteritás-horizontja” felé vezet, teszi ezt azon célnak megfelelően, hogy a nevetés kultúráját ezen a módon egzaktabban jellemezhesse. Jelen tanulmány e

³⁷ Thomas Hobbes: *Leviathan or The Matter, Forme and Power of a Common Wealth Ecclesiasticall and Civil* (1651) és *Human Nature, or the Fundamental Elements of Policie* (1651), Immanuel Kant: *Kritik der Urteilkraft* (1790), Jean Paul: *Vorschule der Ästhetik, nebst einigen Vorlesungen in Leipzig über die Parteen der Zeit* (1804), Sigmund Freud: *Der Witz und seine Beziehung zum Unbewußten* (1905)

³⁸ Charles Baudelaire: *Vom Wesen des Lachens und allgemein von dem Komischen in der Bildenden Kunst* (fr. 1855), Joachim Ritter: *Über das Lachen*, Michail Bachtin: *Rabelais und sein Welt. Volkskultur als Gegenkultur* (dt. 1987), Helmuth Plessner: *Lachen und Weinen. Eine Untersuchung der Grenzen menschlichen Verhaltens* (1941) és *Die Stufen des Organischen und der Mensch: Einleitung in die philosophische Anthropologie* (1928)

ponton elhagyja elemzését és megragad a szemantikai modell fogalmánál, hogy az amerikai etnológus tanulmányainak retorikája felé fordulhasson. A differenciáltabb elképzelés kialakításához ezúttal nem a talán legismertebb kakasviadal-tanulmányból, hanem a *Religion als kulturelles System* (A vallás mint kulturális rendszer) és *Common sense als kulturelles System* (A józan ész mint kulturális rendszer) című tanulmányokból következnek példák. A vallásról szóló értekezés elején két meghatározás olvasható, a kultúráé és a vallásé, azzal a geertzi megjegyzéssel együtt: hogy a definíció semmit sem bizonyít be, mégis gondos megfogalmazása hozzásegíthet a gondolkodás irányultságának és újrafogalmazásának kialakításához. Az amerikai antropológus szerint a szimbólumoknak az a funkciója, hogy az éthoszt (az intellektuálisan hihetőt, az életforma kifejeződését) a világszemlélettel (az emocionálisan meggyőzővel, az életforma valódi megjelenésével) összekapcsolja. A vallásra vonatkozó elképzelések és gyakorlatok egy részről a morális és esztétikai preferenciák szükséges életfeltételeként objektiválódnak (*éthosz*), más részről pedig a mélyen gyökerező morális és esztétikai érzetek empirikus bizonyítékként szerepelnek a kognitív szimbólumok érvényességének igazolására, vagyis az *éthosz* és a világszemlélet egymással ellentétes fogalma permanensen megerősíti egymást. A fogalompárt úgy jellemzi másként Geertz, mint az életforma és a metafizika kifejeződését, amelyek között a vallási szimbólumok teremtik meg az alapvető egyezést. Vallás-definíciója lényege szerint a vallás egy olyan szimbólum-rendszer, amelynek célja, hogy erős, átfogó, tartós emberi hangulati világot és motivációt dolgozzon ki, amennyiben egy általános létrendről képzeteket fogalmaz meg, ezeket a képzeteket pedig a fakticitás azon aurájával veszi körül, amelynek fényében úgy tűnik, hogy a hangulati világ és a motiváció teljesen megegyeznek az embert körül vevő valósággal. (Geertz, 1987. 47-48) Ennek értelmében a szimbólumokból rendszert képező vallás intézményét az etnológiai vizsgálat úgy lesz képes megfelelően leírni, ha elsőként a szimbólumokban testet öltő, a vallás tényleges alkotóelemeit képező jelentést kutatja; másodszor pedig a szimbólumrendszernek a szociokulturális és a pszichológiai folyamatokkal való egybekapcsolódásait tárja fel. (Geertz, 1987. 94) Lévén, hogy a legtöbb etnológiai kutató az első szintet figyelmen kívül hagyja, Geertz szerint elméleteik nem képesek arra, hogy az adott vallásokat mint szimbolikus cselekvési rendszereket írják le.

Geertz *common sense*-vizsgálatában egy olyan kulturális dimenzió meglétére apellál, amelyhez – a szellem rendezettségéhez képest ellentétesen – nem társul valamely rendszer ábrázolásának lehetősége. Éppen ezért nem is próbálkozik definíció-alkotással, hiszen az csupán arra lenne jó, hogy eldönthető legyen, például a busmanoknál létezik-e

olyan, mint józan ész. Ezzel szemben sokkal inkább abból indul ki, hogy meghatározza, milyennek kell lennie annak a módszertannak, amely a *common sense* leírásán fáradozik. Vagyis annak a metódusnak a leírását fogalmazza meg, amely a szimpla mindennapi tudásban megtestesülő fakticitás tudomásul vételére és megítélésére képes lehet. Ha valakire azt mondjuk – írja Geertz –, hogy az a józan ész birtokában van, az nem csupán azt jelenti, hogy használja a szemét és a fülét, hanem hogy – úgy mond – nyitva is tartja őket, tehát értelemmel telve, intelligensen, felfogó képesen és reflexíven használja. (Geertz, 1987. 264-265) Abból indul ki, hogy a vallásos hit fenntartása minden társadalom számára komoly problémát jelent, azonban legalább ilyen fontos, még ha nem is annyira közkeletű, hogy a *common sense* argumentumainak és axiómáinak megbízhatóságát is fent kell tartania az adott csoportnak. Hiszen az ember mindennel, ami a kezei közé kerül, akadályt gördít a legszükségesebbnek tűnő hittételek elé. (Geertz, 1987. 270) Az ellenkezés az ember által teremtetett diskurzushoz tartozó normarendszerre irányul. Geertz szerint Shakespeare *Lear* királyához, az Új Testamentumhoz, vagy a kvantummechanikához hasonlóan a *common sense* is dolgok ábrázolásának módja, még pedig olyan módja, amely megköveteli magának a valós, helyes ábrázolás jogát. Így hát lényegében a józan ész az előbb említett diskurzusok természetes riválisaként is felfogható. Sőt Geertz odáig megy, hogy azt állítja: nincs oly vallás, amely dogmatikusabb, nincs oly tudomány, amely ambiciózusabb és nincs oly filozófia, amely átfogóbb lenne, mint a *common sense*. Igaz ez akkor is, ha a józan ész-felfogása koránt sem univerzális, hanem – a kultúra vagy a vallás fogalmaihoz hasonlóan – minden helyen és időben erősen eltérő változatokban jelentkezik. Nem lehetséges hát egy egyértelmű, mindenhol érvényes ősdiskurzust („Urdiskurs”) felvázolni, sem egy újra és újra visszatérő logikai struktúrát kirajzolni a *common sense*-vizsgálatok alapjaként. Csupán – hangsúlyozza a szerző – „az lehetséges, hogy meghatározzuk a józan ész jellemző színezetét és hanglejtését”. (Geertz, 1987. 276-277 és 287)

Összegezve elmondható, hogy a szent szövegeknek a kulturálissal vagy az irodalmiakkal való párhuzamba állításakor az etnológus nyilvánvalóan nem csupán a tárgy – a turki fogalomhasználat szerint – „funkciójának” felismerésére, hanem éppúgy a retorikai érvelésben fellépő „magyarázat” leírására törekszik. Így állítja például azt a metafora irodalmi használatáról, hogy minden egyes kifejezési forma a szemanikai összefüggések felborításával képes hatás elérésére, még pedig úgy, hogy az egy adott dologhoz szokásosan társítható tulajdonságo(ka)t szokatlan módon más dolgokhoz köti. Ezt az irodalmi eljárást állítja párhuzamba Geertz a kakasviadal leírásakor a kakasok

konfrontációja (viadala), és az emberek szociális státuskonfliktusai közötti összefüggés észlelésének eltolásával, vagyis azzal az *translatio*-val, tehát átültetéssel, fordítással, amely „a leírást és az ítéletet” (Geertz, 1987. 251-252) is magába foglalja. A metaforizálás folyamatát ugyanitt szemantika alkímiaként és metaforizáló transzferként jellemzi. Visszaemlítve jelen tanulmány második fejezetének nyitására, úgy tűnik, hogy a kultúra szemiotikai modelljében nem csupán a „struktúra” (ezzel együtt a forma, a funkció) körülírása, hanem a „predikáció” reflexív (vagy „együttérző”) leírása együttesen artikulálódik. Így lehetséges választ kapni a kérdésekre, hogy miből is áll össze egy kultúra, és mi tartja azt egybe? (Geertz, 1987. 287) A társadalom funkcionalista leírása mellé, sőt idővel helyére lép a társadalomban fellelhető életformák magyarázó leírása. A módszertani-retorikai alfejezet illusztrálja a pragma-szemantikai szöveg-modellekbe programozott kulturális fordítás-metafora megfogalmazását. Douglas Robinson fő tézise *The Translator's Turn* (A fordító fordulata) című könyvében így hangzik:

„The point that I am trying to make is that all talk of »equivalence«, »fidelity«, or even »reciprocity« int he abstract is, and must remain, philosophically vague because the reality underlying it is a constantly shifting and therefore ultimately unsystematizable human response. Or rather, a series of human responses. Translation theorists, like their colleagues in the other so-called human sciences, like to talk about texts, intertextualities, structure of correspondence, and the like – all hypostatized abstractions. But the reality of translation and all human communication is *people*.”³⁹

Doris Bachmann-Medick szerint a fordítás antropológiai, értsd kulturális és kultúrpolitikai feltételrendszerének feltárása (1997. 1) előbbre való a nyelvi átültetés (Albrecht, 2004. 18-19) horizontjának feltárásánál. A szövegek fordítása a kultúrák és a kultúrák közötti fordítás kontextusához utalja a kutatókat.⁴⁰ A metodikai-retorikai problémákat tárgyaló bekezdés kulcsfogalmai: a 'metafora', az 'áthelyezés', a 'transzfer' stb. vezetnek át a kulturális szövegtől a kulturális fordítás-modell ismertetéséhez a harmadik fejezetben.

³⁹ Douglas, 1991. 21. (kiem. D.R.) A pont, amire szeretnék rámutatni az, hogy minden az 'ekvivalenciáról-[szöveg]hűségről- felcserélhetőségről' való absztrakt beszéd filozófiai szempontból hiábavaló, és annak is kell maradnia, mert az alapját képező valóság állandóan eltolódik, és ennél fogva végsősoron olyan emberi választ ad, mely nem foglalható rendszerbe. Vagy inkább: emberi válaszok egy sorozatát [értsd: az ekvivalenciáról való beszéd alapját képező valóságát] .A fordítással foglalkozó teoretikusok, az ún. humán tudományok más területeinek művelőihez hasonlóan, előszeretettel beszélnek szövegekről, intertextualitásokról, megfelelések struktúráiról, s hasonlókról – ezek mindegyike hipotetikus absztrakció. Azonban a fordítás és minden emberi kommunikáció lényege maguk az *emberek*.

⁴⁰ Vö. „Unter politisch-ökonomischem Vorzeichen wird Kultur hiernach als ein »Transfervorgang« aufgefasst, »der das Soziale ins Symbolische übersetzt, und ihm dieserart eine Textur aufprägt, d.h. dem Gewebe des Sozialen lebensweltliche Bedeutungen aufprägt.«” Bachmann-Medick, 2007. 13.

3. A kultúratudományok fordítás-metaforája

A hétköznapi nyelvérzék a fordítás fogalmának a következő alapjelentéseit tudja megkülönböztetni: az érthetőség kedvéért szavak, kifejezések átfogalmazása; beszédhangok lejegyzése (*transzkripció* vagy átírás); jelek cseréje eltérő rendszerű jelekké (pl. görög betűk latin betűre való átváltása, braille-jelek morze-jelekké való átírása – *transzliteráció* vagy idegen ábécé átbetűzése); tartalmi vagy formai jegyek megtartása mellett médiumok és műfajok közötti váltás (pl. versfordítás prózába, filmes regényadaptáció, képleírás szóban); egy korábbi nyelvi szinten lévő szöveg átváltása jelenkori szöveggé (*intralinguális* vagy nyelven belüli fordítás); végül pedig egy természetes nyelvi kifejezés visszaadása egy másik természetes nyelvben (*interlinguális* vagy nyelvek közötti fordítás). Ezek közül hagyományosan a nyelven belüli és a nyelvek közötti átültetésre alkalmazható az *irodalmi fordítás*-megnevezés.⁴¹ A jelen és az ezt követő fejezetek célja a kultúrakutatás fordításelméleteinek módszertani bemutatása és elveinek kritikai szándékú alkalmazása az 1800 körül keletkezett *Werther*-fordítások elemzésében. A továbbiakban azt a kérdést érdemes körüljárni, hogy kiterjeszthető-e az *irodalmi fordítás* a műfajok és médiumok közötti átváltás jelenségére, tehát a kulturális szövegek elemzésére is? A kérdés lényegében a kulturális szöveg-elmélet természetéből adódik, hiszen a nyelvészeti értelmezésen alapuló közmegegyezéssel fordítás-fogalom⁴² jelentésének bővítése mindig magával hozza annak kényszerét, hogy a fogalom generalizálása okán megkülönböztessük az irodalmi és a művészeti fordítás tevékenységét az individualizáció más formáitól. Ugyanakkor, mint az a jelen tanulmány második fejezetében világossá vált, az aktuális kérdés nem pusztán az individualizáció kulturális és egyéb formáinak elkülönülődésére irányul, hanem az irodalom és a kultúra egyéb formái között meghúzott, történetileg megszilárdult határ – legyen az bármely fluid és változó – mibenlétét kutatja. Hogy ez a „kiterjesztés” hogyan is képzelhető el, azt előljáróban az

⁴¹ Apel/Kopetzki, 2003. 1-2. Vö. Münzberg, 2003. 15-16. Münzberg úgy fogalmaz, hogy a fordítás szinonimái a tipológia értelmében: utánozni („nachahmen”) vagy jelenteni („bedeuten”), vagy pedig megmagyarázni („erklären”). Uo. 15.

⁴² Vö. a Magyarországi Fordítóirodák Egyesületének álláspontjával: „Fordítás: Írott szöveg átalakítása (a forrásnyelvről) írott formában egy másik nyelvre (a célnyelvre) ugyanannak a jelentésnek a kifejezése érdekében. A »fordítás« a szavakkal kifejezett gondolat sor eredetétől eltérő nyelvi formába való átváltoztatása. Nyersfordítás: Más nyelvből fordított, még javítatlan szöveg. Költői szövegnek a műfordítás alapjául szolgáló, szó szerinti fordítása. Szakfordítás: Szakszöveg (társadalomtudományi, természettudományi, műszaki, gazdasági) fordítása. Műfordítás: Irodalmi alkotás, főképp vers művészi fordítása.” < <http://www.mfe.hu/index.php?id=245> > (2011. augusztus 14.)

antropológus „kulturális fordítói” teljesítményének leírása illusztrálhatja Ulf Hannerz megfogalmazásában (1993):

„Mi etnográfusok nem egyetlen szerzővel, hanem egymással kapcsolatban álló emberekkel foglalkozunk. Nagy számú jelentéssel teli megnyilvánulást figyelünk meg, amelyek közül egyesek kommunikatív szándékúak, mások viszont nem. Kétségtelen fordítunk is, de ugyanakkor sokat magyarázunk és kontextualizálunk a magunk saját nyelvén, mivel nemcsak a megfigyelhető formák, hanem a jelentések nagy része is idegen számunkra. S végül a sokféle különböző jelentést, azok eltérő formáit, valamint saját magyarázatainkat és egyéb kommentárjainkat egyetlen formába, egyetlen kommunikatív eszközzé préseljük össze, s ez a szöveg. Mindezt fordításnak nevezni, az igazság elkendőzését jelenti.” (Hannerz, 2004. 78.)

Úgy tűnik, hogy az idézet kulcsszavai, az „egymással kapcsolatban álló”, a „jelentéssel teli megnyilvánulás”, a „kommunikatív szándék”, a „kontextus”, az „idegen”, a „különböző jelentés”, a „magyarázat”, a „kommentár”, a „saját nyelv”, a „szöveg”, végül a „fordítás” és az „igazság elkendőzése” súlypontoszták a kulturális fordulat utáni antropológiai szöveg- és fordítás modelljeit is. E terminusok alapján gondolja újra a tanulmány az irodalmi és a kulturális fordítás fogalmát jelen harmadik fejezetben.

3.1 Tudománypolitikai és -elméleti kérdések összefonódása

Jelen tanulmány bevezetőjében az irodalomtörténeti érdekeltségen kívül két, hagyományosan a nyelv- és az irodalomtudományhoz tartozó terület lett megszólítva: a fordítás- és a kiadáselmélet diszciplínája. A két elméleti ág magyar-német kutatási viszonylatában jelentkező szembeötlő különbség az intézményesülés-címszó alatt foglalható össze. Magyarországon máig nem létezik olyan önálló kutatási intézet, szervezet, amely edíció- vagy transzláció-teóriával foglalkozna. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a tudományágakat ne oktatták és gyakorol(tat)nák különböző felsőoktatási képzések keretein belül, továbbá azt sem, hogy ne találkozni egyéni vagy interdiszciplináris indíttatású, a fenti tematikák felé forduló konferenciákkal és egyéni, valamint csoportos tanulmánykötetekkel.

A textológiai kutatással kapcsolatban a Magyar Tudományos Akadémia által 1960-ban felállított Textológiai Munkabizottság jellemzően normatív funkcióval⁴³ ellátott

⁴³ „A Textológiai Munkabizottság küldetése gondoskodni a magyar irodalom klasszikus műveinek és a folklór szövegeinek hiteles, tudományos, kritikai szövegkiadásairól. A bizottság a szövegkiadások minőségbiztosítási feladatait kettős tevékenységi körben látja el: 1) meghatározza a szövegek tudományos kiadásának alapelveit, vagyis a kritikai kiadásra, a forráskiadásra, a genetikus kiadásra, az elektronikus kiadásra és az igényes népszerű kiadásra vonatkozó szabályzatot, továbbá minden kiadványtípus számára módszertani ajánlásokat fogalmaz meg; 2) koordinálja a tudományos kiadásokat készítő szakmai műhelyeket

intézményére kell utalni. A rendszerváltást követően az előírások önkéntessé válása mellett is megmaradt a Bizottság funkciójának normatív jellege, ezúttal nyilvánvalóan nem ideológiai vagy állami hatalmi érdekeket, hanem egy bizonyos irodalomtudományi csoportosulás szakmai-tudományos érdekeit képviselik a résztvevők és a tanácsadók.⁴⁴ Köztudomású, hogy az eredetileg központosított magyar kiadás-szervezet a '90-es években felbomlott és többpólusúvá vált, úgy intézményileg, mint a finanszírozás tekintetében sokcsatornássá lett. A megváltozott helyzetre reflektálva a Munkabizottság 2001-ben és 2008-ban újjászerveződött, a szervezet magát az önkéntes részvételen alapuló szakmai konzultáció és a szakmai érdekeltség egybefűződése által „koordináló-felügyelő” szerepben látta. A Bizottság módszertani tanácsadó csoportként akkreditációs-rendszert dolgozott ki a szakmai-tudományos színvonal hosszú távú garantálása és a piaci versenyhelyzetben a saját pozíciók védelme végett. A rendszer alapját képezi a 2004-ben újrafogalmazott, az Irodalomtudományi Bizottság, illetve az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya által jóváhagyott *Alapelvek az irodalmi szövegek tudományos kiadásához* című manifesztum. Az *Alapelvek* technikai alapon differenciált szövegfelfogása a kritikai- és forráskiadás mellett a genetikus-, illetve az elektronikus kiadás minimális feltételeit rögzíti. Mint az a legitimáció folyamatából kiderül, az *Alapelvek* irodalom- és nyelvtudományi konszenzus alapján képződtek meg, a szerzők bevallása szerint a posztmodern irányzatok eredményeinek figyelembevételével.⁴⁵ A Munkabizottság nem foglalkozik a kiadástudomány általában vett elméleti kérdéseivel, ezekre gyakorlati megfontolásokból minden egyes kiadásnak az általa kezelendő szöveg típusától, nehézségeitől függően kell választ találnia. A fordítástudomány területén nincs hasonló jellegű, központi magyar intézmény⁴⁶. A bevezetőben említett, leginkább az

és könyvkiadókat, akkreditálja a tudományos szövegkiadások sorozatait, felügyeli megjelentetésük folyamatát és védjeggyel garantálja az elkészült kiadások minőségét.” <<http://www.textologia.iti.mta.hu/>> (2001. augusztus 12.) Vö. Péter, 2003. 114-131. és <http://textologia.iti.mta.hu/peter_laszlo.pdf> (2011. augusztus 12.)

⁴⁴ Ez megegyezik az összeurópai kulturális átrendeződési folyamatokkal, vö. Poltermann, 1995. 4.

⁴⁵ Kecskeméti Gábor *Helyzetértékelése* alapján. <<http://textologia.iti.mta.hu/helyzet.php>> (2001. augusztus 12.)

⁴⁶ Feltétlenül említést kell tenni két magyarországi – egy nyelvtudományi és egy irodalomtörténeti irányultságú – sorozatról. A Nemzeti Tankönyvkiadó 2000-ben indította el a fordításelméletet nyelvtudományi nézőpontból közelítő *A fordítás lexikája és grammatikája* című sorozatát. A sorozat a bölcsészettudományi karok és a tanárképző főiskolák idegen nyelv szakos hallgatói számára próbálnak az előzményekhez képest „valamivel célratörőbb fordításoktatást” nyújtani, s kiegészíteni az általános fordításelméleti előadásokat „nyelvészeti fordításelemzés”-ekkel. Klaudy/Salánki, 2000. 11-12. Továbbá fordításelméleti írások magyar nyelvű átültetéseit, összefoglalását nyújtó szöveggyűjteményeket és irodalomtörténeti, intertextuális érdeklődésű monográfiákat közöl a Balassi Kiadónál megjelenő, Jeney Éva és Józán Ildikó szerkesztésében kiadott *Pont Fordítva*-sorozat. 2005 óta hozzávetőlegesen már tíz kötettel jelentkeztek alkotóik és a szerkesztők. A magyar szakirodalom hiánypótlásaként megjelent két fontos kötetük idegen nyelvű (*Kettős megvilágítás. Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig*, 2007) és a magyar nyelvű (A

intertextualitás fenoménjére koncentráló 1997-98-as miskolci fordításelméleti konferencia és kötet mellett az elmúlt esztendőben napvilágot látott számos csoportos és egyéni kiadvány – az utóbbiak közt feltétlen említeni kell Albert Sándor (fordítás és tudományfilozófia), Józán Ildikó és Jeney Éva (fordítás és történelem, intertextualitás), Klaudy Kinga (fordítás és nyelvtudomány), valamint Szegedy-Maszák Mihály (fordítás és hermeneutika, hatástörténet, kanonizáció) meghatározó írásait. Mindemellett megjelent *A fordítás mint kulturális praxis* című, N. Kovács Tímea válogatta tanulmánykötet is. Nemcsak tanulmánygyűjteményekkel és monográfiákkal találkozni, évkönyvek és folyóiratok is fontosnak látták az elmúlt egy-két évben a fordítás bizonyos aspektusaira irányuló tematikus számok megjelentetését.⁴⁷

A történeti és az intézményi előzmények radikális eltérése, továbbá a közvélemény és a tudományos élet közötti kommunikáció messzebbre tekintő hagyománya okán a helyzet jelentősen eltérő képet mutat Németországban. Elsőként a fordítás tudományának hagyománytörténetéből azt érdemes rögzíteni, hogy már a '60-'70-es évek óta működik önálló egyetemi tolmács- és fordításszak az országban. Elmondható, hogy eleinte gyakorlatorientált a képzés és a kutatás, főként az alkalmazott nyelvészet területéről érkeztek oktatók. A '80-as évektől (pl. Jörn Albrecht, Werner Koller, Wolfram Wilss) tudatosan építik ki a fordítás nyelv- és irodalomtudományi módszertanát és elméletét kutató csoportokat, sorra alakulnak folyóiratok, felsőoktatási kutató- és képzőhelyek, továbbá független intézetek és egyesületek (Apel/Kopetzki, 2003. 12-13). 1985-ben alakul meg a bevezetőben is említett *Die literarische Übersetzung* (Az irodalmi fordítás) elnevezésű kutatócsoport a göttingeni Georg-August-Universität germanisztika intézetének összehasonlító irodalomtudományi részlegében, a projekt vezetője Horst Turk. A göttingeni projektum „történeti-leíró” kutatásai közelednek mind az angolszász nyelvterület *Translations Studies*-, mind a német nyelvterület *interkulturelle Germanistik*-irányzataihoz (Apel/Kopetzki, 2003. 14. és 53).

A német nyelvű kiadáselmélet történetében már a '70-es években jelentkezik az igény, hogy a vonatkozó elméleti kutatás, továbbá a tudományos kiadások ne csupán a szakmai publikum számára legyenek érthetők és elérhetők. 1985-ben alapították meg az *Arbeitsgemeinschaft für germanistische Edition* (Német textológiai munkabizottság)

műfordítás elveiről. Magyar fordításelméleti szöveggyűjtemény, 2008) teoretikus tanulmányokat gyűjtött egybe.

⁴⁷ Többek között: *Filológiai Közöny*. (Fordítás, mű, értelmezés címmel) 2009/1-2. sz. és 2010/3.; *Jahrbuch der ungarischen Germanistik* (Az interkulturalitás jelenségét egyes művekben elemző tanulmányokkal) 2009. (Az innen elemzett tanulmányokat ld. a bibliográfiában.)

elnevezésű szervezetet a célból, hogy minél szélesebb spektrumú vitaforumot biztosítsanak a német nyelvterületen folyó tudományos kiadáselméleti kutatások számára. Az elméleti és gyakorlati kérdések megvitatása, valamint a németországi és a nemzetközi véleménycsere intenzitásának növelése és támogatása érdekében a szervezet *tudatosan* nem vállalt magára normatív vagy legitimációs funkciókat. A belső feladatok koordinálását négy bizottság végzi, s a Munkabizottság tevékenységéről a szervezet szóvivője tájékoztatja nyilvánosságot.⁴⁸ Az alapítást követően a szervezet folyóiratának, a releváns jelenkori elméletalkotás legfontosabb német nyelvű orgánumának, az *edition*nak a kiadását szervezték meg. A '80-as évek végén Osnabrückben, Münchenben és a berlini Freie Universität-en vált felsőoktatási szakká a kiadáselmélet (Plachta, 1997. 44-45). Az *Arbeitsgemeinschaft* tizennyolcadik konferenciája és az *editio* 2000-ben kiadott kötete a két terület összekapcsolását szorgalmazta: *Edition und Übersetzung. Zur wissenschaftlichen Dokumentation des interkulturellen Texttransfers* (Kiadás és fordítás. Az interkulturális szövegtranszfer tudományos dokumentációjához) címen. A konferencia fő előadói a göttingeni *Die literarische Übersetzung* című projektum germanista vezetője Horst Turk, a párizsi germanisztika tanszék vezetője – aki maga is aktív fordító – Jean-Pierre Lefebvre, és a német kiadástudomány egyik vezető alakja – többek között Annette von Droste-Hülshoff és Heinrich Heine műveinek kritika kiadója – Winfried Woesler voltak.

Jelen tudománypolitikai fejezet célja a német fordítás- és a kiadáselmélet területén a *Kulturwissenschaften* tudományos irányzat által megfogalmazott legújabb eredmények magyar nyelvű áttekintésével az, hogy összegezze, mely stratégiák alapján igyekeztek kiépíteni a tudományos élet és a nyilvánosság közötti érdemi kommunikáció platformját Németországban. Ezt az igényt az MTA Textológiai Munkabizottsága is fontosnak tartotta és rögzítette helyzetértékelésében⁴⁹, ám a program gyakorlatra való átültetése Magyarországon még nem tekinthető megvalósítotttnak. A német helyzet előzményeinek áttekintésével kapcsolatban elmondható, hogy Bodo Plachta szerint a '70-es években ismerték fel a kiadással foglalkozó szakemberek azt, hogy véget kell vetni a szakma és a

⁴⁸ „Die Arbeitsgemeinschaft nimmt keine gutachterlichen Aufgaben wahr, will vielmehr mit verschiedenen Initiativen und Veranstaltungen ein Forum für die kollegiale Diskussion schaffen. Daraus können sich z.B. Anregungen von Editionsprojekten, Kooperationsmöglichkeiten, Vorschläge für eine Fachterminologie und Normierung sowie ein Austausch von EDV-Erfahrung ergeben.” <http://www.ag-edition.org/html/die_ag.html> (2011. augusztus 17.)

⁴⁹ Kecskeméti: „Arra viszont szükség van, hogy legyen egy szakmai testület, amely a nyilvánosság előtt képviseli a tudományos szövegkiadás általa irányadónak tekintett követelményeit, s koordináló-felügyelő szerepet is vállal a szigorúan az önkéntesség elve alapján hozzá tartozó műhelyek között.” <<http://textologia.iti.mta.hu/helyzet.php>> (2001. augusztus 12.)

kutatás nyilvánosságtól való elszakadásnak, továbbá azt, hogy kezelni kell azokat a jogos szemrehányásokat, melyek a jelentkező szövegkiadások bonyolultsága⁵⁰ okán a legújabb kiadványok használhatatlanságát hangsúlyozták. E célból olyan struktúrák kidolgozása vált szükségessé, amelyek egy részről teret adnak a kiadáselmélet nyomatékosabb önábrázolásának a hagyományos irodalmi szakmai kánon területén, más részről pedig garantálják a kiadói program rendszerének továbbfejlődését is.⁵¹ Andreas Poltermann történeti alapokra vezeti vissza a kulturális fordításra irányuló jelenleg érzékelhető nagyfokú politikai figyelem motiváltságát. Álláspontja szerint a kanonizáció folyamata (amelyet, mint az jelen tanulmány második fejezetéből ismeretes J. Assmann a kulturális szövegek létmódjával kötött össze) a kultúrák közötti kommunikáció problémamegoldó eszköze, lévén hogy minden kultúra számára a közös tapasztalati- és értékrendszer hierarchikusan strukturált viszonyítási alapját kínálja fel. Ez a viszonyítási alap teremti meg a saját és az idegen, az elfogadható és az elfogadhatatlan, az ismert és az újstb. különbségének tételezését. A rendszerben a fordítás eszközével tehető próbára, tesztelhető az interkulturális kommunikáció erőssége és gyengesége, nyitottsága és zártsága, kritikai és fejlődőképesége, általa mérhető továbbá a „társadalom önazonosság-érzetének foka”. Lévén hogy az említett belső-külső-differenciát a kultúra fogalmának történeti-politikai szemantikája segítségével határozzák meg, ezen okból éppen és leginkább a kultúratudományokra irányul megkülönböztetett politikai figyelem – a szociológia, a filozófia, a történettudomány, az antropológia és az irodalomtudomány mellett.⁵² Poltermann tézise még inkább reflektorfénybe helyezi a kultúratudomány által kialakított

⁵⁰ Vö. Gunter Martens und Hans Zeller: *Texte und Variante* (1971) kötetével, amely azt szorgalmazta, hogy a szöveg létrejöttének dinamikája tükröződjön a szépirodalmi kiadásokban, más szóval a genetikus kiadások német nyelvű elméleti rögzítésének megjelenéséről van szó. Plachta szerint innentől figyelhető meg a kritikai kiadásokban (Brentano, Celan, Droste-Hülshoff, Eichendorff, Heine, Hölderlin, Hofmannsthal, Kafka, Klopstock, C. F. Meyer, Mörike, Trakl) a szöveg és a variáns mind precízebb együttes ábrázolásának hagyománya. In: Plachta, 1997. 40-41.

⁵¹ „Wollten sich die Editoren in den Augen der Öffentlichkeit nicht weiter isolieren und berechtigten Vorwürfe Vorschub leisten, die erarbeiteten Ausgaben seien aufgrund ihrer Kompliziertheit unbenutzbar, mußten Strukturen gefunden werden, die dem Ziel einer größeren Selbstdarstellung der Editionswissenschaft innerhalb des traditionellen literaturwissenschaftlichen Fächerkanons Raum geben, gleichzeitig aber auch eine Fortentwicklung editorischer Programmatik gewährleisten.” Plachta, 1997. 44.

⁵² „Kanon und Kanonisierung [spielen] die Rolle eines problemlösenden Instruments, das die Kommunikation zwischen Kulturen dadurch erleichtert, daß es jeder Kultur einen bestimmten hierarchisch strukturierten Bezugsrahmen kollektiver Erfahrungen und Werte zur Verfügung stellt, der zwischen dem Eigenen und dem Fremden, dem Akzeptablen und dem Inakzeptablen, dem Bekannten und Neuen etc. zu unterscheiden gestattet. Diejenige interkulturelle Kommunikation aber, die in besondere Weise die Stärke oder Schwäche, die Offenheit oder Abgeschlossenheit, die Kritik- und Lernfähigkeit oder das Maß doxastischer Selbstgewißheit von Gesellschaften testen kann, ist die Übersetzung. [...] Und weil diese Differenz [die Innen-Außen-Differenz] heute mittels der historisch-politischen Semantik des Begriffs »Kultur« definiert wird, sehen sich besonders die Sozial- und Kulturwissenschaften, d. h. neben Soziologie und Philosophie Historiographie, Anthropologie und Literaturwissenschaft, im Zentrum des politischen Interesses.” Poltermann, 1995. 5.

fordítás-fogalom politikai dimenzióját. A *Kulturwissenschaften* irányzat fordítás-paradigmájának természetéből adódik, hogy jelen értekezés kultúratudományi értelmezése elkötelezett az elméletiek mellett a tudománypolitikai relevanciák feltárására is.

A kiadás- és a fordításelmélet területével foglalkozó mindkét említett német szerző írása arra világít rá, hogy a tudománypolitikai érdekek hathatós nyilvánosság előtti képvisellete koherenciára törekvő (tudomány)elméleti bázison kell nyugodjék. E gondolat lehetővé teszi, hogy megfogalmazásra kerüljön a tanulmány összességéből előjáróban kiemelhető, releváns fordításelméleti kérdéskörök vázlata. A tanulmány jelenlegi fejezetében részletesen ismertetésre kerülő kultúratudományi (és posztkolonialista) elképzelések nyilvánvalóan az együtt megélhetőként elgondolt világfelfogás, társadalmi berendezkedés, politikai és szociális helyzet adta kontextus értelmezéseiből erednek. Így az elméleti megfontolásokon túl a legfontosabb módszertani kérdés tehát az lesz, hogy gyümölcsöztethetők-e ezen értelmezési megközelítések a *történeti* fordított szövegek vizsgálatában? Ahogy más szellemtudományi ágakban, úgy a fordítás folyamatában is a *differencia* újbóli⁵³ felértékelése figyelhető meg, továbbá tudatos vagy tudattalan technikáinak felkutatása ebből kifolyólag a kultúratudományok feladatainak egyik legfontosabbika lesz. Ez azt jelenti, hogy a 20-21. század fordulójának fordításelméleti gondolkodásában a *differencia* többé már nem negatív értelemben a fordítási „teljesítmény” *nem*-ekvivalenciája, hanem pozitív kategóriaként az individualitás és az identitás hordozója. Ebből adódik, hogy a hermeneutikai elméleteket továbbgondolva a fordításkritikának egyik fontos feladata az lesz, hogy a *fordító* személyét, hozzáállását, teljesítményét annak hagyományos láthatatlanságából kiszakítsa és a fordítást olvasó publikum számára⁵⁴ tudatosítsa, megmagyarázza – még hozzá a történeti kontextusban is. Ugyanis éppen a felvilágosodás korában kirajzolódó homogén nemzeti kultúra-felfogás és annak átmenetek nélküli történeti áthagyományozása az, ami a 21. század elejére erősen kétségessé válik (Bhabha, 2000. 7). A *differencia* jelentőségének felismerése nem jelenti azt, hogy az ekvivalencia fogalma végleg kiszorulna a fordításelméleti diskurzusból; az ekvivalencia, az adekvátságstb. kategóriák ereje azonban jelentősen megcsappan, az

⁵³ August Wilhelm Schlegel óta a német romantikában, a Goethe-kori és a 19. századi (Friedrich Schleiermacher, Wilhelm von Humboldt) fordításelméleti gondolkodásban jelentkező *differencia*-kritériumot a 19. század második felétől a 20. század végéig ignorálták - állítja Apel és Kopetzki. A szerzőpáros ugyanitt a *differenciára* vonatkozó gondolkodás előzményeit Luther, a felvilágosodás, valamint a kora romantika idejére vezeti vissza Németországban. Vö. A/K., 2003. 71-106. (A *Zur Geschichte des Übersetzungsproblems im deutschen Sprachraum seit Luther* című fejezet)

⁵⁴ Nem véletlen, hogy az 1999-es Frankfurti Könyvvásár díszvendégekor a magyar írók műveit a szerzők és a fordítók közös részvételén alapuló beszélgetések keretében mutatták be Németországban. Vö. Bernáth/Bombitz, 2002. Ld. ugyanitt a fordításról: Simon-Szabó, 2002. 99-105.

eltérésé felértékelődik. Az ekvivalencia nem iktatható ki a rendszerből, emlékezni A. Assmann-nak a második fejezetben ismertetett azon központi tézisére, miszerint az emlékezet és a felejtés egymás nélkül el nem gondolható fogalmak – ugyanez igaz az ekvivalencia és a differencia fogalmaira is, ahogyan arról szó lesz a következőkben.

3.2 A fordítás interdiszciplináris aspektusáról

A fordítás fogalmának '60-'70-es évekbeli kiterjesztése arra ébresztette rá a nyelvtudományt, hogy a hétköznapi nyelv irodalmi és kvázi-irodalmi jelenségei vakfoltként tételezhetők az nyelvészek által konstruált, művi példatárakon nyugvó elméletalkotás számára. Innen válik érthetővé, hogy a bevezetőben említett Tolcsvai Nagy-tanulmány a nyelvtudomány *pragmatikai*, *funkcionális* és *kognitív* irányzataival operál a fordítás-fogalom elemzésekor. Lévén, hogy – ehelyütt még kritikátlanul használt fogalmakkal élve – az eredeti és a fordítás *mindig* időbeli egymásutániségben jelentkezik, világossá vált, hogy a nyelvészet (és mint az Greenblatt és Montrose kapcsán a második fejezetben olvasható volt, részben az újhistorizmus) szinkronitásra épülő szemléletmódja a fordítás jelentésének nyitottságát képtelen hagyományos módszerekkel kezelni. A tét pedig nagy, a fordítás fogalma a '70-es évektől episztemológiai alapkategóriává kezdi kinőni magát. A fordítás elméletének teljes történeti paradigmájának felvázolása (Apel/Kopetzki, 2003. 1-29) helyett példaszerűen utalható arra, ahogy Michel Foucault 1970-es *L'ordre du discours* (A diskurzus rendje) című előadásában a tudás akarása témakörénél, a diskurzus belső procedúráinak elemzésében az általa *kommentárnak* nevezett hatalmi szerepről értekezvén valójában az ismétlés speciális fordítás-fogalmát („maszkírozott ismétlés”) járja körül. Azon fogalmat tehát, amelyet nem jellemezhet kizárólagosan az *ekvivalencia* megfelelése, hanem sokkal inkább a *differencia* „végtelen” és „nyílt lehetősége”.

Ich nehme an, bin aber nicht ganz sicher, daß es kaum eine Gesellschaft gibt, in der nicht große Erzählungen existieren, die man erzählt, wiederholt, abwandelt; Formeln, Texte, ritualisierte Diskurssammlungen, die man bei bestimmten Gelegenheiten vorträgt; einmal gesagte Dinge, die man aufbewahrt, weil man in ihnen ein Geheimnis oder ein Reichtum vermutet. [...] Wir kennen sie in unserem Kultursystem: es sind die religiösen und die juristische Texte, auch die literarische Texte mit ihrem so merkwürdigen Status, bis zu einem gewissen Grade die wissenschaftliche Texte. [...] Einerseits ermöglicht es (und zwar endlos), neue Diskurse zu konstruieren: der Überhang des Primärtextes, seine Fortdauer, sein Status als immer wieder aktualisierbarer Diskurs, der vielfältige oder verborgenen Sinn, als dessen Inhaber er gilt, die Verschwiegenheit und der Reichtum, die man ihm wesenhaft zuspricht – all das begründet eine offene Möglichkeit zu sprechen. Aber andererseits hat der Kommentar, welche Methoden er auch anwenden mag, nur

die Aufgabe schließlich zu sagen, was dort schon verschwiegen artikuliert war. [...] Das unendliche Gewimmel der Kommentare ist vom Traum einer maskierten Wiederholung durchdrungen.⁵⁵

Ezek után könnyen belátható, hogy a modern szemiotika és nyelvészeti irányzatok szkepszise arra vonatkozóan, hogy a nyelv jelensége a nyelven kívüli információk nélkül elemezhető volna. Ez úgy is megfogalmazható, hogy a modern szemiotika egy átfogó ismeretelméleti megközelítés részévé vált. Umberto Eco *Einführung in die Semiotik* (Bevezetés a szemiotikába) című könyvében a poétikai üzenet dekódolásának folyamatával modellálható kommunikációelméleti fordításról értekezik. Ennek értelmében a „végtelen” fordítás nem más, mint az egyik jeltől a másik jelig terjedő jelértelmezés „közelítése” és „elidegenítése”: „Dieses Modell beschreibt einen Decodierungsprozeß, der von einem Höchstmaß an Zufälligkeit bis zu einem Höchstsmaß an Treue reichen kann. Es besteht Zufälligkeit, wenn das Signifikants auf willkürliche Codes bezogen wird⁵⁶ [...]. Andererseits ist Treue nur möglich in ständiger Dialektik zwischen Codes des Empfängers und Sendecodes in einer Art ständiger Annäherung-Entfernung.”⁵⁷ A fordítás „kódja” kritikailag újra értékelhetővé válik, ez garantálja a folyamat végtelenségét Eco szerint. A kommunikációelméleti nyitás és a fordított szöveg történetiségének belátása egyben azt is jelenti, hogy a nyelvtudománynak fel kell adnia a fordítás-kutatás egyedüli képviselőjének jogát (Albrecht, 1996. 6). Továbbá felül kell vizsgálnia azt is, hogy a fordítás folyamata megfigyelhető-e kvázi természettudományi kísérletező feltételek (Apel/Kopetzki, 2003. 31) mellett vagy sem.⁵⁸

⁵⁵ Foucault, 2003. 18-19. (ford. Walter Seitter) Feltételezem, bár bizonyos nem vagyok benne, hogy nincsen olyan társadalom, ahol ne volnának elsődleges fontosságú elbeszélések [dt. große Erzählungen], amelyeket elmesélnek, ismételnek és különböző változatokban előadnak [de man abwandelt]; meghatározott körülmények között elmondott formulák, szövegek, szartartásokhoz kapcsolódó diskurzuscsoportok; egyszer elhangzó dolgok, amelyeket megjegyeznek, mert gyanítják, hogy valami titok vagy érték [dt. Reichtum] rejtőzik bennük. [...] Ezek közismertek kultúránk rendszerében: ilyenek a vallási vagy jogi szövegek, vagy az alapos szemügyrevétel után különös státuszúnak nevezhető „irodalmi” szövegek; bizonyos mértékig a tudományos szövegek is ilyenek. [...] Egyrészt lehetővé teszi új diskurzusok építését, mégpedig korlátlanul: nyitott beszédlehetőséget biztosít a primér szöveg tekintélye, állandósága, az, hogy mindig aktualizálható, sokféle vagy rejtett értelme, az egész neki tulajdonított hallgatag gazdagság. Másrészt a kommentárnak nincs más szerepe – bármilyen technikát alkalmaz is –, csak az, hogy *végre* elmondja, ami a *mélyben* már csöndesen megfogalmazódott. [...] A kommentárok vég nélküli hullámverését belülről az álcázott ismétlés álma hatja át [...]. (ford. Török Gábor. In: Holmi 1991. 873-874)

⁵⁶ Eco szerint beszélni lehet a vízről mint kémiai összetételű elemről, a vízről mint az áradás elemérőlstb.

⁵⁷ Eco, 2002. 166.

⁵⁸ Utóbbi állítás analóg módon érvényes a szemiotikai strukturalizmus módszertanára. Claude Lévi-Strauss – a '60-as évek (francia) strukturalizmusának legtöbb képviselőjéhez hasonlóan –, azon a véleményen volt, hogy az általa képviselt formalizmus tana, a természettudományok mintájára objektív alapot képes teremteni a kultúrák tanulmányozásához. Továbbá Bernáth Árpád szavaival: „Az irodalomtudomány – tárgyának most kiemelt természete szerint – már nem társadalomtudomány, hanem bármily meglepően is hangozzék ez, a tágan értelmezett természettudomány része. Mert csak a természettudományok (és a formális tudományok,

A '70-'80-as években a hermeneutika dolgozta ki a nyitott és történetileg értelmezett fordítás fogalmát, s értelmezte át a fordításelmélet tradicionális kritériumait: az ekvivalenciát, az evidenciát, a koherenciát és az ellenőrizhetőséget. A 20. század hermeneutikai teoretikusai egyik történeti előzményükként a német romantika (Fr. Ast, Fr. Schlegel, Fr. Schleiermacher) elméletalkotóinak írásait jelölik meg (Grondin, 2002. 102-117). Friedrich Schleiermacher *Über die verschiedenen Methoden des Uebersetzens* (1813, A fordítás különféle módszereiről) című tanulmánya az egyetlen összefüggő és szisztematikus fordításelméleti rendszer a korai romantika korszakában (Konopik, 1997. 198). A német filozófus tanulmánya több vonatkozásban is releváns a jelenkori elméleti gondolkodás számára. A hermeneutika 20. századi történetében Schleiermacher nézeteinek felértékelődése a szerző szöveg-értést és -értelmezést illető felfogására vezethető vissza. Eszerint a fordítás a fordítandó szöveg megértése nélkül lehetetlen, ahogyan az emberi kommunikáció bármely formája sem gondolható el a megértés művészete („Kunst des Verstehens”, Schleiermacher, 1963. 44) nélkül. A kultúratudományok figyelmét leginkább az keltette fel, hogy a szerző érdeklődést mutat a fordítás többféle típusa és módszertana iránt is, így nem csupán az irodalmi fordítás jelenségére koncentrált, hanem a tudományos és a kereskedelmi-gazdasági szövegek („Geschäftsleben”, Schleiermacher, 1963. 39) átültetésére is, valamint ma is relevánsnak tűnő megkülönböztetést tesz fordítás és tolmácsolás fogalmai között (Turk, 1989. 49-53).

Ugyanakkor Schleiermacher fordításelméleti gondolkodására való bárminemű hivatkozáskor nem szabad megfeledkezni arról, hogy a német filozófus fordítás-fogalma és elméleti metodikája egy történetileg meghatározott speciális német helyzetre való reakcióként jött létre, vagyis a szabad és egyesült német nemzet mint Európa szellemi központjának víziója irányította elmélkedését. Épp ezért a szerző számára a fordítási tevékenység csupán *átmeneti* szükségszerűség, amely ha egyszer elérte „történeti célját” (értsd: az egyesülést), többé már nem lesz rá szükség. Az „átmenetiség” a „nyelvi-misztikusnak” mondott fordítási elképzelések, így a legtöbb hermeneutikai fordításelmélet pl. Walter Benjamin és Georg Steiner tanulmányainak is sajátja, ahogyan arról a következő 3.3 fejezetben részletesen lesz szó. A „nyelvi-misztikus” (de Man, 1983. 73-93) fordítási elképzelésekről előljáróban annyit érdemes említeni, hogy ezek a Bábel előtti osztatlan nyelvi állapot visszatérő víziójával operálnak a Bábel utáni idők bizonyos jövőbeli pontján.

mint a matematika) képesek arra, hogy tárgyukat zárt egészként értelmezzék, vagyis törvények és nem intenciók alapján.” Vö. jelen tanulmány második fejezetével és Müller-Funk, 2010. 239.; Bernáth, 1998. 227.

Nem véletlen, hogy Georg Steiner fordításelméleti monográfiájának is ez a címe: *After Babel* (Bábel után).

Visszatérve Schleiermacher-szövegéhez, a szerző szerint a fordítás tevékenységében elmosódott határokat („verwaschene Grenze”, Schleiermacher, 1963. 39) lehet felfedezni a fordító- és a tolmács-funkciók között. Eszerint a tolmács első sorban nem szóbeli, a fordító pedig nem írásbeli szövegekkel foglalkozik, hanem – a megjelenési forma helyett a tartalmat érintve – a tolmács az üzleti élet („Gebiete des Geschäftslebens”), míg a fordító a tudomány és a művészet területét („Gebiet der Wissenschaft und Kunst”) fogja át tevékenységével. Igaz ez a megkülönböztetés akkor is, ha Schleiermacher elismeri, hogy az üzleti életben a lényegi dolgok általában szóban, a tudomány és a művészet területén pedig írásban bonyolódnak. A fordító-funkciónak a tolmács-funkciótól való legnagyobb különbsége a tudomány és a művészet szellemi alkotásainak átültetésekor jelentkezik (Schleiermacher, 1963. 41). A tolmácsolás Schleiermacher szerint mechanikus feladat („mechanisches Geschäft”), hiszen az átültetés kikövetkeztethető a két nyelv hozzávetőleges ismerete mellett is, lévén, hogy a kereskedelemben leginkább mindenki számára egyértelmű mértékegységekről, számokról, – ahogy fogalmaz – aritmetikai és geometriai karakterekről esik szó. A tudomány és a művészet szövegeinek fordításainál azért nem válhat mechanikussá a feladat, mert a két eltérő nyelv fogalmai sem *időben*, sem *térben* nem feleltethetők meg egymásnak maradéktalanul. A tolmácsolás helyzetét *racionalisnak*, a fordításét *irracionalisnak* nevezi a szerző. Az „irracionalitás” abban tételeződik, hogy több gondolat lakozik a szavak mögött, mint az kifejezhető; hogy a nyelv erőszakos fogságban tartja az embert; végül pedig hogy minden szabadon gondolkodó szellemileg önálló ember maga is műveli a saját nyelvét. Ezen állításból kitetszik, hogy a szerző szerint a fordítást az teszi lehetővé, hogy a gondolat („Gedanke”) és a kifejezés („Ausdruck”) megegyeznek egymással. Schleiermacher úgy fogalmazza meg a fordítási maximum ideálját, hogy csak az a „beszéd” (értsd: szöveg) tud fennmaradni, amelyik képes lesz megalkotni/képezni magát a nyelv életének egy új pillanatában (Schleiermacher, 1963. 43-44).

A hermeneutikai elképzelések egyik közismert központi gondolata a megértés nyelviségének belátása. A schleiermacheri nyelvi „irracionalitás” előzményként való tételezése különösen érthetővé lesz annak fényében, amit Martin Heidegger állít a fordítás történeti és nyelvi függéséről a *Der Satz vom Grund* (Az elégséges alap tételéről) 12. előadásában: „Der gedachte Zug besteht darin, daß die Übersetzung in solchen Fällen [ein Werk des Dichtens oder des Denkens übertragen] nicht nur Auslegung, sondern

Überlieferung ist. Als Überlieferung gehört sie in die innerste Bewegung der Geschichte. [...] Eine wesentliche Übersetzung entspricht jeweils in einer Epoche des Seinsgeschickes der Weise, wie im Geschick des Seins eine Sprache spricht.”⁵⁹ Ebből adódik, hogy Heidegger szerint a ’fordítás’ („die Übersetzung”) szinonimájának a ’történeti áthagyományozás’ („die geschichtliche Überlieferung”) tekinthető (Heidegger, 1997. 159). Mint ismeretes, a fordítás interpretáló teljesítményével okolja meg Hans-Georg Gadamer azt, hogy a jogi és a teológiai hermeneutikától való elválasztás által válik lehetővé a szellemtudományi (értsd filozófiai) hermeneutika feladatainak újragondolása (Gadamer, 1990. 315-316). Ugyanakkor a fentiek alapján belátható az is, hogy a *Wahrheit und Methode* (Igazság és módszer) kötetének a *Sprache als Medium der hermeneutischen Erfahrung* (A nyelv mint a hermeneutikai tapasztalat közege) című fejezetét miért épp Schleiermacher-idézettel nyitja meg. Az említett fejezet elején a megértés nyelvi függését a fordítás aktusával bizonyítja a német filozófus:

„Es sind die gestörten und erschwerten Situationen der Verständigung, in denen die Bedingungen am ehesten bewußt werden, unter denen eine jede Verständigung steht. So wird der sprachliche Vorgang besonders aufschlußreich, in dem ein Gespräch in zwei einander fremden Sprachen durch Übersetzung und Übertragung ermöglicht wird. Der Übersetzer muß hier den zu verstehenden Sinn in dem Zusammenhang hinübertragen, in dem der Partner des Gesprächs lebt. Das heißt bekanntlich nicht, daß er den Sinn verfälschen darf, den der andere meint. Der Sinn soll vielmehr erhalten bleiben, aber da er in einer neuen Sprachwelt verstanden werden soll, muß er in ihr auf neue Weise zur Geltung kommen. Jede Übertragung ist daher schon Auslegung, ja man kann sagen, sie ist immer die Vollendung der Auslegung, die der Übersetzer dem ihm vorgegebenen Wort hat angedeihen lassen. Der Fall der Übersetzung macht also die Sprachlichkeit als Medium der Verständigung dadurch bewußt, daß dieses erst durch eine ausdrückliche Vermittlung kunstvoll erzeugt werden muß.”⁶⁰

⁵⁹ Heidegger, 1997. 145. Az a jelleg, amire utaltunk abban áll, hogy a fordítás az ilyen esetekben [*scil.* a költészet vagy a gondolkodás valamely művének fordítása] nem csupán értelmezés, hanem hagyományozás is. Hagyományozásként a történelem legbensőbb mozgásához tartozik. [...] A lényegi fordítás a léttörténet bármely korszakában mindig azon módnak felel meg, ahogy a lét sorsa valamely nyelven megszólal. ford. Simon József.

⁶⁰ Gadamer, 1990. 387-388. Az egymással való szót értés megzavart vagy megnehezített helyzeteiben tudatosulnak leginkább azok a feltételek, amelyeknek minden megértés alá van vetve. Így különösen tanulságos az a nyelvi folyamat, amelyben fordítás teszi lehetővé a két különböző nyelven folytatott beszélgetést. A fordítónak itt a megértendő értelmet át kell vinnie abba az összefüggésbe, amelyben a beszélgetőpartner él. Mint ismeretes, ez nem azt jelenti, hogy meghamisíthatja az értelmet, amelyre a másik gondolt. Ellenkezőleg: az értelmet meg kell őrizni, de mivel egy másik nyelvi világban kell megérteni, ebben újfajta módon kell érvényre jutnia. Ezért minden fordítás már eleve értelmezés, sőt azt lehet mondani, mindig a fordításban válik teljessé az értelmezés, amelyben a fordító részesíti a számára eleve adott szót. A fordítás esete tehát azért tudatosítja a nyelviséget mint az egymással szót értés [Verständigung] médiumát, mert ezt kifejezetten közvetítés révén, mesterségesen kell megteremteni. (ford. Bonyhai Gábor. Gadamer, 2003. 426)

Ebből kiviláglik, hogy a fordítás értelmező- („Auslegung”) képessége teszi lehetővé a másik értelem („Sinn, den der andere meint”) sajátta való alakítását. A sajátta való alakítás Gadamernél az új *nyelvi* – vagyis nyelvileg megkonstruált – világba („in einer neuen Sprachwelt”) való áthelyezés jelenti. A megértés kiteljesedése, befejeződése („Vollendung”) maga a fordítás aktív, mesterséges vagy művészetteli („kunstvoll”) megteremtése („erzeugt”). Ismét a fordítás *teremtés*-aktusáról esik szó, amint az jelen tanulmány második fejezetében is időről-időre visszatért, s ahogyan az német nyelvterületen már az felvilágosult Johann Georg Hamann fordításelméleti gondolkodásában is jelentkezett (*Aesthetica in nuce*, Apel/Kopetzki, 2003. 79). A művészetteli kitétel gondolatának fonalát veszi fel Georg Steiner *After Babel: aspects of language and translation* (Bábel után. Nyelv és fordítás) című fordításelméleti monográfiájában, amikor a fordítást egzakt művészetként jellemzi. A gadameri nyelvi, művészet-teli teremtő aktus sohasem tökéletes, a megértés parcialitása mutatkozik meg benne (Gadamer, 1990. 388). Hozzávetőlegesen azt lehet állítani, hogy eddig, és nem tovább kerülnek beemelésre a hermeneutika fordításelméleti gondolkodásának vonásai a kultúratudományi megközelítésekbe.

A hermeneutikai elképzelésre gyakorolt kultúratudományi kritika arra a pontra vonatkozik, amikor előbbi álláspont képviselői azt állítják, hogy a fordítás a beszéddel (értsd: használt nyelvvel) állítható szembe, mivel ahol a megértés létrejön, ott már nem fordítanak, hanem beszélnek (Gadamer, 1990. 388 és 2003, 426-427). Maga a beszéd, vagyis a birtokolt nyelv egyfajta közvetlen életteljesség („Lebensvollzug”), amely a fordítást lehetetlenné teszi: „Eine fremde Sprache verstehen bedeutet ja, sie nicht in die eigene Sprache übersetzen müssen. Wo einer eine Sprache wirklich beherrscht, bedarf es keiner Übersetzung mehr, ja erscheint jede Übersetzung unmöglich. Eine Sprache verstehen ist selbst noch gar kein wirkliches Verstehen und schließt keinen Interpretationsvorgang ein, sondern ist ein Lebensvollzug. Eine Sprache versteht man, indem man in ihr lebt”.⁶¹ A kritika tehát egy részről azt érinti, hogy létezhet-e valóban olyan nyelvileg uralt („beherrscht”) állapot⁶², amely nem szorul további fordításra, vagy

⁶¹ Gadamer, 1990. 388. Hiszen egy idegen nyelvet érteni azt jelenti, hogy nem kell a saját nyelvünkre lefordítanunk. Ha valaki csakugyan tud egy nyelvet, akkor már nincs szükség fordításra, sőt minden fordítás lehetetlennek látszik. Egy nyelvet érteni maga még egyáltalán nem valóságos megértés, és nem is foglal magában interpretációs folyamatot, hanem élettevékenység. Egy nyelvet annyiban értünk, amennyiben benne élünk [...]. (ford. B.G. Gadamer, 2003. 427)

⁶² Másként fogalmazva a feltételezett nyelvileg uralt állapot kritikája egyenlő a szigorú szöveg-kanon értelmezés kritikájával. Vö. „Aus der Sicht US-amerikanischer Autoren wie Eric D. Hirsch Jr. oder Allan Bloom ist die Wendung zur historischen Relativierung und zum subjektiven Werturteil gleichbedeutend mit der Zerstörung des Kanons. Dieser Ansicht sind auch deutsche Gelehrte. Hans-Georg Gadamer zum Beispiel

ellenkezőleg az előbbi állításból, a megértés parcialitásából adódóan nem lehet ilyennel számolni. Más részről pedig a megértés és fordítás viszonyának *határtalansága* tűnik problémásnak. Ugyanis elméleti (Turk, 1989. 31) és hatástörténeti (Apel/Kopetzki, 2003. 41) különbség tételezhető aközött, ha egy irodalmi művet magyarázva, „kommentálva” rekonstruálunk („verstehen”, „interpretieren”) és aközött, ha egy művet egy adott nyelvből kreatívan és analóg módon újrakonstruálunk („übersetzen”) egy másik nyelvbe/n (Turk, 1992. 2-40). Igaz ez akkor is, ha a két folyamat természetesen szorosan egymásra épül. Kocziszký Éva Hölderlin Szophoklész-fordításait értelmezésként fogja fel. „Olyan értelmezésként, amelyik (az előadó-művészetekhez részben hasonlóan) egyszerre »re«-produkálja a művet, vagyis értelmezően újraalkotja, és egyszerre »produkálja«, vagyis a nyelv szféráján belül szuverén módon megalkotja.” (Kocziszký, 1994. 23) Ezzel az elképzeléssel nem szükséges vitába szállni, világos, hogy fordítás értelmezés nélkül nem jöhet létre, s hogy indokolt megkülönböztetni egymástól a fordításban ún. magyarázati („Interpretationsebene”) és kifejezési szintet („Ausdrucksebene”, Turk, 1989. 40). Sokkal inkább az a problémás tényező az érdekes, amire a hermeneutikai elképzelés kapcsán már Schleiermacher is utalt. Eszerint ha elfogadjuk, hogy a leírt szó mögött valami más, valami elgondolt áll, amely az értelmezés célpontját képezi, megismerni akkor is csak a szavakban megnyilvánuló gondolatot lehet, a gondolatot magát csak „találgatni” (Grondin, 2002. 112). Ha a hölderlini fordítás egyaránt „reprodukálja” és „produkálja” is a szophoklészi tragédiát Kocziszký szerint, akkor ezzel analóg módon szintén problémásnak kellene lennie annak a határnak, mely a fordításban megvalósuló „értelmezés” és a fordításhoz fűzött „kommentárok”, illetve a „fordítás” és az „átdolgozás vagy parafrázis” terminusai között áll fenn. Ezek között azonban a szerzőnő – kiváló fordításkritikái mellett is – egymást kizáró határokat ír le teoretikusan. Érvelését – talán ezen önellentmondás okán is – nehezen érthető hatástörténeti elv vezérli a továbbiakban: „úgy vélem, teljesen jogosan tartjuk magunkat a fordítás terminushoz, és nem beszélünk átdolgozásról vagy parafrázisról, hiszen ez a maga korában köznevetség tárgyává vált *Antigoné*-átültetés azóta jelentőségében jóval túllépett a Hölderlin-filológia keretén, s visszahatott a Sophoklész-mű értelmezésére is.” (Kocziszký, 1994. 23)

A továbbiakban Walter Benjaminsnak a *Die Aufgabe des Übersetzers* (A műfordító feladata) című tanulmánya fogja képezni a vizsgálat tárgyát, illetve annak Paul de Man és

beklagt Kants »Subjektivierung der Ästhetik« als Verlust der kanonischen Bildungsmacht des Humanismus, gegen die er die unbeirrte Arbeit (philologischer) Textpflege in der Tradition der *translatio* aufbietet.” Poltermann, 1995. 15.

Georg Steiner által kidolgozott dekonstrukciós és hermeneutikai értelmezése kerül kritikai értékelésre. Benjamin írása a 20. századi fordításelméleti gondolkodás egyik legmeghatározóbb tanulmánya. Szoros olvasata és kritikáinak áttekintése hozzájárulhat ahhoz, hogy újragondoljuk a hagyományosan dogmatikusnak tekintett *hűség* és/vagy *szószерintiség* fordításelméleti kategóriákat. A szószерintiség elvéről jelen tanulmány második fejezetében többször szó esett Jan Assmann szó szerinti és variáló ismétlési kategóriái kapcsán, melyeket a szerző a kulturális szöveg szóbeli és írott hagyományának vázlatában alkalmazott a két megjelenési forma differenciálásakor. A szószерintiség elve, eltekintve a hagyományos hermeneutikai szentszöveg-fordító/magyarázó hagyománytól, egy olyan elv, mely a világi szövegre vonatkozó fordításelméleti gondolkodás kezdeteitől fogva reflektáltan utópisztikus.⁶³ A reflexió könnyen belátható: minden fordítást gyakorló gondolkodó érzékelhette az ekvivalencia-elv betartásának nehézségét. A benjamini tanulmány újraolvasását az a kérdés motiválja, hogy ha a szószерintiség elve nem a szó szerinti megismételhetőségbe vetett hitet jelenti, akkor vajon mire utalhat a hagyományosan a *betű* és a *szellem* szent minőségéhez köthető elv alkalmazása világi szövegek esetén? Vagyis miért nem csupán 'variáció'-ról, 'kommentár'-ról, 'maszkírozott ismétlés'-ről stb. esik szó példának okáért J. Assmann kulturális szöveg- és Foucault diskurzus-elméletében? Ehhez kapcsolódik a 3.3 fejezet másik kérdése is: hogy ha Benjamin szerint a fordítás fordítása lehetetlen, akkor hogyan lehet egyáltalán fordításkritikát művelni? Nyilvánvaló, hogy az utóbbi az fentebb vázolt hermeneutikai kritika felé mutat: vagyis a megértés/magyarázat- és a fordítás-tevékenység közötti határokat feszegeti.

Foucault fentebb említett *L'ordre du discours* (A diskurzus rendje) című előadásának szövegénél maradva, abban a szerző a kommentár lehetőségeként említi, hogy gátat vethet a diskurzus véletlen alakulásának. Ugyanis a kommentár egy részről lehetővé teszi, hogy valami más mondassék ki⁶⁴ mint, ami a szövegben áll; más részről azonban ez csak azon feltétel mellett teljesülhet, ha az (eredeti) szöveg maga is kimondatik, és bizonyos értelemben lezárul. A kommentár újdonsága Foucault szerint nem abban áll, amit kimondanak (és nála még csak nem is abban, ahogyan mondják), hanem a visszatérés

⁶³ E reflexió – a hermeneutika történetére vonatkozó általános nézetekkel némiképp ellent mondva – nem a német romantikusoknál figyelhető meg elsőként, hanem a német nyelv esetében már Martin Luther *Sendbrief vom Dolmetschen* (Nyílt levél a fordításról) című értekezésében, és a felvilágosodás normatív poétikai rendszereiben is megmutatkozott. A téma nagy vonalakban áttekinthető Apel/Kopetzki, 2003. 71-83. (*Zur Geschichte des Übersetzungsproblems im deutschen Sprachraum seit Luther. 1. Luther, 2. Aufklärung und Vorromantik* c. fejezetek)

⁶⁴ A ki-mondás – „Aus-sage” – a ricœur-i értelemben *énoncé*, a struktúra és az esemény feszültségét testesíti meg, s nem a beszéd eseménybeliségét, hanem a beszédben ki-mondás aktusát jelenti.

eseményében. (Foucault, 2003. 20) Emlékeztethet ez a megállapítás a második fejezetben az utánpótlás strukturalista megközelítéséről mondottakra, Bernáth Árpád szavaival: „A műalkotások egyfajta minőségét ugyan garantálhatja a ránk hagyományozott szabályok és fogások alkalmazása, de az igazi értéküket, az eredetiséget, nem. Ez utóbbihoz az kell, hogy az alkotó egy elvontabb síkon utánozza a régieket, még pedig magában a szabályok teremtésében.” (Bernáth, 1998. 232) Paul Ricœur a *Défi et bonheur de la traduction* (A fordítás kihívása és boldogsága) című tanulmányában a fordítás nyelvi hontalanjairól, száműzöttjeiről, bolyongó vándorairól; a fordítás folyamatában a nyelvek nyújtotta menedékről, a nyelvek vendégszeretetéről; végül a fordítás emlék- és gyázmunkájáról, kihívásáról és fordításáról beszél. (Ricœur, 2009. 8-9) A fenti részleges példák alapján is látható, hogy mind Foucault, mind Ricœur esetében a fordítás folyamata úgy *időben*, mint *térben eltérőleg* konstruálhatóvá vált. A két szerző számára az a tét, hogy a térfüggő („raumbesessen”) és időfeledő („zeitvergessen”) strukturalizmus gyengeségét feled(tet)ve ragadják meg a kultúrák megértésének történeti dimenzióját. (Müller-Funk, 2010. 297)

A térbeli és az időbeli el- és/vagy visszatérés tematizálása Benjaminsnál is fellelhető, s továbbélése a kultúratudományok fordításelméletében épp a *cultural studies* és a kultúrakutatás-ágait érő heremeneutikai kritikák lényegét találja el. A probléma rövid vázlatát: Kulcsár Szabó Ernő szerint a geertzi kulturális szöveg-modell atemporális mintái „a dolgok látásának szerkezete felől” fogalmazódnak meg. „A sűrű leírás archiváló eljárásait, amelyek a kulturális impulzusok, cserélődések és transzformációk konfiguratív mozgásának nyomait próbálják megragadni, olyan olvasásmód működteti és szabályozza, amely a nyomok értelmezhetőségének feltételeiről – a szubjektum-objektum szembefordításának mintái szerint – maga is csak a statikussá tett »időterek« elválasztottságain keresztül vesz tudomást.” (Kulcsár Szabó, 2004. 114, kiem. K.Sz.E.) Az atemporális szemléletmód vesztesége Kulcsár Szabó szerint az, hogy a történeti megértés parcialitását „csupán a szubjektum korlátozott lehetőségeire” vezetik vissza, míg a megértendő dolgok „lezáratlan történetiségéhez való odatartozás”-ról (Kulcsár Szabó, 2004. 115) megfeledkeznek a kultúratudományi kutatók. A temporalitás valóságának megragadása szerinte a megértő belehelyezkedés függvénye, ez utóbbit vitatja el a magyar irodalomelmélész. Az azonban teljesen nyilvánvaló, hogy a kultúratudományok fordításelméleti gondolkodása, nem különbözve e tekintetben a 80-as évektől pluralizálódó többi fordításelméleti iskolától, a temporalitás kérdését a fordítás jelenségének vizsgálatában központi kategóriaként tételezi: az eredeti és a fordítás *mindig időbeli* egymásutániságban jelentkeznek. Vagyis a fordításnak mindig szembe kell néznie az idő

tényéből eredő hermeneutikai problémákkal. Kulcsár-Szabó meglátása részben tartható a kultúratudományi fordításelméletek esetében, ugyanis abban egyet lehet érteni, hogy a *tér* (vö. „Übersetzungsräume”, Bachmann-Medick, 2009. 246) *hozzárendelő*, de mégis központi kategória az *idő* mellett. A *hozzárendelés* antihermeneutikai stratégiájáról így vall Horst Turk:

„Um zu verhindern, daß die Übersetzungsgeschichte im Widerspruch zu der komplizierten Ausgangslage zur bloßen Interpretationsgeschichte wird, ist es zweckmäßig, in der Übersetzungsforschung die philologisch-historische, hermeneutische Zugangsweise durch eine systemtheoretische zu ergänzen, die nicht so sehr den Einzeltext als Objekt, sondern das Sprachen-, Literaturen- und Kulturenpar als Bedingungsrahmen der Übersetzung in der Vordergrund stellt. [...] Gerade hier nimmt die Übersetzung eine wichtige Schlüsselstellung ein, indem sie Komplemente oder Varietäten kommuniziert. Die Komplemente oder Varietäten können aus innerliterarischen, etwa: literatursystematischen, aber auch aus außerliterarischen, etwa: politischen oder ökonomischen Gründen übersetzungsrelevant sein.”⁶⁵

A „lezáratlan történetiség” tudata bizonyosan megnyilvánul a turki elméletben, még pedig úgy, mint azon *rendszerimmanens differencia* megképződésének leírása, amely analóg mintát mutat fel a fordítás dinamikájának differencia-feltáró képességével.⁶⁶ Az elgondolás tétjét emeli Doris Bachmann-Medick⁶⁷ amikor 2006-ban azt rögzíti, hogy a *Translational*

⁶⁵ Ahhoz, hogy megakadályozzuk, hogy a fordítás története bonyolult kiindulási helyzetével ellentétben pusztán interpretációtörténétté váljék, célszerű a filológiai-történeti, hermeneutikai hozzáállást rendszerelméletivel kiegészíteni. Olyan hozzáállással, amely nem annyira az egyes szöveget mint tárgyat, hanem a nyelv-, az irodalom- és a kultúrpárokat mint feltételrendszereket állítja a fordítás előterébe. [...] A fordítás pontosan itt tesz szert fontos kulcsszerepre, amennyiben kiegészítéseket és variációs lehetőségeket hoz felszínre. A fordítás számára relevánsak lehetnek a megfelelések és a variációs lehetőségek irodalmon belüli szempontból, vagyis az irodalom rendszeréből adódóan, de irodalmon kívüli szempontból is, vagyis politikai, illetve gazdasági okokból. Turk, 1989. 32.

⁶⁶ Az irodalom rendszere elméleti önreflexiójának eljárás módjai megengedik az identitás megképzését úgy a szinkron sokféleségében, mint a történeti változásban. Az irodalom *hagyományként* az egymásból adódó individuációk folyamatossága, *konvencióként* az ismételt megújított egyezések tára, *rendszerként* ezek a megegyezések a többé-kevésbé jól definiált differenciáló távolságok értékével bírnak, amelyek azáltal járulnak hozzá alternatív rendszerezésekhez, hogy kizárják a hagyomány bizonyos elemeit vagy bizonyos egyediesítéseket is, azonban ezzel együtt egy meghatározott szintre emelik az odatartozás feltételeit. [...] Vagyis: az irodalmi fordítást - mint többé-kevésbé minden fordítást, leginkább azonban a hivatkozási alapként funkcionáló szövegek fordítását - nem csupán a redukálhatatlan többértelműségek problémája által kell jellemezni, hanem elsődlegesen pozíciók, eljárási módok és relációk komplikált együttese által, amelyek a virtualizációt szolgálják és amelyekből az irodalom története összeáll. Turk, 1989. 34-35. (ford. S-Sz.Á)

⁶⁷ A turki és a bachmann-medicki elképzelések a kultúratudományi fordításelméletek hangsúlyaiban eltérő álláspontjait képviselik Németországban. Ez azt jelenti, hogy indíttatásuk – úgy intézményileg (göttingeni csoport), mint elméleti elkötelezettség szerint (kultúrakutatás) közös –, azonban a vizsgált irodalmi szövegkorpuszaik eltérősége okán módszertanuk lejegyzésében különbségek észlelhetők. A Horst Turk vezette csoport jellemzően történeti-leíró és folyamat orientált („historisch, deskriptiv und prozeßorientiert” vö. Apel/Kopetzki, 2003. 52-53) metodikáját a német *Kulturwissenschaften-ág* és az *interkulturelle Germanistik* hatása alatt fejlesztették ki a ’80-as évek végétől a 2000-es évek elejéig göttingeni központtal. Az elméletalkotás mellett többségében történeti irodalmi szövegek leírását tűzték ki célul (Vö. Kittel, 1998. 3-14). A bachmann-medicki iskola immár a gießeni Justus-Liebig-Universität-en kutatást jelenleg is, s az angolszász *Translational Studies*, és ezen irányzat *cultural turn* fordulatának ideológiakritikai és politikai

Turn, vagyis a kultúratudományok fordítási fordulata, következtében a kultúrakutatás központi episztemológiai kategóriájává („Leitkategorie” „mit Erkenntnisgewinn”, Bachmann-Medick, 2009. 239 és 272) a fordítás vált. A szerző *Cultural Turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften* (Kulturális fordulatok. A kultúratudományok új irányairól) monográfiája *Epistemologische und methodische Horizonte eines Translational Turn* (A fordítási fordulat episztemológiai és módszertani horizontja) című részfejezetében azt állítja, hogy a kultúratudományok szellemében orientálódott fordításelmélet – amely a fordítás kategóriáját immár kulturálisan megismerhetőként tételezi – episztemológiai és módszertani jelentősége éppen abban áll, hogy lehetővé teszi az egyes tudományágak közötti *valódi interdiszciplinaritás* áthallásait. Erre azért képes, mert – ezt igyekezett illusztrálni a 3.2. fejezet – a tudományágak és a kutatási irányok közötti konfliktusok, feszültségek és differenciák produktív módon felszínre juttathatók a fordítási kategória újraértelmezett használatakor. (Bachmann-Medick, 2009. 257) A differenciák produktív módon történő érvényre juttatása nem valamiféle konfliktusmentes eklekticizmust jelöl, hanem a *cultural turns* fordulatainak egymásmellettiége által garantálni vélt tartós és produktív feszültséget. (Bachmann-Medick, 2007. 46) A fordítás interdiszciplináris aspektusának elméleti hozadékát az angolszász elméletírás (Edward Said, James Clifford és Mieke Bal) „travelling theories” megnevezéssel illeti, a kanonizált kategóriák ezen úton történő felülgondolását és -írását pedig „cross-categorical” (Bachmann-Medick, 2007. 20 és 40) fordításnak nevezik. Megemlítendő továbbá, hogy az *interdiszciplinaritás* eszméje nem pusztán különböző tudományágak által folytatott fordításelméleti kutatás fontos metszéspontját fejezi ki, hanem a gyakran tematizált (etnológiai-)politikai indíttatású angolszász *cultural studies* és a filozófiai-filológiai bázisú német *Kulturwissenschaften* irányzatoknak is a legjellemzőbb közös vonása. (Musner, 2004. 61) A Bachmann-Medick által középpontba állított jelenség, felismerés így jellemezhető tömören Wolf Lepenies szavaival (1997): „A művészeti műfajok és a tudományok közötti határok áteresztőbbé válása, [...] a műfajok cseréjén vagy keveredésén alapuló nézőpontváltozás az elméletek és a tények szigorú szétválasztását elavultnak mutatja, a »meztelen tényekbe« vetett hit éppúgy eltűnik, mint

hatása alatt meghatározóan posztkolonialista és kisebbségi („Minoritäten”) irodalmi szövegek leírására specializálódott (Vö. Bachmann-Medick, 2009. 7-57). Bachmann-Medick munkásságához vö. *Übersetzung als Repräsentation fremder Kulturen* (szerk. 1997), *Kultur als Text* (szerk. 1996, 1998, 2004.) és *Cultural Turns. Neuorientierung in den Kulturwissenschaften* (önálló monográfia, 2006, 2008, 2009, 2010) című kötetek B-M. fordításelméleti tanulmányait. A szerző jelenleg futó projektjének címe: *Kulturwissenschaften als Übersetzungswissenschaften* (Kultúratudományok mint fordítástudományok), amelynek eredményeit az *Übersetzung als kulturelle Praxis* (A fordítás mint kulturális praxis) című monográfiájában tervezi megjelentetni. A kötet jelen tanulmány írásakor még nem kerül publikálásra.

az ideális nyelv utáni vágyakozás, amelynek segítségével a tudományos megfigyelések mindenféle torzítások nélkül leírhatókká válnának.” (Lepénies, 2004. 37)

3.3 Értelmező szószerintiség és töredezett nyelv a differencia-fogalom előzményeiként

Walter Benjamin *Die Aufgabe des Übersetzers* (1923)⁶⁸ című, saját Baudelaire-fordításaihoz (*Tableaux parisiens*) írott előszava a 20. századi fordításelméleti gondolkodás egyik meghatározó tanulmánya. A benjamin írás újraolvasása és néhány kritikájának áttekintése hozzájárulhat ahhoz, hogy újragondoljuk a hagyományosan dogmatikusnak tekintett *hűség* és/vagy *szószerintiség*⁶⁹ fordításelméleti kategóriákat. A szószerintiség elve – eltekintve a klasszikus hermeneutikai szentszöveg-fordító és -magyarázó hagyománytól – egy olyan igényt támaszt, mely a világi szövegekre vonatkozó fordításelméleti gondolkodásban a kezdetektől fogva reflektáltan utópisztikus. A reflexió könnyen belátható: minden fordítást gyakorló érzékelheti az ekvivalencia-követelmény – legyen az formai, tartalmi, intenció- vagy hatásbeli – betartásának nehézségét. (Turk, 1989. 61) A benjamin tanulmány újraolvasását az a kérdés motiválja, hogy ha a szószerintiség elve nem a szó szerinti megismételhetőségbe vetett hitet jelenti, akkor mire utalhat a hagyományosan a *betű* és a *szellem* szent minőségéhez köthető elv alkalmazása világi szövegek esetén? Ugyanakkor ehhez a kérdéshez kapcsolódik az *ekvivalencia* követelményének az elmúlt években megfigyelhető analógiás átrendeződése, s utóbbi következtében a *differencia* elvének felértékelődése is a fordításelmélet területén. Benjamin tanulmánya koraromantikus és Goethe-kori elemeket magába olvasztva a differencia speciálisan *pozitív* megítélését alakítja ki tanulmányában: a nyelvi kiegészülés vágyát jelképezi. A differencia 20. század eleji felértékelése a kontinentális kultúratudományi fordításelméleti gondolkodás relevánsabb előzményei között említhető.

Benjamin esetében a differencia *újból* felértékeléséről lehet beszélni. Az eltérésre vonatkozó gondolkodás előzményeire lehet bukkanni Luther, valamint a felvilágosodás és

⁶⁸ Benjamin címadása (*Die Aufgabe des Übersetzers*) kétértelműen utal a feltételezett fordító lehetséges feladataira, és rámutat a fordítás paradox mibenlétére, nevezetesen a *feladat* részleges *fel-adásának* ('Aufgabe') szükségszerűségére, ahogy arra de Man, és Benjamin értekezésének gyakorlatilag minden elemzője is megjegyzést tesz. De Man Benjamin tanulmánya nyomán azt hangsúlyozza, hogy a fordítás az eredeti szöveghez („the original text”) képest második („second”). A benjamin-de mani szójátékot továbbvive mondhatjuk, hogy a fordítás második, hiszen az eredetit követi; és *más* abból az okból, mert nem teheti meg azt, amit az eredeti megtehet; nem találhatja fel újra azt, ami az eredetiben bennefoglaltatott. (Paul Ricoeur-nél is „más”, Jeney, 2010. 194)

⁶⁹ Az interliniáris-fordítás meghatározásaként – definíció helyett – Weöres Sándor: *Schiller: Der Handschuh (nyersfordítás) A kézicipő* című abszurdításig pontos szó szerinti fordítására utalok. Másod sorban – definíció gyanánt – vö. Alföldy Jenő véleményét Weöres-fordításáról: „[az abszurdításig fokozott pontosságból] eredő szintaktikai félreértésektől hemzsegető szótári letapogatás” Alföldy 1977, 137.

a kora romantika fordításelméleti írásaiban is. A differencia-kritérium tematizálása August Wilhelm Schlegel óta jelentkezik a német romantikus és a 19. századi (Friedrich Ast, Friedrich Schleiermacher, Wilhelm von Humboldt) fordításelméleti gondolkodásban (Apel/Kopetzki, 2003. 71-106), majd a kritérium ignorálása és vele szemben az *ekvivalencia* felértékelése figyelhető meg a 19. század második felétől – a benjamini előzmények kivételétől eltekintve – egészen a 20. század végéig. A 20-21. század fordulójának fordításelméleti gondolkodásában a *differencia* többé már nem negatív értelemben a fordítási „teljesítmény” *nem*-ekvivalenciáját jelenti, hanem pozitív kategóriaként az individualitás és az identitás hordozójává válik. Ebből adódik továbbá az is, hogy a hermeneutikai elméleteket továbbgondolva a fordításkritikának egyik fontos célja lesz az, hogy a fordító személyét, hozzáállását, teljesítményét annak hagyományos láthatatlanságából kiszakítsa és a fordítást olvasó publikum számára tudatosítsa, megmagyarázza –történeti kontextusban is.

Jelen fejezet elsősorban a kultúratudományok *differencia* fogalmának előzményei közt Benjamin tanulmányát emeli ki, és a német gondolkodó fordítói megjegyzéseinek, valamint Paul de Man *Conclusions: Walter Benjamin's "The Task of the Translator"* (1983) című írásának a vizsgálatából indul ki. Kritikájában de Man példa értékűen mutatja be, hogyan ruházható fel *poétikai-stilisztikai* értelemben jelentéssel Benjamin eszmefuttatása, miközben érvelésében kimondva is a *hermeneutikai* jelentésadást problematizálja. Elköteleződése okán a német gondolkodó messianisztikus, prófétikus, vallásos messianisztikus hangvételét úgy jellemzi, mint ami kizárólag a költői nyelvben, a totalizáló trópusokban rejlik. Mindeközben azt állítja, hogy különbség tehető *irodalmi* hermeneutikán és *irodalmi* poétikán alapuló értelmezés(ek) között. Felfogása szerint ez a két közelítés kizárja egymást, mert a hermeneutikai jelentés-keresés annyira attraktívnak bizonyul, hogy a poétikai elsikkad mögötte. A poétikai és a hermeneutikai értelmezés összeegyeztethetlensége – pontosabban nem-komplementaritása („are not complementary”) – ebben a megfogalmazásban meglepő módon az értelmezés gyakorlatában jelentkezik, s nem teoretikus jellegű probléma. Kulcsár Szabó Ernő de Man ezen megjegyzése nyomán veti fel: „ha egy Paul de Man is kénytelen engedni a megértés »csábításának«, nemigen tagadható: napjaink szellemtudományában keresve is nehéz előbb kérdésbe ütközni annál, miféle státuszt tulajdonítsunk a szövegen való műfordítói munkálkodásnak, illetve az abból kifejlő értelemajánlatnak.” (Kulcsár Szabó, 1999. 46-47)

De Man a benjamini nyelvi-misztikus hozzáállást a német tanulmány kabbalisztikus jelentéstársítási lehetőségével magyarázza. A Kabbala – mint ismeretes – a bábéli történet

és a nyelv természetének vizsgálatára irányulva azt feltételezi, hogy a megváltás napjától többé nem lesz szükség fordítás(ok)ra, az emberi nyelvek mind visszatérnek abba az elveszett, ősi nyelvbe, ami Isten és Ádám sajátja volt. Továbbá a Kabbala feljegyzi annak a lehetőségét is, hogy „a fordítás egy nap azért válik majd nem csupán szükségtelenné, hanem lehetetlenné is, mert a szavak fellázadnak az ember ellen. Lerázzák magukról a jelentés béklyójait és csak maguk lesznek, s olyanok, mint holt kövek a szánkban”. (Steiner, 1977. 474) Az említett elveszett, ősi nyelv fogalmi meghatározása Benjaminnál: a „reine Sprache” (de Man: „pure language”, ’tisztá nyelv’), amelynek helyét de Man a trópusokban, a szóképek keltette homályos értelmezési térben jelöli ki:

Pure language is perhaps more present in the translation than in the original, but in the mode of trope. Benjamin, who is talking about the inability of trope to be adequate to meaning, constantly uses the very tropes which seem to postulate the adequation between meaning and trope; but he prevents them in a way, displaces them in such a way as to put the original in motion, to de-canonize the original, giving it a movement which is a movement of disintegration, of fragmentation. This movement of the original is a wandering, an *errance*, a kind of permanent exile if you wish, but it is not really an exile, for there is no homeland, nothing from which one has been exiled. Least of all is there something like a *reine Sprache*, a pure language, which does not exist except as a permanent disjunction which inhabits all languages as such, including and especially the language one calls one’s own. What is to be one’s own language is the most displaced, the most alienated of all.⁷⁰

De Man azt az állítást kívánja példákkal alátámasztani tanulmányának fel-felbukkanó fordításkritikáiban az angol és a francia Benjamin-fordítások kapcsán, miszerint Harry Zohn és Maurice de Gandillac azért fordítanak *félre*, mert a szöveg alap intencióját: a fordítás feladásának elkerülhetetlenségét, amely tevékenységük lényegét érinti, nem érthetik meg, s így le se fordíthatják. Ugyanezen okból de Man se értelmezhetette másként a „reine Sprache” messianisztikus, nyelven túli tartalmát: tanulmányában az eredeti fellelhetőségének ideiglenes tételezését követően nem ismeri el a nyelven kívüli tiszta nyelv létezését. Ezzel annak a nyelvnek a létét tagadja, amely Benjamin szerint az eredeti és a fordítás, illetve a fordítás és a fordítás között a kapcsolatot egyáltalán megteremtheti,

⁷⁰ Man, 1983. 92. kiem. P.d.M. „A tiszta nyelv – meglehet – egyértelműbben jelenik meg a fordításban, mint az eredetiben, de csak mint trópus. Benjamin, bár hangoztatja a trópus és a jelentés között hiányzó megfelelést, folyton olyan nyelvi képeket használ, amelyek épp jelentés és trópus megfelelését látszanak posztulálni; mégpedig úgy akadályozza és téríti el őket, hogy kimozdítja és dekanonizálja az eredetét, s ezzel a szétesés, a fragmentáció irányába löki. Az eredeti mozgása valamiféle bolyongás, ha akarják *tévelygés*, örökös száműzetés, de talán még annak sem nevezhető, mert nincsen otthon, nincs honnan száműzetni. Még kevésbé létezik *reine Sprache*, tiszta nyelv, amely legföljebb a minden nyelvet, de különösképp a saját nyelvünket érintő állandó szétdarabolódásban érhető tetten. Épp a sajátunknak hitt nyelv a legeltérőbb, a legidegenebb.” ford. Király Edit.

ebből adódóan logikailag kétségbe kell vonnia a másolhatóság, a fordíthatóság lehetőségét is: „A fordítások pedig fényesen, tényleg minden várakozásomat fölülmúlva igazolják, hogy fordítani csakugyan lehetetlen, amint ezt Önök is mindjárt látni fogják.”⁷¹

Ha fordítani „lehetetlen”, akkor azt a kérdést kell fetenni: miért használunk fordításokat? Vagy másként: Miért használhatunk fordításokat? Ennek kulcsa pedig abban rejlik, meg tudjuk-e válaszolni: mi a tiszta nyelv? Benjamin abból indul ki, hogy részben lehetetlen, részben azonban lehetséges a fordítás aktusa: „Ahol a szöveg közvetlenül, közvetítő értelem nélkül, szószerintiségében az igazi nyelv, az igazságé vagy a tanításé, ott ez maga a fordíthatóság.” (Benjamin, 1972. 21) A gondolat jelenleg nem tárgyalt további részére még visszatérek, előzetesen annyit érdemes rögzíteni, hogy a tiszta nyelvvel („reine Sprache”) ellentételezve a nyelvi megvalósulás/megjelenés fogalmi formája a „wahre Sprache” (valódi, valós nyelv).⁷² Érdemes felidézni, hogy melyik benjamini passzusra hivatkozhatott de Man a tiszta nyelvről értekezve:

Vielmehr beruht alle überhistorische Verwandschaft der Sprachen darin, daß in ihrer jeder als ganzer jeweils eines und zwar dasselbe gemeint ist, das dennoch keiner einzelnen von ihnen, sondern nur der Allheit ihrer einander ergänzenden Intentionen erreichbar ist: die reine Sprache. Während nämlich alle einzelnen Elemente, die Wörter, Sätze, Zusammenhänge von fremden Sprachen sich ausschließen, ergänzen diese Sprachen sich in ihren Intention selbst. Dieses Gesetz, eines der grundlegenden der Sprachphilosophie, genau zu fassen, ist in der Intention vom Gemeinten die Art des Meinens zu unterscheiden. In 'Brot' und 'pain' ist das Gemeinte zwar dasselbe, die Art, es zu meinen, dagegen nicht.⁷³

Benjamin azt állítja a fentiekkel indító gondolatmenetében, hogy bár az idegen nyelvi elemek, szavak, mondatok, szövegösszefüggések kizárják egymást az elgondolás

⁷¹ Man, 1983. 74. ford. Király Edit. Az állítás de Man tanulmánya bevezetőjében olvasható. A hivatkozott fordítások a Benjamin-féle szöveg angol és francia átültetései.

⁷² Vö. A *tiszta és valódi nyelv* onto-teológiai és módszertani modelljeihez: „Die »reine« oder »wahre« Sprache ist nicht nach dem Zeugnis, sondern nur nach dem Modell der religiösen Überlieferung vorgestellt. Sie ist nicht in der Weise wirklicher Originale vorgegeben, sondern entsteht der Idee und der Sache nach, wie das Original hinter dem Original, allererst im Übersetzen. Als Symbolisierendes wie als Symbolisiertes vor allem in dichterischen, formvollendeten Texten anwesend, wird sie zum tertium im Augenblick der reinen Ausdrucksübersetzung, d.h.: sobald sich die Ausdrucksübersetzung auf die Einwirkung *differenter* »Arten des Meinens«, nicht des Gemeinten oder des Meinens als solchen bezieht.” (kiem. S-Sz.Á.) Turk, 1989. 58. Ez alapján tesz különbséget Turk két fordításelméleti modell-típus között: az ún. onto-teológiai („onto-theologisch”) és a módszertani („methodologisch”) modellek között, előbbiekhez sorolja a benjamini értekezést. Uo. 59.

⁷³ Benjamin, 1972. 13-14. „A nyelvek minden történelmen túli rokonsága inkább abban áll, hogy mint egész, mindőjük ugyanazt célozza, de külön-külön egyikük sem érheti el, csak egymást kiegészítő törekvéseik összessége: a tiszta nyelv. Míg ugyanis az idegen nyelvek minden eleme – szavak, mondatok, minden összefüggés – kizárja egymást, maguk a nyelvek, törekvésükben, egymás kiegészítői. Hogy ezt a törvényt, a nyelvfilozófia egyik alapvető törvényét pontosan megragadhatjuk, meg kell különböztetnünk az elgondolt dolog és az elgondolás módjának intencióját. A „Brot” és a „pain” szóban ugyanazt gondoljuk, ám az elgondolás módja máris különbözik.” ford. Tandori Dezső.

módjában („die Art des Meinens”, példája szerint a ném. ’Brot’ és a fr. ’pain’), az elgondolt dolog intenciója („das Gemeinte”) által azonban kapcsolódnak egymáshoz, kiegészítik egymást. Az egyes nyelvekben, idegen nyelvi fordításokban kifejezésre jut ez az intenció („das Gemeinte”), amely nem azonos a tiszta nyelvvel („reine Sprache”), de arra utal.

A fordíthatóság esetében Benjamin szerint nem a pragmatikusság dominál (tehát hogy egy fordítás az eredetihez képest megfelelő-e vagy sem), hanem a mű *továbbélése* történeti stádiumainak kirajzolódása hangsúlyos. A schleiermacheri hermeneutikai befogadáselmélet „szubjektív divinatorikus” olvasási módszere szerint a „továbbélés” letéteményese az olvasó: „Schleiermacher olvasója, akinek feladata, hogy jobban értse a szerzőt, mint az önmagát, a mindenkori nyelvi esemény végrehajtójaként részesedik a szerzőségben, a valamikori írásélményt végrehajtó szerző pedig csak szövege olvasódásában (és csak annak időtartamára) kel (új alakban) életre. Ily módon maga a nyelvhasználat az, ami a mindenkori (író-olvasó) szubjektumban *megjelenül* (s nem annak szerzői-olvasói szubjektivitása).” (Hárs, 2004. 23-24 és 32) A Homi K. Bhabha-féle „hibrid kultúra”-felfogás elkülönöződő-tézise alapján pedig a „továbbélés” lényege a variált ismétlés, vagyis hogy a „megragadhatatlan disszeminatív pillanatot csak megismételni lehet – ugyanazoknak a (szó)képeknek, fogalmaknak, fordulatoknak, neveknek a felidézésével vagy éppenséggel egészen másokéval. ’Ugyanaz’ a kísérlet fűz egyre újabb elemeket a sorozathoz, de ami ismétlődik, mégsem ugyanaz, mert eleve sem önmaga.” (Hárs, 2004. 207)

Benjamin szerint a fordítások sora, az egyes nyelvek megoldásai („wahre Sprache”), idővel kiadják a szó történetében a tiszta nyelvet („reine Sprache”). Ebből következik Benjamin szerint, hogy míg a szavaknak és a mondatoknak megvan a maguk relatív önállósága, addig az elgondolt dolog („das Gemeinte”) sosem lelhető fel relatív önállóságban, sokkal inkább állandó változásban. (Benjamin, 1972. 14) A változás kifejezései Benjamin tanulmányában: „Überleben”, „Fortleben”, „Ruhm”, „Entfaltung”, „Nachreife”, „Echo”⁷⁴, továbbá ismétlődéseik. A változás több mindent is jelent: nem pusztán az eredeti szöveget érinti a fordításban, hanem az eredeti szóra, sőt a fordító anyanyelvének szavára is vonatkozik, tehát a nyelv változékonyságára, inhomogén mivoltára utal. Mindez szemben áll a saját nyelvében megmaradt költői szó („das Dichterwort”) – úgy tűnik – egyértelmű hagyományozódásával. (Benjamin, 1972. 13) Ezen

⁷⁴ Benjamin, 1972, 10-16. Tandori Dezső fordításában: ’túlélés’, ’továbbélés’, ’hírnév’, ’kifejlődés’, ’utóérés’, ’visszhang’.

a ponton áll meg de Man: az elgondolt dolog állandó változásának, a nyelv széttöredezettségének rögzítésénél, és nem keres választ tanulmányában a fordíthatóság lehetőségére (és szükségszerűségének mikéntjére). Benjaminnál azonban a modell dinamikájából következően az elgondolt dolog állandó változásban van *egészen addig*, amíg az elgondolás módjának harmonikus összességéből tiszta nyelvként elő nem léphet. Benjamin nem pusztán a töredékességre, a félrefordításra, a veszteségre figyel, dichotomikus rendszerében mindig van valami, ami lefordíthatatlan és nem közölhető, továbbá marad valami, ami lefordítható és közölhető: „Bennük [a fordításokban] érik meg az eredeti mű élete mindig megújuló, legújabb és átfogóbb kibontakoztatását.” (Benjamin, 1972. 11)

Az eredeti szöveg a fordításokkal ellentételezve elsődleges (időben) és más (megtehet valamit, amit a fordítás már nem). A fordítás viszont az eredetihez képest változás, kibontakozás, gyakorlatilag maga az eredeti mű szavának, szövegének további élete, létének oka és célja pedig a nyelvbe rejtett töredezettségben a tiszta nyelvre való utalás. Végeredményben a gyakorlatot tekintve – hiszen nem szabad elfelejteni, saját Baudelaire fordításaihoz készítette ezt az előszót a szerző – arra hívja fel a figyelmet Benjamin, hogy nem a nyelv véletlenszerű, időhöz kötött rögzítése a fordítás helyes célja, hanem ellenkezőleg, annak kitágítása, kibővítése; ezen expanziós mozgás mellett pedig a nyelv végső elemeihez való lenyúlás, a nyelv elmélyítése. Utóbbit Rudolf Pannwitzet idézve a szó, a kép, a hang ősi egységébe való behatolásként⁷⁵ írja le Benjamin. A tiszta nyelv a nyelvek egymáshoz való legbelsőbb viszonyának kifejeződésében érhető tetten. (Benjamin, 1972. 12)

Megválaszolva a fentebbi kérdést és összegezve az eddigieket: fordításokat azért használhatunk Benjamin szerint – dacára, hogy az elgondolás módjai kizárják egymást –, mert az eredetiben és a fordításban az elgondolt dolog azonos, és pedig azért, hogy összességében megteremti a lehetőségét a tiszta nyelv kibontakozásának: „a nyelvek nem idegenek egymástól, hanem a priori és minden történeti vonatkozástól eltekintve rokonok egymással abban, amit mondani akarnak.” (Benjamin, 1972. 12) Tovább lépve feltehető a kérdés: mi az, ami az összeköttetést megteremti, lehetővé teszi az idegen nyelvek között, az eredeti és a másolata között? Benjamin azt állítja, hogy a tiszta nyelvre való utalás *szükségszerűsége* mellett az ábrázolás *lehetősége* az, ami ezt megteremti: „A fordítás: forma. Ha így akarjuk tekinteni, vissza kell fordulnunk az eredeti műhöz. Mert ott lelhetjük meg a fordítás törvényét. Az eredeti mű lefordíthatóságában.” (Benjamin, 1972. 9. kiem.)

⁷⁵ „wo wort bild ton in eins geht” - Benjamin, 1972. 20. ‘oda ahol szó, kép és hang egy’.

S-Sz.Á.) Az eredeti rejti a törvényt, önmaga *lehetősége* a saját szövegében foglaltatik benne. Az ebből való kibomlást, kifejlődést, kibontakozást egy magasabb szférában keresendő célszerűség határozza meg a német filozófus értelmezésében. (Benjamin, 1972. 11-12) A célszerűség nem a létre vonatkozik, hanem annak lényegi kifejeződésére, jelentésének megjeleníthetőségére. A lényegi kifejeződés, a tiszta nyelvre való utalás teszi lehetővé a fordítást.

Mint láthatóvá lett, de Man szerint a fordítás szükségszerű feladása és a tiszta nyelv létének tagadása arra vezethető vissza, hogy a saját nyelvünk állandóan szétdarabolódik; eltér és idegen az, amit sajátunknak hiszünk. Benjamin tanulmánya értelmében az átültetés egy magasabb szférájú célszerűség alá rendelve valódi és megvalósítható feladat – még pedig egy újabb gondolatot adva az eddigiekhez –, ennek egyetlen módja a *szó szerinti* fordítás. A szó szerinti fordítás a tiszta nyelvre utaló intenció *célszerű formába* öntése, átültetése; melynek fogalmi meghatározása a „wahre Sprache” (valós vagy igaz nyelv). Utóbbi – tehát kvázi a fordítás nyelve – a német tanulmány szerint lényegében magasabb rendű, mint az eredeti nyelve – mint az eredeti szöveg –, hiszen míg az eredeti nyelve naiv, elsődleges, szemléleti („naive, erste, anschauliche Intention”), addig a fordításé származtatott, végső, eszmével teli („abgeleitete, letzte, ideenhafte Intention”) intenció. (Benjamin, 1972. 16) Az interlineáris, sorközi, tehát *szó szerinti* fordítás az, amely a közvetítő értelem torzításának a leginkább ellenáll Benjamin szerint. Az előbbi idézet folytatása és a szerző gondolatának záró sorai értelmében a Szentírás interlineáris fordítása minden fordítás eszményképe lehet, lévén, hogy a szent szövegek soraik között rejtik önmaguk virtuális fordítását, önmagukból magyarázhatók. (Benjamin, 1972. 16)

A hűség és szabadság szerinti fordítás általános és történetileg meghatározó vitáját Benjamin másodlagosnak tekinti, hiszen ezeknek a kategóriáknak csak akkor van jelentős szerepük, ha a fordítás célja az eredeti mű szövegének (ki)szolgálása, és az értelem közvetítése. A német filozófus *sem* a forma, *sem* a tartalom kezelését (az előbbi formakövető-, az utóbbi pedig értelemkereső fordítói eljárás) nem tekinti elsődleges szempontnak, hanem kizárólag a szó *közvetítését* és a fordítás *célszerűségét* – vagyis a fordítás időbeli és dinamikus karakterét tartja dominánsnak. A benjamin szószerintiség tehát arra ad lehetőséget, hogy első sorban feltáruljon a szavakhoz való ragaszkodásban az (anya)nyelv és a fordítás tökéletlensége, hogy másod sorban elmélyüljön és kitáguljon a művelt nyelv. Amint mondja, a fordításra is érvényes az, ami az eredeti szóra: *en arkhé én ho logosz*. A szó szerinti fordítás nem csupán a minden fordítás velejáróját, a töredékességet testesíti meg – bár természetesen azt is kifejezi, ahogy arról de Man is

értekezik –, hanem *el is idegeníti* a fordításban művelt nyelvet⁷⁶ – másként megfogalmazva: szembeötlő differenciát képez. Benjamin szerint az idegen értelem visszaadásának ez a legcélszerűbb és a legkifejezőbb módja. De vajon mit jelent és mit eredményez az elidegenítés aktusa a fordítói gyakorlatban?

Benjamin elméletének szószerintisége, illetve az abban rejlő elidegenítő-effektus nem tematizálatlan a jelenkori irodalomelméletben sem, amit egy hermeneutikai és egy kultúratudományi tanulmány illusztrálhat. Kulcsár Szabó Ernő 1997-ben megjelent eszmefuttatásában az ezirányú gondolkodás történetére pillantva az hangsúlyozza, hogy „ha a szöveg megértése során nem a másikat, hanem annak beszédét kell megértenünk, és pedig nem is a saját és az idegen vélemény küzdelmének egyszerű *kibékítése* formájában, akkor a műfordítás gyakorlata valóban nem azonosítható sem az értelemátmentő rekonstrukció, sem pedig a tónusmegőrző egyénítés technikájával.” (Kulcsár Szabó, 1998. 106. kiem. K.Sz.) Kosztolányi Dezső példáján amellet érvel, hogy a szerző „a másikban nem a tárggyá tett idegent, hanem annak igazságigényét teszi a megértés tárgyává. Az *idegen nyelviségnek ez az igazságigénye* ugyanis mindenekelőtt az idegen elgondolás *hogyan*-jában férhető hozzá. Nem úgy, mint valamely te, hanem mint a te-vel való megértetés feltétele, illetve formája.” Ezen összefüggésben utal a szerző a benjamini „Art des Meinens”-kategóriára, amellyel véleménye szerint „a fordítás előnyére képes változtatni az idegen értelem lefordíthatatlanságának – hagyományosan mindig negatív – tapasztalatát.” Ezt a benjamini intenciót annak a célnak alárendelve követi, „hogy a megértés a közös értelemképzés jegyében tudjon szembesülni a nyelv emberen túli hatalmával. Vagyis hogy a nyelvek összeegyeztethetlenségét annak virtuális terévé változtassa, ahol a másiknak – a dolgok saját gondolásának jogán – mindig módja van idegen identitása megőrzésére.” Kosztolányi poétikájára tekintve ez azt jelenti, hogy költészetének „nyelvteremtő mozzanata”, a „saját [anyanyelv] eltávolításán és elidegenítésén keresztül lesz valódi lehetőséggé”. (Kulcsár Szabó, 1998. 108-111. kiem. K.Sz.) Későbbi tanulmányában szintén e vélekedését húzza alá: „ha igaz, hogy bármely szövegnek a nyelvbe kell visszatérnie ahhoz, hogy közölni tudjon valamit, sokszorosan igaz a műfordításra: csakis akkor létezik, ha a puszta közvetítés helyzetéből vissza tud térni

⁷⁶ Kulcsár Szabó Ernő hivatkozott fordításelméleti tanulmányaiban a benjamini elmélet romantikus gyökereire utal, főként Humboldt és Schleiermacher értekezéseire. Kiegészítésül megjegyezhető: hasonlóan vélekedett Goethe is, tekintve a *West-östlicher Divan* fordítói megjegyzéseit és a *Maximen und Reflexionen* bejegyzéseit. Utóbbiakban egy helyütt például azt állítja: „Beim Übersetzen muß man bis ans Unübersetzbliche herangehen; alsdann wird man aber erst die fremde Nation und die fremde Sprache gewahr.” ’Fordításkor a lefordíthatatlanig kell elmenni; először csak akkor érzékelhető az idegen nemzet és az idegen nyelv.’ Goethe, 2000. 499. (ford. S-Sz.Á)

az irodalomba, a nyelvi beszéd művészetébe.” A gondolat folytatása a kultúratudományok irányába vezet, amennyiben azt állítja Kulcsár Szabó, hogy „ezért van különleges tétje annak, hogy a kultúra és az irodalom identitását interpretációs, azaz, fordítási viszonylatokban értsük újra: az aki (idegen) szövegekbe ütközik, szükségszerűen arra kényszerül, hogy saját gondolkodásmódját és előföltevéseit mint az előzetes megértés formáit vizsgálja felül s tegye próbára az idegen jelentés igényén.” (1999. 49)

Az „idegen nyelviség” megragadásán keresztül az (anya)nyelv kibővíthetőségének lehetőségére utal a kultúrantropológus Doris-Bachmann Medick is fordításelméleti tanulmányaiban. Arra hívja fel a figyelmet, hogy nem egyszerűen a szavak és a fogalmak átültetése a végső maxima a (szöveg)fordítás folyamatában, hanem tulajdonképpen lényegesebb ezen idegen szavak és fogalmak becsatlakoztatása a saját gondolkodás- és a kulturális szimbólumtársítási módokhoz, illetve egyéb szociális koncepciókhoz. Benjamin *nyelviség*-fogalmához hasonlatos Bachmann-Medick *kultúráról* alkotott vélekedése, mely szerint a kultúrák nem mint adottságok, nem mint tárgyak – értsd mint rögzített entitások –, hanem mint változó jelenségek ragadhatók meg a fordítás folyamatában. (Bachmann-Medick, 2007. 243 és 247-248) Kultúramodelljében a fordítási folyamatot nem mint magától értetődő, akadálytalan transzfert, hanem főként mint törések, félrefordítások, sikertelen átültetési kísérletek által megkonstruálódó folyamatot láttatja. Ebből következően a félreértésekre, félrefordításokra és a fordíthatóság határára való fókuszálást teszi meg az általa „interkulturális hermeneutikai” és a „kultúrantropológiai” irányúnak nevezett fordításelmélet céljának. (Bachmann-Medick, 2007. 45)

A fordításban megvalósuló értelmezés vizsgálatának interdiszciplinaritásához további szempontokkal szolgál a de Man-féle *Bevezetés* Hans Robert Jauß esztétikai tanulmánya elé (*Introduction*. In H. R. Jauß: *Toward an Aesthetic of Reception*, 1982) és az arra adott jaußi feleletet (*Brief an Paul de Man*, 1994). De Man 1982-ben Jauß recepcióesztétikai művének amerikai fordítása elé illesztett egy angol nyelvű és tartalmában némiképp rendhagyó bevezetőt. Egy évvel tehát azon 1983-as előadás előtt, amelynek tárgya Benjamin fordításelméleti írásának és Gadamernek a modernről vallott felfogásának kritikája, utóbbi a *Die philosophischen Grundlagen des zwanzigsten Jahrhunderts* című tanulmányra (1965) hivatkozva. A *Bevezető*ben de Man Jauß esztétikai alapvetését ismerteti és értelmezi mélyrehatóan, továbbá arra hívja fel a figyelmet, hogy egyrésről a konstanzi iskola hatása Amerikában sokkal nagyobb, mint ahogyan az a nyilvános diskurzusokban általában megjelenik; illetve hogy a konstanziak állításai több ponton egyező irányba mutatnak a saját kutatócsoport (Yale School) alapvetéseivel.

Válaszában Jauß az alapvető irodalomelméleti érdekeltségeket (például épp Benjamin nyomán a látens platonizmusról való lemondást) tekintve gondolja úgy, hogy léteznek egységesíthető pontok a két iskola hagyományában. A dialógus egyetértő pontjain túl egyetlen ellentétre szükséges e helyütt utalni: Baudelaire *Spleen II.*-nek eltérő interpretációjára, melynek elemzésében nem jutottak egyezségekre. Bár Jauß válaszában azt hangsúlyozza, hogy a „másként érthetőség” alapelve, tehát a hermeneutikai dialogicitáshoz való ragaszkodás ezt az ellentétet is elsimíthatja, egyetértés mégsem született. Kulcsár-Szabó Zoltán okfejtésével egyetértve elmondható, hogy a *Spleen II.* eltérő értelmezései éppen arra világítanak rá ebben az esetben (is), hogy a hangsúlyozottan egymással szemben álló esztétikai pozíciók csupán azért nem képesek a másikkal szembeni érveket logikai úton alátámasztani, mert – túl az ellentétes filozófiai háttéren – az irodalmi hatás ellenétes elképzeléseiből indulnak ki. (Kulcsár-Szabó, 1999. 444) Egyrészt tehát az (elképzelt⁷⁷) vitában részt vevő felek szándékának megfelelően rokonítható a két álláspont, mégha nem is egységesíthetőek az elképzelések, minimálisan is a kategóriák egymásba fordíthatatlansága révén, ahogy arra Kulcsár-Szabó is utal. Ugyanő hívja fel arra is a figyelmet, hogy de Man „a hermeneutikának csak egy igen korlátozott felfogását veszi figyelembe, amivel önmaga kerül szembe akkor, amikor recepció és szemiotika természetes szintézisét mutatja ki Jauß történeti módszerében” (Kulcsár-Szabó, 1999. 443).

Hasonló probléma jellemzi a de Man-féle Benjamin-kritikában megfogalmazott gadameri modernség-fogalom cáfolatát is. Gadamer szerint a szubjektum fogalmának kritikus (újra)értékelése három területen haladja meg a német idealizmus filozófiájának elmélkedéseit, továbbá erre a három ismérvre bontható le a modernitás fogalma is. Ezek a tételezés-, a reflexió- és a fogalom naivitása. (Gadamer, 1987. 13. és Man, 1983. 75-76) Ezen naivitások meghaladását, a szubjektumnak a történetiségre, az időbe vetett létére való reflektáltságát érti Gadamer modern alatt. De Man szerint a gadameri koncepció egyben azt is jelenti, hogy a modern – a naivitások meghaladása által – a *szent* hiányával válik jellemezhetővé. Utóbbinak helyébe de Man szerint egyfajta szekularizált történetiség lépett. Benjaminsnak – véleménye szerint – éppen az az érdeme, hogy ezt a szentséget, ezt a feledésbe merült eredeti lényegiséget újra a diskurzus középpontjába emeli. (Man, 1983. 78) Retorikailag de Man azzal érvel – túl azon, amit Benjamin messianisztikus hangvételével kapcsolatban állít –, hogy Benjamin *Die Aufgabe des Übersetzers* című tanulmányának nyitó tézisében a költői nyelv szentségére apellál, még pedig rendkívül

⁷⁷ A valós vitára – mint az közismert – már nem kerülhetett sor, hiszen Jauß felelete de Man halála után íródott.

drasztikus módon. El lehet képzelni – vonja le a végső következtetést de Man –, hogy Benjamin ezen radikális megnyilatkozása mekkora riadalmat válthatott ki Konstanzban Jaub és körénél azáltal, hogy a költői nyelvet állította középpontba a befogadásesztétika *de facto* tagadását implikálva.

A modernség és a naivitás fogalmai begyűrűznek de Mannak az eredeti és a fordítás viszonyáról való értekezésébe is. A továbbiakban azonban úgy tűnik, visszájára fordítja elméletét és végeredményben amellet érvel, amit a befogadásesztétikától tanulmánya elején Benjaminra hivatkozva elvitatott. Azt állapítja meg ugyanis önmagával tehát némiképp ellentmondásba kerülve, hogy (1) a fordítás egy másik nyelvre vonatkozik, a költői alkotás pedig egy nyelven kívüli jelentésre, pontosabban: „A költő naivitása abban rejlik, hogy mondandója van, egy jelentést akar közölni, amely nem okvetlenül nyelvi jellegű.” (Man, 1983. 81) Továbbá azt emeli ki, hogy (2) a fordítás kanonizáltabb mint az eredeti, hiszen az eredeti lefordítható, ellenben – ahogy azt Benjamin is hangsúlyozza – a fordítás tovább már nem fordítható. (Man, 1983. 82) Végül pedig de Man Benjamin történelmi modelljének vázlata értelmében azt állítja, hogy (3) a fordítás a történelmi változás perspektívájából a történelemhez hasonlítható. Ezen kitételek értelmében analóg módon feltehető: nem az eredetiből érthető meg a fordítás sem, hanem fordítva, a fordításból az eredeti. (Man, 1983. 83) De Man e meglepő önellentmondását talán a benjamini szöveg félreolvasása és -fordítása magyarázhatja. Térjünk vissza ahhoz a de Man által említett benjamini nyitó tézishez, amely az állítólagos befogadásesztétikai megközelítés kategorikus tagadásáról szól. A német filozófus nyitó gondolata az eredeti nyelven így hangzik:

Nirgends erweist sich einem Kunstwerk oder einer Kunstform gegenüber die Rücksicht auf den Aufnehmenden für deren Erkenntnis fruchtbar. Nicht genug, daß jede Beziehung auf ein bestimmtes Publikum oder dessen Repräsentanten vom Wege abführt, ist sogar der Begriff eines 'idealen' Aufnehmenden in allen kunsttheoretischen Erörterungen vom Übel, weil diese lediglich gehalten sind, Dasein und Wesen des Menschen überhaupt vorauszusetzen. So setzt auch die Kunst selbst dessen leibliches und geistiges Wesen voraus – seine Aufmerksamkeit aber in keinem ihrer Werke. Denn kein Gedicht gilt dem Leser, kein Bild dem Beschauer, kein Symphonie der Hörschaft.⁷⁸

⁷⁸ Benjamin, 1972. 9. Soha, egyetlen műalkotás vagy műforma megismerése szempontjából sem bizonyul gyümölcsözőnek a befogadó fél figyelembevétele. Nemcsak egy adott közönséget vagy képviselőit feltételezve futunk hamis útra; már az „eszményi” befogadó fogalma is áldatlanul hat minden művészetelméleti fejtegetésben, hiszen ezek célja kizárólag az, hogy az ember létezését és lényegét *általában* feltételezzék. Így maga a művészet is számol az ember testi-szellemi valójával – figyelmével azonban már egyetlen mű sem számol. Mert a vers sosem az olvasónak szól, a kép nem a nézőnek, a szimfónia nem a hallgatóságnak. (ford. Tandori Dezső)

A benjamini szószerintiség-elv érzékeltetéséhez próbáljuk meg lefordítani a bekezdés utolsó argumentatív kijelentését a gyakorlatban! A Tandori-féle fordítás („Mert a vers sosem az olvasónak szól, a kép nem a nézőnek, a szimfónia nem a hallgatónak.”) eredetije ez lenne: ’Denn das Gedicht gilt *nie* dem Leser, das Bild *nie* dem Beschauer, die Symphonie *nie* der Hörschaft.’ A de mani – konstanziakat tagadó – álláspontnak megfelelően a befogadás tagadásaként pedig ennek kellett volna szerepelnie az eredetiben: ’Denn das Gedicht gilt *keinem* Leser, das Bild *keinem* Beschauer, die Symphonie *keiner* Hörschaft.’ Bizonyosan egyik sem felel meg az eredeti német szövegnek. Sem Tandori, sem pedig de Man az értekezéséhez készített saját fordításában nem a benjamini szöveg módszertani elvét, azaz a szószerintiséget követik a szöveghelyek értelmezésekor, fordításában. Úgy tűnik azonban, hogy érdemes a benjamini szöveg ezen mondandója – az értelmező szószerintiség elve – mellett következetesen kitartani, s nem rettenni vissza a tiszta nyelvhez mért töredezettségtől („Gebrochenheit”, Benjamin, 1972. 15) a saját nyelvtől való elidegenítés folyamatában. Emlékezhetünk, az eredetiben benne rejlik a kulcs, a törvény önmaga értelemezéséhez. Így szólhat a „Denn kein Gedicht gilt dem Leser, kein Bild dem Beschauer, keine Symphonie der Hörschaft”-idézet magyarul: ’Mert nincs vers szánva az olvasónak, nincs kép a nézőnek, nincs szimfónia a hallgatóságnak’. Vagy a Tandori-féle *gelten*-értelmezést alapul véve: ’Mert nem a vers szól az olvasónak, nem a kép a nézőnek, nem a szimfónia a hallgatóságnak.’ Ez a szokatlan interlineáris verzió annyit első pillantásra is világossá tesz, hogy mire *nem* irányulhatott a német filozófus kijelentése. Egy egyszerű kommunikációs modellben gondolkozva nyilvánvalóvá válik, hogy az idézet és Benjamin kezdő tézise(i)nek tagadása nem a közlőre/alkotóra, nem a befogadóra, nem az időre/a helyre vonatkoznak, sokkal inkább az üzenetre, jelen helyen az alkotásra. Amennyiben Tandori az időre, de Man a befogadóra vonatkoztatja a tagadást, úgy az e tézisen alapuló további logikai lépcsők valamelyikét értik ide, de nem fedik fel (még ha bizonyára fel is fedezték) a mondatban a gondolat esszenciális magvát. A benjamini gondolat egyik súlypontja a mű történetisége, és a fordítást a mű továbbéléseként, konkrétan: -éréseként (és nem az eredeti mű szolgálójaként) tekinti. Ez a folyamat a hosszabb távon való értelmezhetőség okán elsősorban nem az aktuálisan adott befogadóra fókuszál, hanem a nyelvre.

Vajon miért épp a ’verset’, a ’képet’, a ’szimfóniát’ tagadja? A következőket állítja a német szerző nyitó tézisében: A költészet lényege nem a közlés, nem a kijelentés. Ebből az következik, hogy az a fordítás, amely elsősorban a költészetben közölteket és kijelentetteket akarja átadni, rossz fordítás („schlechte Übersetzung”). Ezt az eljárást

értelemkereső fordításként jelölte meg jelen tanulmány. Ugyanígy „rossz”-nak tekinti Benjamin azt a fordítást is, amelyik elsősorban a költőiségre törekszik, nyelvét műveli és a megfoghatatlant, a titokzatost, a költőit („das Unfaßbare, Geheimnisvolle, Dichterische”, Benjamin, 1972. 9) törekszik átültetni, amennyiben maga is költ. Ez a fordítói magatartás az idegen tartalmat a fordításban a sajátjához igazítja, a saját nyelvét alakítja, bővíti. Ezeket a bevett fordítói attitűdöket relativizálja Benjamin, amennyiben velük állítja szembe a *szó szerinti* fordítás intézményét. Csak valami *más* érhető el a fordításban, amit ha megpróbálunk – értelem szerint vagy az anyanyelv költői megformálása által – újrafordítani/értelmezni, nagy eséllyel elillan az eredeti jelentés. Ellenben ha a legkevésbé olvasható és nehezen értelmezhető verzióval, vagyis a nyelv megtörése által a szó szerinti fordítással próbálkozunk, akkor a tiszta nyelvre való utalás töredezettségében, az anyanyelv elidegenítésében felismerhetővé válhat a *differencia* által megképződött jelentés, szembeötlhet a tartalom.⁷⁹ Nem az alkotást, hanem az alkotás célszerűségét, a nyelv történetiségében betöltött szerepét, funkcióját emeli a német filozófus elmélkedése középpontjába.

Mi a *sensus litteralis*, vagyis a *szó szerint vett értelem* benjaminini jelentése?⁸⁰ A fentebb elemzett német mondatban és értekezése végén Pannwitzet idézve is utal Benjamin a Bábel előtti nyelvi egységre, azonban érdemes észrevenni, hogy egyik szöveghelyen sem csak a nyelvről értekezik, hanem sokkal inkább a versről, képről, szimfóniáról, illetve a szóról, képről, hangról. (Benjamin, 1972. 9 és 20) Annak az oka, hogy ez a felismerés a kutatásban mindeddig nem vált explicit problémává, abból is ered(het), hogy tanulmány címe (*Die Aufgabe des Übersetzers*) nem jelöli meg a feladat tárgyát, azt tehát hogy *mit* fordíthat le/adhat fel a fordító/műfordító. S bár többnyire értelem- és hagyományszerűen a

⁷⁹ A *differencia* megjelenítésének, az elidegenítésnek lehangsúlyosabb módja nyilvánvalóan az eredeti idegen nyelven – fordítás nélkül (!) – beemelt, hivatkozott szövegrész. Ezt Benjamin is alkalmazza fordításelméleti tanulmányának Mallarmé idézetével (17).

⁸⁰ Vö. a hermeneutika *sensus litteralis* értelmezésével Fehér M. István tanulmányából: „A heideggeri-gadameri hermeneutika *sensus litteralis*”-t illető álláspontja sajátos feszültség keretében jellemezhető. Ez a következő két tételben összegezhető: 1. A hermeneutika kitüntetett figyelemben részesíti a *sensus litteralis*-t, és módszeresen visszanyúl hozzá. 2. Épp hermeneutikailag (a megértés és az értelmezés univerzalizálására vonatkozó hermeneutikai tanok felől szemlélve) azt lehet mondani: nem létezik olyan valami, mint *sensus litteralis*.” (Fehér M., 2010. 32.) Előbbi „a klasszikus filozófiai fogalmak visszanyerésére, értelmezésére irányul”. (40.) Utóbbi pedig azon „naiv pozitivisták elfogultság – elbizakodottság, magabiztosság, sőt előítélet – ellen irányul”, ami szerint létezik olyan mint problémátlan *sensus litteralis*, „amelyet minden további nélkül meg lehet adni, ki lehet mondani”. (48.) „Ha nem létezik olyan valami, mint *sensus litteralis* – teszi fel a kérdést a szerző – akkor „épp azok [a szó szerinti jelentések] lennének *szótlanak*?” A szerző válasza: „Azt a *szót*, melyre a *sensus litteralis* követve első lépésben szert teszünk, így második lépésben még értelmeznünk, pontosítanunk, körülírnunk, egyértelműsíteniünk kell, éspedig azon életvilág felől [...], melyben az illető közösség használta, kimondatlanul is értette, hiszen az illető szó számunkra, a mi életvilágunkban valami mást jelenthet.” (54) Fehér M. szerint a szószerintiség nem jelentéstöbbletet, hanem „jelentésüresedést” eredményez: „A szószerintiséghez való ragaszkodás – történeti távlatban – jelentésvesztéssel, jelentésüresedéssel jár együtt, de legalábbis tetemes jelentésátalakulással”. (49)

Wort, a *logosz* a vizsgálat tárgya, e két hangsúlyos szöveghelyen azonban láthatóan többről van szó. Benjamin műalkotás (műfordítás) értelmezésének fundamentuma, szó-központúsága és a médiumok egybeolvasztásának hajlama nem csak ezen értekezésében bukkan fel, hanem későbbi tanulmányaira is jellemző. Így tett például javaslatot a *Kleine Geschichte der Photographie* (1931) című írásában arra, hogy a fényképeket feliratokkal lássák el. Sőt ezen a helyen gyakorlatilag az egybeillesztés követelésén is túlmutat, mikor okfejtése zárásaként felveti, hogy idővel a szó a (feliratokkal ellátott fény)kép legfontosabb alkotórészévé válhat. Egy másik tanulmányában (*Der Autor als Produzent*, 1934) Benjamin eljátszott azzal a gondolattal, hogy a zeneművekhez is ajánlatos lenne az értelmezés okán szavakat fűzni. Az említett helyeken a szerző a *Wort*- ('szó'), s nem a *Sprache* ('nyelv') fogalmát használja, így bár lehetséges lenne ezt a benjamini vonást a *linguistic turn* 20. századi tudományos meghatározottságához hozzárendelni, ám nem biztos, hogy a hozzárendelés mindenben kielégítő megoldást kínálna. Továbbá a *sensus literalis* és a fordítás összekapcsolásakor arra érdemes még utalni, hogy Horst Turk tanulmánya (*Probleme der Übersetzungsanalyse und der Übersetzungstheorie*, 1989) nem véletlenül nem transzplantációról vagy át- és újraformálásról, illetve transferről és hasonló folyamatokról értekezik a fordítás fogalma kapcsán, hanem szinte kizárólag kölcsönös *korrespondanciáról*, feltehető utalással Charles Baudelaire *Correspondances* című szonettjére. (Turk, 1989. 9-82. itt 75-76) Ugyanígy arra is emlékezni a szimbolista társítás kapcsán, hogy maga Benjamin is saját Baudelaire fordításához illesztette fordításelméleti tanulmányát.

A szószerintiség elve, és a szó gyökerében („Wurzeltheorie” és „Wurzelwortmethode” Turk 1989, 36-38) a szó, a kép és a hang egysége (Szegedy-Maszák 2008, 52) nem új gondolat, az ókori görög bölcsélet (*ut pictura poesis*) és a romantika (*ut musica poesis*) is tematizálta összetartozásukat, ahogy arra Fabinyi Tibor *Szótörténetek* című tanulmánykötetének bevezetőjében is emlékeztet: „már Arisztotelész is megfogalmazta: a szót, a *lexisz*t mintegy két oldalról öleli, védi gazdagítja az *opszisz* (kép) és a *melosz* (dallam).” (Fabinyi 2009, 7) Továbbá az említett egység kapcsán érdemes egy pillantást vetni Georg Steiner fordításelméleti eredményeire, aki a benjamini idol, Friedrich Hölderlin görög fordításainak nyomába eredt. Eredményei részben a hölderlini fordítások kritikáinak számbavételén, részben saját fordításkritikai megjegyzései alapján képződnek meg. Steiner összefoglalóan azt állítja Hölderlin nyelvszemléletéről:

[Hölderlin] was trying to move upstream not only to the historical springs of German but, to the primal energies of human discourse. These he located in the elemental compactness of the individual term. Hölderlin's view was, in a sense, the reverse of the Aristotelian assertion that 'names are of a finite number whereas objects are infinite'. For Hölderlin, the name, if closely pressed, would reveal a corresponding, previously perhaps unperceived, substantive presence. Thus the more difficult, the more opaque the word, the deeper, the more energized its charge of potential revelations: „das schwere Wort wird zum magischen Träger des Tiefsinns”. (Steiner, 1977. 327)

Hölderlin ebbéli igyekezetének gyakorlati átültetése a görög tragédiák fordításakor nem talált a kortársak között kedvező fogadtatásra, a nyelv megtörése, a differencia felértékelése nem eredményezett (könnyen) olvasható szöveget. A kortársak a közelgő elmebaj előjeleit látták munkáiban. Mint ismeretes, Szophoklész- és Empedoklész-fordításait követően a költő örökre elhallgatott. Ezzel szemben Benjamin, Martin Heidegger vagy az olyan neves klasszika-filológusok, mint Karl Reinhardt és Wolfgang Schadewaldt – Steiner szerint – éppen ezen értelmező eljárás, pontosabban a „primal energies of human discourse”-hoz (Steiner, 1977. 327) való eljutás kívánalma okán tartják Hölderlin-fordításait Szophoklész egyik legértőbb olvasatának⁸¹. Az *újra*teremtő-elképzeléssel hangzik egybe Kocziszký Éva vélekedése is, szerinte a német költő „mintegy az »eredeti történés« megismétléseként viszi végbe a [Szophoklész-]fordítás aktusát. Ez a költői átültetés tehát végül is a tragédia helyébe lép, s ezen az ismétlésen törik meg. Így oldódik föl a »közös mű« nyelve egy látszat-göröggé vált német beszédbe.” (1994. 10)⁸²

Steiner egyik konkrét példája világíthatja meg a nyelv megtörését, a szószerintiség praktizálását. Az *Antigoné* 20. sorának fordítását (amelyben Iszméné egy kérdéssel felel Antigonénak a közelgő vészre vonatkozó váratlan bejelentésére) a kortársak és az utókor hosszú időn át merő értelmetlenségnek titulálta. A görög eredeti és a hölderlini német,

⁸¹ Fabinyi Tibor szerint a 20. században Gerhard Ebeling (1912-2001) német filozófus nevéhez köthető első sorban a „szóban rejlő dinamikus energia” újrafelfedezése. Fabinyi, 2009. 7.

⁸² Hölderlin törekvése nem példa nélküli, A. W. Humboldt Aiszkülosz-fordítását épp ilyen sötétnek és érthetetlennek tartották a kortársak. Humboldt azt gondolta, hogy az idegenség közvetítése leginkább a *struktúra* megtartása és a *megértés folyamatának* ábrázolása által valósítható meg. A töredezett nyelvű fordítás reményei szerint arra kényszeríti olvasóját, hogy az eredeti szöveggel felvegye a kapcsolatot és végiggondolja értelmező eljárását. (Apel/Kopetzki, 2003. 92) A humboldti és a hölderlini „elidegenítő”-effektus sajátja továbbá a Schleiermacher-féle Platón, és a Martin Buber/Franz Rosenzweig-féle *Altes Testament* fordításoknak is. A fordítások ezen típusát Horst Turk tudós-fordításnak („Gelehrtenübersetzung”) nevezi, legfontosabb jellemzőinek a nyelvi elidegenítést (sőt egy önálló, ún. fordítói nyelv „Übersetzersprache” létrehozását), továbbá a klasszikus szövegek megismertetésének óhaját tartja. Turk úgy fogalmaz, hogy a tudós-fordításoknak éppen az az erénye és egyben a hátránya is, hogy a kiválasztott klasszikus szövegeket jellemzően információ-többlettel („Informationsüberschuß”) halmozzák el. (Turk, 1989. 35-40)

fordítás így hangzik: Ἰσμήνη: τί δ' ἔστι; δηλοῖς γάρ τι καλχαίνουσ' ἔπος.⁸³ / Was ist's, du scheinst ein rotes Wort zu färben?⁸⁴ Hölderlin fordítása magyarul (szó szerint): 'Mi van, te tűnsz egy vörös szót festeni?' A *καλχαίνω* valóban azt jelenti, hogy 'vörösre festeni', ahogy azt Hölderlin szóhasználata is feltárja. Steiner arra hívja fel jelen példában a figyelmet, hogy Antigoné nem csupán jelezte a baj közeledtét Szophoklész tragédiájában, hanem a halálos kimenetelű veszedelem jóslatában az arra vonatkozó szót is *vörösre festette*. „A szó nem helyettesítette a valóságot, nem leírt valamely tényt, hanem maga volt a valóság. Antigoné nem egyszerűen közli a vért és veszedelmet jósoló előérzeteit, hanem még sötétebbre festi, még vérvesebbre a szót, amelynek kimondása már magában is lázadó és öngyilkos tett.” (Steiner 1977, 328. ford. Bart István) Úgy tűnik ezen jelenség észlelésére és kifejezésére vonatkozik a *szó szerint* fordítás képessége, vagyis a szó, a kép és a hang elemi egységének kibontása, amit Hölderlin fordítása meg tudott jeleníteni, és amelyet Steiner oly kíváncsiannak tarthatott: a kiejtett szó maga volt a valóság/a tényállás, vagyis a nyelv és a gondolkodás „transzparens volt a klasszikusnak nevezett korban”. (Foucault: *A szavak és a dolgok*, idézi Hárs, 2004. 151)

E ponton érdemes visszatérni Gadamer azon értekezésére, amellyel de Man vitába száll. Gadamer a reflexió naivitása értékelésekor Heidegger filozófiájának azon ismert gondolatára hivatkozik, amely szerint a megértés nem a szubjektum aktusa, hanem a létezés módja, aktuális történés: „A megértés, melyet Heidegger a lét alapmozgatójaként írt le, nem a szubjektivitás aktusa, hanem a lét módja. A hagyomány megértésének speciális esete kapcsán bizonyítottam be, hogy a megértés mindig történés.” (Gadamer, 1987. 18.) E nézet rokonságot mutat azzal a benjamini gondolattal, amely szerint a fordításban nem a rögzíthetetlen alkotásra, hanem a nyelv időhöz kötött és célszerű létmódjára kell tekinteni. A fogalom naivításának tételezésekor éppen a benjamini szószerintiség lényegét, a benjamini egységre utaló intenciót érintő megjegyzést tesz Gadamer Ludwig Wittgenstein *Tractatus logico-philosophicus* (1919) című írása és kései nyelvelmélete nyomán: „A nyelv csak akkor nyelv, ha tisztán *actus exertus*, tehát ha az elmondott láthatóvá tételében [!] felolvad és maga úgymond eltűnik.” (Gadamer, 1987. 19-20) Kocziszký Éva fentebb említett Hölderlin-monográfiája meggyőzően állítja párhuzamba a német költő Szophoklész-fordításait Hölderlin tragédia-kísérleteivel, s arra a következtetésre jut, hogy

⁸³ Az *Perseus Project* görög-angol verziója alapján. <

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/collection?collection=Perseus:collection:Greco-Roman>> (2011. október 24.)

⁸⁴ Steiner: What is it? Clearly some news, some assertion, torments you. / Mészöly Dezső ford.: Mi az? Mi tűz emészt, hogy úgy remeg szavad?

míg „a fordítások a görög és a nyugati alkotószellem ellentétességét nem tudják nyelvileg áthidalni, addig a saját művek a mítikus »jel« következetes széthullásához tendálnak, mivel ez nem viseli el az »új mitológia« és a biblikus beszéd között a jel használatában megmutatkozó ellentétet.” Kocziszky eredményei alapján belátható, hogy a hölderlini tragédiák széthulló nyelvisége a fordítási élményben megképződő radikális nyelvi tapasztalatból eredhet. (Kocziszky, 1994. 10)

A de Man sugallta „nyelvi miszticizmus” felfogástól elszakadva arra is érdemes emlékeztetni, amit Horst Turk állít: nem szükséges olyan messzire menni, mint azt Benjamin és Goethe tette, és azt állítani, hogy a szó szerinti-, az interlineáris-, vagyis a nyersfordítás az *egyetlen* szoros értelemben vett fordítás. Az bizonyos, hogy az adott tartalomnak, formának, intenciónak és hatásnak elveszhetnek a jellemző információi, karakterisztikus jegyei a nyersfordítástól a nyomdakész verzióig vezető úton. Leginkább azonban az érdemel figyelmet a két szerző szószerintiség-elképzelésében Turk szerint, hogy rámutatnak arra, hogy „a gondolat és a kifejezés, a poétikai és a nyelvi forma, a retorikai és a nyelvi hatás egysége fennállhat, de nem szükségszerűen”. Mindez szembeállítható Turk szerint azon 18-19. századi, gyakran citált szerzők fordítási elképzeléseivel, akik a „gondolat” és a „kifejezés” *egységének* megléte mellett argumentáltak, úgy mint Schleiermacher és Humboldt. Nem a nyelvek közötti szimmetrikus viszony, hanem a közöttük megteremtődő *komplementaritás* az (emlékezzünk a kölcsönös korrespondancia fent ismertetett tézisére), amely a benjamini tiszta és valós nyelv-koncepció lényegi elemét alkotja. (Turk, 1989. 58) Turk komplementaritás elméletét köti össze Michel Foucault *L'archéologie du savoir* (A tudás archeológiája, 1969) című művének diskurzus elméletével A. W. v. Humboldt egyik kritikai kiadója Kurt Mueller-Vollemer. A Stanford University professzora szerint a legtöbb német filozófus (példái nyomán: Kant, Fichte, Hegel, Dilthey és Heidegger) műve – dacára annak, hogy azokat az idegen nyelvi célkultúrában már évek óta érdeklődéssel forgatták és vitatták –, azért élt meg relatíve késői fordítást a francia és az angolszász kultúrában, mert a célnyelvben hiányzott az adott filozófiai diskurzus: vagyis a „komplementaritás“, illetve a „diskurzív ekvivalencia“ feltételei még nem voltak adottak. (1998. 11-12)

Az bizonyos, hogy a Turk által hangsúlyozott (goethei és) benjamini felismerés – vagyis az egység lehetségesége, de nem szükségszerűsége; továbbá a komplementaritás-elv – meghatározó kell hogy legyen az irodalmi művek azon fordításai és e fordításokra vonatkozó azon kritikák esetében is, melyek a differencia tényét felértékelik. Ugyanakkor a differencia felértékelése garantálhatja azt, hogy a fordítás betöltse ismeretközvetítő

funkcióját, lévén hogy amire irányul az a kultúra, a „kultúra működése [pedig] mozgásban levő differencia, folyamatos elhatárolódás”. (Hárs 2004. 190) Továbbá ebből érthető meg az a kultúratudományi diszciplináris szemléletváltás is, ami Doris Bachmann-Medick *Cultural Turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften* (2006) monográfiájának fordítási fordulat fejezetében körvonalazódik és az a (in)differenciára utaló kiemelés is, amit Aleida Assmann kultúratudományi bevezetésében olvasható. Utóbbival kezdve: Aleida Assmann arra hívja fel a figyelmet, hogy az etnográfiai pillantás bár produktív módon idegeníti el a sajátja vonatkozó tudás újbóli felmérését, mégis utat nyit az *indifferencia* és az esetlegesség veszélyének, hiszen a kultúrakutatás tárgyának ebbéli határtalanítása nyomán – vagyis ellenfogalom nélkülisége okán – a tárgy elvesz, s tautologikus sablonná degradálódhat. (Assmann, 2006. 10) Bachmann-Medick szerint pedig a *Translational Turn*, vagyis a kultúratudományok fordítási fordulata nyomán a kultúrakutatás központi episztemológiai kategóriájává („Leitkategorie” „mit Erkenntnisgewinn”) a fordítás vált. A szerzőnő a monográfia *Epistemologische und methodische Horizonte eines Translational Turn* (A fordítási fordulat episztemológiai és módszertani horizontja) című részfejezetében azt állítja, hogy a kultúratudományok szellemében orientálódott fordításelmélet – amely a fordítás kategóriáját immár kulturálisan megismerhetőként tételezi – episztemológiai és módszertani jelentősége éppen abban áll, hogy lehetővé teszi az egyes tudományágak közötti *valódi interdiszciplinaritás* áthallásait. (Bachmann-Medick, 2007. 239 és 272)

3.4 A kulturális szöveg-modell újraolvasása

Az etnológiai kutatása retorikai (N. Kovács), vagy interpretatív (Hárs) fordulata belátásaira alapozva az irodalomról gondolkodók az irodalmi szöveg és az irodalomtudomány antropologizálásának lehetőségeit kezdték felmérni (*reflexiv turn/literary turn*, Bachmann-Medick) szerte a világon.⁸⁵ Az ezen fordulat (*turn*) lehetőségéből adódó kulturális szöveg-modell olvasását így kezdte meg, pontosabban a szükségszerűen felmerülő kérdéseket a következő módon katalogizálta N. Kovács Tímea a Helikon folyóirat 1999/4-es tematikus számában:

⁸⁵ Vö. pl. N. Kovács, 1999 (*Kultúra – szöveg – reprezentáció: kulturális antropológia és irodalomtudomány*) és Bachmann-Medick, 2007 (*Reflexive Turn/Literary Turn*) tanulmányaival. N. Kovács Tímea mellett 1999-ben négy antropológiai irányzat magyar nyelvű összegzésére vállalkozott Takáts József is. Ld. Takáts, 1999. 38-44.

„Hogyan olvassák és írják újra az irodalmi szövegek a kultúrát? Milyen szerepet játszanak a különböző írásmódok, narratív konvenciók kiformálódásában, s milyen mintákat kínálnak a különböző kulturális koncepciók megjelenítéséhez? Milyen szerepe van az imaginációnak a kulturális valóságok szerveződésében? Hogyan járulnak hozzá az irodalomtudomány által kidolgozott koncepciók – például a nemzeti irodalom építményei – a territoriális kultúrafogalomhoz?” (N. Kovács, 1999. 493)

Hasonló belátások alapján a kulturális szöveg-metaphora irodalomelméleti alkalmazására vonatkozóan a következő kérdéseket fogalmazta meg Hárs Endre 2004-ben:

„De mire gondolunk, amikor a kultúrát szövegnek nevezzük? Szöveg-e a kultúra, vagy csak *olyan*, mint a szöveg? Ha szöveg, vajon azért-e, mert a dokumentumai szövegek, vagy azért, mert az eseményei és a történései is azok? Nem szerencsésebb-e ez utóbbi esetben diskurzusokról beszélni, vagy csak beismerni, hogy performanciája szempontjából a kultúra mégis *csak* olyan, mint egy szöveg, vagy olyan sem. Hogyan viszonyul egymáshoz a kultúra szövegszerűségének és olvashatóságának metaforája? És mennyiben aktiválódik egy hajdanvolt metafora, a 'textus', saját metaforikus újrabevetésekor?” (Hárs, 2004. 175)

Ezen kérdéscsokor válaszkísérleteinek ismertetése helyett⁸⁶ – mintegy abból a reakciót rekonstruálándó – Doris Bachmann-Medick két utószavára hívom fel a figyelmet, amelyekben a szerzőnő a kulturális fordulat *utáni* évek tudományelméleti eredményeit foglalja össze és elemzi kritikai szándékkal a kulturális antropológia szemszögéből. Elsőként az általa szerkesztett *Kultur als Text* tanulmánykötet 2004-es második kiadásának újonnan beillesztett utószava: *Textualität in den Kultur- und Literaturwissenschaften: Grenzen und Herausforderungen* (Szövegiség a kultúra- és irodalomtudományokban: határok és kihívások), majd a *Cultural Turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften* (Kulturális fordulatok. Új tájékozódási irányok a kultúrakutatásban) című monográfia 2009-ben kiadott harmadik kiadásához illesztett utószó ismertetésére kerül sor. A bachmann-medicki elképzelések és tudománytörténeti áttekintés eredményeit más perspektívából láttatják az N. Kovács Tímea válogatásában és bevezetőjével 2004-ben megjelent *A fordítás mint kulturális praxis* című gyűjtemény (fordított) tanulmányai.

A *Kultur als Text* 2004-es utószavában Bachmann-Medick azt szögezi le, hogy a kultúrantropológia elképzeléseit érintően a kulturális szöveg-metaphora kapta a legtöbb kritikát az 1990-es évek óta, mégis az e metaforából kibomló elképzelések szolgáltatták a legsokrétűbb eredményeket ezen elméleti ág számára; sőt a meggyőző eredmények garantálták azt is, hogy a szöveg-metaphora a mai napig a kultúrakutatás legfontosabb modellje maradt. A szerzőnő mégsem tartja indokoltnak, hogy a kulturális antropológia

⁸⁶ A két tanulmányra számos ponton utalok jelen értekezés második és harmadik fő fejezeteiben.

megmaradjon a *cultural turn* és a *literary turn* fordulatainál, illetve a geertzi kulturális szöveg-metaforánál, hiszen ezek többé nem nyújtanak alapot – még ha nem is vethetők el (Bachmann-Medick, 2004. 308) – a szükségessé vált interdiszciplináris áthallások megfogalmazásához (vagyis ahhoz, hogy a kultúrakutatás az egyes diszciplínák között elhelyezkedve, több tudományos diskurzus nyelvét legyen képes beszélni), továbbá a szükségessé vált újabb ismeretelméleti és módszertani megfontolások számára sem. (Bachmann-Medick, 2004. 299. és 301) Nem véletlen, hogy az ezután 2006-ban első kiadás megért *Cultural Turns*-monográfia tartalmi felosztása – a fentebbi *turn*-irányokat kiegészítendő – a következő fordulatok felismerése, ismertetése alapján alakult: 1. *Interpretative Turn*, 2. *Peformative Turn*, 3. *Reflexive Turn/Literary Turn*, 4. *Postcolonial Turn*, 5. *Translatinal Turn*, 6. *Spatial Turn* és végül 7. *Iconic Turn*. A kulturális szövegmodell („Kultur als Text”) metaforáját érő kritika szisztemaikus számbavétele vezetett valójában ahhoz, hogy ez a fordulat-sor megképződhetett (a 2006-os bachmann-medicki monográfia oldalain is).

A kulturális antropológia kibontakozását folyamatában kísérő és kommentáló kritika története a következőként foglalható össze: Andreas Reckwitz szerint a geertzi szöveg-felfogás a kultúrát rögzített jelentésekből álló homogén modellként láttatja. Ez a lefixált „jelentésgyűjtemény” („Bedeutungsreservoir”)-képzet azonban elfedi a kulturális cselekvés által létrejövő valódi, megvalósult értelemtársítás jelentőségét, lévén hogy Geertz nem számol a kultúra dinamikus jellegzetességeivel.⁸⁷ A kritikus hangok többsége valóban a modell holisztikus és merev jellegét támadja, s kvázi szöveggént történő – vagyis rögzített jelentésekben való – leírását, megőrzését kifogásolja: „Az, amit a szövegmodell figyelmen kívül hagy, az valójában nem is annyira a kulturális cselekvés maga, hanem a kulturális tapasztalat és cselekvés szituációfüggősége, intencionalitása, a szóbeliség momentumai, a kulturális gyakorlatok dinamikája, a konfliktusok és jelenetek lefolyási formája, a performatív események folyamatszerűsége és mindenek előtt a kultúra dialogikus előállítása”. (Bachmann-Medick, 2004. 308) Gadi Algazi szerint a kultúra nem kész szöveg, nem rögzített jelentésekből álló szövet. A kulturális értelem pusztán *potenciális* jelentések összessége, vagyis még nem realizált, hanem többnyire a cselekvés, a használat folyamán jelentéssel felruházott választási lehetőségek halmazának aktuálisan megképződő metszete. Ebből kiindulva Algazi a kultúrát nem redukálja szövegek és szimbólumok összességére, hanem a „produktív választási lehetőségek [...] heterogén és

⁸⁷ Idézi Andreas Reckwitz *Die Transformation der Kulturtheorien. Zur Entwicklung eines Theorieprogramms* (2000) című kötetét Bachmann-Medick, 2004. 306-308.

nyílt rendszereként”⁸⁸ láttatja. Mondhatni a kultúra kész termékként („Kultur als Produkt”) való rögzítése helyett a kultúra előállítási folyamatként („Kultur als Produktion”) való nyitott felfogását ajánlja fel továbbgondolásra. Amennyiben a kultúra folyamatként jelenik meg, úgy a kultúra cselekvésként való felfogása is előtérbe kerül, ami által a kulturális cselekvés performatív jellege válik hangsúlyossá. Ennek következtében a kultúrantropológiai gondolkodás következő állomásán (nem fejlődési lépcsőjén) már nem is annyira a kulturális szöveg („Kultur als Text”), hanem a kulturális cselekvés („Kultur als Handlung”) modellje kapott központi szerepet. Világos, hogy ez a megközelítés lehetővé tette azt is, hogy a kulturális cselekvés folyamatszerűsége mellett, a kultúra szociális és materiális tényezői is áttekintésre kerülhessenek: „a testiség, a jelenlét, a szóbeliség-írásbeliség formái, a ritualitás, a teatralitás” stb.⁸⁹ Ugyanakkor lévén, hogy a szöveg-modell alkalmazásában Bachmann-Medick nem az irodalomtudomány tárgyának elvesztését prognosztizálta, hanem éppen alkalmazhatóságának kiterjesztése mellett érvelt, így logikusan – a vitában ezen az oldalon álló szerzőkkel együtt – azt javasolta, hogy a modellhez köthető témaorientáció és a modellből adódó olvashatóság-metafora határait is kijebbn kell tolni. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a kanonizált, osztatlan „szépirodalom” (Szegedy-Maszák, 2008. 12) kategóriáin túlra kell nézni, továbbá az olvashatóság kritériumát ki kell terjeszteni a szövegről a zene és a kép olvashatóságára is, s mintegy ezzel törni fel az irodalmi szövegre alkalmazott hagyományos jelentéstársítási kánonok sorát, katalógusát. Közelebbről ez azt jelenti, hogy a téma-kánon bővítésével az olyan irodalmi fogalmak kultúrafüggősége és értelmezhetősége válhat szembeötlővé és újragondolhatóvá, mint „a mimézis, a fikció, a ritmus, a katarzis, az elbeszélés” stb. (Bachmann-Medick, 2004. 318) Ugyanakkor a mediális váltás vagy fordulat realizálásával, alkalmazásával pedig „a sematizálás, a kulturális modell, az előállítást irányító technikák összessége és a kulturális észlelés” (Bachmann-Medick, 2004. 319), másként fogalmazva: a szövegek struktúráinak, folyamatszerűségének, önreprezentációjának és észlelésének technikái juttathatók felszínre.

A gondolatmenet nagyban rokon a fordítás hagyományos *ekvivalencia*-központúságának megingásával (a *differencia* felértékelésével), vagyis azon „szilárd körvonalakkal rendelkező szöveg és nyelv koncepción” nyugvó meggyőződés

⁸⁸ Idézi Gadi Algazi: *Kulturkult und die Rekonstruktion von Handlungsrepertoires* (2000) című tanulmányát Bachmann-Medick, 2004. 309.

⁸⁹ A cselekvésben aktuálisan jelentést nyerő kultúra-felfogás *pragma-szemiotikai* modelljét Bachmann-Medick a göttingeni kutatócsoport elméleti szövegeire alapozva fejti ki, ezekről az újraolvasás-fejezet alfejezeteiben részletesen lesz szó.

felülgondolásával, amely szerint „a szavak, szövegek mélyén van valami, ami átvihető egy másik nyelvbe”, lévén hogy bár „a nyelvek különbözőek, de egyaránt szabályok által vezérelt entitások”. Ezért állíthatta azt N. Kovács Tímea (2004-ben), hogy „[a] fordítás metaforája kiváló lehetőséget kínál az antropológia feladatának meghatározására, s mellesleg e viszonylag újkeletű diszciplína legitimitására is. [...] Vagyis az antropológus egyrészt azt teszi, amit a nyelvész: a felszínen sokfélének mutatkozó megnyilatkozások mögé hatolva a mélyben meghúzódó struktúrára mutat rá; másrészt, a fordítóhoz hasonlatosan, az érthetlent jelentéssé, a különbözőt hasonlóvá alakítja.” (2004. 6-8)

Bachmann-Medick szerint a témák és a mediális sík bevett katalógusainak feltörése után a kutatók a kultúra fogalmának globális kihívásaival szembesültek: A kulturális szintek érintkezési területeinek gyümölcsöztethetősége mellett (Mary Louise Pratt), sőt inkább azt meghaladóan, az érintkezés által felszínre juttatott eltérések tudatosításának szükségességét realizálták (Homi K. Bhabha). A kulturális eltérés fel- és elismerésének szükségessége olyan kultúrantropológiai kategóriák, fogalmak központivá tételét és újraértelmezését sürgette, mint a differencia, a hibridizáció, a kreolizáció – ezek fókuszában pedig az egyenlőtlenségek, a hatalmi hierarchiák, az otthontalanság, a köztesség, és átfogóan a fordítás kategória (vö. Bachmann-Medick, 2007. 184-237). A kulturális szöveg-modell metamorfózisának folyamatában mindez azt eredményezte, hogy a kultúra ezek után nem pusztán cselekvésként („Kultur als Handlung”) vagy folyamatként („Kultur als Prozess”) lett ábrázolható, hanem *tudományelméleti* szinten a fordítás folyamataként („Kultur als Prozess der Übersetzung”) és *tudománypolitikai* szinten a feltárt, a realizált problémákkal való szembenézés folyamataként („Kultur als Prozess des Aushandelns”, Bachmann-Medick, 2004. 321). Visszakanyarodva a kiinduló gondolathoz – vagyis ahhoz, hogy a kulturális szöveg fogalma továbbra sem elvetendő – felismerhető, hogy alkalmazása amiatt válik fenntarthatóvá, mert a fordítások sem mások, mint a kultúrák *közötti* szövegek modelljei („Modelle von Texten zwischen den Kulturen”, 2004. 322).

A bachmann-medicki és a bhabhai fordítás-metafora legfőbb érdeme ezen túl az, hogy megjelenítik és felerősítik azon kutatói hangokat, akik szerint az „egyetlen kultúra” eszméje nem fenntartható, továbbá rámutatnak arra, hogy az ezt követően, a kultúra térbeliesülése nyomán megvont, majd igazolt kultúra határok („amelyek éppen a közösség határaival, végső soron a hely földrajzi határaival egyeznek meg”) valójában nem igazolhatók. A liminalizáció elméleti és hatalmi-politikai szükségességére világítanak rá ezzel a szerzők, amit N. Kovács Ulf Hannerzre hivatkozva úgy fogalmaz meg: „A

kulturális antropológia mikrokozmoszok iránti rajongása (»small is beautiful«) bizonyos értelemben a határok iránti rajongás.” Vagyis az említett szerzők tudatosítják azt, hogy a territoriális kultúrafogalom nem pusztán elavult és máig komoly elméleti dilemmát jelent, hanem épp így komoly politikai problémát is okoz.

A jellemző tudománypolitikai relevanciák mellett érdemes említést tenni az ezen fordítás-metaforákat meghatározó retorikai alakzatokról. Amikor Hárs Endre azt írja Homi K. Bhabha hibriditás modelljéről (*The Location of Culture*), hogy abban a szerző „élő közvetítést” ad a posztkolonialitás (és a posztkoloniális *én*) „megragadhatatlan disszeminatív pillanat”-áról, „a performatív pillanat rögzíthetetlenségéről” (Hárs, 2004. 206-207), akkor valami rendkívül hasonló tapasztalatot ír le, mint aminőket a bachmann-medicki modell(ek) olvasása közben szerezhet az olvasható. Hárs így indokolja az „előre emlékezés” „boldogság” modelljének, vagyis a „rögeszmék” (szenvedélyesen?⁹⁰) a végtelenségig ismételt modelljének alkalmazását Bhabha esetében: „A megragadhatatlan disszeminatív pillanatot csak megismételni lehet – ugyanazoknak a (szó)képeknek, fogalmaknak, fordulatoknak, neveknek a felidézésével vagy éppenséggel egészen másokéval. 'Ugyanaz' a kísérlet fűz egyre újabb elemeket e sorozathoz, de ami ismétlődik, mégsem ugyanaz, mert eleve sem önmaga.” (Hárs, 2004. 207) Mondhatni: mert eleve sem lehet önmaga. Nem véletlen, hogy a *Cultural Turns* monográfia (még ha az Bhabha tanulmánykötetéhez 'képest' nem is ért el második helyezést a *Bad writing contest*-en) legtöbbet hangoztatott kritikája a modell túlhajszott és a végtelenségig ismételt/modifikált, a metaforizálásra hajlamos szöveg- és fordulat-modelljeit illetve. A párhuzam nem önkényes, nyilvánvaló, hogy Bachmann-Medick számára nagy mértékben meghatározó Bhabha munkássága, ahogyan retorikájának elméleti vetülete is az lehet. A fenti modell-természetet tudomásul véve állítható, hogy a bachmann-medicki és a bhabhai metaforák, kategóriák produktívak a kultúrantropológiai gondolkodásban, s mint látható, a szerzők vállalják azt, hogy néha kitérőket, visszafordulásokat, zsákutcákat vetnek fel szóképeik, fogalmaik, fordulataik középpontba állításával – ezzel (az eljárással magával és annak reflektálásával) nyilván ellenmodellt képeznek a lineáris fejlődés-ív 20. századi képzetével szemben.

⁹⁰ Vö. uo. 213. „A szenvedélyesség a posztkoloniális hibriditás megtapasztalásának is az a szubjektív mozzanata, amit Bhabha a hibriditás agonális struktúrájának affektivitásaként és szükséges feltételeként emleget. Ha a jelenkori posztkoloniális szerzők valamiben előnyt élveznek a kolonialisakkal, a hatalmi diskurzusok birtoklóival szemben, az »a társadalmi marginalitás affektív megtapasztalása«, mert ez segíti hozzá őket ahhoz, hogy a kultúrát az (ön)azonosság kialakulásának liminális folyamatként érzékeljék. Ha sem ez, sem az, hanem ami a között van, a tét, a posztkoloniális megaláztatott és megszorítottak hátránya (szenvedése) egy szubjektív tapasztalás helyezeti előnyévé (szenvedélyévé) változik.”

A fenti tehát az a kulturális szöveg-modellt újraolvasó gondolatkeret, amelyből a 3.4. fejezet néhány, a disszertációban helyet kapó *Werther*-fordítás értelmezéséhez fogódzót nyújtó fogalmat, kategóriát kiragad és a továbbiakban ismerteti: elsőként a goethei világirodalom-koncepció túlnyomó részt bhabhai újraolvasását; majd az irodalmi fordítás kategóriájának jellemzően turki átértelmezését; s végül a már említett, de még ki nem fejtett fordítás-metafora bachmann-medicki kidolgozását. Ehhez járul az utolsó részfejezet, amely a göttingeni kutatócsoport azon köteteinek eredményeit veszi számba, amelyek a fordítás folyamata és formája kánonformálásának és médiaeseményének *összekapcsolására* irányulnak, főként Andreas Poltermann eredményei nyomán. Az így megképződő újraolvasás-„modell” gyengesége éppen abban áll, hogy látszólag megragadhatóvá teszi a megragadhatatlan, az állandóan széteső és át-, mellé-, közéforduló – s a benjamin mindíg aktuálisan újraíródó fordítás fogalmával nagyban rokon – bhabhai és bachmann-medicki metaforákat. Ugyanakkor ha retorikailag nem is jellemző Horst Turk és Poltermann írásaira a permanens disszimiláció, ez a tematikusan érvényre jutó meggyőződés a jelen értekezés folytatásában is elköteleződően nyilvánvaló.

3.4.1 A világirodalom-koncepció aktualizálása

Bachmann-Medick fent említett *Cultural Turns* monográfiája *Postcolonial turn*-fejezetében azt állítja, hogy Bhabha volt az a szerző, aki elsőként bírálta felül a goethei világirodalom-koncepciót⁹¹ posztkoloniális és posztimperiális szemszögből. Az indiai származású teoretikus kritikája a „világirodalmi kánon” Európa-központúságát érte: amely egyrészt a kultúrakutatás kolonialista, dekolonialista és neokolonialista *jelentésadási* folyamataira, másrészt az európai tudásrendszeren alapuló (ön)reprezentációs folyamatokra irányul. (Bachmann-Medick, 2007. 184 ff.) Edward Said *Orientalizmus* (*Orientalism*. London, 1978) kötetét azért hozza fel példaként, mert az nem is annyira a keleti kultúrák ismertetéseként olvasható, mint inkább az idegennel való összevetésben „a saját európai kultúra önmeghatározásaként”. A jelentésadás Bhabha szerint az aszimmetrikus viszonyok esetében azért mond csődöt, mert a hagyományos jelentések nehezen alkalmazhatók olyan narratív struktúrákra, amelyek a szóbeliséget preferálják, s amelyek lineáris struktúrák és cselekménymodellek helyett adott esetben a körköröséget részesítik előnyben. Bachmann-Medick és Hárs Endre is Elisabeth Bronfen, a bhabhai

⁹¹ Vö. Ritoók János (vál.; bevez.): Goethe és a világirodalom (ford. Györffy Miklós, Kriterion Kiadó, Bukarest, 1975) Bernhard Zeller: Weltliteratur. Die Lust am Übersetzen im Jahrhundert Goethes. (Deutsche Schillergesellschaft, Marbach, 1982².)

tanulmánykötet német nyelvű fordítása (*Die Verortung der Kultur*) elé illesztett előszó szerzőjének kutatásaira hivatkozik akkor, amikor a bhabhai hibriditás-modell rövid összefoglalását nyújtja tanulmányában. Ezen előszó szerint „A hibriditás a *postcolonial studies* tágabb értelmében mindazt jelöli, »amit hagyományvonulatok vagy jelölőláncok keveredése hoz létre, ami különböző diskurzusokat és technológiákat köt össze, ami a *collage*, a *samplings*, a barkácsolás technikái által jött létre.«”⁹² Ebből Bachmann-Medick arra következtet, hogy kulturális gyökerek helyett a kultúrák útvonalairól („*routes statt root*”, James Clifford megfogalmazásában), s leginkább „határaitól, széleiről, kereszteződéseiről, köztes tereiről”, vagyis inkább polifóniáról („*multiple Stimmen*”), mint sem „vélt kulturális autenticitások konténeréről” érdemes beszélni. (Bachmann-Medick, 2007. 198) A bhabhai hibriditás-modell felosztását a következőként képzei el Bachmann-Medick és a szerzőnk elképzeléseire építve Hárs: „Kulturális különféleség (*diversity*) és kulturális különbség (*difference*): „»A kulturális különféleség episztemológiai tárgy«, amelynek jegyében a kultúra »az empirikus tudás tárgya«, »míg a kulturális különbség a kultúrának mint valamely tudhatónak, öntörvényűnek, a kulturális azonosulás rendszerei megkonstruálására alkalmasnak a kifejeződési folyamata.«” (Hárs, 2004. 159)

A hibriditás-modell leíró (*difference*) és ismeretelméleti (*diversity*) funkcióinak kritikája leginkább arra irányul, hogy Bhabha pusztán a kevert-keresztződő létmód jelenségének produktív oldalával foglalkozik, a hibrid állapotból eredő negatívumok, így a nacionalizmus vagy a vallási fundamentalizmus jelenségeiről nem vesz tudomást. (Bachmann-Medick, 2007. 201) A hibriditás-modell másik jellemzőjét a bhabhai ikerfogalmak megvilágosító, de ugyanakkor elfedő jellege adja: „A hibriditás (gyűjtő) alakzatának gondolati váza a legsikeresebben Bhabha ikerfogalmai, mint például a különféleség [*diversity*] és a különbség [*difference*], a metafora és a metonímia, az elvitatás [*negation*] és a megvitatás/alkudozás [*negotiation*], az elhelyez(öd)és [*location*] felől közelíthető meg”. (Hárs, 2004. 200) Ugyanakkor ezen ikerfogalom-használat kolonialista gyökerére (tehát épp a bhabhai kritika alatt álló hagyományra) hívja fel a figyelmet Anil Bhatti, Goethe *West-östlicher Divan* kötetét elemző tanulmánya.⁹³ Megvilágosító

⁹² Hárs, 2004. 191. (ford. Hárs Endre) vö. „Doch was ist daran hybrid? Elisabeth Bronfen hat es prägnant formuliert: »Hybrid ist alles, was sich einer Vermischung von Traditionslinien oder Signifikantenketten verdankt, was unterschiedliche Diskurse und Technologien verknüpft, was durch Techniken der *collage*, des *samplings*, des Bastelns zustandegekommen ist.«” Bachmann-Medick, 2007. 198.

⁹³ Vö. „Verschränkung der Sphären [der Gedichte der orientalischen Literatur] führt, die der kolonialistischen Logik zufolge räumlich (östlich/westlich), zeitlich (vergangen/gegenwärtig) oder kulturell (persisch/deutsch) getrennt sein sollen.” Bhatti, 2009. 115.

példaként szolgálhat Goethe „hon” és „haza” szembeállítására a *Diván*ba fel nem vett versek között szereplő mottóban:

Hogy a költő művét megértsed,
a költészet honába kell elérned:
hogy a költőt magát megértsed,
a költő hazájába kell elérned.⁹⁴

A mottó kulcsszavai nyilvánvalóan a fizikai haza és a lelki hon képeinek szembeállítására épülnek (még ha a „fizikai” és a „lelki” szembeállítás szintén európai logikai (metafizikai) hagyományon nyugvó oppozíció), azonban egyben megjelenítik azt is, amit az „Orient” és az „Occident” ellentételező fogalmainak használatában az utókor a kolonialista logika ikerfogalmaiként tart számon. (Bhatti, 2009. 115)

Bhatti ezen állításánál lényegesebbek a goethei és a bhabhai világirodalmi koncepciók összehasonlítását (is) nyújtó 2009-es tanulmányának további állításai. Az értekezés tézisei szerint nem pusztán a kortársak által már méltatott világirodalmi nyitás, a kultúrákat összekötő aktusa azok, amik a goethei líragyűjtemény világirodalmi erényei közé sorolhatók. (Bhatti, 2009. 116) Az indiai szerző inkább a német költő „kulturális átváltozásaként” láttatja a *Diván*-fordítást, jelen tanulmány fogalom-használatában: azt kulturális fordításként értelmezi. A kulturális fordítás lényege – még ha e megjelölést Bhatti nem is használja, csak a kulturális átváltozását („kulturelle Verwandlung”) – az, hogy a német szerző az európai hagyomány lineáris idő- és tér-geográfiai fogalmait átalakítja, szavai szerint: „Kelet és Nyugat közötti tér-idő költészet”-et művel. Nagyon lényeges, hogy ez a „kulturális átváltozás” státuszazonosságot, egyenlő bánásmódot preferál és nem valamely *közös* identitás kialakítását célozza. (Bhatti, 2009. 121) Nem arról van szó, hogy Goethe valamiként bánik az idegen kultúra képviselőivel, hanem arról van szó, hogy átváltozik azokká, amikor „a *Diván*-szerzője a beduinok szerepét ölti fel vagy Háfissal történő virtuális találkozásokról számol be, akkor mindazon hermeneutikai aktusokat aláaknázza, amelyek a saját és az idegen rögzített pólusai között közvetítenének. Az átváltozás performatív aktusa a dialogicitás határait mutatja meg, azét, amely rögzített identitások nélkül nem működhet.” (Bhatti, 2009. 122) Azt is világosan kell látni a „kulturális átváltozás” kapcsán, hogy a líragyűjteményhez illesztett *Noten und Abhandlungen* nem fogható fel a fordítás kommentárjaként vagy filológiai annotációjaként, ahogyan rendszerszerű kultúrteóriaként vagy éppen szokásos kutatási beszámolóként sem,

⁹⁴ ford. Somlyó György. < <http://mek.niif.hu/04200/04277/04277.htm#256> > (2011. november 10.)

hanem inkább „kultúrfilozófiai és kultúrtörténeti szemlélet”-ként fogható fel (Bhatti, 2009. 123), aminek megjegyzései ismételten megkettőződik a kulturális tudást. Ezáltal pedig bizonyos termékeny feszültség alakul ki a mű poétikai és a kvázi-tudományos részei között. Bhatti szerint leginkább az a „nagyszerű” Goethe vállalkozásában, hogy a *Diván* irodalmi és kulturális fordítása hozzávetőleg tizenkét éve alatt főként a kulturális átváltozás poétikai cselekvésként való „kipróbálása”, és ezzel valamely „konzekvens performatív szerep magára vállalása” valósult meg. „Az egymást követő vers-írás, -elrendezés és -kiadás folyamatát elméleti reflexió kísérte és a Kelet elsajátításához [„Aneignung”] vezetett, megvalósította Nyugat és Kelet közeledésének utópisztikus lehetőségét. Ezzel pedig Goethe éppen hogy példaértékűen járult hozzá a világirodalmat létrehozni képes polifón diskurzushoz”. (Bhatti, 2009. 125-126)

A fentiek összevethetők Terence James Reed hermeneutikai olvasatával, aki szerint Goethe olaszországi naplója és a *Diván*-fordítása valójában „az idegen elfogadásának [„Akzeptanz”] olvasatai”, amelyekben a „világpolgár” „világolvasóként” tűnik fel. Reed szerint a fordító legfőbb feladata az „idegen hozzáférhetővé tétele”, és eközben az ismert grimmi szójátékra⁹⁵ hivatkozik, miszerint a fordítói tevékenység mint *Übersetzen* (‘átültetés’) valójában *Übersetzen* (‘fordítás’). (Reed, 2009. 163) Az angol szerző az *Italienreise* alapján arra hívja fel a figyelmet, hogy a „világ”, a természet, az építészet, a római történelemstb. mindig *szembejön* (‘*entgegenkommen*’) az olvasóval, vagyis a világ nem passzív entitás, hanem kölcsönös mozgásban van az olvasóhoz képest. Így hát az elfogadás („Akzeptanz”) valójában elég keveset mondó fogalom e kölcsönös találkozás leírására a szerző szerint. A kölcsönösség azt jelenti Reed klasszikus hermeneutikai értelmezésében, hogy a saját felfedezésébe („*Entdeckung*”) vonódik be az idegen olvasat. (Reed, 2009. 166) A *Divánt* kísérő jegyzetek alapján pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy bár Goethe kortársainál alaposabban „dolgozta bele magát a keleti kultúrába”, „önnön kosztümös szerepét viruóz módon valósította meg”. Ámde épp a *Noten und Abhandlungen* megjegyzései között olvasható az is, hogy nem látta eközben magát „egy utazónál” többnek, aki az idegen kultúra, életmód, nyelv, lelkiület, szokások elsajátításán fáradozik, de aki mégis csak „idegenként marad tudó”. (Reed, 2009. 167)⁹⁶ Reed az „egy s mégis

⁹⁵ Jacob Grimm: *Über das pedantische in der deutschen Sprache* (1847). Derrida ezt a szójátékot »performative utterance«-nak nevezi (vö. J. Derrida: *Des Tours de Babel*) in: Turk, 1989. 56.

⁹⁶ Az angol szerző tanulmányától függetlenül is igazolható az értelmezés például a *Diván* metaforikusan a versfordítás gyűjteményről szóló *Ginkgo biloba* versének záró soraival, amit érdekes módon az eredetitől ugyanabban eltérve fordított Kálnoky László és Harsányi László is: „[...] nem sejteti-e dalom, hogy egy s mégis kettős vagyok.” (ford. Kálnoky László) „[...] Érezhetted bennük már azt: egy s mégis kettős vagyok.” (ford. Harsányi László) Kiem. S-Sz.Á. A „mégis” nem szerepel a német

kettős"-létmódban nem az ambíciók részleges érvényesülését hangsúlyozza, hanem a nehézségek által az interkulturális megértés „megerőltető és problematikus” lényegének felismerését. S végezetül a Goethe által⁹⁷ megfogalmazott azon tolerancia-elképzelésre hívja fel a figyelmet, amely – Reed értelmezésében – a különböző jelenségek összehasonlításában az egyezőségekre helyezi a hangsúlyt. Reed szerint ezzel az alapgondolattal igazolható a világban zajló vallási konfliktusok értelmetlensége is. Látható tehát, hogy ugyanazon szöveghelyek olvasatai vezethetnek Bhatti esetén a kultúrakutatás kategóriáinak alkalmazásához és Reed esetében a hermeneutikai olvasat kialakításához. Az azonban világossá vált a fentiekből is, hogy Reed elképzeléseit követve ugyanoda érkeztünk el, ahová a homogén nyelv és a homogén világ, illetve ahová a fordítás ekvivalencia-gondolata vezetett egykor, és Bhatti nyomán oda, ahol a differencia és a hibriditás kategóriái érvényesülnek. Bármely szempontnak felel is meg egy elképzelés, Homi K. Bhabha szerint a jelentésadás valójában minden esetben „ellenőrzésünkön kívül” áll.

Ezek felismeréséhez tanulságos felidézni Bhabhának a differencia-érzékenység ideológiakritikai vonzatára vonatkozó elképzelését a *The Location of Culture* (1993) című tanulmánykötetéből (német fordításban):

A jelent nem tekinthetjük többé úgy, mint a múlttal vagy a jövővel való kapcsolatot vagy törést, nem tekinthetjük többé szinkron jelenlétnek. Közvetlen ön-jelenlétünk, nyilvános képünk a benne tartalmazott diszkontinuitások, nem-azonosságok és kisebbségek által válik láthatóvá. A történelem halott kezétől eltérően, mely a szekvenciális idő gyöngyszemeit mint egy rózsafüzért számolja össze és sorozatos, okozati kapcsolatokat akar létrehozni, mi csak azzal konfrontálódunk, amit Walter Benjamin [Über den Begriff der Geschichte] valamely monadikus pillanatnak a történelem menetéről való lerobbantásának nevez, ami által a jelen megértése mint „Jetztzeit” lesz megalapozva.⁹⁸

eredetiben: “Fühlst du nicht an meinen Liedern, / Daß ich eins und doppelt bin?” Goethe, HA Bd. 2. 2000. 66. és Erich Trunz kommentárja uo. 628.

⁹⁷ „»Toleranz sollte eigentlich nur eine vorübergehende Gesinnung sein: sie muß zur Anerkennung führen. Dulden heißt beleidigen. [HA 12, 385]«” Vagyis: a tolerancia csak egy átmeneti állapot, elismeréshez kell vezetnie. A megtűrés valójában sértés. In: Reed, 2009. 172.

⁹⁸ ford. Simon József. vö. Bhabha, 2000. 6. (*Einleitung: Verortung der Kultur* c. fejezet. Ford. Michael Schiffmann, Jürgen Freudl) Die Gegenwart kann nicht mehr einfach als Bruch oder Verbindung mit der Vergangenheit oder der Zukunft gesehen werden, nicht mehr als synchrone Präsenz: unsere unmittelbare Selbst-Präsenz, unser öffentliches Bild, wird durch die darin enthaltenen Diskontinuitäten, Ungleichheiten, Minderheiten sichtbar. Anders als die tote Hand der Geschichte, welche die Perlen der sequentiellen Zeit wie einen Rosenkranz abzählt und serielle, kausale Verbindungen herstellen will, sind wir nun mit dem konfrontiert, was Walter Benjamin [Über den Begriff der Geschichte] als das Absprengen eines monadischen Augenblicks vom homogenen Lauf der Geschichte bezeichnet, wodurch ein Verständnis der Gegenwart als »Jetztzeit« etabliert wird.

Mindez azt jelenti Bhabha fő tézise alapján, hogy sürgősen újragondolandó a „homogén nemzeti kultúrákról alkotott elképzelés” – a kulturális összehasonlítás legfőbb bázisaként –, hiszen valójában a kulturális „határ-munka”, a „felkavaró kulturális fordítás” aktusai vezetnek el az „új megértéséig” (Bhabha, 2000. 7 és 10). A világirodalom-konceptióról Goethe *Betrachtungen zur Weltliteratur* 1830-as tanulmányára utalva úgy nyilatkozik az indiai gondolkodó, hogy az „mélységesen Európa-központú”, „de azon tényből kiindulva, hogy Goethe orientalista volt, [...] megfontolásaiban nyilvánvalóan más gondolkodási irányok felé is nyitott.” A német szerző szerint a világirodalom lehetősége a „szörnyű háborúk” (Napóleon) okozta kulturális „összekavarodásból” („Verwirrung”) és kölcsönösen megtapasztalt konfliktusaiból adódik. Ehhez társítható Goethe azon vélekedése, miszerint „az egész nemzet belső természete – ahogyan az emberé is – tudat alatt megy végbe”. A *Betrachtungen*ből idézett két feltevésből Bhabha azt a következtetést vonja le, hogy „a világirodalom kibontakozásban lévő prefiguratív kategóriájában a kulturális eltérés és a kulturális másság egy fajtájáról van szó, amely *nem* konszenzuson alapuló formákon nyugszik, *hanem* a történelmi traumák bázisán alapuló összetartozás érzéséből bontható ki.” (Bhabha, 2000. 17-18) Erre alapozza Bhabha azon követelését, hogy nemzeti történetek helyett transznacionális⁹⁹ történetekről kell beszélni, s azt is, hogy az ember „mint irodalmi és politikai lény, a szociális világ és az emberi cselekvés olyan megértését kell kidolgozza, *amelyben valami az ellenőrzésén kívül, de nem a befolyásolhatóságán kívülre* esik.” Vagyis a feladat az, hogy rámutassunk, hogy változik meg valamely történeti esemény az értelemmel való felruházás közben; hogyan a „*valahogyan az ellenőrzésén kívül álló*” diskurzusba helyeződés során. (Bhabha, 2000. 18-19. kiem. H.B.)

Amiben Bhabha világirodalom koncepciója leginkább eltér a hermeneutikai felfogástól, azt Gadamer *Wahrheit und Methode* kötetére (*Die Grenzstellung der Literatur* részfejezetre) hivatkozva a „még mindig és mindenki számára igazságot és érvényességet” hordozó világirodalom és az azzal egyneműsített fordításirodalom létének elvitatásában határozható meg, amelyet végső soron Gadamer így jellemez: „Was zur Weltliteratur zählte, hat seinen Ort im Bewußtsein *aller*. [...] Ebenso beweist das Dasein einer Übersetzungsliteratur, daß sich in solchen Werken etwas darstellt, was *noch immer und für alle Wahrheit und Gültigkeit* hat.”¹⁰⁰ Bhabha felismeri ugyan a gadameri elképzelést is

⁹⁹ A „transznacionális kihívásá”-ával kapcsolatban vö. a *histoire croisée* módszerét kidolgozó, programadó Werner/Zimmermann-tanulmányt, 2009. 96-129.

¹⁰⁰ Gadamer, 1990. 167. Ami a világirodalomhoz tartozik, annak *mindenki* tudatában van [...]. S ugyanígy a fordításirodalom léte is azt bizonyítja, hogy az ilyen [a világirodalomhoz tartozó] művekben valami olyasmi

motiváló jelenséget, az „eggyéválás keresésének“ fenoménjét az általa elemzett világirodalmi alkotások szereplőinek jellemében, de a hangsúlyt mégis arra helyezi, hogy ezek a „kereső“ szereplők valójában *permanensen* „a kultúra felkavaró és köztes egzisztenciájának határain“ foglalnak helyet, aktuális cselekvéseiket a hontalanság („unheimlich“) és a határonlevés tapasztalata határozza meg (Bhabha, 2000. 27). Bhabha tehát annak a közteesség-fogalomnak, annak a köztes létmódnak ad teret elemzéseiben, amit Hárs Endre így fogalmazott meg az indiai szerző hibriditásról szóló elképzelésének körüljárásakor: „Bármit is írunk, valami íródik még »amellet«.“ Bhabha pedig első látásra felületesnek tűnően, ám de valójában a hibriditást jellemző közteesség-létmódra alapozva mélyrelátóan állapítja meg az igazság-ismeretelméleti kategória természetéről, hogy »az igazság egy kicsit mindig a dolog lényege mellett van« (Hárs, 2004. 217. és 205). Ute Daniel ezt a szemléletváltást úgy kamatoztatja a történeti kutatás gyakorlatában, hogy a „tényekre, objektumokra és tárgyakra való kérdezés“ helyett azon „megközelítések és eljárások [feltárását javasolja], amelyek konkrét feltételei nyomán a tények előállítódnak“ (Daniel, 2004. 385), ilyenek például: a tudományos világkép, az észlelésmód, a szabályrendszerek, a tudásminták kialakításának gyakorlata. Szerinte ez az elemzői eljárás (Nietzsche, Weber, Foucault és Bourdieu nyomán) akkor is igazolható (Daniel, 2004. 456), ha világossá vált, hogy a történelem „puha“ tényeiből, tényezőiből megkonstruálható kultúra¹⁰¹ sosem áll rendelkezésre.

3.4.2 Az irodalmi fordítás átértelmezéséről

N. Kovács (2004) és Bhatti (2009) fentebb idézett elképzeléseire visszautalva látható, hogy a kultúrakutatás fordítás-fogalma egyrésztől kiváló lehetőséget nyújt a diszciplína újbóli önmeghatározásához, másrészt pedig a diszciplína kategóriái támogathatják a fordítás fogalmának újraértékelését történeti szövegek vizsgálata esetében is. Ez a meghatározás címszavak szintjén elfogadható, de a kultúrakutatás szellemében (át)orientálódó „irodalmi fordítás“ fogalmának *filológiai-kritikai alkalmazásához* mégsem elegendő, hanem gyakorlati elemzésen alapuló, a kultúra (rendszerének) működését alapul vevő elméleti megfontolásokkal kell azt kiegészíteni. Horst Turk 1989-es, a göttingeni kutatócsoport munkáját megalapozó programadó tanulmánya ezzel az igénnyel fellépve képez átmenetet

mutatkozik meg, ami még *mindig mindenki számára igaz és érvényes*. Gadamer, 2003. 193. (ford. Bonyhai Gábor, kiem. S-Sz.Á.)

¹⁰¹ Vö. a szerző „Kultur als Weichspüler“ hasonlatával („öblítő kultúra“, szó szerint: puhára el/átmosó, kultúra) Uo. 452.

a hermeneutika befogadás esztétikai és a kultúrakutatás pragma-szemantikai fordítási elképzelései között.

A tanulmány azzal a felhívással indul, hogy álljon minden fordításelméleti értekezés elején az adott kritikus filológiai munkafordítása („philologische Arbeitsübersetzung”), hiszen minden már létező fordítás elemzése, kritikája vagy interpretációja az ezen – még oly szükségszerűen tökéletlen – munkafordítás médiumában valósul meg. A tökéletlenség világíthatja meg egyebek mellett „a nyelvészeti kompetenciák előítélete által elhomályosított retorikai, szakmai és poétikai kompetenciák jelentőségét” is (Turk, 1989. 14). A nyersfordításon alapuló fordítások példájával arra mutat rá a szerző, hogy a másodlagos fordítás bár ellenkezik „a kiindulási és a célnyelv közvetlen kapcsolatának alapelvével, továbbá az eredetiség elvével, valamint a nyelvi és poétikai kifejezés egységének alapelvével”, mégis ugyanúgy fordítás, hiszen a másodlagos fordítás is érvényre tud juttatni – a nyelvtől függő, a nyelviségen alapuló képzetek *mellett* (ld. a bhabhai „amellett”, „aközött” fogalmát, Hárs, 2004. 196-217) – retorikai, szakmai és poétikai kompetenciákat. Turk gondolatmenete kezdő pontján eljut annak felismertetéséig, hogy az ezen másodlagos fordítások alapját jelentő nyersfordítások azok, amelyek „egyetlen valódi fordítás”-ként argumentálhatók. (Turk, 1989. 15 és 18)

A kutatás hermeneutikai eredményeire reflektálva fejti ki a szerző azon vélekedését, mely szerint a fordítás valójában nem az eredeti magyarázata („Interpretation”), hanem az eredeti szöveg „idegenkulturális érzékeltetése, konkretizációja” („fremdkulturelle Konkretisation” – vagyis idegen*kulturális* mint az idegen*nyelv*ről való beszéd helyettesítője): A „magyarázat egy a kiindulási szöveghez járuló szöveg”, a fordítás, vagyis a „konkretizáció” azonban maga „a másik nyelvben, irodalomban, kultúrában megjelenített kiindulási szöveg”. Épp ezért látja célszerűnek azt, hogy a filológiai-történeti, a hermeneutikai fordításelméletet „rendszerelméleti meggondolásokkal” egészítsék ki (nem helyettesítésről beszél) a jövőben. A rendszerelmélet nem annyira az egyes szövegekre vonatkozik, hanem ezen meggondolásokat kiegészítendően irányul a fordítás létrejöttének feltételeit meghatározó „nyelvi-, irodalmi és kultúrpárok”-ra. (Turk, 1989. 31-32) A hermeneutika ’interpretáció = fordítás’ képletével azért nem ért mindenben egyet, mert a fordítás bár valóban az eredeti kiindulási szöveg kiegészítése, variációja, azonban ez az elképzelés mégis elfedi azt a tényt, hogy a fordítás számára releváns, a fordításban aktualizálódó kiegészítések, variációk csak részben erednek az irodalom rendszeréhez köthető tényezőkből, ezzel szemben visszavezethetők irodalom kívüli okokra is, például politikaiakra vagy

gazdaságiakra. A tanulmány kérdése immár nyilvánvaló: mire vonatkoznak az *irodalom* rendszerelméleti megközelítéséből levezethető megfontolások a *fordítás* jelenségének vizsgálatában:

Sie [die Verfahrensweise der theoretischen Selbstreflexion des Literatursystems] gestatten, eine Identität in der synchronen Mannigfaltigkeit ebenso wie im historischen Wandel auszubilden. Als *Überlieferung* ist die Literatur ein Kontinuum von auseinander hervorgehenden Individuationen, als *Konvention* basiert sie auf einem Bestand wiederholt erneuerter Übereinkünfte, als *System* besitzen diese Übereinkünfte den Wert mehr oder minder wohldefinierter differentieller Abstände, die alternative Systematisierungen dadurch zulassen, daß Traditionsbestände oder auch Individuationen ausgeschlossen werden, die Bedingungen der Zugehörigkeit zugleich aber auch auf ein bestimmtes Niveau heben. Dabei zeigt sich nun, daß die Offenheit für Fremdkulturelles als interne Disposition mit dem skizzierten Zusammenspiel der drei Betrachtungsweisen wächst, sowie daß die relative Autonomie der Literatur in diesem Zusammenspiel als interner Dispositon besteht. [...] D.h. aber: die literarische Übersetzung ist nicht nur, wie mehr oder weniger jede Übersetzung, insbesondere aber die Übersetzung von Texten, die als Berufungsinstanz fungieren, durch das Problem irreduzibler Mehrdeutigkeiten charakterisiert, sondern vor allem durch ein kompliziertes Gefüge von Positionen, Verfahrensweisen und Relationen, die der Virtualisierung dienen und aus denen die Literaturgeschichte besteht. (kiem. H.T.)¹⁰²

Ezen, a fordításokat az irodalom rendszerén belül pozicionáló elképzelésből következik, hogy a célkultúra fordításai azért nem egyenlők ugyanezen kultúraszegmens további szövegeivel, mert „azok általában véve nem képesek olyan domináns pozíciókat elfoglalni a célrendszerben, mint a célirodalom más szövegei.“ A fordítások számára csak az adott, hogy „egy többé-kevésbé domináns hiátust betöltsenek“, a hiátus („Leerstelle“) mibenléte az irodalmak egymáshoz viszonyuló kapcsolatától függ. Turk irodalomtörténeti példái szerint a német nyelvű *Odüsszeia*, a Shakespeare-, Dickens-, Cervantes-, Szophoklész- és Homérosz-fordítások és a Biblia a német irodalom domináns helyeit foglalták el, vagyis a célirodalom saját szövegeivé váltak. Míg például Corneille- és Racine művei, a *Gilgames*-eposz vagy az *Edda* bár megjelentek német fordításban, mégsem tudtak hasonló domináns pozíciót betölteni. Ennek pedig két oka lehetett: egyik esetben a célirodalom saját szövege

¹⁰² Ezek [az irodalom rendszere elméleti önreflexiójának eljárás módjai] megengedik az identitás megképzését úgy a szinkron sokféleségében, mint a történeti változásban. Az irodalom *hagyomány*ként az egymásból adódó individuációk folyamatossága, *konvenció*ként az ismételt megújított egyezések tára, *rendszer*ként ezek a megegyezések többé-kevésbé jól meghatározhatóan eltérő távolságok értékével bírnak, amelyek azáltal járulnak hozzá alternatív rendszerezésekhez, hogy kizárják a hagyomány bizonyos elemeit vagy bizonyos egyediesítéseit is, azonban ezzel együtt egy meghatározott szintre emelik az odatartozás feltételeit. [...] Vagyis: az irodalmi fordítást - mint többé-kevésbé minden fordítást, leginkább azonban a hivatkozási alapként funkcionáló szövegek fordítását - nem csupán a redukálhatatlan többértelműségek problémája által kell jellemezni, hanem elsődlegesen pozíciók, eljárási módok és relációk komplikált együttese által, amelyek a virtualizációt szolgálják és amelyekből összeáll az irodalom története. Turk, 1989. 34-35.

elfoglalta már azt a helyet ami a szöveg sajátja volt eredeti nyelvén, vagy pedig a céliródalom adottságaiból következőben ilyen hely nem létezett, és ez esetben „egy többé-kevésbé domináns, azonban inkább exotikus hellyel kellett beérniük“ a fordított szövegnek. (Turk, 1989. 33)

Turk rendszerelméleti gondolkodása különbséget tesz – ahogy arról a Benjamin-fejezetben utalásszerűen szó esett – tudósi és irodalmi fordítás („Gelehrten-Übersetzung“ és „literarische Übersetzung“) között. A tudósi fordítás kifejezési („Ausdruck“) módjában eredetiként olvasható, de a felfogás („Auffassung“) módjában mégsem nyújtja az eredeti perspektívát. Az irodalmi fordítás azáltal képes eredetiként reprezentálni az eredeti felfogását, mert egyrészt a nyelvi, a történeti és az interpretatív korrektség szabályai alapján épül fel, másrészt mert eredeti minőséget képes megteremteni a céliródalom adottságai, feltételei között. Mindeközben a tudósság minősége kimondottan nem a tudományos terminológiai átültetést jellemzi, hanem sokkal inkább az általános olvashatóság kárára válva a lehető legnagyobb fokú *irodalmi és általános kulturális* beilleszkedés, ezáltal a szövegszerű egyenrangúság megvalósításának szándékát jelöli. Arra azonban érdemes ügyelni, hogy az eredetiséget és az idegenkulturális autentikusságot fel lehet találni („können gefunden sein“) egy adott minta alapján valamely szövegben, de épp úgy minta hiányában szabadon is ki lehet találni („können erfunden sein“) egy szöveg számára. (Turk, 1989. 36-40)

A rendszerszerű gondolkodásban a fordításelmélet hagyományos *ekvivalencia*-kategóriájához – ahogy arról fentebb már szintén szó volt – a *korrespondencia* fogalmát társítja Turk azzal a céllal, hogy magyarázattal szolgáljon a fordítás önellentmondásos lehetőségeire, melynek köszönhetően a fordított szöveg az átültetés folyamatának veszteségei mellett is transzportálni képes az eredeti szöveg értelmét. Megoldást kell találni arra a dilemmára, mely szerint az értelem szerinti fordítás szorosán véve pusztán a kiindulási szöveg magyarázata, vagyis nem az értelem szó szerinti ismétlése. A turki megoldás a következő:

Jede Sinnübersetzung läßt sich im kategorialen Rahmen der Korrespondenz als kongeniale, gleich ursprüngliche Wiedergabe unter den Bedingungen der anderen Sprache anlegen und zugleich im kategorialen Rahmen der Äquivalenz durch die mitausgedrückte Interpretation als eine Verengung des Sinns verstehen. Denn es werden nicht nur vorhandene Konnotationen getilgt, sondern auch nicht vorhandene Konnotationen korrespondierend eröffnet. [...] Wenn die Verengungen [für den Übersetzungsanalytiker] zählen und die

Erweiterungen nicht zählen, dann ist dies ein sicheres Zeichen für die Verwechslung der Übersetzung mit der Interpretation.¹⁰³

Amikor a kritikus a fordításban csupán az értelem beszűkülését hangsúlyozza¹⁰⁴, akkor megfontolásait bizonyosan az ekvivalencia- vagy az adekvátság-elve irányítja. Ez az eljárás azonban elfedi, hogy az értelem szerinti fordítás – „az eredeti manifestációja”, amely bár „szolidáris az eredetihez”, de mégis azt „helyettesíti” – legfőbb problémáját a konnotációk okozzák. Az ekvivalencia („hűség” az eredetihez) és az adekvátság („hűség” a fordításhoz) „nem pusztán leíró, hanem egyúttal mindig előíró” kategóriái mellett kap hangsúlyt a korrespondencia (az involvált nyelveknek, irodalmaknak és kultúráknak való megfelelés), vagyis a kölcsönös kapcsolat elve. A kölcsönösség szintén leíró és normatív elv, ám sokkal fontosabb ennél, hogy követése, megvalósulása Turk szerint „folytonos homogenitást” eredményez.¹⁰⁵ A kölcsönös viszonyok olyan *relációk*, amelyek létrejöttéhez nem *hasonlóságra* („Ähnlichkeit”), hanem *leképezésre* („Abbild”) van szükség, vagyis Robert Musil (*Der Mann ohne Eigenschaften*) megfogalmazására hivatkozva: „a hasonlóság nélküli képiség” („Bildsein ohne Ähnlichkeit”; „Bildsein”: ‘Bildlichkeit’, ‘Bild-Existenz’ vagyis ‘kép-lét/ezés’) esztétikumára.¹⁰⁶ Turk arra hívja fel a figyelmet, hogy ahogy Musil, úgy Wittgenstein *Tractatusa* esetében is a „hasonlóság nélküli képiség”-megfogalmazás a nyelv működésének elvén nyugszik. Vagyis – ahogy az

¹⁰³ A korrespondencia kategóriája szerint minden értelem szerinti fordítás a másik nyelv feltételei mellett létrejött kongeniális és éppoly eredeti visszaadásként határozható meg, ugyanakkor az ekvivalencia kategóriája szerint az együtt kifejezett értelmezés okán az értelem beszűküléseként fogható fel. Hiszen nem pusztán már meglévő konnotációk törlődnek, hanem a kölcsönös kapcsolatban új konnotációk is létrejönnek. [...] Ha [a fordításelemző számára] a beszűkülések számítanak és a bővülések nem, akkor az biztos jele annak, hogy a fordítást összetévesztik az értelmezéssel. Turk, 1989. 55.

¹⁰⁴ Vö. Gadamer, 1990. 171. „Am Anfang steht für Schleiermacher wie für Hegel das Bewußtsein eines Verlusts und einer Entfremdung gegenüber der Überlieferung, das ihre hermeneutische Besinnung herausfordert.“ Gadamer, 2003. 197. (ford. Bonyhai Gábor): „Schleiermacher és Hegel hermeneutikai eszmélkedése egyaránt azzal kezdődött, hogy tudatára ébredtek egy veszteségnek és a hagyománytól való elidegenedésnek.”

¹⁰⁵ Turk, 1989. 66-68. A „folytonos homogenitást” fogalmához: a kultúrakutatás fordításelméletében Tim Ingold 1993-as *The Art of Translation in a Continuous World* (A fordítás művészete egy folytonos világban) című tanulmánya azt állítja, hogy a „folytonos világ” (az „összefüggő és határok nélküli táj”) képzetében „az inverzió logikája alpozza meg a szembenálláson alapuló identitás képzetét”, vagyis „a látvány a saját konstrukció, mely eg homogén felszínre vetül rá ... [m]ivel a különbözőséget a táj helyett annak reprezentációja [a térkép] hordozza, maga a táj egysíkúvá válik: pusztá »térre« egyszerűsödik le, vákuummá, melyet a kultúra anyaga tölt fel.” Ingold, 2004. 64-66. (ford. Mester Tibor)

¹⁰⁶ Vö. a jelen tanulmány kulturális szöveg-modelljében kifejtett struktúra- és reláció-előzmény fejezetével! Turk e helyütt Wittgenstein *Tractatus*ának „strukturánalog” és „funktionsanalog” kategóriáira építi fel elemzését, amelyet a következő – a fordításra vonatkozó – példával világított meg: „... im *Tractatus* Wittgenstein führt in 4.0141 das Beispiel einer Symphonie als ideales Gebilde, als Partitur, Grammophonplatte und Schallwelle an (allerdings für das Verhältnis zwischen Sprache und Welt und nicht zwischen Sprachen) und sieht die »innere Ähnlichkeit dieser scheinbar so ganz verschiedenen Gebilde« in der allgemeinen (Projektions-)regel, die das eine auf das andere abbildet und die dem »Verfahren« bei einer auf Korrespondenz basierenden Übersetzung entspricht.“ Az említett Musil-idézet a *Der Mann ohne Eigenschaften* c. regényből való. Turk, 1989. 76-80.

közismert – valamely nyelv szavai és mondatai anélkül „képviselik“ a valóságot, hogy hasonlóak lennének hozzá; ahogyan a matematikai formulák, teóriák és rendszerek is hasonlóság nélkül „képzik le“ a valóságot. „Ahhoz hogy képviselhesse, nem kell hasonlóknak lenniük, de megfelelőknek [„entsprechend“] igen. Wittgenstein megfogalmazásában »a tények logikus képei« kell legyenek, illetve Musil szavaival »a teljes megfelelés [„Entsprechung“] viszonyával« kell rendelkezniük.“ (Turk, 1989. 77) A korrespondencia, vagyis a kölcsönös megfelelés/viszony esetén a hasonlóság természetesen lehetséges, de – és ez a hangsúlyos – *nem* szükségszerűen hasonló (a differencia-fejezet zárógondolatában már utaltam Turk ezen elképzelésére). A fenti gondolatmenet értelmében az ekvivalencia-elv alá rendezett irodalom „a rendszer-referencialitás domináns problémájának“ felismerését sürgeti. Ezáltal válik nyilvánvalóvá, hogy „fordítások esetében nem segít, ha a másik nyelv, irodalom és kultúra kölcsönös egyenértékűségét [„Äquivalent“] keressük, hanem kölcsönös megfeleléseket [„Korrespondenzen“] kell feltalálni, amelyek bár értelem szintjén nem, de az eljárás szintjén bizonyosan hűek lesznek.“ Mi az, amit a „kölcsönös egyenértékűség“, az ekvivalencia a fordítások esetében nem támogat, de a „kölcsönös megfelelés“, a differencia igen? Turk úgy fogalmaz, hogy a külső eltérés (vagyis nyelvek közötti differencia) átalakítását belső eltéréssé (vagyis nyelven belüli differenciává). Ezt az átalakítást pedig az garantálja, hogy „a nyelven belüli differencia nagyobb, mint a nyelvek közötti“. Véleménye szerint éppen az a modern poézis és a modern tudomány legfőbb jellemzője, hogy a belső differencia folyamatos emelésével érvényt szerez mondandója univerzalitásának. (Turk, 1989. 78-80)

3.4.3 A *tranlational turn* elmélete

Doris Bachmann-Medick említett *Cultural turns* monográfiája „kultúrantropológiai“ és „interkulturális hermeneutikai“ jelzőkkel felruházott modelljének kapcsolódását a hermeneutikához így írja körül maga a szerzőnő: „Viele *turns* reichen vielmehr mittlerweile deutlich über die Hermeneutik hinaus, indem sie Kultur nicht mehr länger als Objekt der Interpretation, sondern als Feld gesellschaftlicher und interkultureller Praxis auffassen, das auf die Ausdifferenzierung neuer Analysekatégorien drängt.“¹⁰⁷ Az egyik

¹⁰⁷ A legtöbb *fordulat* időközben már érezhetően túlnőtt a hermeneutikán, hiszen a kultúrát többé már nem az értelmezés tárgyaként fogják fel, hanem a társadalmi és a kultúrák közötti gyakorlat terepeként, ez pedig újabb elméleti kategóriák megkülönböztetését sürgeti. Bachmann-Medick, 2007. 45.

ilyen (régí-ú)¹⁰⁸ elméleti kategória, amelyet Bachmann-Medick könyve felvet és több szempontból körül jár, az a fordítási fordulaté, vagyis a *translational turn* (ugyanott: *Translational Turn*) kategóriáé. A 3.4-es fejezet bevezetője világossá tette, hogy a szerzőnk elképzelése szerint a kultúrát nem egyszerűen szövegként érdemes aktuálisan felfogni, hanem fordításként („Kultur als Übersetzung“, Bachmann-Medick, 2007. 41). Az ellenkező irányból közelítő elképzelésben pedig a szerzőnk a fordításelmélet-kutatás kulturális fordulatát („*cultural turn* in der Übersetzungsforschung“) így jellemzi: „Auch Sprach- und Textübersetzung bleibt nicht bei der Übertragung von Wörtern und Begriffen stehen. Erst deren Einbindung in die fremde Denkformen, in kulturelle Symbolisierungsweisen und andersartige soziale Konzepte führt die Komplexität kultureller Übersetzungszusammenhänge vor Augen.“¹⁰⁹ A geerzi „thick description“-metódus továbbfordítása a „thick translation“ (Anthony Appiah), vagyis a ‘sűrű fordítás’ módszere, amelyet ezúttal a ‘kultúra mint fordítás’-képlet („Kultur als Übersetzung“) analógiájára a ‘fordítás mint kulturális gyakorlat’-fordulattal („Übersetzung als kulturelle Praxis“, Bachmann-Medick, 2007. 245) lehet körülírni.

A fordítás-kultúra fogalma arra a bhabhai köztes tér-elképzelésre nyúlik vissza, amelyben „a relációk, a szituációk, az identitások és az interakciók“ konkrét fordítási folyamatok során öltönek testet. A megvalósulás, alak-nyerés („Gestaltung“) kölcsönös és folyamatos fordítástranszfernek köszönheti létét. A kölcsönösség pedig ismételten a differencia fogalmára irányítja a figyelmet, Ansel Haverkamp megfogalmazásában „Übersetzung ist die Agentur der Differenz“ (a fordítás a differencia ügynöke, Bachmann-Medick, 2007. 246). Az interakción, tehát a kölcsönös viszonyon nyugvó bachmann-medicki elképzelés a fordítás több, egészen speciálisan térközpontú fajtáját különíti el egymástól, ezek a tárgy természetéből adódóan nagyban egybecsengenek Ulf Hannerz mozgásban lévő kultúra elképzelésével:

„A kultúra egyrészt akkor van mozgásban, amikor az emberek úton vannak, s magukkal viszik saját elképzeléseiket, amelyeket aztán persze az új környezethez kell idomítaniuk. [...] Ugyanakkor a kultúra azoknak a jelentést hordozó dolgoknak (artifacts) a formájában is úton van, amelyek az ipar és a nemzetközi kereskedelem segítségével nagy távolságokat képesek bejárni. Végül a mobilitásnak egy bizonyos mértékig sajátos formáját jelenti a média“ (Hannerz, 2004. 75)

¹⁰⁸ Vö. pl. Douglas Robinson: *The Translator's Turn* (1991)

¹⁰⁹ A nyelv- és szövegfordítás sem marad meg a szavak vagy fogalmak átültetésénél. A kulturális fordításból adódó összefüggések komplexitását először ezek idegen gondolkodási formákhoz, kulturális szimbolizációs módokhoz és eltérő társadalmi nézőpontokhoz való becsatlakoztatása teszi nyilvánvalóvá. Bachmann-Medick, 2007. 243.

A térbeli mozgás nyomán létrejövő „új összeköttetések“ és „új terek“ (Schindl, 2007. 15) értelemszerűen a szövegek mellett a kulturális gyakorlatokra terelik a figyelmet, vagyis az intézmények, a jogi- és közigazgatási rendszer, a mozgásban részt vevő egységek és szereplők kulturális fordításai teljesítményére (Bachmann-Medick, 2007. 252 és 249)

Mindez a szorosan vett fordításelmélet számára azt az üzenetet fogalmazza meg, hogy „megfelelések“, „híd-építések“, „sikerült fordítások“ és „integratív funkciók“ helyett valóság-közelibb lenne összeütközésekre és törésekre irányítani a figyelmet. Amellett, hogy ez az eljárás a fordítás dinamikáját is láttatni engedi, nyilvánvalóvá teszi azt is, hogy akadálymentes transzfer nem létezik. Sőt az akadály-felismerés és a kísérletezés a megértés számára valóban létfontosságú kiindulópontok kell legyenek. (Bachmann-Medick, 2007. 254-255) Az először 2006-ban megjelent monográfia a következőként mutatja be a fordítás-fordulat felismerésének hozadékait az egyes tudományos ágak elméletírásában: Az etnográfia kulturális fordulata és a *reflexive turn* felismeréseire alapozva felértékelődött az etnográfiai szöveg-írás fordítási perspektívája: a fordítási folyamatból adódó konstrukció-építés vagyis a „másik“, az „idegen“ „kitalálásának“ folyamata. Ez világossá tette, hogy a kulturális fordítás nem lehet más mint részleges re-prezentáció, egy adott kultúráról csupán rész-igazságok jegyezhetők le. A fordításelméleti ág önmaga történetírása kapcsán vetheti fel a szerzői autoritásból és az Európa-központúságból adódó elfogultság problémáját. Az összehasonlító irodalomtudomány globális transláció-elméletté (*global translation*) kell alakuljon, vagyis olyan ággá, amely képes a „fordítási zónák“ pozicionálásra, és a „fordításon alapuló transznacionalizmus intellektuális topográfiáját“ kirajzolni, utóbbi számol a kreolizáció, a hibrid beszédmód, az ön-fordítás, a félrefordítások és a lefordíthatatlanság jelenségeivel. A történelemtudomány a transznacionális kihívások áttekintését, a kolonializmus, a dekolonializáció, a misszionárius-történetek – ebben érintettek a teológusok is –stb. nyugati elképzelések nyomán megalkotott lejegyzéseit olvassa újra. A fordítás mint a kulturális hegemonia, a hatalomgyakorlás és a kolonialista alárendelési-stratégia jelenik meg az újabb történeti értekezésekben. A társadalomtudományok pedig az integrációs folyamatokat kísérő fragmentizálódást, identitásvesztést regisztrálják, felfigyelnek a multikulturális társadalmak fordítás-konfliktusosságára. Az esztétikába a fordítás mint írás-stratégia emelkedik be, az ironizálás, a kiszámított félrefordítás, a bevett imázs-képek, hagyományok, kulcsmetaforák szövegen belüli kifordítás, illetve mediális, pl. képi transzformációja kerül középpontba. (Bachmann-Medick, 2007. 260-272) A szerzőnő szerint a *translational turn* előnye a többi, például a

képesség és a térbeliség fordulataival szemben abban áll, hogy „önreflexív, vagyis a saját kultúrkutatási tevékenység mint fordítási folyamat“ jelenségére is képes reagálni.

A *Cultural turns* monográfia 2009-ben megjelent harmadik kiadásához illesztett utószó a kultúrakutatás fordítói teljesítményének időközben megjelenő kritikáival és lehetőségeivel foglalkozik. A kritikák többsége a kultúrakutatás kontúrtalanná válását prognosztizálja, és a túlhajszolt *turn*-metaforát illeti. A meglepő az, hogy ezek a kritikapontok a bachmann-medicki *turn*-elmélet előtt is jelen voltak az elméletírásban, a kultúrakutatás módszertanára irányultak. Ez azt látszik alátámasztani, hogy a szerzőnő által képviselt a „kultúrakutatás, mint fordításelmélet“-felfogás valójában megerősítést nyert. Meglepő továbbá az is, hogy bár valóban nehéz befogadni és néha komolyan venni a végtelenségig kisebb változtatásokkal és hangsúlyeltolásokkal ismételt, állandóan széteső és fragmentálódó bachmann-medicki gondolatsorokat, mégis ezen – Bhabhára is jellemző – beszédmód ellen felhozott kifogások sosem változnak át a német kritikusok írásaiban azon produktív felismeréssé, azon a diskurzust megtermékenyít(het)ő belátásra, amelyet például Hárs Endre Bhabha írásmódja, hibriditás elképzelése kapcsán már (magyarul) kidolgozott: a „performatív pillanat rögzíthetetlenségének“, „a megragadhatatlan disszeminatív pillanat“ megismételhetetlen, mégis ismétlő nyelvi kényszerének felismerésére. A megoldást a szerzőnő tág értelemben a fordításra nyitott interdiszciplináris és határokon átnyúló transzkulturális kutatások folytatásában látja. Szerinte azonban a határokon és tudományágakon átívelő tartalmak kidolgozása mellett az elképzelése „tesztelésére“ legalkalmasabb eljárás „a *turn*-vázlat historizálása és lokalizálása“ lenne, erre meg is nevez néhány, az *iconic turn* és a *spatial turn* lokális és történeti eredményeinek nemzetközi összehasonlításából kinőtt tanulságos kutatási beszámolót. (Bachmann-Medick, 2009. 411) A kultúrakutatás (értsd a ném. Kulturwissenschaften) kontúrtalanná válásának veszélyére meglátása szerint úgy reagálnak a kutatók, hogy a „referencialitás visszanyerésén“ fáradoznak „egy posztumán tudásrendszerben“ (utóbbi Bill Readings megfogalmazása). Ez konkrétan azt jelenti, hogy a legújabb elméletírások a posztstrukturalista *szubjektum*, *cselekvő*, *szerző*, *materialitás*, *evidenciastb.* fogalmaihoz térnek vissza értekezéseikben. Ez az újabb változás, szerencsésebben talán: irányváltás – „a referencialitás visszanyerése“ – azt is jelenti, hogy a régi/új kategóriák, metaforák visszacsatlakoztatásra kerülnek az egyes tudományágak hagyománytörténetébe.¹¹⁰ Így még ha a kultúrakutatás által felvetett metaforák, modellek

¹¹⁰ vö. A *Räume des Medialen* c. monográfia bevezetőjével és jelen tanulmány második fejezetének előzményt feltáró 2.1. részfejeztével: „Fragt man jedoch nicht nach Definitionen, sondern nach *Relationen*,

átmeneti jelenségek lesznek is, mégis a kultúrakutatás transznacionálissá válásához vezető út fontos állomásai. Azt pedig könnyű felismerni, hogy az említett visszacsatlakoztatási folyamat nyilvánvalóan egy újabb fordítási folyamat, s mint ilyen „komplex” és „ellenálló”, semmi esetre sem „akadálymentes transzfer”, akárcsak az azokat megelőző fordítások. (Bachmann-Medick, 2009. 413-414)

Az amit a német kultúrakutató a diszciplínák közötti elméleti reflexióiban látni kíván, nagyon hasonló ahhoz a – sokunk által „megélt” (Tompá, 1998. 131) – gyakorlati tapasztalathoz, amelyet Wolf Lepenies jegyzett le *Die Übersetzbarkeit der Kulturen. Ein europäisches Problem, eine Chance für Europa* (A kultúrák fordíthatósága. Európai probléma, Európa esélye) című – távolról sem egyoldalúan Európa-központú – tanulmányában 1997-ben. Peter Stein Brémában színpadra állított *Tassójának* és Wagner *Ringjének* bayreuthi előadásáról való beszámoló szerint az „egyik esetben sem a médiaszargonban tolmácsolásnak nevezett jelenségről volt szó, hanem ugyancsak kockázatos fordításokról, amelyek egyértelművé tették, hogy egy jelentős irodalmi vagy zenei szöveg nem az áthidalhatatlan distancia érzéketlen eltüntetése, hanem éppen annak tudatosítása által válik számunka hozzáférhetővé.” (Lepenies, 2004. 29) Lepenies szerint épp az a tény, hogy Európa egy megvalósult „fordításkultúra”, „amely szorosan egybefonja a nemzeti irodalmakat, de ugyanakkor azok egyediségét is erősebben kidomborítja”, teszi nyilvánvalóvá és a globális világban sürgetővé annak gyakorlását, hogy „[n]em a kultúrák hasonlóvá tétele a cél tehát, hanem a kölcsönös elvi fordíthatóságuk”. (Lepenies, 2004. 31) Az angol antropológus írását és – a bachmann-medicki visszacsatolást követve – Rába György *A szép hűtlenek* fordításkritikai értekezését egybekapcsolva azt lehet mondani, hogy a fordítások szükségszerűen hűtlenek, a hűtlenség azonban *azért is* lényeges ismérve kell, legyen minden átültetésnek és kritikának, mert releváns történeti, esztétikai és társadalmi értéket hordoz. Rába megfogalmazásában: „a fordítói tevékenység mégis századok óta erős társadalmi-kultúrtörténeti szükségletet elégít ki. Különösen érvényes ez a megállapítás a kisebb, a társadalmi fejlődésben megkésett közép-kelet-európai országok irodalomtörténetére.”¹¹¹ Mégha az elméletírásban jelenleg nem is indokolt „fejlődés”-ről és „megkésettség”-ről beszélni, azzal együtt továbbra is sok szó esik „központ”-ról és „perifériá”-ról, hatalmi és gazdasági érdekekről, privilégiumokról, s leginkább ezek egymásra ható, változást implikáló mozgásáról. (Lepenies, 2004. 32-34)

nach der *Funktion*, die ein Begriff erfüllt, und der *diskursiven Position*, die er einnimmt, so erweisen sich Raum- und Medienbegriff nicht nur als irgendwie vergleichbar und kompatibel, sondern durchaus als komplementär und teilweise sogar als austauschbar.” Schindl, 2007. 9. kiem. S-Sz.Á.

¹¹¹ < http://dia.pool.pim.hu/xhtml/raba_gyorgy/Raba_Gyorgy-A_szep_hutlenek.xhtml > (2011. 10. 16)

3.4.4 A fordítás kánonformálása és médiaeseménye

A irodalmi kánonformálás mediális függősége (Labádi, 2008. 105-134, Szajbély, 2008. 27-89), illetve a fordítási teljesítmény kanonizációs ereje (Kálmán C., 1998. 196-202. Szegedy-Maszák, 1998. 66-92 és 2008. 202-234) hazai példák alapján is jól ismertek az eltérő elméleti érdekeltségű kutatók számára. Két magyar nyelvű tanulmánykötetre érdemes felhívni a figyelmet, az egyik a kánonformálás (Takáts, 2000), a másik az irodalmi medialitás (Hász-Fehér, 2006) jelenségét emelte be történeti szövegek értelmezésébe. Még ha e kötetek szerzői célzottan nem is foglalkoztak a szorosán vett fordítás kérdéseivel, a – szövegek, műfajok, médiumok, tudományágakstb. – közöttiség és közvetítés problémájával annál inkább. Erre a tematikára irányul a göttingeni fordítási csoport 1995-ben megjelentetett kötete (szerk. Andreas Poltermann: *Literaturkanon – Medienereignis – Kultureller Text. Formen interkultureller Kommunikation und Übersetzung*) is, melynek szerzői az irodalmi kánon, a mediális esemény és a kulturális szöveg összekapcsolására vállalkoztak. A német kötet innovációja, hogy a kanonizáció, a mediatizáció és a kulturális szöveg *mint* a kulturális fordítás jellemző *formái* jelennek meg, az itt közölt tanulmányok is történeti szövegek magyarázatát építik fel ezen elméleti megfontolásra. Hász-Fehér Katalin a következőként jellemzi (az értelemszerűen nem pusztán a magyar nyelvű) irodalomtörténet-írásra hatással lévő *iconic turn*-váltást *A látható könyv* (2006) bevezetőjében:

A mediális fordulat a kanonikus irodalomtörténeti irányzatokkal és néhány irodalomelméleti iskolával szemben számít tehát újdonságnak, amennyiben képes arra, hogy érzékelje a szóbeli, írásos és képi művészeteknek eredendő multi- illetve intermedialitását; amennyiben képes rá, hogy felfedezze és paradigmatis rendbe állítsa saját tudományos előzményeit; végül amennyiben képes arra, hogy egymásba nyisson és értelmezési lehetőségekkel lásson el, vagy közös interpretációs stratégiákká formáljon olyan klasszikus tudományágakat, amelyek korábban is a médiumok technológiai és kommunikációs sajátosságait vizsgálták. (Hász-Fehér, 2006. 14-15)

A szegedi kötetben kijelölt súlypontok megegyeznek a göttingeniekével, a hangsúlyeltolódás nem is annyira a témaregiszter bővítésében (kánon, kulturális szöveg) érhető tetten, hanem a multi-, illetve intermedialitás, a szövegek és tudományok közöttiség *közvetítésére*, vagyis a fordításra való irányultságban.

A német kötet kanonizáció-felfogása Gregory Batenson meghatározásából indul ki, eszerint a „kanonizáció differencia-tevés, differencia-feldolgozás és differencia-értékelés [Differenzsetzung, Differenzbearbeitung und Differenzbewertung], a differencia pedig a

szövegek, műfajok, szerzők, életművek stb. közötti összehasonlításban kerül megvitatásra.” (Schmidt/Vorderer, 1995. 144.) A megjelölt kutatási alapkategóriák értelemszerűen a szövegfeldolgozás folyamatára irányulnak, s az irodalomra, a kultúrára és a társadalomra vonatkozó elképzelések alapján konstruálódnak meg. Azontúl a megállapításon túl, hogy a mediális táj (a társadalom teljes médiarendszere) hatással volt/van az irodalmi kanonizáció folyamatára, azt állítják továbbá a szerzők, hogy minél több médium érintett az irodalmi szöveg közvetítésében, annál nagyobb az esélye annak, hogy az adott irodalmi mű, műalkotás, életmű tartós értékévé válik a társadalom számára. Az ismétlődő jelenlét, az véleményformálás, az értékelés megsokszorozása és a tartósság biztosítása azok a faktorok, amelyek a „kollektív kulturális tudás”-hoz való odatartozást támogatják. (Schmidt/Vorderer, 1995. 148-151) Példának okáért a szerzők a német klasszikusok (Klopstock, Wieland, Lessing, Goethe, Schiller) hosszú ideig érvényes kanonizációját a 19. század eleji német felszabdaltság, az ország politikai széttagoaltsága megszüntetésére irányuló (sikeres) törekvések közé sorolják. A hosszú távú kanonizáció („Langzeitkanonisierung”) folyamatában az fedezik fel, hogy elsősorban nevekre, személyekre, életrajzokra irányul és csak másodsorban művekre: „a kulturális minta bevéését a megismerés biztosítja és egyben eszközli.” Mindez azt is jelenti, hogy a kanonizálandó szerzők életrajza alkalmas (érett) kell legyen („biographie-reif”) a „bevéésre”. Ugyanakkor a „bevéés” folyamatában jelentős különbség figyelhető meg a naiv és a jártas recepció esetei között („naive[] und expertenhaft[] Rezeption”). (Schmidt/Vorderer, 1995. 157-158) Jelen tanulmány következő fejezete amellel érvel, hogy a *Werther*-balett, -tűzijáték és irodalmi szöveg eltérő mediális közvetítése (beszéd az angol megnevezés: *mediation*, a fordításra alkalmazza: Hannerz, 2004. 81) ugyanezen kanonizációs folyamat részeként interpretálható. A folyamatot a fentebb említett magyar tanulmányok egyikében Labádi Gergely úgy határozza meg, mint a „média morfológiáját”, amelyben a mediális váltás (a kéziratosságról a nyomtatásra való átállás) műfaji váltást hoz magával (Labádi, 2008. 105). A kulturális szövegre vonatkozó, Aleida és Jan Assmann által kidolgozott elméletek jelen értekezés második fejezetében kerültek ismertetésre, a szerzők tanulmányai az 1995-ös göttingeni kötetben jelentek meg. A kulturális szöveg és az irodalmi szöveg összehasonlítása szintén beemelésre kerül a következő fejezetek szövegmagyarázataiba. A göttingeni kötet alapfogalmainak rövid felsorolását követően Andreas Poltermann, a kötet szerkesztőjének néhány meglátása kerül bemutatásra.

Poltermann szerint azért válhat a fordítás a kánon, a mediális esemény és a kulturális szöveg hármának a közös nevezőjévé, mert ez „az interkulturális

kommunikáció azon kitüntetett formája, amely a kultúrák közötti viszony és transzfer tartósságát egyáltalán megteremti” és fenntartja. Az elképzelés az antik *translatio studii* elképzelésére nyúlik vissza, amelyet a középkori történeti gondolkodás és a kolonializmus-diskurzus a *translatio imperii* gondolatával kötött egybe¹¹². Ezen antik, középkori és jelenkori elgondolásokhoz adódnak hozzá azok a 20. századi kánon- és médiakutatásból adódó elképzelések, melyek a „kulturális részesedés”, a „kulturális demokráciában való részvétel” bővítését követelik, s amelyek világossá kívánják tenni azt is, hogy a modern fordítás nem ismer idő- és térbeli határokat, sem pedig rögzíthető eredet- és célkultúrát. Az együttmegélhető hibrid kultúra-felfogás a „közöttiség”, a „mindig fordítás-fordítódás” állapota, amelynek főszereplője az a „migráns”, aki kulturális hovatartozását és önállóságát kommunikációs eszközökkel biztosítja. Ugyanakkor – vélekedik a szerző – mostanra a „kommunikáció gépezetéből elveszett a szemantikai energia és a kulturális koherencia”, ezek nem is regenerálhatók anélkül, hogy ne sérülne mások autonómiája, identifikációja, részesedése. (Poltermann, 1995. 1-2)

Ezen együttmegélhető jelenségek arra ösztönözték a göttingeni fordítás-kutatókat, hogy „a kulturális gyakorlat cselekvéseire reflektáló módszertant” dolgozzanak ki a kánon és a kultúrák közötti kommunikáció *történeti* kutatásában. A történeti szövegekre irányuló közvetítés azonban többszörösen kettős természetű. Egyrészt arra emlékezni, amit Ulf Hannerz így fogalmazott meg (1993):

Azonban szakértelmünket nem vehetjük adottnak, mint ahogy a mögöttes területekre vagy a történelemben sem húzódhatunk vissza azt feltételezve, hogy a világ megértésére szolgáló keretek szükségszerűen máshonnan, a mi diszciplínánk határain kívülről származnak. Úgy kell újragondolni az antropológiát, hogy az kapcsolatban maradjon a világgal; ezáltal valami kis szerepet játszhatunk egy elégségesen koherens és életképes kulturális rendszerben. (Hannerz, 2004. 90)

Másrészről pedig jelen fejezet bevezetőjében felhívtam a figyelmet arra, hogy a kulturális fordítás modellje hosszú évtizedek óta nemcsak az antropológia tárgya, hanem önmeghatározásának szerves része is (N. Kovács, 2004. 7). Ugyanakkor a „kulturális

¹¹² A *translatio studii* elképzelésének 18. században is jelentkező hatásához vö. „Im Vordergrund steht hierbei nicht die Kommunikation des Kanons, die die Beteiligten zur Interaktionsgemeinschaft der *Respublica literaria* formiert. In ihr wird ein identitätskonkretes Gruppengedächtnis, wie es in oralen Kulturen anzutreffen ist, mit einer universellen Zeitgenossenschaft kombiniert, wie sie das Räume und Zeiten überwindende schriftliche Kommunikationsmedium ermöglicht. Trotz der grundsätzlichen mit der Schrift gegebenen Möglichkeit, zwischen Mitteilung und Information zu unterscheiden und Kommunikation als soziale Form zu etablieren, hält die Manuskriptkultur am Modell der oralen Interaktion fest [...]. Ähnliche Modellvorstellungen lassen sich bis in 18. Jahrhundert für den literarischen Diskurs beobachten, der sich innerhalb der Buchkultur erst allmählich ausdifferenziert.” Poltermann, 1995. 20.

gyakorlat cselekvése”-modell általi meghatározás nyilvánvalóvá teszi, hogy nem annyira a reflexív fordulat, hanem inkább a pragma-szemantikai értelmezési háló ereje modellképző számára. A gyakorlati cselekvésben jelentéssé váló kultúra elméletét az elődök munkáinak relativizáló felülírása motiválta, így a második fejezetben említett történeti- és kultúrantropológiai elképzelések Malinowski-féle résztvevő megfigyelés, a Geertz-féle sűrű leírás vagy a Clifford/Marcus-féle dialogikus ábrázolás modelljei. A relativizálás nem egyszerűen azt takarja, hogy hagyományos dichotomikus párokkal (saját-idegen, belső-külső, felső-alsó, mi-őkstb.) operálnak a szerzők, hiszen legkésőbb Reinhart Koselleck (*Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*, első megjelenés 1975) meghatározó tanulmánya óta elfogadottá vált, hogy az ellenfogalmi megnevezés „hozzátartozik az emberek mindennapi viselkedéséhez. Ebben fejeződik ki egy személy identitása és más személyekhez való viszonya. ... Bár a mi és az ők pusztán használata elhatárolást és kizárást jelez, ugyanakkor feltétele a cselekvési képességnek.” (Koselleck, 1997. 5-6) A cselekvésben létrejövő jelentésség ellenfogalmi rendszerében sokkal inkább az az innovatív megfigyelés rejlik – Poltermann szerint –, miszerint „ezek a nyelvvelőtti struktúrák ma túlnyomórészt kulturális megkülönböztetésként szolgálnak, nyelvileg fogalmazzák meg őket, politikailag alkalmazzák és gazdaságilag kamatoztatják.” (Poltermann, 1995. 4) Annyiban kissé félrevezető Poltermann megfogalmazása, amennyiben ezt az innovációt a mának tulajdonítja, hiszen világos, hogy az „új” közelítésmódot meghatározó szálak – kivéve a gazdasági érdekeltségre való utalást –, Koselleck említett írásában is megtalálhatók.¹¹³

Az egymást kizáró fogalmak szemantikai mezője a középkorban a vallási, a polgári társadalmakban a nemzeti hovatartozás. Poltermann szerint – és ez valóban innovatív feltételezés – a 20. század végén a kultúra, a kulturális érték, s az azt irányító kánon és kanonizációs stratégia az a „problémamegoldó eszköz”, amellyel a kulturák közötti kommunikáció könnyebbé tétele elképzelhetővé válik, még pedig azáltal, hogy a kánon „tájékoztatói segítségként” („Orientierungshilfe”, Poltermann, 1995. 6-7) jelenik meg a kutatásban és a közgondolkodásban is. Az elméletírásban a kánon története iránti

¹¹³ “Mármost számos olyan fogalom létezik, amely bár konkrétumra vonatkozik, általánosan is használható. [...] A konkrét általánosság ilyen fogalmi tehát paritásosan használhatók, kölcsönösségen alapulnak, és átvihetők egymásra. Egy történelmi cselekvő közösség azonban a lehetséges általános fogalmakat gyakran egyedieké stilizálja, hogy ezek csak őt jelentsék és csak rá vonatkozzanak. [...] Ez] a *politikai* és a *társadalmi* egyediesítést (*Singularisierung*) szolgálja. Ilyen esetekben a konkrét csoport kizárólagos igényt formál az általánosságra azáltal, hogy egy nyelvileg univerzális fogalmat csak saját magára vonatkoztat, és elutasít ezzel kapcsolatban mindenféle viszonyítást. Az ilyen jellegű önmeghatározásokhoz ellenfogalmak kapcsolódnak, amelyek diszkriminálják a kizártakat. [...] A] történeti világban az emberek többnyire aszimmetrikus, egymást kizáró ellenfogalmakkal élnek.” Koselleck, 1997. 7-9. kiem. S-Sz.Á.

érdeklődés, a kollektív tapasztalatok és értékek muzeális feltárása, a „mindig fordítás-lét” alátámasztása – a közgondolkodásban pedig a miliő-, a csoport-, a nem- és a faj-specifikusság megélése és relatívvá tételek azok a törekvések, amelyek ennek jegyében állnak. Mindez a különböző médiumok által kísért és befolyásolt folyamat. A szerző nem ért egyet McLuhan azon ismert tézisével, miszerint a médium maga az üzenet, hanem azt hangsúlyozza, hogy történeti és jelenkori vizsgálatokban is az az érdekes, hogy a médiumok közötti eltérést és a párhuzamosan futó mediális megjelenítést komolyan vegyük. Vagyis attól függően, hogy egy kultúra, egy korszak milyen mediális ábrázolási lehetőségeket és formákat használ, preferál, Poltermann kifejezésében: hogy mihez „füzi kényelmes viszony”, mindez attól függ, hogy mely információkat akar előtérbe állítani, milyen értékek alapján kívánja magát reprezentálni. „Ennyiben a médiumok olyan szimbolikus formák, amelyek által a kultúrák egymástól megkülönböztetik magukat, egymással kapcsolatban lépnek és kulturális tudásanyagokat közvetíthetnek [übersetzen können - fordíthatnak]. Ezek a kulturális kapcsolatok és interkulturális fordítások azonban általában asszimetrikusak.” (Poltermann, 1995. 8) Történetileg a médiumok fejlődése (a hagyományos korszakolás szerint: az írás, a tipográfia, az audio-vizuális média) változása mindig a kulturális szemantika változását, a mediális lehetőségekhez való igazítást implikálta. Ugyanez a megfigyelés jelentkezik Szajbély Mihály említett *Intermediális randevűk a 19. században* (2008) című kötetében, ahol is a szerző „a populáris [kultúrához tartozó] regiszter képeinek magas irodalomba” való emelésére mutat rá 19. századi szerzők (Arany János, Kemény Zsigmond és Jókai Mór) műveiben, vagyis arra, „hogyan válik a szöveg egyre inkább intermediális találkozások színterévé”.

Az európai viszonylatban a 18-19. században kialakult, máig ható irodalmi kánonok („Langzeitkanon”), Aleida Assmann megfogalmazásában a „kulturális szövegek” tapasztalati értékére több okból is újra rá kell kérdezni Poltermann szerint. A nemzeti nyelveken írni kezdő literátorok a párhuzamosan megalakuló történettudomány eredményei nyomása alatt a „kollektív emlékezet” (Jan Assmann) által megőrzött (jellemzően szóbeli) értékek, művek, kánonok elvesztését prognosztizálták. Ezen mára elhalványult, a történeti korok számára kanonizált értékek újra felfedezése az az irodalomtörténet-írás feladata. Továbbá a populáris kultúra ezen regisztereinek felelevenítése nyilvánvalóvá teheti azt az egyoldalúságot is, amelyet a *cultural literacy* okozott, vagyis amit a „humán világirodalmi kánon és az elit arisztokratizmus” elfedett. (Poltermann, 1995. 22) Történeti irodalmi szövegek fordításainak vizsgálatában bele kell foglalni az átültetés „nyelvbővítését, irodalmi innovációját, vagy az irodalmi csoportképző

hozzájárulását”, továbbá a mediális környezet által meghatározott szimbolikus lehetőségeket, és ezen környezet gazdasági, politikai és társadalmi vonatkozásait. Valójában ezen viszonyítási faktorok részben már a 18. századi kritikában is érvényesültek, hiszen mint ismeretes, az aktualitásra való hivatkozás, a korhű megjelenítés a kritikus tárgyábrázolás részei voltak. Ezt fémjelzi Poltermann szerint a modern irodalomkritika azon létrejövő szükséglete is, hogy lépést akar tartani az óriássá duzzadó könyvtermeléssel, vagyis könyvvásári katalógusokkal, beharangozó hirdetésekkel és hamarosan bibliográfiák kiadásával is reagál a kialakult intézményi változásra. De az ekkor kialakuló irodalomtörténet-írás térben és időben a sajátjától eltérő idegen szerzőkre irányuló szelekciója és méltatása is „a történeti-filológiai feldolgozás nemzeti irodalmi eredetére” utal. Épp ilyen jelentős az az aktualitásra koncentrálnak populáris kánon, amelye jellemzően az almanach- és a morális hetilap-kultúrában jelentkezik, majd ezeket követően fordításgyűjtemények és antológiák összeállításában, s legvégül „költő ünnepek mediális rendezésében” csúcsosodik ki. A napi- és hetilap-kultúra, valamint a kultuszképződés hátterében mindig „rövidtávú, napi politikai érdekek” állnak. Ez a 20. századra emlékeztető „sztár-kultúra” jellemzően éppoly gyorsan kanonizál, mint amilyen gyorsan megfoszthatja az adott szerzőt a kánoni rangtól (Poltermann, 1995. 25-30). A *Werther*-regény magyar befogadástörténetében is ezzel magyarázható az a későbbi fejezetekben részletezendő helyzet, hogy magyarul nem is annyira a goethei regény textusa bírt hatással, hanem inkább a mára a német irodalomtörténet-írásban marginálisnak tekintett Miller-féle *Sigwart* és a teljesen elfeledett Kayser-féle *Aldolf* regények (vö. Fried, 1998. 21)

3.5 A fogalomkészlet pragma-szemantikai átrendeződése

Susanne Feldmann szerint különbség tehető ugyanazon fogalom *operatív* és *tematikus* használata között, míg az előbbi az átvett (a hatástörténetileg létrehozott – referenciális), addig a második az aktuálisan alkalmazott (a tartalmilag kibővített, újradefiniált – pragmatikus) fogalomhasználatot jelöli. A szemiotikai elképzelések szerint a kulturális fordítás számára releváns, az eredeti környezetbe ágyazott kulcsfogalmak is rendelkeznek szimbolikus és hétköznapi-használati jelentéssel. A fordításkritika értekezések egyik fő kérdése ezen felismerésből adódóan és a hagyományoktól eltérően az kell legyen, hogy az adott kulcsfogalom, trópus, metaforastb. „kompatibilis vagy inkompatibilis paradigma-e”, vagyis használatából adódó jelentéstöbblete átvihető-e, vagy sem a fordított nyelvi-kulturális közegbe. (Feldmann, 1997. 277-279) Bachmann-Medick ezt a tradicionális operatív túlsúlyt némiképp radikálisabb megfogalmazásban ábrázolja: „az irodalmi

szövegek pusztá gondolati, formális és motivikus kőfejtökké degradálása nem nyújt teret a kutatásban az irodalmi reprezentáció különleges formáinak és a kulturális észlelés kategóriáinak vizsgálatára”. Ezzel a folyamattal párhuzamosan megkérdőjelezhető a hagyományos európai kategóriák interkulturális kibővíthetősége is, végül pedig maguk a kategóriák is felülvizsgálandók: európai bevésődöttségük és feltételezett univerzális érvényességük problematizálhatósága okán. (Bachmann-Medick, 2007. 30-31)

Épp ezért azt ajánlja a szerzőnő, hogy a speciálisan európai fogalmak helyett (pl. műfaj, stílus, szerzői stratégia) a kulturális észlelésből adódó megnevezések, puha („soft”, vö. Daniel, 2004. 452. „Kultur als Weichspüler”) vagy nem látványos („unspektakulär”) kategóriák kerüljenek használatra. Ilyennek látja például Italo Calvino *Amerikai előadások* kötetében publikált előadássorozata (1985) címeit – Könnyedség, Gyorsaság, Pontosság, Képszerűség és Sokrétűség – és irodalmi elemzéseit. (Bachmann-Medick, 2004. 326 és 329, Calvino előadásait ford. Szénási Ferenc, 1998) A kategóriák megszelídítésével két dolog nyerhető: újragondolható az irodalomtudomány kategória- és retorika-tana, illetve könnyebbé válhat a tudományágak közötti áthallások megfogalmazása. Jelen tanulmány alfejezetei a puha kategóriák helyett mégis a tudományág Európa-központúság kritikája mellett is túlélő, vagyis a kultúrakutatást megelőző gondolati iskolák fogalmaiból a kultúratudományok által újraértelmezett – a *Werther*-elemzésekben használatra kerülő – fogalmakat mutat be.

3.5.1 A funkció fogalmához

A „normatív és formatív funkciók” megkülönböztetését már a jelen tanulmány második fejezetében idézett Jan Assmann-féle (1995) kulturális szöveg-elképzelés használta. A funkcionális-gyakorlati megközelítés ebbéli felosztása természetesen nem új keletű, például Horst Turk 1989-es fordításelméleti tanulmánya is különbséget tesz kulturális alapszövegek („Grundlagentexte”) csoportjai között. Eszerint a Biblia vagy *Az emberi jogok egyetemes nyilatkozata* hasonló funkciókkal, szabályozó- és irányadó értékkel („Regelungs- und Orientierungswert”) bír, hiszen mindkét szövegtípus célja „a szövegbeli *intenció* és a *kommunikációs helyzet* szolgálata”, sőt ezzel a kettősséggel magyarázza e két szöveg részleges fordíthatatlanságát is a szerző. (Turk, 1989. 22) Turk szerint szükségtelen a Quine-féle radikalitással (vö. Tompa, 1998. 126-132) ábrázolni a jelentésbeli ekvivalencia problémáját, hiszen a jelentésvariáns valójában nem szituatív, hanem koncepcionális jellegű, vagyis nem „a társadalomban, hanem a társadalom *által* kell konstanssá válnia”:

Wendet man sich der Praxis der bedeutungsinvarianten Übersetzung zu, so ist deutlich, daß die Wohlbestimmtheit einer gesellschaftlichen Konstanz nicht situativ in der Gestalt einer gemeinsam geteilten Reizbedeutung angenommen wird, sondern konzeptionell, in der Gestalt eines gemeinsam geteilten oder doch gemeinsam teilbaren Netzwerks verbaler, semantischer und syntaktischer Beziehungen, die nicht eigentlich *in* der Gesellschaft konstant gehalten werden, sondern *durch* die Gesellschaft. Damit tritt an die Stelle der gemeinsam geteilten Wahrnehmungssituation als Erörterungsrahmen die gemeinsam geteilten Mitteilungssituation. Die Dinge selbst sind immer nur durch ihre Repräsentation, über Sätze und Termini, anwesend. Das Problem besteht darin, die Sätze und Termini – unter Mitwirkung des Lesers – ineinander zu übersetzen. (Turk, 1989. 25, kiem. H.T.)¹¹⁴

A társadalom által konstanssá tett jelentés turki megnevezése a „funkcionális ekvivalencia“. A fordításban megképződő funkcionális ekvivalencia az implizit olvasó perspektívája segítségével teszi valóban interaktívvá, kölcsönössé az átültetés folyamatát. Amikor Turk példaként a valóságos dolgok, reáliák fordítását hozza fel (vagyis, hogy az ang. *fish and chips* fordítása a ném. *Wurst und Brot* vagy *Fisch und Röstkartoffel* formában célszerűbb), akkor a szociolingvisztikai kutatás ez irányú eredményeire utalva nem „a társadalmi dialektusok“, hanem a „földrajzi dialektusok“ (vö. Wardhaugh, 1995. 25-52) eltéréseit szemlélteti. Az implicit olvasó „feladata“, hogy gondolatban együttfordítson a fordítóval, ahogyan egyébként a fikció esetében is azonosulnia szükséges a fikcionális jelleggel („mitfingieren muß“). Mindez a fordító számára azt jelenti, hogy „semmi esetre sem kell minden tekintetben kielégítő, önmagáért való fordítást létrehozni, hanem egy olyan fordítást, amely a megfelelő műveletekre ösztönzi az olvasót“. (Turk, 1989. 43) A funkcionális ekvivalencia tehát a használatra irányul, míg az ellentéte, a jelentésekvivalencia a referencialításra. A funkcionális megfelelés típusaiban vagy új kifejezést vezet be a fordító a nyelvbe, vagy egy már ismert kifejezésnek ad új használatot. A használat elsődlegességét illusztrálja a misszionárius Biblia-magyarázat, amely a bárányt főkévvá, a kenyeret hallá változtatta. A reáliák a jelentés hordozói, de a reáliák rendszerbe foglalása már a jelentés aktuális kifejlését eredményezi: a bárány-főke változtatás a jelentéshordozás miatt lehetséges; az, hogy a bárány éppen főkévvá lett alakítva, az pedig a

¹¹⁴ Ha a jelentésinvariáns fordítás gyakorlatához fordulunk, világossá válik, hogy egy társadalmi konstans jól definiált volta nem szituatív módon van előfeltételezve valamely közösen osztott izgalmi jelentés alakjában, hanem koncepcionálisan (fogalmi jelleggel), verbális, szemantikai és szintaktikai vonatkozások valamely közösen osztott vagy igenis közösen osztható hálózatának alakjában, mely vonatkozásokat tulajdonképpen értelemben nem a társadalomban tartanak konstansoknak, hanem a társadalom *által*. Ezzel a közösen osztott észlelés-szituáció mint magyarázati keret helyébe a közösen osztott közlésszituáció lép. A dolgok maguk mindig csak reprezentációjuk által, kijelentések és terminusok közvetítésével vannak jelen. A probléma abban áll, hogy e kijelentéseket és terminusokat kell lefordítanunk – az olvasó közreműködésével. (ford. Simon József)

jelentés aktuális – a történeti és a lokális egyediségeknek való megfelelés irányított – kifejlését illusztrálja. Az említett kulturális „alapszövegek” azt illusztrálják, hogy egyszerre képesek történeti, lokális és univerzális érthetőségre szert tenni.

A lokális és a történeti sajátosságokat juttatják érvényre a fordításban a nevek és a történeti események is, ezek mint közismert, nem csupán „a fikciós tér és idő indikátorai”, hanem „átfogó kompozicionális feladatokat” is magukra vállalhatnak a szövegben. A fordítás számára a fő kérdés az, hogy a nevek és az események az adott kultúrákban érthetőek-e vagy sem. Amennyiben a célkultúrában a név és az esemény semmitmondó, úgy a fordító vagy a célkultúra ekvivalens eseményét, nevét helyettesíti be a fordításban, vagy magyarázatot fűz az átültetéséhez. Bármelyik lehetőséget is választja a fordító – és ez lényeges –, mindkét esetben egy olyan olvasó elvárásainak tesz eleget, aki az idegen és a saját tartalom, „kultúrtörténeti adat” iránt is érdeklődik, sőt aki „kész arra, hogy a sajátot idegennek, az idegent pedig sajátjának tekintse”. (Turk, 1989. 45) A megfelelő események és nevek helyettesítésének lehetősége, a beszélő nevek fordításának problémája jól illusztrálja a kulturális csere, a kultúrák közötti át- és beágyazás háromszoros nehézségét: Az irodalmi fordításnak egyszerre kell ugyanazt a tartalmat jelölnie, ugyanazt a hatást elérnie, s ugyanazon struktúrába is kell beékelődnie („Bezeichnungsgleichheit”, „Wirkungsgleichheit”, „Strukturgleichheit”, Turk, 1989. 48). Az azonosság három fajtája közül Turk a strukturális egyezőség kialakítását tartja a fordító legfőbb feladatának, elképzelése az implicit olvasó együttműködése esetén érvényes.

Jelen helyen Turk fordításelméleti fejtegetéseinek vonatkozó részletei kerültek bemutatásra. A szerző „operatív szemantikai” elképzelése, amely az irodalmi szöveg önábrázolását, önleírását, önmegfigyelését és önreflexióját elemzi a performancia elméletek segítségével, nem pusztán az irodalmi szöveg realizációjára helyez hangsúlyt, hanem pragmatikai érvényesülésére is, s ilyen módon analóg mintázatú az 1989-es irodalmi fordítás elméletével. (Turk, 2003. 10 és 137)

3.5.2 A diskurzus fogalmához

Jelen tanulmány differencia-fejezetének végén volt szó a Turk-féle komplementaritás-elmélet lehetséges összekötéséről Michel Foucault *L'archéologie du savoir* (A tudás archeológiája, 1969) című művének diskurzus elméletével. Ezen elgondolás szerzője, Kurt Mueller-Vollemer szerint jónéhány német filozófus (Kant, Fichte, Hegel, Dilthey és Heidegger) elmélete azért élt meg relative késői fordítást a francia és az angolszász kultúrában – annak ellenére, hogy azokat az idegen nyelvi célkultúrában már évek óta

olvasták, vitatták –, mert a célnyelvben (még) hiányzott az adott filozófiai diskurzus, vagyis a „diskurzív ekvivalencia“ („diskursive Äquivalenz“) feltételei nem álltak rendelkezésre. A diskurzív megfelelés nem egyenlő a lexikális ekvivalenciával („lexikale Äquivalenz“), hiszen előbbi szókészletegyezés esetén is fennállhat. (Mueller-Vollemer, 1998. 11-12) A szerző elképzelése szorosan kapcsolódik és közvetlenül épít is Turk fent ismertetett funkció-fogalmára. Mueller-Vollemer is a fogalmak alkotta rendszerbe való behelyezést, a fogalmak rendszerszerűségének felismerését tartja elsődlegesnek a fordítás folyamatában, e felismerésre alapozva: „az adott nyelv beszélőjének megnyilvánulása nem közvetlenül aktiválja a nyelvben lakozó fogalmi rendszert, hanem kizárólag az általa használt adott diskurzus médiumán keresztül.“ (Mueller-Vollermer, 1998. 14) Foucaulthoz való kapcsolódása polemikusan, úgy fogalmaz a szerző, hogy ez „az elméletben és tudománytörténetben legkonzekvensebb” diskurzuselmélet „cserben hagyja” az olvasót a fordítási problémák vizsgálatakor. Hiszen az „*énoncé* (dt. Aus-sage, engl. statement)“, a kijelentés, a megnyilatkozás Foucault elképzelésében a fordítások esetén is azonos („identisch“) marad. Ez az elképzelés – Mueller-Vollemer szerint – sem a történeti, sem az egyes nyelvben artikulálódó jelentéssel nem számol. Az irodalmi diskurzus azonban nem önmagáért való, hanem a kulturális tudás területére nyitott, ez pedig valamely történeti helyhez, időponthoz kötött és saját funkcióval rendelkezik. (1998. 16-17)

A fordítás esetén az lehet tehát érdekes, ahogyan a diskurzus áthelyeződik („Diskurstransfer“), ahogyan módosul, esetenként – jól körülhatárolható technikák által – új diskurzus teremődik („Diskursschöpfung“). Jelen tanulmány esetében például a *Werther*-ben artikulálódó érzékenység, szentimentalizmus eszmeisége, fogalomrendszere, ezek megfelelései a Bölöni-féle magyar fordításban mutathat rá a diskurzus-teremtés aktusára. Ahogy az a Bölöni-féle textust körülvevő és nagyban befolyásoló kolozsvári csoportosulások (Kazinczy-köre, az Erdélyi Muzéum, a Nyelvművelő Társaságstb.) irodalmi és fordítói elképzeléseiből kirajzolható, bizonyos létezett egyfajta, Mueller-Vollemer által „szemantikai szakadéknak“ nevezett eltérés a német *Werther* és a magyar fordítása között. A szerző szerint valamely mű „sikere“ ezen szemantikai szakadék áthidalásában érhető tetten. (Mueller-Vollemer, 1998. 18) Ugyanakkor nyilvánvalóan nem pusztán az intézményi és a szöveges környezet adhat felvilágosítást a diskurzus teremtésének stratégiáiról, technikáiról, hanem fordítások esetén az adott kritikus filológiai munkafordítása („philologische Arbeitsübersetzung“) is mérvadó (Turk, 1989. 14. vö. Mueller-Vollemer hasonló, a mű „kompozíciójának és struktúrájának“ kritikusi elemzésére irányuló elképzelésével, 1998. 19)

Amikor a funkcionális egyezés esetén Turk példaként a reáliák, a nevek és a történeti események összehasonlítását hozza fel, akkor Mueller-Vollemmer a diskurzusteremtés feltételei között a „kulcsszavak“, a „híd-fogalmak“ és a „maszkírozott fordítás“ eseteit elemzi. A kulcsszavak teremtése például a magyar felvilágosodás korára irányuló irodalomtörténet-írásban a nyelvújítás neológ irányára jellemző, melyet Csetri Lajos Barczafalvi szó-teremtése kapcsán így jellemez:

Barczafalvi 1785-ben, de különösen 1786-ban valósággal elárasztja az újságleveleket a német mintára többszörös szóösszetétellel és bőséges képzőkkel ellátott szószörnyetegeivel; mivel azonban az újságot a közönség érdeklődése és bizalma tartja fenn, az általa bevezetett új szavak megítélését olvasóira bízta, s az első durvábban elutasító visszajelzésekre sietve felhagy a szógyártással. E korszakának terméke viszont *Szigvárt*-fordítása is, melyet a konkurens, mert a korban oly népszerű német szentimentális regényt szintén fordító s a Barczafalvi mögött csupán a kiadásban elkéső Kazinczy oly éles bírálattal fogad. (Csetri, 1990. 22)¹¹⁵

A diskurzusteremtésre jellemző továbbá az ún. híd-fogalmak („Brückenbegriffe“) és diskurzusteretek használata. Eltérő romantikus diskurzusok esetén ilyenek például a „végtelen“, a „metafizika“, a „vallás“, a „poétika“ vagy az „esztétika“ fogalmai – általában ezen kifejezések alá rendeződnek be az új, teremtett kulcsszavak. A maszkírozott fordítás mueller-vollemmeri fogalma adaptációk, utánzatok esetén használható, s olyan a célkultúra számára új, idegen nyelvi és eltérő diskurzusból származó elképzelések bevezetését jelöli, amelyek még nem maguk a fordított fogalmak. Nem a terminológiai átültetésről van itt szó, hanem az *énoncé* fogalmáról, vagyis a kijelentés átültetéséről. A maszkírozott fordítási fogalmak megelőzik, anticipálják a fordítást, mintegy az új diskurzus bevezetését megelőzően toldódnak a szöveghez, előkészítik az újonnan teremtett kulcsszavak beilleszkedését. Értelemszerűen annyiban maszkírozottak, hogy imitálják fordítást. (Mueller-Vollemmer, 1998. 20-21) Ugyanakkor nem elég, ha a fordításkritikus a különböző szövegekben feltalálható fogalmakat kigyűjtögeti, szükség van még az állítás megalapozásához „a szöveghez tartozó rendezett séma bemutatására is“, s a teremtett diskurzushoz rendelhető fogalmak ezen belüli pozicionálására. (1998. 27)

¹¹⁵ Hangsúlyozni érdemes, hogy Csetri mutat rá arra is, hogy a nyelvbővítés, a nyelvi standard megteremtése a 18. századi magyar nyelvben csak közvetve érintette a szépirodalom nyelvét. Csetri, 1990. 23.

3.5.3 Az idegenség és a másság fogalmaihoz

Két olyan, a kultúrakutatás (fordítás)elméleteiben is gyakorta hivatkozott fogalomról lesz szó, amelyeket szintén megpróbáltak a fordítás kulturális gyakorlata által jelentéssé válás folyamatában pontosítani. A pontosítás azt jelenti, hogy e fogalmak és a diskurzusban hozzájuk társított kifejezések (pl. elsajátítás, bekebelezés, integráció, kirekesztésstb.) jelentése és használata az irodalmi fordítás gyakorlatában került újragondolásra. Jelen tanulmány számára ezen megfontolásoknak az a tétje, hogy fogalmilag pontosabbá tehesük a *Werther*-fordítások esetén a magyarosítás, az adaptáció, az átültetésstb. fogalmait, egzakt módon leírassuk eltéréseiket, egymáshoz való viszonyukat.

Turk 1989-es tanulmányában vetette fel először úgy a két fogalom egymásra utaltságát, mint „az idegen megtapasztalásának és a fordításnak az alapkérdései”-ét. Ezek szerint az idegen megtapasztalása az *idegen magyarázata (kihelyezése)*, a fordítás pedig az *idegenben való magyarázat (kihelyezés)*, az előbbi a másság, vagyis az *alteritás* sémájába illeszthető, az utóbbi az idegenség, vagyis az *alienitás* sémájába. („Auslegung des Fremden” és „Auslegung im Fremden”, Turk, 1989. 82. Az „Auslegung” átvitt értelemben magyarázat, értelmezés; szó szerint pedig kihelyezést, vagyis az átvitt értelemre utalva: az értelem kihelyezését jelenti.) A felvetett gondolatok egy 1993-as tanulmány oldalain kerültek továbbgondolásra: *Alienität und Alterität als Schlüsselbegriffe einer Kultursemantik. Zum Fremdbegriff der Übersetzungsforschung*. (Idegenség és másság a kulturális szemantika kulcsfogalmaiként. A fordításkutatás idegenség-fogalmához). Az 1989-es irodalmi fordítás-moddal analóg az idegenség és a másság fogalmainak, mint „mindig kulturális magyarázatok”-nak („immer kulturelle Interpretatements”) a felfogása. Előbbi lenne – az 1993-as tanulmány szerint – „az idegen felfedezése a sajátban”, utóbbi pedig „a saját [felfedezése] az idegenben”. A kulturális magyarázat akkor valósulhat meg, ha a kulturális közösség rendelkezik „egy [olyan] univerzális rendszer- és történelemreferenciával”, amely a megfelelő absztrakt meghatározásokat rendelkezésre tudja bocsátani, ilyen lehet a nyelv. A nyelvtudományi rendszerezés azonban sosem érheti el ugyanazt a státuszt, mint a nyelv, hiszen maga is „mindig pusztán kulturális magyarázat”, amely jellemzően vagy univerzális érvényességre, vagy inkább az egyéni interpretáció lehetőségére tart igényt. (Turk, 1993. 182-183)

A másság (*alteritás*) és az idegenség (*alienitás*) fogalmi eltérő hovatartozást jelenítenek meg. A lat. *alienus* az idegent, az idegenhez való tartozást fejezi ki, a birtokviszony válik hangsúlyossá. A lat. *alter* jelentése szerint ’kettő közül a másik’ egy eltérő hozzátartozást szimbolizál: „a másik mint *alter ego* szintén egy *ego*, csak éppen más,

vagyis ugyanannak a *variánsa*.” (Turk, 1993. 176) Ebből adódhat az a felismerés, hogy az idegen elsajátítása („Aneignung”) lehetséges, de a másságé aligha az. Az elsajátítás képzelete mögött az idegennek a máshoz való hovatartozása áll, a hovatartozás-viszony megváltozásának lehetősége. Ugyanakkor az idegen tényleges elsajátítása – ennek a birtokviszonynak a megváltoztatásával – már bekebelezés („Übereignung”)¹¹⁶ lenne. A kérdés az, hogy az irodalom esetében lehet-e egyáltalán bekebelezésről (a szó ’Bemächtigung-Macht’ értelmében: bekebelezése, a felette való kizárólagos hatalom gyakorlása) beszélni? Turk azon az állásponton van, hogy „a lefordított szöveg mint olyan nem válik a céliródalom sajátjává, és nem is vész ki az eredeti irodalmi közegből sem.” A kiindulási vagy a célkultúrához való hovatartozás meghatározásának elvei lehetnek „privátjogiak, politikaiak, morálisak, vallásiak vagy bármilyen más módon motiváltak”. (Turk, 1993. 184-185) A turki „kulturális szemantika” kérdése az, hogy a fordításelméletben használt „honosítás, kirekesztés vagy integrálás” metaforái („Einbürgerung, Ausgrenzung oder Integration”) konzekvensen tükrözik-e a fenti megfontolásokat. Vagyis példának okáért valamely fogalom „honosítása” esetén téves lenne a kifejezés „menedék- és vendégjog”-ának gyakorlásáról beszélni, hiszen a honosításból valójában a „polgárjog” gyakorlása adódik. Újra fel kell venni a fentebb említett a nyelvtudományi értelmezés lehetőségeiről mondottakat, vagyis hogy jellemzően vagy univerzális érvényességre, vagy inkább az egyéni interpretáció lehetőségére tart igényt a nyelvtudományi magyarázat. Eszerint a nyelvi univerzalizmus („Sprachenuniversalismus” – a nyelvek közötti egyezések, az ekvivalencia kihangsúlyozása) esetén általánosan különbséget szoktak tenni nyelvi szinten igazolt „objektív másság” és a kulturális interpretációban megjelenő „szubjektív idegenség” között. Ebből a pozícióból kiindulva a fenti példa esetén helyesebb *honosításról* beszélni. Ezzel szemben a nyelvi individualizmus („Sprachenindividualismus” – vagyis az eltérés, a differencia felértékelésekor) pozíciójából nézve a *vendégjog* kifejezés használata válik szükségessé azért, „mert az idegenség, mint az eltérő rendszer- és történelem-referenciák függvénye, nem pusztán szubjektív kulturális magyarázat, hanem maga is objektív adottság. Hiszen ahhoz, hogy [az idegenséget] a levezethető variánsok spektrumában szubjektív kulturális módon mint másságot magyarázhassák, minden egyes kultúrában szükség van a levezethető variánsok spektrumának bővítésére.” (Turk, 1993. 186-187) Vagyis Turk arra a kérdésre ad elméleti magyarázatot, amelyet értelmezésem szerint

¹¹⁶ Vö. A testiség-metaforákról, különösen a „bekebelezés”-ről a kultúrakutatásban A. Assmann, 1999. 166-168. és a fordításelmélet-írásban Münzberg, 2003. 133-150.

Benjamin szószerintiség-modellje felvetett, vagyis hogy egyrésről miért használhatunk fordításokat, továbbá és leginkább hogy miért „szükségszerű” és „célszerű” a differencia felértékelése fordítások esetében. Hiszen visszakanyarodva Turk megfogalmazásához: A fordítás területén alkalmazva mindez azt jelenti, hogy „eltérő, más eredet által motivált rendszer- és történetreferenciák bevezetése” szükséges ahhoz, hogy „az irodalom és a nyelv (el)rendezettsége alakíthatóvá váljon”. (Turk, 1993. 187)

Mit jelent ez a magyar nyelvművelés korszakára irányuló irodalomelmélet és -történetírás által bizonytalanul használt „magyarosítás”, „adaptáció”, „átültetés”, „fordítás” fogalmainak egzakt leírhatósága számára? Vagyis igazolt-e az hogy jelen értekezés mind a balett- és a tűzijáték-előadásokat, mind az irodalmi átültetéseket, adaptációkat fordításnak nevezi? Turk felfogását követve *nem* maga a kulturális cselekvésmodell (esetünkben például Schmalögger balettje, Stüwer tűzijátéka, Barczafalvi *Bácsmegyei*je, Kazinczy *Adolfja*, Bölöni és Kissolymosi *Werthere*) határozza meg azt, hogy az adott kulturális gyakorlatban megjelenő szöveg „magyarosítás”, „adaptáció”, „átültetés” vagy „fordítás” elnevezést kapja. Egyfelől az elsajátítható idegenség (*alienitás*)-modell sikeres lehet a fordításban, másfelől a bekebelezhetetlen másság (*alteritás*)-modell arra irányítja a figyelmet, hogy a feladatot részben fel kell adni – mindez láthatóan összhangban áll a Benjamin-tanulmány ezen értekezésben nyújtott elemzésével. Az adott elnevezés használata – ahogyan az idegenségé és a másságé is – mindig kulturális magyarázat függvénye („immer kulturelle Interpretatements”). A kulturális magyarázat – mint látható volt – vagy univerzalitásra hajlik (és az ekvivalenciára helyezi a hangsúlyt), vagy individualizációra hajlik (és a differenciát értékeli fel). Még egyszer tehát: *nem* a kulturális cselekvésmodell implikálja az elnevezést, hanem a kulturális magyarázat szemléletmódja. A kultúrakutatás fordításelméletei a differencia felértékelése irányába nyitottak, fordítás- és szöveg-fogalmuk kiterjesztése és ugyanakkor permanens felülvizsgálata indokolja jelen értekezés számára, hogy a fordítás fogalmát a tűzijátékokra, a balett előadásokra, az *Adolfra*, a *Bács megyeire* és a magyar nyelvű *Werthe*-szövegekre is kiterjessze.

3.6. Konklúzió és alkalmazott elvek

A fentebb globális viszonylatokra alkalmazott és együttmegélhetőként elgondolt, kortárs szövegcsoporthoz mellé a tanulmány következő fejezetei nemzeti viszonylatokra alkalmazott és történetiként felfogható, 1800 körülre datálható szövegek csoportját állítja. A két (valójában modell nélküli) modell szembeötlő különbségét nem csupán történetiségük és

kontextualizálásuk eltérése okozza, hanem az is, hogy előbbit jellemzően fordításelméleti, míg az utóbbit inkább filológiai-szövegkritikai részletkérdések iránti érdeklődés formálta. A két – minimálisan is e három ponton egymástól eltérő – modell párhuzamba állítására vonatkozó legfontosabb kérdés a következőként tehető fel (Szegedy-Maszák Mihály megfogalmazását kölcsönvéve): „Hogyan lehet egyszerre figyelni az egykori s mai jelentésre, azokra a szerepkörökre, amelyeket az irodalom a művelődésben és a társadalomban játszott a különböző időszakokban?” (Szegedy-Maszák, 2008. 26) Első megközelítésben a kérdést megfordítva (hogyan *nem* érdemes?) a következő válaszok adhatók: 1) Minden – jellemzően utólag korszakká konstruált, s ezáltal a modell jellegéből adódóan homogenizált – kor egymásnak feszülő irányzatok időszaka, s az ebből adódó feszültség természetesen produktív. Vagyis *nem* lehet abból kiindulni, hogy a felvilágosodásnak nevezett eszme- és/vagy irodalomtörténeti korszak nemzeti keretekben tekintett, illetve a kultúratudományok által együttmegélhetőnek tételezett szellemi áramlatok fordításelméletei – magukhoz a kor- vagy időszakokhoz hasonlóan – homogénként felfoghatók, produktivitásuk éppen kevertségüknek, hibriditásuknak köszönhető. A hangsúly arra helyezhető, hogy ebben a hibrid „szétforgó összjáték”-ban a tendenciák „külön-külön is megszervezhetik saját történetüknek narratíváját”¹¹⁷. 2) Ugyanígy tudatosani kell azt is, hogy a két eltérő időszakhoz köthető, (e helyen) párhuzamosan szerepeltetett modell semmi esetre sem „lineáris szekvenciája” valamely feltételezett „fejlődési ívnek”, vagyis ok-okozati viszonyban *nem* előzményei, *nem* következményei egymásnak. A fejlődés-ív helyett a felvilágosodás korára is alkalmazható az a kultúratudományi megfigyelés, miszerint inkább teleológikus „konstruktív kerülőkről, el- és visszafordulásokról, a súlypontok eltolódásáról, újrafókuszálásról vagy éppen irányváltatásról” (Bachmann-Medick, 2007. 12-13) érdemes beszélni az ez irányú gondolkodás történetére vonatkozóan. Második megközelítésben a kérdéshez visszatérve (hogyan lehet?) a következő válasz adható: a két modellben érvrendszerek, okfejtések és gyakorlati példatársítások *megfeleléseinek* (és eltéréseinek) bemutatása lehetséges. A megfelelés jelen téma kapcsán a ’szöveg’ és a ’fordítás’ jelenségeire irányuló gondolkodás

¹¹⁷ Vö. Margócsy, 2007. 14. „Amint a későbbi magyar irodalom történet is (mint ahogy az egész magyar irodalom is – ha még van értelme annak a kitételnek: *egész*) csak többes számban gondolható el, mint *irodalmaknak* történetei – úgy a felvilágosodás kora is talán úgy lenne átfogalmazható mint néhány, az európai felvilágosodás eszmei hatása alatt álló gondolkodói és írói tendenciának, valamint sok, a felvilágosodás által alig vagy egyáltalán nem érintett, de irodalmilag mégis ható és továbbható tendenciának vitázó, összhangzó, szétforgó összjátéka, mely tendenciáknak mind egyes folyamatai, mind egyes eredményei külön-külön is megszervezhetik saját történetüknek narratíváját – vagy pedig történeti narratíva nélkül is kommunikálhatják saját érdekességüknek vagy érvényességüknek hagyománytörténését vagy hagyománytörését.” (kiem. M.I.)

szövegből bontható ki, amennyiben ezen kontextusokban a szövegre és a fordításra vonatkozó megfontolások és főként azok középpontba állítása, illetve *újrafókuszálása* csatlakozási pontokkal rendelkezik az olvasó számára. Ezen megközelítést képezi le az értekezés fejezetbeosztása is: az eddigi kultúratudományos szöveg- és fordítás-modellt a felvilágosodás kori szövegek kulturális szövegmodelljei (balett, tűzijáték) és *Werther*-fordításai követik.

Következzen néhány megvilágosító példa lehetséges megfelelésekre – elsőként az *irodalom* és az *irodalmi szöveg* fogalmára vonatkozóan: Szegedy-Maszák szerint legkésőbb az avantgárd mozgalmak súlypont-(át)helyezései nyomán „a huszonegyedik század elejére gyanússá, sőt akár egyenesen tarthatatlanná vált az úgynevezett szépirodalom mibenléte.” (Szegedy-Maszák, 2008. 12) Ennek ellenére az osztatlan és egzakt határokkal bíró szépirodalom fogalmával operáló nemzeti kánont – az irodalomtudós szerint – „kissé szűk értékörzés jegyében” építették fel a 20. század tudósai, s ehhez önnön korábbi eredményei javát is odaérti. Fordítás és kánon kapcsolatát elemző tanulmányában többek között arra hívja fel a figyelmet, hogy az írás és a kép együtt- és kölcsönhatása „ma éppoly erősnek mutatkozik, mint amennyire egymásra volt utalva a távolabbi múltban” is (Szegedy-Maszák, 2008. 135). A „távolabbi múlt” kölcsönhatásait meggyőző erővel dokumentálja a kultúrakutatás *iconic turn* eredményeire alapozva Szajbély Mihály *Intermediális randevűk a 19. században* című kötete, melynek fő kérdése úgy hangzik: „hogya a 19. század különböző (mára jórészt elfeledett) technikai médiumai milyen nyomokat hagytak a kor szépirodalmi szövegeiben. Még pedig nem csak abban az egyszerű értelemben, hogy hol és milyen módon történik említés róluk, hanem hogy létük miként befolyásolta egyes, akkor született regények, novellák és versek szerkezetének alakulását.” (Szajbély, 2008. 16. Szó és kép és hang együttes hatását igazolta Benjamin fentebb elemzett tanulmánya is – a szószerintiség és a differencia jegyében a fordításra vonatkozóan.) A kölcsönhatáson *túl* a gyanússá-tarthatatlanná vált szépirodalom elhatárolásának, határainak feszegetése okán Aleida Assmann arra mutatott rá, hogy az autonóm és az auratikus (Benjamin, utal erre Szajbély is) művészet sokáig magától értetődőnek vett megkülönböztetésekor *nem* különböző szövegekről, *hanem* valójában *ugyanazon* szövegek-szövegcsoportok eltérő megközelítési módjairól van szó. (A. Assmann, 1995. 234) Arra a kérdésre, amit Hárs Endre így tett fel: „Elkallódik-e az

irodalomtudomány tárgya?”¹¹⁸ (Hárs tudományelméleti és -politikai relevanciákat világossá tevő felfogásával megegyezően és Szajbély szavait kölcsönözve), azt lehet válaszolni: a „majom” az, ami még mindig (és számomra is) „interesszánt”. (Szajbély, 2008. 17 ff.) A kultúra szerkezetének átalakítása, az „alacsony” (vagy „irodalom alatti”, ld. Stoll) és a „magas” kultúra határainak feloldása *nem* jelenti azt szükségszerűen, hogy az irodalom „elkallódik”. Amikor többekkel együtt Szajbély is azt konstatálja, hogy a *cultural turn* „meghatározza”, „behatárolja, fenyegeti, vagy ha úgy tetszik kiterjeszti” „az irodalomtudomány lehetőséget” (Szajbély, 2008. 19), akkor utóbbira hangsúlyt helyezve a következő kérdést tehető fel: Az Assmann-házaspárnak az emlékezettel kapcsolatos kutatásaiban kidolgozott kulturális szövegmodell-felfogások – és tőlük függetlenül a Stoll Béla-féle modell – struktúrái és kategóriái mennyiben alkalmazhatók a *Werther*-balett, a *Werther*-tűzijáték és a *Werther*hez köthető tárgyi kultúra (egyelőre közelebbről nem pontosított) ’szöveg’-eire? Továbbá ily módon a regény kanonizációs folyamatában immár helyet kapó kulturális szöveg-fordítások hagyománya hozzákapcsolható-e, hozzáadódik-e a genuin irodalmi fordítások szövegének alakulásához? Ezen kérdések háttérében az a belátás áll, hogy a kulturális (át)értelmezések, vagyis a kulturális és irodalmi fordítások jelen helyen együtt tárgyalt eseteiben nem különböző szövegekről van szó, hanem ugyanazon regényszöveg kulturálisan, társadalmilag, nyelvileg stb. eltérő megközelítési módjairól.

A *fordítás* fogalmára vonatkozó lehetséges megfelelésként emlékezetbe idézendő Szajbélynek a fentebbi 2008-as kötetétől valamelyest korábbi, 1983-as fordítástörténeti tanulmánya, mely szerint a 18. század második felének fordításelméleti két okból is központi szerepet tulajdonítottak a hazai művelődésben a fordításnak: egyrésztől hagyományosan az egyéni „stílus csiszolása” végett, másrészt – s ez az újdonság – azon vélekedés okán, mely szerint a „fordítók közvetít[ették] a más nemzetek által felhalmozott tudásanyagot az idegen nyelvet nem ismerők számára.” (Szajbély, 1983. 143) Fried István hasonló tárgyú fejtegetésében arra jut, hogy a fordítás a 18-19. század fordulójának magyar irodalmában az „eredeti alkotás funkciójával” lett felruházva, sőt „az eredeti helyettesítésén messze túl” a fordítás eredetiként hitette el önnön „nemzeti irodalmi jellegét” (Fried, 1998. 20) hazai olvasóival, még pedig szándékoltan. A fordítások – talán mondható: a felvilágosodás közgondolkodásához *képest* még nem eléggé tudatosított –

¹¹⁸ Hárs, 2004. 171. Vö. A Schiller-Jahrbuch 42-44. köteteivel (1998-2000). A irodalomtudomány tárgyának elvesztését vészjósló és azzal egyet nem értő tanulmányok soráról vö. még. Bachmann-Medick, 2004.317. A Schiller-Jahrbuch vitájára Hárs is kitér említett tanulmányában.

központi szerepét igazolja a jelenben Doris Bachmann-Medick és Szegedy-Maszák is. A német kultúrakutató arra hívja fel a figyelmet, hogy egyedül a fordítás képes tudatosítani a kölcsönös függésen és behálózottságon alapuló világ kulturális és az azt nagyban behatároló hatalmi politikai-gazdasági gyakorlatát (Bachmann-Medick, 2007. 238), a magyar tudós pedig – nyilván hasonló belátás nyomán – egyenesen arról beszél, hogy a magyar nyelvű kultúra számára a „fordítás létszükséglet” (Szegedy-Maszák, 2008. 16) a globális kulturális piacon való pozícióért vívott harcban. A fordító „zsenije” – Szegedy-Maszák nem e szavakkal megfogalmazott próféciája szerint – szükségszerűen ismét egyenrangúvá válik a teremtő szerző „zsenijével”. Úgy tűnik, hogy míg a „távolabbi múltban” az ismeretlen-*idegen* irodalom megismerési kényszere (nemzetivé avanzsálása), addig jelenleg az ismeretlen-*saját* irodalom megismertetési kényszere (nemzeti jellegének globálissá tévése) ismerhető fel a fordítás központinak tételezett pozíciója mögött. Szegedy-Maszák emlékeztet arra is, hogy a fordítás mibenlétét kétféle előfeltevés alapján lehet megközelíteni: „Kiindulhatok abból, hogy a kultúrák – vagy legalábbis a számomra fontos kultúrák – nagy vonalakban hasonlítanak egymáshoz. Egészen más feladatot jelenthet a fordítás akkor, ha valaki a különbözőséget, sajátzerűséget, viszonylagosságot és nem az egységet, az egyetemességet véli elsődlegesnek a kultúrákban, vagyis összeütközésként is szemléli a kölcsönhatásukat.” (Szegedy-Maszák, 2008. 205) A 18., 19. és 20. század irodalomtörténet-írásaiban hagyományosan „rabi” és „hű” vagy „szabad” fordítói eljárásként megjelölt típusok – amint látható lesz: a mintaadás és az összeütközés modelljei – ugyanúgy párhuzamosan jelen voltak egymás mellett, mint ahogy jelen időkben is az ekvivalenciára (ld. fentebbről Turk és Mueller-Vollemmer diskurzus felfogását) vagy a differenciára (ld. fentebbről Benjamin és Bachmann-Medick elképzeléseit) hangsúlyt tevő fordítói eljárások és fordításelméleti értekezések. Az egyik kérdés számomra ezek alapján a következő oldalakon az lesz, hogy Bölöni-fordítása esetében az érzékenység nyelvének és a *Werther*-regény eszme- és szellemtörténeti diskurzusának fogalmi megteremtése mennyire állt a mintaadás és az ekvivalencia jegyében, míg adott esetben a nyelvújítási törekvések nyelvteremtő mozzanata (például a nyelvi alakzatok, a tükörfordítások vagy a stílus-teremtés által) mennyiben állt a differencia és a hagyománnyal való összeütközés jegyeinek alárendelve? Vagyis: mikor, mely eljárások bizonyultak, és mi okból, célszerűnek? Természetesen a most megnevezett eljárások, fókuszok *is* kevert jellegűek! Az eljárás világossá teszi, hogy miért nem érték egyet egy hangsúlyos ponton Szegedy-Maszák véleményével, még pedig abban a jellemzően befogadásközpontú hermeneutikai előfeltevésben, mely szerint „[a]z egyes

nyelvek történeti és verselési öröksége eleve kétségesé teszi annak a lehetőségét, hogy a forrásszöveget vegyük irányadónak a fordítás lényegének a meghatározásakor.” (Szegedy-Maszák, 2008. 221) Ez azt is jelentené a szerző intenciója és fentebb idézett szavai szerint, hogy nem érdemes a két kultúra „összeütközéseként szemlélni kölcsönhatásukat” a fordításban. A meglátás azon okból válik megkérdőjelezhetővé ezen értekezésben, mert – mint látható lesz – bizonyos, leginkább *gyakorlati*, megfontolások eredményeként a *Werther*-regényt fordítóknak ösztönösen, tudatosan vagy egyszerűen csak helyzetüknek, az őket körülvevő kontextusnak és a rendelkezésükre álló eszközöknek függvényében egyes esetekben a forrásszöveget, más esetekben pedig a célkultúrát kell(ett) a fordítás lényegének meghatározásakor és a fordítás művelésekor irányadónak venniük. Utóbbiak felismeréséhez segítség a következőkben bemutatandó szövegek filológiai „részletkérdéseinek” feltárása.

Úgy vélem e néhány példa is világossá teszi, hogy ahogyan az adott korban egymás mellett futó, egybe- és széttartó elképzelések, úgy az irodalmi és kulturális szövegek határaitra vonatkozó elgondolások fluiditása, és végül a fordítás elmélete és gyakorlata ekvivalencia és differencia szerinti felfogásainak inegzakt határai, mindezek hibriditása, illetve megfelelései, csatlakozásai¹¹⁹ és eltérései azok a súlypontok, amelyeknek összhangzó játékára ügyelni kell az egykori, de épp ugyanúgy a mai jelentés keresése közben is. Emellett az is nyilvánvaló, hogy ezen értelmezői eljárás megfogalmazásához és alkalmazásához nem véletlenül a (*Werther*-)regény (át)értelmezései, fordításai nyújtanak alapot. A prózafordítások, mint az közismert, hagyományosan elfeledtetik az olvasóval, hogy az elbeszélő szövegben is jelentős a szerepe a stílusárnyalatnak, a nyelvi alakzatoknak és a formának, nem pusztán a lírai fordítások esetén. Az (ön)feledtség felismerése és a vonatkozó elméleti-módszertani szempontrendszer differenciált kidolgozása és kritikai szándékú alkalmazása lehetővé teheti azt, hogy reflektálttá váljon az adott átértelmezett/átültetett regény fordítói eljárása és textusa.

Végezetül egy ponton szükséges még visszautalni az értekezés bevezetőjében leírtakra: jelen konklúziók alapján is megerősíthető, hogy a hagyományosan központi fordításelméleti kategória: a (homogén entitású) nyelv vagy nyelviség kategória megkérdőjelezhető. Hiszen a fenti szempontok körüljárása nyomán világossá válik, hogy kizárólag egy olyan heterogén nyelviség fogalom igazolható és alkalmazható a fordításelméletben és -kritikában is, amely az egyéni nyelvi használatától a társadalmi

¹¹⁹ Vö. *correspondance* – ’megfelelés’, ’csatlakozás’, Turk 1989-es tanulmányának fentebb kifejtett *correspondencia* elvével.

kulturális kontextusig lehetőség szerint minden, még pedig aktuálisan és korhoz kötötten (!) rá vonatkozó tényezőt involvál magába. Ezt mi sem bizonyítja meggyőzőbben mint az, hogy e helyütt szükségtelen (hiszen a modellt megrengető eredményeket nem eredményezne) különbséget tenni aközött, miért is állíthatók egymás mellé – és vethetők össze egymással – az értekezés következő oldalain a *német nyelvű* kulturális fordítás-átértelmezések (balett és tűzijáték) és a *magyar nyelvű* irodalmi(nak is nevezethető) fordítás-átértelmezések történeti szövegei.

4. A Werther kulturális szövegformái

Az értelmező pozíciójának azon eltéréseit, melyek az elméleti és a kritikai tevékenységgel szemben jelentkezők, így lehet jellemezni: „Amint leereszkedsz az előfeltevéseidet alátámasztó teoretikus érvelés magasából, ezek az előfeltevések újra otthonossá válnak számodra, és minden fenntartás nélkül magadénak fogod vallani őket.” (Stanley Fish, vö. Hárs, 2004. 15) Az elméletalkotás és a szövegelemzés eljárásainak különbsége a Fish-féle megállapítástól kevésbé aforizmatikus módon is leírható például úgy, hogy „az elméleti keretek kijelölése mindig durvább és elnagyoltabb munka az apró finomságokra érzékeny szövegértelmezésnél.” (Szajbély, 2008. 32) Tanulságos áttekinteni néhány, az irodalomtörténet-írás és az értelmező lehetőségeire és korlátaira vonatkozó szakirodalmi megállapítást e fejezet bevezetőjében.¹²⁰ Az értelmező a kultúrakutatás eredményei iránt érdeklődő szerzők felfogása szerint jellemzően nem a kulturális cselekvésrendszerben foglal helyet, hanem egy külső pozícióban, ami még akkor is igaz, ha a teoretikus a cselekvésekre vonatkozó előfeltevései rendszerében „otthonosan” érzi magát, vagy ha „érzékeny” elemző. Az irodalmi értelmezés „eseményyszerűsége” és „egyszerűsége” az elméletírás számára zavarba ejtő, de egyben a szöveg megértésének egyedüli feltétele. E feltétel azon szükségszerűségből fakad – mint az jelen tanulmány harmadik fejezetében Bhabha kapcsán említettem –, hogy a lényegi (performatív) pillanat „rögzíthetetlen”. Az olvasó vagy az elemző lehetősége a pillanat ismétlésének „kísérlete”-ében („a klasszikus tudományosmémentnek megfelelő tudásszerű megragadást eseményyszerű elragadtatottságra cseréli fel, s így a maga módján éppen abban a formában teszi hozzáférhetővé a megragadhatatlant, amiben az mindig is leledzik: szingularitásában.” Hárs, 2004. 39) és a „hajdani környezet rekonstruálás”-ának „kísérletében” rejlik. A tudományágának kultúratudományos környezetére érzékeny irodalmár válaszolhatja meg azt a kérdést, hogy „egy adott mű szövegvilágának alakulását miként befolyásolja/ta keletkezési idejének kulturális (mediális, infrastrukturálisstb.) környezete” és hogy „egy adott kulturális környezetben élő befogadó számára milyen speciális üzeneteket hordozhat/ott egy-egy irodalmi alkotás.” (Szajbély, 2008. 25) Alapvetően tehát két típusú „konstruktív korlátozottság”-ról lehet olvasni: az egyszeri esemény és annak teremtett képi világának

¹²⁰ Vö. további, az irodalomtörténet-írás módszertanára vonatkozó *eltérő* szempontrendszerű fejtegetésekkel: Hász-Fehér, 2006. 7-15. (medialitás) Kálmán C., 1998. 11-13. (beszédaktus elmélet), Margócsy, 2007. 6-14. (a felvilágosodás korára vonatkozó irodalomtörténet-írásáról) és az Irodalomtörténeti Közleményekben kiadott Mi filológusok-vita értekezései közül: Bene, 2003. 628-702. Szilasi, 2003. 742-755. Takáts, 2003. 729-741. Továbbá a termékeny vitát generáló szerző egy a vitát követő tanulmányával: Kulcsár Szabó, 2004. 107-119. (hermeneutika)

részleges észlelésben rejlőről és az elemző önkorlátozásáról. Utóbbi esetben a kultúrakutatás „komplexitás[ának] redukciója”-járól, az irodalom- és a kultúratudományi kutatás határtalanná válásáról van szó, amelynek megfontolandók tudománypolitikai, retorikai és elméleti lehetőségei. Mit jelent mindez a diszciplína fordításelméletei és kritikái számára? A turki idegenség-másság (*alienitás-alteritás*) fordításra vonatkozó modelljével egybehangzóan állítja Hárs azt az elemző előfeltevéseiről, hogy az egyszeri események rendszerét birtokolni (Turk, 1993: „Aneignung” és „Übereignung”) nem lehet, de tanulni belőle igen. (Hárs, 2004. 39) Benjamin fordításelméleti tanulmánya is teret ad az elemzői behatároltság tárgyalásának, azt az értelemnek/a jelentésnek („Sinn”) a többszörös újrafordításból adódó elillanására vezeti vissza. A német filozófus azt hangsúlyozza, hogy ezzel a konstitutív veszteséggel együtt is megteremtődik az esély a fordításra, még pedig (a „tisztá nyelvre” való „utalás” mellett) az „ábrázolás” *lehetősége* által (Benjamin, 1972. 20 és 9). A kultúrakutatás vonatkozó elméleteit megelőlegezendő Benjamin is az „ábrázolás” és az értelmezés gyakorlatában a végérvényesség rovására menő változékonyságot és lezáratlanságot preferálja, akárcsak a kultúrakutatás fordításelméleti és -kritikai modelljei.

4.1 A regény és a népszerű kultúra

Ha a regény és a népszerű kultúra kapcsolata valamely kontrasztív elemzés tárgya, akkor az értelmezőnek nem pusztán a kutatás tárgyának természetéből és az eljárás módszertanából következő behatároltsága tűnik fel, hanem a két „szövegvilág”, vagyis az irodalmi szöveg és a kulturális szöveg összevetése is. Alapvetően két oka van annak, hogy a kulturális szöveg az irodalmi kutatás térképén mindeddig vakfoltként tétéleződött: egyrészt eltér egymástól a két szövegtípus befogadási közege, másrészt az irodalmi és a kulturális szöveg „kölsönösen taszítja egymást”. A kölcsönös taszításnak, a kulturális tematikának az irodalomtudományban való regisztrálatlansága eredendően mély okokra vezethető vissza: „Az irodalom, mint kulturális alrendszer intézményesülése a kulturális szövegtől való alapvető elhatárolódás által valósult meg. Az irodalom mint autonóm szöveg vagy az irodalom mint kulturális szöveg nézőpontjai kölcsönösen kizárják egymást.” (Assmann, 1995. 234) Ugyanakkor a képi-mediális váltás (*iconic turn*, Bachmann-Medick, 2007. 329-380) belátásai immár a fordítás folyamatát (is) többszörös folyamatként engedik láttatni, olyanként tehát, amelyben az irodalmi szöveg fordítása nem pusztán az írás médiumban értelmezhető. Ezáltal pedig összehasonlíthatóvá válik az ún. képi („Bildkulturen, Bachmann-Medick, 2007. 345) vagy orális kultúrák (Jan Assmann) és kultúraszegmensek fordítási teljesítménye is. Gyakran hangsúlyozzák azt is, hogy az

irodalmi szöveg hosszú ideig kizárólagosan az írás és a könyv médiumához volt kötve (Hász-Fehér, 2006. 13-15), s hogy elsőként talán az elektromos média (így az elektronikus adattárolás, az audio-vizuális hálózatok vagy a tömegmédia-formák) megjelenése világította meg az irodalomtörténet-írás számára, hogy ezek nemcsak mint technikai hordozók, hanem mint „szimbolikus formák” is jelentéssel bírnak, azaz kulturális, pedagógiai, szociális, valamint történeti szempontból is értelmezhetők. (Poltermann, 1995. 1-8.) A „Gutenberg-galaxis” időszakának végére érve (ami nem jelent egyet a könyv médiumának teljes megsemmisülésével) kerül először az írott és a könyves médiumok vizsgálata a saját tárgyára és módszerére irányuló reflektáltság stádiumába. Mindez kihatással van az irodalmi fordítás történetének vizsgálatára is: ezen kutatások tárgyukat a mediális formák történeti feltételei között is értelmezni kezdik. (Poltermann, 1995. 1) Az irodalmi szövegek kanonizációja sosem pusztán irodalmi processzus, hanem a folyamat a teljesség igénye nélkül olyan genuin irodalmon kívüli jelenségcsoportok és intézményrendszerek bevonásával is vizsgálándó, mint a politika vagy éppen a gazdaság. (Schmidt/Vorderer, 1995. 145) Éppen a történeti vizsgálódás eredményei tehetik tehát kézzel foghatóvá azt, „hogy a közegkomplexitás mind a tágabb értelemben vett kommunikáció, mind a művészi kifejezés terén mindig is ismert volt. A művészi szinkretizmus, a médiumok együttes alkalmazása, a jelrendszerek kombinációja az ókortól kezdve napjainkig létezett és létezik.” (Hász-Fehér, 2006. 9) Ha komolyan vehető az Aleida Assmann által kidolgozott – és a második fejezetben bemutatott – differenciált szemléletmód, vagyis az irodalmi és a kulturális szöveg között tudatosan „túlhangsúlyozott” megkülönböztetés (A. Assmann, 1995. 241-243), akkor felvethető a kérdés, hogy a kulturális szövegekként tételezett *Werther*-balett és -tűzijáték bemutatók fordítási teljesítménye mennyiben is mutat rokonságot vagy eltérést az ugyanezen korban, 1800 körül keletkezett *Werther*-fordítások irodalmi szövegformáitól.

Történetileg bizonyos, hogy Johann Wolfgang von Goethe *Die Leiden des jungen Werthers* (1774) című regényének szövege a Monarchia népszerű kulturális közegében jelentkezett elsőként, és csak ezután bukkant fel az „elsődleges” irodalmi kontextusban. A német és a magyar nyelvű irodalomtörténet-írás áttekintése láthatóvá teszi azt is, hogy míg a goethei *Werther*-szöveg kortárs átköltéseit, fordításait regisztrálják a szakirodalomban, addig a kulturális gyakorlat nem írott formái teljességgel alulreprezentáltak – holott a regény megjelenése után nem sokkal a Monarchia területét is elárasztották a populáris

darabok és az egyéb, a regényhez kapcsolódó emlék-, valamint kultusztárgyak¹²¹. Közismert, hogy a bécsi cenzúra a regényt megjelenése évében betiltotta (Sashegyi, 1938. 46-47), ugyanígy köztudott az is, hogy alacsony, hozzávetőlegesen a lakosság tíz százalékát kitevő olvasási készséggel (nem szépirodalom iránti érdeklődéssel) rendelkező olvasóval lehetett ekkoriban számolni. (Labádi, 2007. 64.) Feltehetően részben ezen adottságok folyamánya az is, hogy a *Werther*-szöveg olyan nem írásos műfajokban került elsőként ábrázolásra, amelyek már meghonosodtak a Monarchia soknyelvű kultúrájában – ezt tükrözi a korai irodalomtörténet-írásra jellemző „kultúrtörténeti” érdeklődés is.

Johann Wilhelm Appell 1855-ben jelentette meg először a négy kiadást megért *Werther und seine Zeit. Zur Goethe Litteratur* című kötetét, Gustav Gugitz pedig 1908-ban adta ki a *Das Wertherfieber in Österreich. Eine Sammlung von Neudrucken* című, hosszabb bevezetővel ellátott szöveggyűjteményes kötetét. Appell kötete nemcsak a nyugat-európai *Werther*-recepcióval, Gugitzé kizárólag a Monarchiában jelentkező német nyelvű befogadással foglalkozott. Egységes viszont a két kötetben, hogy a „Werther Litteratur”- és a „Wertherfieber”-kontextusába – a szépirodalmi alkotásokon túl – mindketten besorolták az irodalmon kívüli kulturális szövegeket és a tárgyi kultúra részeként megjelenő alkotásokat is. Appell könyve első fejezetében azt állítja, hogy a *Werther* későbbi olvasói sem fogják pusztán hűvös irodalmi- és kultúrtörténeti érdeklődéssel fogadni Goethe ifjúkori alkotását: „Gewiß, das Goethe'sche Jugenderzeugniß wird zu keiner Zeit unter jene einst gefeierten Werke gerechnet werden, denen der spätere Leser nur ein kühler literatur- und culturgeschichtliches Interesse abewinnt”. (Appell, 1865. 2) Gugitz pedig a *Werther* kultúrtörténeti érdekességeit hangsúlyozza ki a mű irodalomtörténeti hozadékaival szemben könyve bevezetésében: „Das Thema »Werther in Österreich« bietet vielleicht mehr kulturgeschichtliches als literarhistorisches Interesse.”¹²² A fentebb említett korai irodalomtörténetek összegyűjtik, hivatkozzák és idézik a regény legtöbb elérhető szakirodalmi forrását, s – mint már említettem – nem zárkoznak el a primér szövegek vonatkozásában a nem írott formák vizsgálatától sem. Gugitz például „legcsodálatosabb kinövések”-nek titulálja („die

¹²¹ A „kultusz” ebben az értelemben elsősorban „szokásrend”. Vö. „A kultusz [...] mint szokásrend szentnek tekintett helyek fölkereséséből, ereklyék gyűjtéséből, szövegek áhítatos gondozásából, szent idők megünnepléséből, szertartásokon való részvételből és életszabályozó előírások betartásának igyekezetéből áll.” Dávidházi, 2003. 107.

¹²² Werther ausztriai fogadtatásának témája talán még érdekesebb kultúrtörténeti, mint irodalomtörténeti szempontból. Gugitz, 1908. 1. (kiem. S-Sz.Á.) Vö. az idézet folytatásával: „Schon Sybel weist auf diese kulturgeschichtliche Seite indirekt hin, indem er, um die Teilnahmslosigkeit der Österreicher an dem geistigen Leben Deutschlands zu beweisen, allerdings ungerechtfertigt und übertrieben anführt, daß die Wiener *Die Leiden des jungen Werthers* zuerst im Feuerwerk kennen gelernt hätten.”

wunderlichsten Ausgeburten”) a nem irodalmi megjelenítéseket, és az ezekhez a populáris műfajokhoz való tömeges vonzódást egyfajta naiv karakterológiával illeti. A „rendhagyó formák”, a látványosság (tűzijáték, balett, de mint képi látvány – „Schaulust” –: a sziluett, a rézmetszet stb. is) iránti vonzódást a „déli karakter”-re redukálja a szerző, ellentétben az északiakkal, akik szerint a „puszta irodalmi megjelenéssel” is megelégedtek: „Werther im Ballett und im Feuerwerk ging übrigens dennoch ganz organisch aus der dem südlichen Charakter angemessenen Schaulust hervor, während der Norden schon mit der literarischen Anregung allein auskam.” (Gugitz, 1908. XIII.)

A bécsi, linzi és pozsonyi *Werther*-szövegeket feldolgozó legalaposabb leírás és szöveggyűjtemény a Gugitz szerkesztésében kiadott kötet. A szerző fogalomhasználatára is jellemző az, ami a magyar irodalomtörténet-írásban megjelenő „Werther-láz” (pl. Dohány, 1909. 1-60. Sashegyi, 1943. 394-403) kifejezésére, vagyis hogy a gyakran hivatkozott összetétel jelentését *magától értedődőnek* veszik használóik. Ritka az, hogy magyarázatot fűznek hozzá, Sashegyi Oszkár például úgy határozza meg a „Werther-láz” szemantikai körét, mint a „Werther sorsa”, a „Werther-élete”, a „Werther-ismertség” vagy a Werther-szeretet” (Sashegyi, 1943. 395). Ezen szakirodalmaknak másik jellemzője a regény egykorú értelmezési hagyományához való idomulás, a regényolvasás erkölcsi hatására való rákérdezés. A kérdés hátterében az a feltételezés áll, hogy a mű „hatással” van az olvasókra, ebben az esetben: öngyilkossági „járványt” (Szász, 1875. S. 230-231. vö. ném. „Werther-Epidemie”, „Werther-Fieber”¹²³) válthat ki. A betegségre utaló metaforák (láz, járvány, influenzastb.) használata a regény kapcsán alapvetően nem elhibázott, ha tekintetbe vesszük a 18. század nyolcvanas-kilencvenes éveinek az „olvasási függőség” lehetséges veszélyeiről folytatott vitáit – annak központi metaforáit. (Andree, 2006. 56.) A könyveket faló, fogyasztó olvasó képe és ezáltal az olvasás bensőséges, egyéni élményt kiváltó eseménye először a regény elterjedésével jelenik meg a művészeti befogadás diskurzusában. (Granasztói, 2007. 675) A 18. századi német fordításelméleti modellek többségében (Adelung, Gottsched, Venzky) is megtalálhatók a különböző biológiai- és betegség-metaforák. „Az eredeti és a fordítás néhány esetben úgy ábrázolódik, mintha testtel és lélekkel bíró élőlények lennének, vagy mintha fizikai tulajdonságokkal bírnának.” (Münzberg, 2003. 133)

¹²³ A „Werther-Epidemie” és a „Werther-Fieber” kifejezéseket Stolberg használta. Ld. Friedrich Leopold Stolberg levele Johann Heinrich Voßhoz (1774. december 3-án). A levél a kortársak regény ítéleteit közreadó gyűjteményéből való: Müller, 1969. 214. Vö. még „Scheingrund für die Selbstmorde à la Werther” Sailer, 1785. 101-104.

Jellemző még ezen kor történetírására, hogy szerzőik „hatástörténeti útvonalakat” „rekonstruálnak”, de csak ritkán bontják ki részletesen az olyan téziseket, mint például: a „Wertherrel csak egyesek ismerkedtek meg [a magyar literátorokon közül], kik személyes kapcsolatban voltak Béccsel, vagy Németországgal, vagy pedig Pozsonyon keresztül tartották a kapcsolatot.” (Sashegyi, 1943. 396) A hatástörténet mellett a hatás és az imitációkérdése volt az, ami a leginkább foglalkoztatta a kortársakat. A regény „az imitáció modelljének extrém formájával konfrontálta” az olvasókat (Andree, 2006. 172-196), a szabadon választott halál problematikája, az öngyilkosság vonzereje volt az, ami lenyűgözte és vélemény nyilvánításra kényszerítette az egykorú olvasókat. Az újabb irodalomtörténet-írás rámutat arra, hogy az olvasó/néző közönséget a legtermészetesebb módon nem az öngyilkosság akarása hatotta át – ellentétben a regény korát jellemző morális diskurzusok fő hangjától –, hanem annak a személynek a vélt sajátosságai hatottak, aki „rendelkezett” a szabad választás lehetőségével (Scherpe, 1970. 53-63). A hermeneutikai felfogás szerint a szöveg mint irodalmi prefiguráció nem a szövegben lefektetett cselekvési modellek imitálását eredményezi, hanem az „esztétikai tudat” gyakorlását:

Az „esztétikai tudat magatartásmódja” olyan – Gadamer [*Igazság és módszer*] konkrét példáiban az ünnepen, a szakrális színjátékonstb.-n való részvétel, amelyet „nem szabad a szubjektivitás viselkedésének, a szubjektum önrendelkezésének tekinteni, hanem afelől kell elgondolni, amit szemlél. A művészet játékánál való „nállalétnak, mint az emberi viselkedés szubjektív teljesítményének, magunkon-kívül-lét jellege van”. A néző „önmagával való kontinuitása”, amely egyben a „hatástörténeti-tudat” létformáját és a „horizont-összeolvadás” hermeneutikai modelljét is prefigurálja, nem más, mint „ekszztatikus önfeledtség”. (Hárs, 2004. 29)

Mindazonáltal – az újabb felfogásokat áttekintve is – téves lenne arra a következtetésre jutni, hogy a fickió és a valóság szétválasztásának, a mimézis elvének realizálása a tárgyalt időszakban (még) teljesen idegen lett volna, tény azonban, hogy a fentebb „kulturális” és „irodalmi szöveggént” nevezett diskurzusok elvál(aszt)ásának igénye a 18. század végén-19. század elején már jelentkezett.

Robert Redfield volt az egyik első kultúrtörténész, aki az 1930-as években előállt a „kis tradíció” (az egyszerű nép, a ’Pöbel’ informális kultúrája) és a „nagy tradíció” (az a formális elit-kultúra) megkülönböztetésének témájával. Redfield kutatásaiból kiindulva Peter Burke hívta fel a figyelmet a *Popular Culture in Early Modern Europe* (London 1978) című művében arra, hogy hogyan fonódik egymásba e két kultúra. A

gondolatmenetet leegyszerűsítve arról van szó, hogy úgy a parasztok, mint a nemesek intézményileg újonnan kialakult szabadidejükben kulturális tevékenységüket leginkább az ún. „kis tradíció” keretei között folytatták: elvárásai rendszerük horizontján hasonló igények húzódtak meg a 16-18. században. Nem választotta el eleinte éles határvonal „a művelt kevesek *nagyhagyományát* az írástudatlanok *kishagyományától*.” Nem csak a világi, hanem az egyházi művelődésben is érvényesült ez a tendencia: „nem voltak mentesek a templomi szertartások sem a populáris kultúra egyes elemeitől.” (Szajbély, 2008. 44) Az alacsony és a magas kultúra elválasztására irányuló követelések magyar nyelven Faludi Ferenc fordított illemtankönyveinek kiadásával jelentek meg az 1740-70-es években. A követelés egyértelműen „kirekesztő” szándékú volt „[k]épviselői nem az általános műveltségi színvonal emelését szorgalmazták, hanem elhatárolni igyekeztek a társadalmi hierarchia magasabb lépcsőfokain állókat a nincstelen analfabétákról, leválasztani őket a műveletlenek szórakozási formáiról.” Ezzel az illemtankönyvekben megjelenő követelésekkel állt szembe a felvilágosodás kultúra- és nevelés felfogása, amely „befogadó jellegű volt”, képviselői „[a]zt feltételezték, hogy ha valaki túljut az első nehézségeken, akkor többé nem lesz szüksége a könnyed olvasmányokra”, hamar nyilvánvalóvá lett azonban, hogy az olvasni tudók tudásukat „nem rendeltetésszerűen használják”, így „[a] *nem olvas* vádja helyébe tehát a *nem jól olvas* vádja lépett”. (Szajbély, 2008. 47-49) A nemesek és a papi réteg kivonulását a „kis tradíció”-ból a „nagy tradíció”-ba a 18-19. század folyamán az jellemzi, hogy a „kis tradíció” majdnem minden elemét magukkal vitték és ebből építették fel új hagyományukat. A táncművészet történetét vizsgálva az látható (Burke, 2009. 98), hogy a nemesek szívesen vettek át táncnemeket a parasztoktól, majd idővel átformálták az abban foglalt mozgásokat saját ízlésüknek megfelelően. A táncok egyre kifejezőbbek, formálisabbak és finomabbak lettek, a mozgáskultúra mellett az öltözetek, a viselet is egyre szabályozottabbá vált. John Playford *Dancing Master* címmel megjelent táncgyűjteményében a legtöbb cím az alsóbb társadalmi rétegek körében szokásos hivatásokat és tevékenységeket tükrözött, mint *A fejlány szerelme Bob* vagy *A borsómag-gyűjtés*. (Playford, 1651. 75)

Friedrich Nicolai útirajza (*Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz im Jahre 1781. Nebst Bemerkungen über Gelehrsamkeit, Industrie, Religion und Sitten*. 1784) átfogó képet ad arról, hogy milyen kulturális intézmények gondoskodtak a bécsiek szórakoztatásáról az 1700-as évek végén. Az intézmények ezen leírásából is kitűnik, hogy a művelődés hagyományos elemei szerves részeivé váltak az új formáknak. (Nicolai, 1784. 520-640) Nicolai említi az éppen megalapított bécsi Nemzeti Színház

(timpanonjában Goethe fejszobra) előadásait és a francia nyelvű színjátékokat, a Kuhn-féle színjátszó társaságot, a Badensche Truppe Kasperl-színházát, a Wilhelmische Társaság előadásait (akik filléres belépti jegyeik mellé bort, sört és Wurstot is ingyen kínáltak), a Práter tűzijátékjait és az állati heccszínházat. A Löschenkohl-féle „képi riportok”-ból az derül ki, hogy 1790-ben szellemidéző szeánszokon is részt vehettek a birodalom fővárosában szórakozni vágyók („Philidors Geisterseherei” Leopoldstadt/Wien, ld. Witzmann, 1978. 36-os tábla). A kínálat nem bécsi sajátosság, ebben az időben Pesten és Budán is működtek már ilyesfajta kulturális intézmények. (Bíró, 1998. 223-248)¹²⁴ Az intézményi keretek rögzülése, például a szalonkultúra kialakulása is erre az időszakra tehető és szintén nem független a kis hagyomány és a kultusz fogalmaitól (Barak, 1999. 100-101). A *Werther* kultusztörténetével foglalkozó korai kutatók hivatkoznak a szalonokban megjelenő meissen csészekre, kannákra, a wetzlari tájat és a regény szereplőit ábrázoló sziluettekre, a *Werther*-viseletre (Gustav, 1906/1907. 217-228), a *Werther*-legyezőkre (Müller-Krumbach, 1988), és ennek a tárgyi kultúrának a hétköznapi viselkedéskultúra, az egymás közötti közlekedés részévé válására (Appell, 1896. 100-101). Hieronymus Löschenkohl, találékony bécsi vállalkozó például nemcsak a nyomtatott sajtó termékeit, hanem ezzel párhuzamosan *Werther*-szilvetteket, rézmetszeteket és a regény jeleneteivel ellátott legyezőket és díszgombokat is forgalmazott, s tette ezt egy, a Práterben oly kedvelt, többször ismételt bemutató alkalmával (is), mint a *Werther*-tűzijáték. A szerzőt nem véletlenül nevezik „ikonografikus újságíró”-nak („der ikonographische [!] Zeitungsmann Wiens”, Gugitz, 1906-1907. 219).

A göttingeni mikrotörténész Hans Medick egy 18-19. századi sváb falu lakóinak ruházatával foglalkozik. A különböző ruhaviselési szokások az én reprezentációi, a közösséghez való hozzátartozás vagy a vele való szembenállás kifejezései: a közösségen belüli rang, a közös ízléshez való hozzárendelődés vagy az attól való elhatárolódás jegyei. (Medick, 1996. 379-446) Egy hasonló jellegű felfogás szerint a divat már a 18-19. században is a kommunikáció egyik formája volt: a performativitás, az önreprezentáció, az idegen- valamint az önészlelés oda- és visszaható játékában valósult meg. Angela Borchert szerint a divatnak csak *szűkebb* értelemben voltak hordozói – már ekkor is – a ruhák, az ékszerek, a bútorok, a porcelánok, a lovas fogatok (jelen esetben a *Werther*-legyezők, gombok, szilvettek stb.) a 18-19. század fordulóján – *tágabb* értelemben azonban már

¹²⁴ Gvadányi József: *Egy falusi nótáriusnak budai utazásai* is beszámol egy pesti állati heccszínházról („a vadak viadala” a „Hetz”), a pesti bálokról és a komédiáról. Köszönet Labádi Gergelynek, hogy felhívta rá a figyelmem.

akkoriban is az olvasási kultúra, a színház, a zene és a művészetek divatjáról, illetve a társas viselkedés intézményesített formáiról lehetett beszélni. Ezen egymással gyakran összefonódó formákban nyilvánulhatott meg a divat mint imitáció, az olvasás mint divat és az olvasás mint imitáció is. Ahogy a *Werther* kultusza divattá lett a Monarchia fővárosában, úgy trivializálódott a *sujet* is a kialakuló szabadidő intézményének részévé, és a kulturális (ön)reprezentáció egyik fajtájává. (Borchert, 2004. 73-104, vö. Engel, 1986. 92) Ez a folyamat szemléletessé tehető a *Werther*-balett és -tűzijáték bemutatók – értelemszerűen a valódi bemutatókhoz képest – erősen redukált leírásával. A redukció a „leírás” grafikus jellegére is – nem pusztán a történeti távolságra – visszavezethető. Ismerjük a balett- és a tűzijáték-előadások zenéjét és számtalan kortárs képi ábrázolás is fennmaradt e bemutatókról.¹²⁵

4.1.1 A *Werther*-balett

Goethe *Werther*-regényének témáját a Monarchiában először Pozsonyban és Linzben dolgozták fel balett formájában: *Die Leiden des jungen Werthers. Ein Original Pantomimischer Ballet in drey Aufzügen* címen. A koreográfia Joseph Schmalögger „balettmester” műve, a zenét a komponista és hegedűművész Florian Johann Deller (egyes helyeken Teller. 1729-1773) szerezte. Deller feltehetően – és az előadások plakátjainak állításával ellentétben – nem ehhez a bemutatóhoz komponálta darabját, ugyanis 1777-ben a zeneszerző már elhunyt. Három bemutatóról szerezhető információ: két pozsonyiról, ezek librettója és plakátja fennmaradt, és egy linzinről, utóbbit Nicolai útirajza említi. Budapesten 1980-ban találták meg az első előadás szöveggönyvét. (Borsa, 1981. 229-234) Az első pozsonyi *Werther*-balett bemutató 1777. április 12-ére esett.¹²⁶ A '80-as évekig a irodalomtörténet-írás (Dohány, 1909. 23) ezt az előadást 1777. október 11-ére tette egy – a budapestinél már korábban fellelt – bécsi¹²⁷ szöveggönyv alapján. A *Werther*-balettet a

¹²⁵ Vö. a köv. kiállítás-katalógusokkal: *Feuerwerk und Spektakel im alten Wien* (Wechselausstellung der Wiener Stadt- und Landesbibliothek. Nr. 195. Hg. v. Franz Patzer und Gerda Barth. Wien, 1982); *Illusion und optische Täuschung* (Wechselausstellung im Wiener Rathaus. Nr. 206. Hg. v. Franz Patzer. Wien, 1986); *Das Pratermuseum. 62 Stichwörter zur Geschichte des Praters*. (Hg. v. Ursula Storch. Eigenverlag der Museen der Stadt Wien, 1993) A bemutatókhoz tartozó zene-anyagot megnevezik a plakátok, a cselekményleírások és a librettók. További jelentős képi anyagot közöl: Budde/Sievernich, 1987. és Kovács, 2001.

¹²⁶ A pozsonyi szöveggönyv címlapjának leírása: Der junge Werther. Ein original tragischer Ballet in drey Aufzügen vom Joseph Schmalögger dem Aeltern. Zum erstenmal aufgeführt auf den hochfürstlichen Theater zu Esterház den 12ten April 1777. Die Musik ist vom Hrn. Teller. Gedruckt bey Johann Joseph Siess. 1777.

¹²⁷ A bécsi librettó címlapjának leírása: Die Leiden des jungen Werthers, ein pantomimisch Original Tragischer Ballet in drey Aufzügen vom Joseph Schmalögger dem ältern Balletmeister bey der Wahrischen Gesellschaft. Zum erstenmal aufgeführt in dem neuerbauten Schauspielhause zu Preßburg. Den 11ten October 1777. Die Musik ist von dem bekannten Herrn Teller. Gedruckt bey Johann Michael Landerer 1777.

bemutató után Pozsonyban fél éven belül újra műsorra tűzték, a bécsi bemutató ismétléséről nem szerezhető értesülés. A linzi előadásról Nicolai útirajzában az olvasható, hogy 1781. május 31-én adta elő a „Bullasche Gesellschaft”, a cselekményleírás és a szereplők azonosak a pozsonyi bemutatóéval. (Nicolai, 1784. 530-531) A porosz utazó ugyanazt hangsúlyozza, mint Gugitz, vagyis hogy az „osztrák lakosok nemzeti karakter”-ére jellemző az effajta szórakozási forma: „Es kann wohl sonderbar scheinen, daß in einer so mäßigen Stadt wie Linz ist, und zwar im Sommer, zwey Schauspielergesellschaften existieren können. Dieß ist ein Beleg zu dem Zuge in dem Nationalcharakter der Einwohner Oesterreichs, welche Wohlleben, Gemächlichkeit, und alle Arten von Schauspielen lieben. Man gebe ihnen *Panem et Circenses*, so sind sie zufrieden.” (Nicolai, 1784. 529)

A librettók címlapján nagy betűvel vannak szedve az olyan (hívó)szavak, mint „Leiden” és „Der junge Werther”, ami alapján egyfelől arra lehet következtetni, hogy a *Werther*-történetet a bemutatók helyszínein ismerték, így az előadók építhettek ezen előzetes tudásra. A „Leiden” szóval másfelől az érdeklődőnek azt a pozíciót ajánlották fel, hogy a német eredeti alkotást nem is ismervén egy szenvedés-történet szemtanúi lehessenek. A címlap azt is ígéri, hogy a darab „először” kerül bemutatásra, nevezetesen a pozsonyi színház „újonnan” elkészült épületében. Bár a „zuerst” kifejezés nemcsak az első áprilisi, hanem a második októberi címlapon is szerepelt. Az előadások mind Schmalögger szerzeményei, aki mindannyiszor maga táncolta darabjai főszerepét. A két pozsonyi librettóhoz fűzött előszóból kiviláglik, hogy a szerző saját művészi teljesítménye által vélte garantálni a publikum minél érdelemtelibb átélését. Schmalögger, a családtagjai és másodrangú táncosok jelenítették meg mindhárom előadásban a szereplőket: Albertet, Lottét, Werthert, Wilhelmet, Lotte apját, Werther szolgáját és Werther szellemét. A cselekmény Albert kertjében, majd házának dísztermében játszódik és Werther (Nicolai tévesen azt állítja, hogy Albert) szobájában ért véget. Az előadás kizárólag Goethe regényének befejezésére, a kiadó utószavára és a szerelmi történetre összpontosít. A kezdő jelenetben a jó barát Wilhelm jelenik meg a színen: a szerető legjobb barátja és bizalmasa alakjában Werther személyét előlegezi meg. Az első jelenet Albert féltékenységet ábrázolja, gyötrelmei Werther színre lépését, majd Werther és Lotte ölelését követően veszik kezdetüket. A regény cselekményével ellentétben a féltékeny szerelmes Albert meg akar verekedni a csábító Wertherrel, de Lotte szétválasztja a vitatkozó feleket. A balett második jelenetében Lotte álmot lát – ezt Goethénél is olvashatjuk, de nem ebben a formában. Álmában egy temetőt pillant meg, amelynek közepén két hársfa között egy

koporsó emelkedik ki a földből, rajta a felirat: „hier ruhet Werther”. Az álom részeként a szerelmespár öleléssel vesznek búcsút egymástól, majd Werther sírba száll. Lotte felriad és szégyenkezik férje előtt, zavarát tovább erősíti Werther szolgájának színrelépése, aki Albert fegyverét kéri kölcsön. A balett harmadik és egyben zárójelenete az öngyilkosságot hivatott ábrázolni. A reménytelenül szerelmes Werther hosszasan nézi Lotte falon lógó sziluettjét, kezében tartja kendőjét, és a szeretett nő iyltén, a sziluett és a kendő általi megtestesítésének jelenlétében golyót repít saját fejébe. A holttestet nem csak a szolga fedezi fel – ahogy a regényben –, hanem Lotte is, aki kést ránt és szíven szúrja magát, miközben feje felett megjelenik a következő felirat: „ich komme schon”. Albert eszméletét veszti Lotte öngyilkossága láttán, ezzel ér véget a balett cselekménye.

A 18. század végi balett táncos, pantomimes (ahogyan a címekből is kitűnik) és cirkuszi elemeket ötvöző műfaj. Az emblematikus képeket, a szimbolikus cselekményt a nézők a feliratok és a megvásárolható szövegkönyv segítségével pontosították. Hagyományos, populáris jellegzetességeivel együtt is csak szűkebb réteget tudott megszólítani ez a balett-játék, mint az időben ezt követő *Werther*-tűzijáték előadások. A Bécs egét beborító látványosság élvezetében – a kortárs beszámolók szerint – a bécsi összlakosság részesült.

4.1.2 A *Werther*-tűzijáték

Egy a tűzijátékok történetét kimerítően összefoglaló német nyelvű monográfia (*Das Buch der Feuerwerkskunst. Farbenfeuer am Himmel Asiens und Europas*, 1987) két bécsi *Werther*-tűzijátékról tesz említést a következő összefüggésben: Angliában már a 18. században sem kizárólag az uralkodók és a városi vezetők tiszteletére rendeztek tűzijátékokat – ahogyan az Európa más részein a barokk hagyományok szellemében szokás volt –, hanem az ún. szórakoztató kertekben, Pleasure Gardenekben a fizető publikum számára is. A híres Vauxhall Gardenben először 1780-ban nyílt alkalma a közönségnek arra, hogy fizetség fejében tűzijáték szemtanúja lehessen. Egy évvel később, 1781-ben a „k.u.k privilegierter Kunst- und Luftfeuerwerker” (a jogvédelemet a császári privilégium garantálta egyes tevékenységek folytatásához, innen a hivatalos megnevezés) Josef Mellina mutatta be *Werthers Zusammenkunft mit Lottchen im Elysium* című tűzijátékát Bécsben fizető közönség számára. 1796-ban Johann Georg Stüwer követte Mellinát alkotásával *Werthers Leiden frei nach Göthe* címen. Mindenképp elgondolkodtató, hogy milyen gyorsan ért ez a londoni „új hullám” Bécsbe, míg a – Gugitz kifejezésével élve – kevésbé látványszerető („schaulustig”) Berlinben például csak mintegy ötven évvel később, 1838-

ban rendeztek nyilvános tűzijátékot a Spree partján *Treptow in Flammen* címmel. (Budde/Sievernich, 1987. 12-13) Az 1781-es és az 1796-os bécsi bemutatók plakátjai (a tűzijáték-előadás cselekményvázlatával) ma is fellelhetőek. A Mellina által megjelölt címet a Budde-féle monográfiában megadott címmel megegyezően közli Gugitz munkája is. A bemutatóra 1781. június 22-én került sor a Práterben. A másik előadás plakátja a bécsi városi könyvtárban, a „Stuwerschen Feuerwerkerfamilie”¹²⁸ hagyatéki gyűjteményében található¹²⁹, azonban nem a Budde-féle monográfiában megadott, hanem eltérő cím alatt: *Das Kirschtagsbaum-Fest in Elyseischen Feldern oder die Unterhaltungen im Elysium bei Ankunft des Werthers und Lottchen* címen. Ezt a tűzijátékot 1796. június 19-én rendezték meg. Mellina (a jelenleg ismert első monarchia-beli *Werther*-tűzijáték szerzője) a következőképpen mutatja be a szerelmesek történetét darabjának plakátján:

Ich [Mellina] nahm also an: daß sich zwei edle Seelen schon einige Zeit zärtlichst liebten, und ihre Liebe durch ein eheliches Band auf immer belohnt zu sehen wünschten; allein der merkliche Unterscheid ihrer Abstammung bewog beyderseitige Anverwandte dieses Bindniß zu hindern, in wessen Hinsicht Lottchens Aeltern selbe an einen jungen Gelehrten versprochen, und bald darauf an ihn ehelich trauen liessen. Uebertriebene Eifersucht von Seite des Manns, nebst der strengsten Tugend Lottchens verschlossen Werthern in Kürze den Zutritt in ihr Haus, sie sprachen sich nicht mehr, bis Lottchen mit ihrem Gemahl sich verreiße, dem sich beurlaubendem Werther aber gebot sie nicht weiters zu verfolgen. Jetzt raßt unser gefühlvoller feuriger Jüngling, Einsamkeit, tiefe Schwermuth und Verzweiflung stimmen ihn aufs äußerste; ein schleichendes und zehrendes Fieber ergrif ihn, und stürzt ihn ins Grab. Lottchens empfindsames Herz vom Uebermaße der Schmerzen über das Unglück ihres Freundes ganz zusamm gedonert, überlebt ihn nur wenige Tage: beyde wurden also das Opfer des Vorurtheils, fanden sich aber im Elysium auf immer wieder. (Gugitz, 1908, melléklet utolsó tétel)¹³⁰

¹²⁸ Az első Stüwer, Caspar Stüwer az 1770-es évek elején jött a bajorországi Ingolstadt-ból Bécsbe. A Stüwer család töltötte be négy generáción keresztül Bécsben a „Feuerwerkerfamilie” pozícióját. A dédunoka egészen 1876-ig szórakoztatta a bécsi közönséget tűzijátékaival.

¹²⁹ Stüwer, 1773-1798; 1806; 1824-1866. (Sammlung von Wiener Feuerwerkszetteln, Programmen, Ankündigungen, Eintrittskarten) Oldalszám nincs, évek szerint vannak a gyűjteményben a plakátok, programok, hirdetések, belépőjegyek egymás után lefűzve. Wienbibliothek im Rathaus, Sign. C15384. A bécsi városi könyvtárban a *Werther* mellett további *Faust* előadások írásos dokumentumai is megtalálhatók, természetesen a *Faust*-témánál nem a goethei tragédiára való hivatkozással van szó, hanem a középkori misztériumjátékokra való hivatkozással. A stüveri hagyatékban a következő irodalmi, mitológiai eredtű címek lelhetők fel: *Orpheus Thaten im Reiche der Todten* és a *Doktor Fausts letzter Tag* (öt különböző előadás). Kovács Ákos *Játék a tűzzel. Fejezetek a magyarországi tűzijátékok és díszkivilágítások XV-XX. századi történetéből* című monográfiája is említést tesz a *Zrínyi halála*, a *Toldi Miklós* és egyéb hazafias, történelmi tárgyú előadásokról. A Kovács-féle magyar példák is azt igazolják, hogy a *Werther* kulturális fordításai által reprezentált műveltségi és szórakozási forma korántsem egyedülálló irodalom- és kultúrtörténeti jelenség a Monarchiában 1800 körül.

¹³⁰ A teljes Gugitznál közreadott plakát fordítása Magyar László Andrásról: Kovács, 2001. 147-149.

A plakát színleírását valószínűleg üzleti érdekek, esetlegesen a cenzúra felügyelete és egyházi vélekedés is befolyásolhatta, s az sem bizonyos, hogy minden úgy szerepel a kiírásban, ahogyan az ténylegesen megtörtént. A plakátok, librettók, meghívók, útleírások csak közvetett információkat közölnek a tényleges eseményekről, a történész pedig általában nem az ezeken megjelenő írás és szöveg iránt érdeklődik, hanem a mögöttes események iránt. A hozzáférés e korlátozottsága mellett is egyértelmű, hogy a fenti szöveg alig mutat párhuzamot Goethe regényével. Figyelemre méltó azonban az is, hogy Werther és Lotte szerelmi történetét Mellina is a baettek cselekmény-leírásában alkalmazott narratívákhoz hasonlóan alakítja át, redukálja.

Az első tűzijáték-előadás fogadtatásáról közvetett beszámolót nyújt Nicolai említett útirajza. A porosz utazó leírásáról köztudott, hogy mindvégig megvetéssel nyilatkozik a Monarchia, így Bécs kulturális életéről és hagyományáról. Feltehetően ezért nem volt hajlandó részt venni Mellina tűzijátékán¹³¹ sem, egy angol kert látogatása ürügyén maradt távol a látványosságról. Bécsi ismerősei lelkesedése nyomán végül az angol kertből hazatérvén mégis kisétált a Práterbe, bár már csak a bemutató végére ért oda:

Wir kam in Prater an, als eben das Feuerwerk aus war! Dennoch hielt ich mich gar nicht beklagenswert. Ich hatte den ganzen Nachmittag die großen Schönheiten der Natur genossen [Besuchs des Gartens zu Neuwaldding]. Nur war der herrlichste Sommerabend. Der volle Mond verbreitete ein helles und sanftes Licht durch den Prater, der mit einigen hundert Wagen und wenigstens mit zehntausend Menschen angefüllt war. So viele vergnügte Menschen in einem angenehmen Walde zusammen zu sehen, ist nach meinem Geschmacke das beste Schauspiel beym Feuerwerke, und besser als das Feuerwerk selbst. [...] Beym langsamen vorbeifahren hörte ich, unter dem Gedränge der Menge nach der Stadt zueilender Zuschauer, es bedauern, daß der helle Schein des Mondes dem Schimmer der Ausbrüche der künstlichen Vesuvs einigen Abbruch gethan hätte.¹³²

A Prater Museum katalógusa¹³³ szerint a park egyik dombján állították fel a hozzávetőlegesen 50 méter magas és 125 méter hosszú tűzijáték-állványzatot, amelyre az ún. fődekorációt illesztették: városképeket, palota-, kert- és templom-masékat. A technika és a dekoráció természeti katasztrófák és csaták megjelenítésére is alkalmas volt. A

¹³¹ Nicolai Stüwer tűzijátékáról ír, feltehetően utólag tévesen a nevesebb tűzijáték készítőjére emlékezett és nem Mellinára.

¹³² Nicolai, 1784. 628-629. Ugyanitt olvashatjuk a következőket: a tűzijáték hat színből állt „1) Die veränderliche Goldspalier. 2) Das feurige Kugelspiel. 3) Die Korngarben, oder die wirbelnden Feuerschirmer. 4) Die Ombres chinoises im Feuerwerke. 5) Die belohnte Geduld. 6) Die Allianz zwischen Feuer und Wasser, oder die Harmonie der 4 Elemente.” A szerző arra is kitér, hogy a dekoráció csúcspontját a nápolyi vulkán, a Vezúv képi.

¹³³ Ld. lbj. 7.

dekorációba és az állványzat köré is számtalan rakétát állítottak fel, a tűzijáték az érzelmek áradását, a lelki állapot kitörését nyomatékosította, rendkívül költséges pirotechnikai eszközök garmada állt a tűzijáték-mesterek rendelkezésre. Marionett-bábukkal vázolták a cselekményt, a bábuk nem mindig emberi alakokat jelenítettek meg, Mellina előadásában például kizárólag emblematikus figurák vonultak fel: Werther és Lotte hol nyílveesszővel átlőtt galambpárként, hol darabokra hulló jeggyűrűkként jelent meg, az alakok felett rendre magyarázó képfeliratok jelentek meg – akárcsak a balettben. A tabló-képiség a középkori vallásos misztériumjátékok és „a grandiózus színházi gépezetekkel, pirotechnikai eszközökkel dolgozó XVII. századi jezsuita színházak” hagyományának folytatása. (Kovács, 2001. 36) Ugyanakkor a tabló-képiség újraértelmezése kiszolgálja azt a 18-19. századi falusi és városi nép rendkívül szegényes képi környezetéből adódó képek iránti felfogozott igényt is, ami általában véve a vásári látványosságok hihetetlen popularitását is indokolta. (Szajbély, 2008. 59) Népszerűsége adott okot a látvány varázslatossága is: az éj nappallá változott. Budde szerint a 19. századi tűzijátékok kritériumai már csak a hanghatás, a magasság, a tartósság és a színjáték volt, a korábbi „jelképekre többé nem volt szükség”. (Budde/Sievernich, 1987. 13)

A második *Werther*-tűzijátékról Nicolai beszámolójához képest értékesebb információt nyújt Adolf Bäuerle, az Alt-Wiener Volkstheater szerzőjének naplóbejegyzése, aki gyermekként családjával látta Stuver tűzijátékát *Werthers Leiden frei nach Göthe* címen. (Bäuerle, 1858. 100-102) Valószínűleg a tűzijáték alcímére hivatkozik vagy valamilyen fiktív címet ad meg visszaemlékezéseiben, atipikus lenne az ilyen rövid és egyszerű címadás az egyébként barokk tradícióval rendelkező tűzijáték elnevezési hagyományban. Feltehetően ez a napló lehet az a forrás is, amiből a Budde-féle monográfia szerzői ismereteiket szerezték (és a hamis címet vették) a stuveri darabról anélkül, hogy a valódi tűzijáték-plakátot fellelték volna. Bäuerle ha a címet nem is, de Stuver nevét és az évszámot helyesen említi. A valódi bécsi bemutató címe a jelenleg a bécsi városi könyvtárban fellelhető plakát szerint: *Das Kirchtagsbaum-Fest in Elyseischen Feldern oder die Unterhaltungen im Elysium bei Ankunft des Werthers und Lottchen*. Stuver nem tért el lényegesen a Mellina által színre vitt történettől. Bäuerle így emlékszik vissza az előadásra:

[...] Ich erinnere mich noch, daß in dem ersten Stuver'schen Feuerwerke, das ich damals gesehen, Werther seiner Lotte die Liebeserklärung unter einem blühenden Kirschbaume machte. Während er seine „feurigen Seufzer“ ausstieß, fielen die weißen Blüthen vom Baume ab; der Baum bedeckte sich mit grünen Blättern,

und als Werther Lotten zu Füßen stürzte, erschienen die rothen Kirschen an den grünen Zweigen. Das Publikum brach hierüber in unbeschreiblichen Jubel aus. [...] Um wieder auf „Werthers Leiden“ zu kommen, so wurden diese beiden Personen „Lotte“ und „Werther“ execrable dargestellt. Werther hatte einen Kopf wie der größte Kürbis; die Augen rollte er furchtbar, einen Bauch producirte er wie ein zehn Eimer Faß, und Beine, unverhältnismäßig kurz und dünn wie von einem Reh. Daß er ein Schwärmer sei, markierte Herr Stuerer dadurch, daß er unaufhörlich „feuriger Schwärmer“ hinter ihm aufsteigen ließ. Die Lotte war noch ein ärgerer Popanz. Miß Pastrana ist gegen diese Lotte ein Venus. – Angethan war Lotte mit einem weißen Flitterkleide wie die Pamina, es war aber ihr Anzug mehr Hemd als Kleid; sie erschien in blonden Locken aus rothem Feuer; einen Veilchenkranz im Haar, der so groß und plump war, daß er einem Ruhkranz glich. Da diese Lotte in einer folgenden Decoration mit einem Laib Brod und einem Messer in der Hand zu erscheinen hat, womit sie ihren Geschwistern Brod aufschneidet, welches Herrn Werther gar so sehr rührt, so erschien sie gleich anfangs mit dem Brode und dem Messer, und statt seine Liebeserklärung zu erwidern, schnitt sie ihm ein Stück Brod ab, welches wahrscheinlich so viel sagen wollte, als: „Wir wollen uns zum Treffen gern’ haben!“ Die Hauptdecoration stellte einen Tempel vor. Venus und Amor, von Genien umgeben, zierten ihn. Dieser Tempel war ein Meisterstück. Die herrliche Zeichnung wurde mit lautschallendem Jubel begrüßt; aber hier fiel es dem Künstler ein, Lotte und Werther noch ein Mal erscheinen zu lassen. [...] Sie erschien wieder mit dem Brod und wieder mit dem Messer und schnitt große Stücke herab, wahrscheinlich zum Abendbrod im Tempel der Liebe. Werther war poetischer. Er hielt ihr unaufhörlich den Blumenstrauß unter die Nase. Das Publikum hätte gewiß applaudirt, aber vor lauter Lachen über diesen Werther und diese Lotte kam es nicht dazu. Die Kanonade an jenem Abende muß man in Pest gehört haben. Der gesammte Hof, der Kaiser und die Kaiserin, so wie die Brüder Sr. Majestät, waren im Feuerwerke. Die großartigen Feuerwerke des Großvaters Stuerer besuchte das hohe Kaiserpaar damals sehr oft. Ein Feuerwerk war zu jener Zeit und noch bis zum Jahre 1848 ein Festtag für die Wiener. Alles drängte sich hin, die allerhöchsten, höchsten, wie die untersten Personen. Wer kein Geld d’ran wenden wollte, stand auf den Basteien, nächste der Karlskirche oder auf dem Mariahilfe-Berge und schrie dort über den Reichthum und die Pracht der Raketen und Tourbillons ebenso: „Ah!“ wie die großen und kleinen Kinder im Prater. (Bäuerle, 1858. 100-101)

Jól kivehető, hogy erősen szimbolikus az ábrázolásmód, a cselekmény pedig a vásári mutatóványok világát idéző komikus elemekkel van teleszöve. A mű előadásának széleskörű társadalmi beágyazottságára utal, hogy a császári udvar és maga a császár is látta a darabot, „a legeslegmagasabb, a magasabb és a legalantasabb személyek” is jelen voltak. Az előadás plakátja pedig arról tanúskodik, hogy különböző jegyárak voltak kitűzve, attól függően, hogy valaki gyalogosan vagy hintón, az első sorokból vagy szélről nézte végig a práteri darabot.¹³⁴ Aki pedig nem tudott erre a látványosságra költeni, kiállt a bástyára a Karlskirchénél vagy a Mariahilfe-dombon és onnan gyönyörködött az eget

¹³⁴ „Beim Eintritt bezahlt jede Person mit Ausnahme der Vorreiter, und Kutscher 20 kr. Auf der ersten Gallerie 1 fl und auf der Zweiten 20 kr. Die Kinder bis 9 Jahre, wenn jemand Erwachsene mit ihnen geht, sind sowohl beim Eingang als auch auf der Gallerie frey.” Gugitz, 1908. a melléklet utolsó tétele - oldalszám nélkül.

betöltő látványosságban. Stüwer így jellemzi a bemutató eseményeit tűzijátékplakátja első oldalán:

Der Hauptstoff dieser pantomimischen Vorstellung besteht darin, daß bei Ankunft des Werthers und seiner geliebten Lottchen die elyseischen Geister ein allgemeines Freudenfest anstellten, um dieser zwei Romanen Helden niedergeschlagenes Gemüth wegen in der Oberwelt ausgestandenen so vielfältigen Liebes-Leiden aufzuheitern. Es wurde daher in dem besonders prächtigen Elysiums Garten in einer der angenehmsten Gegend für Lottchen eine Hutsche zubereitet, wo sie sich sichtbarlich unterhalten wird. Dann erscheint ein überaus prächtiger und herrlich beleuchteter Redouten Saal, wo Werther und Lottchen zusamm treffen, und in Taumel ihrer ersten Freude einen Laugaus sichtbarlich tanzen werden; Um aber auch die neuen Säft nach den Tanz mit einer heitern Uiberraschung zu ergötzen, haben die Geister in den offenen Gefilden des Elysiums ein ordentliches Feuerwerk mit Dekorazionen und Seiten Luftstücken errichtet, woraus endlich der von mehreren Jahren in der Oberwelt berühmt gewesener Kirchtagsbaumsteiger Stephan Wastl, den in dem grossen und prächtigen Rondo des Elysiums errichteten bey 20 Klaster hohen Kirchtagsbaum sichtbarlich steigen, und an dessen Gipfel die Gesandheit sämmtlicher Zuseher ausbringen wird, wobey unterdessen in der unter dem Baum errichteten Laubhütte Werther und Lottchen ein Pas de deux tanzen werden.¹³⁵

Lotte és Werther mint két regényhős („zwei Romanen Helden”) jelennek meg a leírásban, akiket a földi világban szenvedés és szerelmi beteljesületlenség súlyott, az elíziumban azonban egymásra találhatnak. A pár táncot lejt, s az elíziumi mező szellemei tűzijátékkal örvendeztetik meg őket. A történet egy feltehetően aktuális eseményt is felemlít, az ún. „Kirchtagsbaumfest” ünnepének fénypontját, az ünnepi fa meghágását (termékenységi szimbólum). Bäuerle naplóbejegyzése szerint úgy tűnik, hogy egy Stephan Wastl nevű fiatalember kivitelezte mindezt. Az aktuális eseményre való hivatkozás annyiban releváns, amennyiben párhuzamba állítható a fordítások során alkalmazott pragmatikai adaptációk jelenségével. Ekként jár el Döbrentei Gábor Molière-fordításában (*A fösvény, vígjáték öt felvonásban Molièretől*. In: *Döbrentei Gábor külföldi színjátékai*. Bécs 1821-22), amikor az összes hős nevét és az ételneveket magyarra fordítja, a francia borok neve helyett pedig erdélyi borok megnevezéseit használja, és ezzel a szakirodalmi megfogalmazás szerint a mű egészére nézve „túlzott pragmatikai adaptációt” (Benő, 2003. 10) alkalmaz. A magyar fogalomhasználatától eltérve, de ugyanarra utalva értekezik Mueller-Vollemer „diskurzusteremtés”-konceptiója (1998. 18) és Turk „funkcionális ekvivalencia”-modellje (1989. 14). A tűzijáték esetében is arról van szó, hogy a cselekmény szerzője a reális körülményekre való utalás által a fiktív történethez való

¹³⁵ Bécsi városi könyvtár (Wienbibliothek im Rathaus) Sign. C15384. Oldalszámozás nincs, a plakátgyűjtemény évszámok szerint rendezett.

kapcsolódási pontot alakít ki. A Wastl-névre és a Kirchtagsbaumfest eseményre való hivatkozásnak szövegkohéziós ereje nincs, funkciója a kapcsolódási pont megteremtése.

4.2 Az irodalmi szöveg kulturális fordítása

Úgy tűnik, hogy a goethei regény szövegét kevesen ismerték közvetlen forrásból a többnyire még illiterális kultúrákban és a művet cenzúrával sújtó birodalomban. A legyezők, a rézkarcok, a sziluettek és a meissenai porcelánok *Werther*-illusztrációinak készítői, ahogyan a populáris darabok szerzői is, felhasználták a regény textusát. Például Löschenkohl három darabból álló rézmetszet sorozatában („Lotte und Albert”, „Werthers Selbstmord” és „Lotte bei Werthers Grab”) mind a goethei regény (első két metszet) mind a Nicolai-féle szatíra (*Freude des jungen Werther* 1775, harmadik metszet) jelenetei képi átültetésre kerülnek. (Witzmann, 1978. 32-33) A goethei szöveghez való hűséget, valamint a műfaji adottságokból és a tradícióból eredő jellemző eltéréseket szemléltetése végett olvassuk párhuzamosan Goethe regénye első kiadásának néhány részletét (1774), Schmalögger balett-librettójának szemelvényeivel (1777. okt. 11)!

„Der Knabe kam mit den Pistolen zu Werthern, der sie ihm mit Entzücken abnahm, als er hörte, Lotte habe sie ihm gegeben. Er ließ sich ein Brod und Wein bringen, hies den Knaben zu Tisch gehn, und setzte sich nieder zu schreiben. * Sie sind durch deine Hände gegangen, du hast den Staub davon geputzt, ich küsse sie tausendmal, du hast sie berührt. Und du Geist des Himmels begünstigst meinen Entschluß! Und du Lotte reichst mir das Werkzeug, du, von deren Händen ich den Tod zu empfangen wünschte, und ach nun empfange. O ich habe meinen Jungen ausgefragt, du zitterst, als du sie ihm reichtest, du sagtest kein Lebe wohl; – Weh! Weh! – kein Lebe wohl! – [...] In diesen Kleidern, Lotte, will ich begraben seyn. Du hast sie berührt, geheiligt. Ich habe auch darum deinen Vater gebeten. Meine Seele schwebt über dem Sarge. Mann soll meine Taschen nicht aussuchen. Diese blaßrothe Schleife, die du am Busen hattest, als ich dich zum erstenmale unter deinen Kindern fand. [...] Diese Schleife soll mit mir begraben werden. (Goethe, 2005. 146. és 149)

„Werther springt plötzlich auf und geht ihm [seinem Diener] eiligst entgegen, nimmt mit Ungestüm die Pistolen, küßt sie, und fragt, wer sie ihm gab, er zeigt auf das Bild von Lotten; Werther erschrickt, faßt sich aber gleich wieder, und betrachtet die Pistolen ganz aufmerksam, der Bediente, der auf alle Bewegungen des Werthers genau acht giebt, und das Leiden seines Herrn siehet, wirft sich ihm zu Füßen. Werther will seine Unruhe verbergen, wird von Schmerz überwältigt, und sinkt seinem Diener in die Arme, reißt sich aber plötzlich mit Ungeduld los, deutet ihm fortzugehen, und ihn allein zu lassen. Der Bediente zeigt, wie schwer ihm solches fällt, seinem Herrn in diesem Kampfe der Schwermuth sich ihm selbst zu überlassen. Werther von dem edlen Antheil seines redlichen Bedienten gerührt, giebt ihm seine Uhr, und seine Börse mit verstellter Ruhe und Heiterkeit, will aber durchaus allein seyn, um sich vollends zu erholen; der Bediente

geht ab. Werther nimmt nachdenkend die Pistolen, druckt solche mit Innbrunst an sein Herz, sein Auge sagt innere Freude, er lächelt die Pistolen an, weil sie ihm die Hände der Liebe, Lottens Hände dargereicht, geht zu ihrem Bildniß, betrachtet es mit Wehmuth und Entzücken, nimmt die Masche aus der Tasche, deutet dem Gemälde, daß dieses Band noch im Grabe auf seinen Herzen ruhen soll, indem er die Masche im Busen verbirgt.” (bécsi librettó 13-14)

A kiválasztott helyen a szolga alakjában érhető tetten a regénytől való nagyfokú eltérés. A figurára a balett előadásban jóval nagyobb szerep hárul, mint Goethe alkotásában, feltehetően azért, hogy a jeleneten belüli néző fájdalmával (eltekintve a szolga anyagiasságára tett megjegyzésben kifejeződő korszellem-kritikától) megkettőzze az azon kívüliekre gyakorolt hatást. A pisztoly átnyújtása Lotténak a tizenhat oldalas balett-librettóban egy egész oldalt tesz ki, ezzel arányaiban nagyságrendekkel több helyet foglal el mint a regényben. A szolga szerepének szövegszerűen is jóval hosszabb kidolgozása bizonyosan a fokozás, a késleltetés eszköze. Schmalögger a publikum elvárásainak megfelelően emblematikus elemekkel bővítette darabját, eközben mégis tartotta magát a regény adta prefigurációhoz is: az árnyképhez, a születésnapra kapott szalaghoz, Lotte érintéséhez a pisztolyon és a sírbatétel részleteire való utaláshoz. Szintén a publikum elvárásaihoz igazodott Schmalögger akkor, amikor nem csak Werther, hanem Lotte halálát is ábrázolta. Hiszen enélkül a bécsi hagyományban oly erősen jelen lévő – és a magyar tabló kultúrára is hatással lévő (Kovács, 2001. 37) – elíziumi viszontlátás megkomponálása lehetetlen lett volna. Amikor a balett- és a tűzijátékszerzők, vagy a látványosságot nézők a szöveg és a valóság között egyenlőségjelet tesznek, nem cselekednek mást, mint amit hősök Homérosz, az *Ossian*, Klopstock vagy az *Emilia Galotti* olvasása esetében tett. (Marx, 1994. 111-164) Közismert, hogy Werther nem pusztán olvasó, hanem fordító hős is (Horváth G., 2001. 39-44), aki *Ossian*-átültetésével és felolvasásával a lehetséges érzékeny befogadói magatartást irányítja. A regény kevés számú olvasójának, vagy nagy számú nézőjének a legyezők, a *Werther*-öltözet vagy a rézmetszetek iránti érdeklődése hasonló Lotte árnyékképének és szalagjának kézbeviteléhez, az öngyilkosság jelenetében a báli ruha felöltéséhez. Divatjelenséggé vált a regényhős követése és a regényszöveggel való népszerű kulturális és irodalmi szövegszerű¹³⁶ foglalkozás is.

A fő elméleti dilemma az, hogy vajon a populáris kultúrában megjelenő előadások és a tárgyi kultúra adott ábrázolásai valóban fordításnak tekinthetők-e a kultúrákutatás

¹³⁶ Martin Andree szerint száznegyven azon primér hatástörténeti szöveges emlékek (naplóbejegyzés, levélstb.) száma, amelyek a *Werther* szövegének közvetlen kortárs megjelenésére reagálnak. Andree, 2006. 113.

elméletei szerint? Kovács Ákos úgy fogalmaz, hogy a tűzijáték előadások „nem ábrázoltak, hanem *illusztráltak* a darabot [Werther, Toldi, Szent István]”. Mellina kizárólag emblémákból álló, tablószerű tűzijáték-előadására hivatkozik a szerző. (Kovács, 2001. 36, kiem. S-Sz.Á.) Mellina cselekményleírásához képest a Stuwer család és Schmalögger leírásai, librettói a hagyományos barokk emblematikus kultúrának csekélyebb teret engednek, inkább az egyéniesített figurák hangsúlyosak. Elképzelhető, hogy ennek az innovációnak is köszönhető az, hogy a Stuwerek több évtizedig megőrizték szakmai egyeduralmukat a Monarchiában, míg Mellina egyéb előadásairól nem tud a szakirodalom. Az „egyéniesítés” pusztán jelzésértékű, amennyiben a regény kulturális regiszteréhez igazodik, a karakterek továbbra is allegorikusak és jobbra a Hanswurst-komédiák sematikus jellegzetességeit ismétlik. Kovács fogalomhasználatára visszatérve úgy tűnik, hogy a népszerű előadások és a tárgyi kultúra elemei a *Werther* esetében a századfordulón már többnyire nem csupán illusztráltak, hanem ábrázolni kezdték az irodalmi szöveg cselekményét. A „populáris regiszter képei” (Szajbély, 2008. 49) immár egykorú és konkrét irodalmi szöveghelyeket jelenítettek meg. A kritikai kultúrakutatást az etnográfiai elméletek módszertani önreflexiói tették érzékennyé a szimbolikus ábrázolásmódok különbözőségeinek és a kultúra állandóan mozgásban, változásban lévő sokféleségének vizsgálatára. (Hannerz, 2004. 88) Míg az etnográfia az idegen közösségek hétköznapi, szakrális és populáris eseményeinek szöveges leírására és fordítására szakosodott, addig jelen tanulmány forrásszövegei esetében ellentétes irányú kulturális mozgás (*mouvance*) figyelhető meg. Amint az a második és harmadik fejezetben világossá vált, a kultúra performatív aktusaira, a kulturális cselekvés performativitására terelődött az elméletírás figyelme. A leírás módszertanának reflexívvé válásából következően fordult a kultúratudomány érdeklődése „azokra a módokra, ahogyan a kulturális identitás a reprezentáció gyakorlatain keresztül létrejön”. (Simon, 2004. 196)

Ezen a ponton érdemes visszatérni az Assmann-házaspár kulturális emlékezet-modelljeinek eredményeire. Aleida Assmann irodalomtudományi irányból közelítő irodalmi vs. kulturális szöveg elmélete, illetve Jan Assmann történész, az emlékezeti kultúrák szempontjából értekező szóbeliség vs. írásbeliség koncepciója ismertek. Annak ellenére, hogy a „kulturális szöveg”-terminust Aleida Assmann az *irodalmi* szövegek erősen kanonizált csoportjára vonatkoztatja, mégis úgy tűnik, hogy a jelen tanulmányban *kulturális* fordításnak nevezett népszerű előadásokra is alkalmazhatók a modell kritériumai. Az identitás szempontjából („Identitätsbezug”) igazolhatók azon tézisek, miszerint a népszerű előadás nézője mindig egy körülhatárolható közösség, csoportosulás

tagja. Az egyén és a csoport – mint az Jan Assmann kutatásaiból láthatóvá vált – számára formatív és normatív előírásokat jelenít meg a szöveg (vö. „[a]z előkelők világa a regényekben: legitimáció és normaállítás”, Bíró, 2003. 198-206), melyek jelentősége egyrészt abban áll, hogy erősítik az egyénnek a csoporthoz való tartozását (pl. divat-követés), másrészt abban, hogy megőrzik és fenntartják az adott csoport jellegét (pl. szalonkultúra). A formatív és normatív intenciók erősen kanonizáltak, jellemzően vallási, nemzeti vagy széles körben ismert műveltségi elemeket sorakoztatnak fel, mint a tűzijáték allegorikus figurái: a galamb, a szív, az áldozati asztal, a Kirchtagsbaumfeststb. A befogadói magatartásra („Rezeptionsverhalten”) jellemző az elévülhetetlen igazságérvénnyel rendelkező áhítatos és fenntartások nélküli recepció. A népszerű előadás nézője és a tárgyi kultúra használója egyaránt azonosul az ábrázolt történettel (vö. „családi és érzelműs román”, Bíró, 2003. 207). Az innovációs kényszer és a kanonizáltság foka („Innovationsdruck und Kanonisierung”) szempontok alkalmazása rámutat arra, hogy ezen népszerű szövegek nem tartanak igényt jelentős esztétikai innovációra. A kulturális fordítások szövege erősen kanonizált, az eredeti szöveghez mért változtatásaiak valójában szigorú válogatás és cselekmény-rövidítés eredményei. A kulturális fordítás kiostált témaregisztere jellemzően népszerű és közismert. Az idők felettsége szempontjával („Überzeitlichkeit”) kapcsolatban az mondható el, hogy bár a kulturális szöveg jellemzően „zárt horizont előtt áll” (A. Assmann, 1995. 243); ám lévén, hogy a kulturális szövegek is recepció-függőek, elképzelhető az is, hogy az örök érvényűnek hitt témákat, igazságokat megjelenítő szövegek aktualitásukat veszítik. Ez azonban feltehetően lassabban következik be, mint az irodalmi szövegek sikerének fel- és leértékelődése.

A *Werther* népszerű kulturális szövegformáira már nem jellemző egyértelműen az Aleida Assmann-féle kulturális szöveg-modellben tudatosan túlhangsúlyozott kanonizáltság és univerzalitás igény, de még nem jellemző az autonómia és az eredetiség igénye sem, amely a regény irodalmi fordításaiban már érvényre jut. A *Werther* balett- és tűzijáték-előadások tehát az eredetiség igényével ugyan még nem lépnek fel, de már jellemzőik azok az antropológiai tulajdonságok (pl. az érzés és a fantázia), amelyek az autonóm irodalomra és az esztétikai fejtegetésekre nézve sajátlagosak. Stüwer és Schmalögger mesteremberek, néha művésznek szövelik őket, de zseninek sosem. Az általuk művelt kulturális szféra autonómiája, alkotásaik szuverenitása érdektelen számukra, a társadalmi és anyagi siker ellenben nem az. A szórakozásban és a művelődésben a szóbeliség, a képiség és a zene szerepének csökkenésével párhuzamosan a felolvasás és a szöveghallgatás hagyományának megerősödése figyelhető meg, általában véve a populáris

szórakozási-művelődési formák leértékelődése jellemző az 1800-as évek Monarchiájában. A balett- és a tűzijáték-előadások még sikeres – széles társadalmi bázis művelődését befolyásoló – darabok 1800 körül, sőt évtizedekig több nézőt értek el sajátos *Werther*-interpretációikkal, mint az irodalmi fordítások. Az orális tradícióban gyökerező népszerű kultúra válasza¹³⁷ az autonóm művészeti ág kihívásaira nem véletlenül a *Werther* tematika és a regény innovatív műfaja esetében paradigmátikus. Az assmanni, éles határokkal bíró terminusok alkalmazásával mutatható meg az, hogy a jelen tanulmányban kulturális fordításnak nevezett szöveg-típusok átmenetet képeznek a kanonizált, univerzális, emblematikus „kulturális szöveg” és az autonóm, aktuális érvényű, egyediesített „irodalmi szöveg” között. Ezek a kulturális fordítások *passzív* átültetések, vagyis populáris regiszterük „manipulálja” (Sengupta, 2004. 219), „ábrázolja” (Kovács), „közvetíti” (*mediation*, Hannerz, 2004. 81), „reprezentálja” az irodalmi szöveget, a célnyelvi kultúra számára „identitásképző ereje” van (A. Assmann) és divatot teremt (Borchert). Az előbbi felsorolásban megjelent a kultúrakutatás számos fordításelméleti kategóriája, amelyek alkalmazhatóak a jelen helyen kiválasztott szövegtípusokra. Ami azonban bizonyosan nem mondható el a *Werther* populáris és tárgyi ábrázolásairól, s ami passzívvá teszi őket a fordítási teljesítmény szempontjából, az nem más, mint hogy nem reprezentálják és reflektálják az idegenséget és a másságot. Ezen populáris ábrázolások azonban bizonyosan már a kor irodalmi fordításainak, útleírásainak, naplójánakstb. teljesítményeit megelőzően is a vásári látványosságok részeit képezték. Akadnak olyan egyidejű, 1800 körüli műfajok, szórakozási formák, amelyeket antropológiai és kulturális érdeklődés jellemez, amelyek tudatosan a másság és az idegenség közvetítésére, reprezentációjára építettek. Álljon itt néhány a Práter ezen szenzációszámába menő kulturális eseményeiből: az ún. törpe és óriás-, vagy a túlsúlyosak és soványak-kiállítás (pl. „Zwerge”, „Dicke und Dünne”), az ún. exotikus és sérült emberek bemutatója („Rumpfmenschen”, „Damen ohne Unterleib”, „Exoten”, utóbbiakhoz sorolták az indiánokat, a szómáliai bennszülötteket és a szíami ikreket is), a szőremberek tárlata („Haarmenschen”). A panoráma-képek, a távoli városokat és országokat ábrázoló képmutogatók, valamint a planetárium látványossága gondoskodott az ismeretlen tájak iránti kíváncsiság kielégítéséről. S bár a konkrét *Werther* balett- és tűzijátékok valóban nem az idegen és a másság megismertetését szolgálták, más e korban előadott tűzijátékok egyértelműen ennek a célnak voltak alárendelve. (pl. az uralkodói látogatásokra, születésnapokra szervezett látványosságok. ld. Budde/Sievernich, 1987. 8-9)

¹³⁷ A „válasz” a kortárs tudósok, teológusok által megfogalmazott, a szószékről is közvetített morális aggályokra való reakció.

A kulturális fordítások az oralitás kontextusváltásának még a szóbeli, népszerű hagyományban való, feltehetően passzív, de nem öntudatlan reflexiói. Ez támasztják alá Mellina és Stuver tűzijáték-cselekményleírásai és a Schmalögger-féle balett-librettó önreflexiói is:

[Mellina] Annál is szükségesebbnek találtam, hogy a Nagyérdemű Publikumot előadástervem vázlatáról és arról, amit Werther és Lottchen közismert történetéből tűzijátékom során fölhasználtam, illetve amit e műhöz költöttem, részletesen tájékoztassam, mivel a várakozások esetleg eltérhetnek attól, amit előadásomban megvalósítok és bemutatok majd. (ford. Magyar László András. Kovács, 2001. 147)

[Stuver] Bey Bearbeitung dieses gewiß sehr unterhaltlichen, prächtigen, und sehenswürdigen Feuerwerks wiche ich von der allgemein angenommenen Myteologie in so weit ab, als es zur Ausführung der in dem Feuerwerk anzubringenden vorzüglich schöneren Mechanischen Einrichtungen, und auffallend überraschenden Vorstellungen nothwendig war, um ein verehrungswürdigstes Publikum nach meinem Wunsch bestens unterhalten, und mich dadurch dessen fernerer Gnade würdiger zu machen. (Wienbibliothek Sign. C15384)

[Schmalögger] Werthers Geschichte ist die Grundlage des Ballets, der ich, soviel als immer möglich war, getreu geblieben bin. (Schmalögger bécsi librettójából, Gugitz szöveggyűjteményében)

A *Werther* népszerű hagyományában az idegenség és a másság reflektálásának hiánya nem döntően konstitutív tényező. Ulf Hannerz tanulmányának (*Mediation in the global ecumene*, 1993) az egykorú, globális méretű mediális behálózottságra vonatkozó kérdései érdekes módon épp arra a teljesítményre hívják fel a figyelmet, amit az általam kulturális fordításnak nevezett szövegek nyújtottak: „Lennének olyan szimbolikus formák, amelyek a technológiai eszközök segítségével jobban terjednek, mint mások? Lehetséges, hogy a szimbolikus megnyilvánulások reprezentációi [...] különböző elterjedési lehetőségeket foglalnak magukba? Lehetséges, hogy ezek a reprezentációk fordítás és közvetítés nélkül nagyobb közvetlenséget képesek elérni? Illetve, ha szükség van közvetítésre, minek kell azt tartanunk, ha nem nevezhetjük mindig fordításnak?” (Hannerz, 2004. 89)

A jelen negyedik fejezetben tárgyalt szöveg-típusokban a köztesség, a hibrid-létmód a meghatározó, igaz ez akkor is, ha a „harmadik tér” (Bhabha) fluid határai mindig valamihez képest (differencia-fogalom) jelölhetők csak ki. Mindenekelőtt fel kell ismerni, hogy a népszerű kultúra vagy a szépirodalom nem egzakt és állandó entitások. A köztesség valamihez való viszonyulásának a legnyilvánvalóbb és legállandóbb paradigmája a fordítási tevékenység maga – kulturális meghatározottságtól, tér- és időbeli tényezőktől függetlenül. A fordítás-modell antropológiai meghatározottságú univerzalitás-igénye azonban további differenciálásra szorul. Jan Assmann szerint a szöveg rögzített,

megszólítható, újra felvehető mélystruktúra, nem a kulturális szöveg konkrét megjelenése, felszíni struktúrája. Abból kiindulva, hogy a szöveg újrafelvett közlés, amellel foglal állást a szerző, hogy a szöveg ezen újrafelvett közlés ismétlésének és variációjának összessége. (J. Assmann, 1995. 275) Tézise szerint az orális és a literális szöveghagyomány eltérésének lényegi vonásait így elsősorban nem a mediális-technikai rögzítés módjában kell keresni (ami nem jelenti a mediális-megközelítés relevanciájának tagadását), hanem a különböző intézményi környezetbe ágyazott „szó szerinti vagy variáló újrafelvételi mód”-ban. Ez a szemlélet azért bizonyul hasznosnak – amellel, hogy nem vitatja a mediális megközelítések eredményeit –, mert átrendezheti az „irodalom alatti”, az oralitás és a „magas (szép)irodalom”, a literalitás kategóriáit, illetve feltörheti határaikat. Ha ugyanis a variáló újrafelvétel a kulturális fordításokra jellemző, akkor a „szépirodalmi” *Werther*-adaptáció (*Bácsmegyey, Adolf*stb.) is kulturális fordítássá lesz. A szó szerinti ismétlést és az autonómia elvének rögzítését szorgalmazó szövegtípusok, a klasszikus irodalmi áttünetek pedig irodalmi fordításoknak tekinthetők. Az Assmann-házaspár modelljeinek operatív alkalmazása pusztán lehetséges értelmezési keret, ahogyan a kulturális és az irodalmi fordítás újonnan értelmezett fogalmai is azok. A modell lényege ugyanis nem fogalomrendszerének adekvátságában rejlik (vö. Bachmann-Medick és Daniel „puha” kategória-javaslatával), hanem a népszerű kultúra és a szépirodalom elkülönülésének, a szövegek hibriditásának felülgondolására tett „kísérletében”. Jónéhány a szépirodalomhoz és a magas kultúrához tartozó(nak vélt) *Werther*-szövegen szemléltethető a kifejtett elgondolás: Friedrich Nicolai szatírájának (*Freuden des jungen Werthers*, 1775) utolsó fejezete a tűzijáték elíziumi találkozását parodisztikus elemekkel avanszálja evilágivá.¹³⁸ Jules Massenet *Werther* operája (Bécs, 1892) a „társadalomrajzot” szintén „szerelmi történeté” formálja, ez „alakította” a „főhős sorsát”.¹³⁹ Az erősen társadalomkritikus Plenzdorf regény (Ulrich Plenzdorf: *Die neue Leiden des jungen W.* 1973) nagy nevű recenzistái azokat a kérdéseket feszegetik, hogy Edgar halálának vajon „a reménytelen szerelemhez” van-e köze, vagy minek köszönhető Plenzdorf sikere és a DDR-olvasók

¹³⁸ „In wenigen Monaten ward Werthers und Lottens Hochzeit vollzogen. Ihre ganz Tage waren Liebe, warm und heiter wie die Frühlingstage, in denen sie leben. Sie lasen auch noch zusammen Ossians Gedichte, aber nicht Selma's Gesang, oder den traurigen Tod der schönäugigen Dar-Thula, sondern ein wonniglich Minnelied von der Liebe der reizende Colna-Dona, »deren Augen rollende Sterne waren, ihre Arme weiß wie Schaum des Stroms, und deren Brust sich sanft hob, wie eine Welle aus dem ruhigen Meeren.« Nach zehn Monaten war die Geburt eines Sohns, die Losung unaussprechlicher Freude.” Nicolai, 1775. 35-36.

¹³⁹ „A szövegírók, Edouard Blau, Paul Millet és Massenet kiadója, Georges Hartmann jó érzékkel nyúltak a regényhez, átvéve abból a színpadi megjelenítés szempontjából legalkalmasabb eseménysorozatot, ugyanakkor elhagyva azokat az epikus elemeket, amiket az opera műfaji keretei nem bírnak el. A társadalomrajz így még fokozottabban szerelmi történeté formálódik, amely azonban érezteti azt az emberi relációkból összeállt háttérrel, ami a főhős sorsát is meghatározza.” Till, 1985. 210.

regénnyel való azonosulása (pl. Marcel Reich-Ranicki, *Die Zeit*; Wolfram Schütte, *Frankfurter Rundschau* és Rolf Michaelis, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*).¹⁴⁰ Holott a 20. századi irodalomtörténet-írásban (Gundolff, Korff, Koopmann, Lukács, Scherpe, Strich, Trunz, vö. Horváth G., 2001. 39-67) a *Werther* nem szerelmi történetként jelenik meg, a regény érzékeny olvasatát egyik irodalomtörténész sem preferálja.¹⁴¹ A példák sora folytatható.

Exkurzus: A szerző, a cenzor, a kiadó és a „Romanleserey”

A hagyományok továbbélésével, alakulásával párhuzamosan a populáris kultúra és az irodalom egymásmellettségét az intézményi és a kultúrpolitikai környezet is jelentősen befolyásolta. Ezen szegmensek alakulását tekinti át az exkurzus-fejezet, alapvetően a német és a kelet-európai kiadóipar kapcsolataira és Goethe regényének első magyar fordításaira fókuszálva. A Monarchia kormányának kultúrpolitikájában központi szerepet játszott az európai klasszikus művek elbírálásának feladata, s bár a kormány nem tilthatta ki a többiek által ismert műveket, de a szabadabb, felvilágosult eszmék beengedése szöges ellentétben állt az ellenőrzést lehetőleg minden kulturális szegmensre kiterjeszteni akaró kormánypolitikával. Goethe összes műveinek kiadását például az 1809-es bécsi nyomtatásban lehetett először legálisan megvásárolni a Monarchiában, s az egyetlen kapható összkiadás is hamar elfogyott. 1816-ban engedélyt adtak a stuttgarti Cotta kiadónak, hogy az „javított formában” kiadhassa Goethe műveit – igaz nem saját, hanem Strausz Antal bécsi nyomdájában. Ettől eltekintve a *Werther* bécsi újranyomtatását, vagy külföldi kiadásainak

¹⁴⁰ Plenzdorf, 1974. második kiadásban közölt recenziókra hivatkozva.

¹⁴¹ Bár az értekezésben eltekintettem attól, hogy az irodalomtörténet-írás eredményeit a *Werther* vonatkozásában ismertessem – lévén, hogy könyvtárnyi mennyiségű szakirodalomról van szó –, Horváth Géza *Werther*-tanulmányának zsenikonceptiója (mely maga is reflektálja a releváns szakirodalmi eredményeket) esetén kivételt teszek és utalok néhány meglátására az „instruált”, Csetri által „preformált” zseninek nevezett fogalom, a regény-beli művészetábrázolás és az olvasói befogadás kapcsán. 1. tézis: *Werther* Homérosz-olvasmánya és *Ossian*-fordítása között „végleges perspektívaváltás” (Horváth G., 2001. 42) figyelhető meg. Horváth szerint a váltás esztétikai („az északi bárd és pseudo-misztikus hős” világa iránti vonzódás szembeállítása a „naív-boldog, misztikus-idealizált déli világ”-gal. uo.) és strukturális (a Lotte iránti szerelem analógiája, 43). A váltás meglátásom szerint azáltal is igazolható, hogy a pusztas olvasás/befogadás helyére az aktív fordítás/felolvasás, szöveg munka lép. 2. tézis: *Werther* koncepciója szerint a zseni „az egész, az egységes, az osztatlan, a teremtő, és eszmeként a még meg nem teremtet” (54). *Werther* tragédiája pedig éppen abban fogható meg, hogy „ő nem zseni, hanem pusztán fantazta, a zseni megszállottja”, aki bár tud a zseni „teremtő ereje”-ről, de elérni azt nem tudja, hiába is keresi „a természetben, a művészetben és a szerelemben”. (54) Ezt egészíti ki Bernáth Árpád meglátása a *Werther* (értékesebb) beszélő névre vonatkozóan, amely nem szuperlatívusz, vagyis nem „werteste”, hanem középfokú, közepes. (uo. 55 és Bernáth, 1996). A Sturm und Drang „ideális zseni”-je „rendelkezik a teremtés, az önmegteremtés képességével és az a teremtés mintájára az egészt osztatlan egységben képes újratерemteni”. (59) Horváth azon kevesek egyike, aki azt hangsúlyozza, hogy az „ideális zseni” „a művészet által, de a regényben mindenek előtt a szerelem segítségével próbálnak meg [a regény hősök] a megszokottság szűk köréből kitörni”. (59, kiem. S-Sz.A.) Ezzel pedig valójában azt a diszkrepanciát hidalja át a szerző, amely a regény befogadása és a 20. századi irodalomtörténet-írás között permanens fennállt.

Monarchián belüli terjesztését a regény első megjelenésétől kezdve tiltották, „így védve meg a bécsi nyomdaipar anyagi és az alattvalók erkölcsi érdekeit”. (Sashegyi, 1938. 46) Az általános tiltásnak jellemzően három oka lehetett: a könyv erkölcskárosító volt, illetve veszélyes nézeteket tartalmazott az államra, vagy az egyházra. Ez a szempontrendszer akkor is érvényben volt, amikor kezdetben az egyházi, majd a rendőri cenzúra (Mária Terézia korában) és végül II. József uralkodásának enyhülő cenzúrarendszere hozta meg a regény feletti döntést. A józsefi idők után II. Lipót és I. Ferenc császár uralkodása alatt ismét megnövekedett a cenzúra szigora. „Az 1791 előtt megjelent és engedélyezett könyvekből több mint 2500-at tiltottak le. A század végére minden gyanú a regényre terelődött.” (Granasztói, 2007. 658-662) A regénynek, ennek az új, az arisztotelészi rendszerből hiányzó műfajnak egyszerre kellett olvasókat szereznie, legitimálnia magát és túlélni a cenzúra hivatalnokainak tiltásait, akik az erkölcsre különösen veszélyes, pusztán szórakoztató és nem morálisan nevelő műfajnak tartották. A „jó regény kritériuma” mindig az erkölcsnemesítő és a tanító szándék volt. (Szajbély, 1982. 9 és 2001. 185)

A központi cenzúrendeletek mellett a könyvipar adottságai is nagyban befolyásolták a regény-kultúra alakulását. A könyvkereskedők magyar könyveket szinte sosem nyomtattak ki és terjesztettek, csak akkor, ha abból világosan hasznot remélhettek. Ha az író maga nem tudott a kiadásra támogatókat szerezni, regénye kéziratban maradt: „mint Bölöni Farkas Werther- és Corinna-fordítása, vagy pedig praenumeránsokkal s íróbarátai támogatásával igyekezett a példányoknak 'lábat csinálni', amint Kazinczy tette Bácsmegyejének megjelenésekor.” (György, 1941. 36) Az a társadalmi réteg, amely a könyvek vásárlását megengedhette magának, könyvtárát elsődlegesen francia- és németnyelvű klasszikusok beszerzésével gyarapította. A század első évtizedeiben még alig volt pár könyvkereskedés, ha valaki könyvet akart venni, azt megrendelhetette vagy a helyi könyvkötőnél juthatott hozzá. Nemcsak az általában magyarul írók és olvasók voltak kevesen, a könyvkereskedői hálózat is fejletlen volt. A német könyvkereskedésre jellemző kezdeti cserekereskedelem („Tauschhandel”) és a könyvvisszaváltás-intézménye hamar megrendült, s a Lipcséből kiinduló ún. nettó-kereskedelem („Nettohandel”) kialakulásához vezetett. A megvásárolt könyvekért készpénzzel kellett fizetni a kereskedőknek a vásárokon, lemondva ezzel az addigi visszaváltás jogáról. A természetbeniről a pénzgazdálkodásra való áttérés a könyvpiacon több szempontú átrendeződést vont maga után. Kelet-európai szempontból különösen lényeges, hogy a változás piacserkentőként

hatott, így Lipcse¹⁴² kedvezőbb honoráriumot tudott szerzőinek és háttériparának biztosítani mint Frankfurt, és a logisztikai hálózat is szervezettebbé vált az elérhető könyvek katalógusai, a retroperspektív bibliográfiák és szakmai névsorok nyomtatása által. A könyvpiac pénzforgalma személytelenné tette és felosztotta a kereskedői kapcsolatrendszert, utóbbi nyomán szétvált a kiadó és a terjesztő funkciója, létrehozva a kelet-európai piacokra jellemző szortiment-kereskedést. („Sortimenthandel”, Wittmann, 1982. 95)

Eleinte a főnemesi, nemesi réteg részesült az olvasás kulturális javaiból, idővel a polgári olvasóköri és az oktatás színterei bővítették ezt a kört. Ami a regényeket illeti, Nyugat-Európához hasonlóan magyar nyelvterületen is elsőként francia és német nyelven olvastak, ezt követték a magyar átdolgozások, a fordítások és a magyar nyelvű alkotások. Német területen 1774 és 1778 között megjelent 283 regény közül több mint a fele vagy fordítás vagy németesítés volt. (Wittmann, 1982. 110) Számba véve a magyar területeken egyáltalában rendelkezésre álló (tehát nemcsak az itt nyomtatott) regényeket, ez az arány még nagyobb, „körülbelül 300 darabot kitevő román-készletből” 210 német, 26 francia, 5 angol és 13 latin nyelvű volt – nem is említve ezeken túl az olasz, a cseh vagy a görög mintán alapulóakat. (György, 1941. 91-92) A francia forradalomra hivatkozva szokás az olvasás forradalmának analógiájáról („Leserevolution”) beszélni, a fogalom jelentése a lipcsei és frankfurti könyvvásárok kiállítási katalógusai alapján könnyen belátható: 1800-ban például összesen 4000 új műcím bukkant fel német területen, ami a történelmi eseményeket és a könyvkiadás háttériparának (papírttermelés, nyomdászat stb.) fejletlenségét tekintve valóban „forradalom”-nak számít, legalábbis az új címek robbanásszerű növekedéséről árulkodik. Ebben az átrendeződésben központi szerepet kapott a regény műfaja: „So lange die Welt stehet, sind keine Erscheinungen so merkwürdig gewesen als in Deutschland die Romanleserey, und in Frankreich die Revolution. Diese zwey Extreme sind ziemlich zugleich miteinander großgewachsen.” – hangsúlyozza J. G. Heinzmann 1795-ben. (vö. Wittmann, 1982. 86) A „Romanleserey” (regényolvasásgatás) nyomán elszabaduló, burjánzó kereskedelembe a cenzúra éberségén túl hiányoztak még az egyéb piaci kontrollinstanciák is, vagyis az olyan intézményi feltételek, amelyek hosszútávon elengedhetetlenek egy valóban jól működő könyvpiacra,

¹⁴² Lipcse központi szerepéről a könyvkereskedelemben vö. „[...] a német kultúra hatása túllép Németország egyébként is csak teoretikusan felrajzolható határain. A 18. század második felétől kezdődően a skandináv könyvkiadás szakmai nyelve a német; Lipcse pedig nemcsak a német könyvesek, hanem a közép- és kelet-európai könyvárusok találkozóhelyévé női ki magát (elvétve még néhány francia és angol szakmabeli is felbukkan).” Barbier/Lavenier, 2004. 52. (ford. Balázs Péter)

így a szerzők jogi védelme a kalózkiadásokkal vagy a jogtalan újrakiadásokkal szemben.¹⁴³ „Az olvasás forradalmának problematikája elválaszthatatlan a könyvpiac megszerveződésének kérdésétől, s hosszú távon a nemzet létrejöttének körülményeire is befolyással lesz. A német példa ékesen illusztrálja a nyomtatott médiumok központi szerepét: a nyomtatványok a gazdasági [...], a kulturális [...] és a politikai összefüggések metszéspontjában helyezkednek el.” (Barbier/Lavenier, 2004. 52)

A Monarchia többnemzetiségű kultúrája és politikailag központosított hatalma volt az a másik tényező a német könyvpiari mozgások mellett, amely a legnagyobb hatással volt az egykorú magyar változásokra. A könyvkiadás megszervezése és irányítása a császári udvarból kiinduló, központosító államban még bonyolultabb feladat volt, mint a szétagolt német birodalomban: ennek legfőbb okát „az egymástól elütő vallású, nyelvű (néha különböző írású) nemzetiségek nagy száma” adta. (Barbier/Lavenier, 2004. 53) A probléma megoldását a szintén központosított kiadóipar térhódítása jelentette, amely értelemszerűen a bécsi udvar merkantilista pénz- és kultúrpolitikájában gyökerezett és amely köztudottan messzemenőig támogatta a kalózkiadók (köztük például Trattner¹⁴⁴) tevékenységét. De ezen megoldás húzódik meg azon nehézségek hátterében is, amelyek a piac változása nyomán az eredeti munkákkal kereskedőket sújtották: magas és azonnal kifizetendő könyvárak, a korábbiakhoz képest jóval magasabb üzleti költségek, amiket a központi lipcei helyszíntől való távolság, a kelet-európai rossz közlekedési hálózat, a bonyolult pénzváltási rendszer nyomán keletkező magas veszteségek, az úti-, szállás-, vásári és helybérleti költségek – ezek vetettek gátat a német területekről való könyvterjesztésnek mindaddig, amíg a könyvek ára jelentősen nem csökkent. Példának okáért Bécs és Nagyszében között havonta csak egyszer közlekedett a postakocsi, így nem nehéz elképzelni, hogy Lipcse és Nagyszében között meddig tarthatott a könyv útja; mindez nemcsak drágává, hanem lassúvá is tette a terjesztést. Végeredményben az utolsó és leghathatósabb érv az, hogy a kalóznymat kedvezőbb árával nehéz volt felvenni a versenyt. Mindez minőségi romláshoz vezetett az eredeti munkák esetében és világos az is,

¹⁴³ A jogosulatlan, a szerző által nem engedélyezett újrakiadás („Nachdruck”) és a kalózkiadás („Raubdruck”) fogalmát érdemes megkülönböztetni: az elsőnél gyakorlatilag csak a szerző, a másodikonál mind a szerző, mind a szerző hivatalos kiadója károsult a könyv újrakiadása során, hiszen a licenszek és a honoráriumok kifizetése ez esetben rendre elmaradt. Angliában már 1710-ben létezett a szerzői jog intézményrendszere, német nyelvterületen először Cotta kiadó kapta meg a védelmet Goethe műveinek összkiadásához (*Ausgabe letzter Hand*, 1827-42).

¹⁴⁴ Vö. „Trattner Mária Terézia hivatalos támogatásával indítja el a szisztematikus könyvhamisítás programját: 1775-től kezdve csak és kizárólag a hazai kiadások hamisítása tiltott Ausztriában, ennek következtében az ország a német kiadványok rovására elkövetett kalózkodás szentélyévé válik.” Barbier/Lavenier, 2004. 53.

hogyan az irodalmi piacon a kalózkidadás jelentős károkat okozott mind a kiadó, mind a szerző számára. A befogadó szempontjából azonban előnyös volt ez a kiadási gyakorlat, amennyiben többek számára is lehetővé tette a különböző kiadványokhoz való hozzájutást a helyben készült és ezáltal olcsóbb nyomtatványokkal. Mindez nemcsak német-magyar viszonylatban eredményezett változást, hanem a birodalmon belül is ösztönözte az olvasáskészség javulását, az olvasói kultúra fejlődését és az iskolai könyvkidadás megalakulását.¹⁴⁵ A kalózkidadások kedvezőbb árai mellett a bécsi nyomdászoknál nyomtatott könyveknek lényegesen rövidebb utat kellett megtennie, mint a Lipcséből érkezett áruknak. Ennek fontos következménye, hogy olyan területek is megnyíltak, amelyekkel addig egy könyvterjesztő sem foglalkozott stratégiaiilag. A bécsi Trattner és a karlsruhei Schmieder voltak 1800 körül a kalózkidadás „fejedelmei”: ők főként sorozataikkal próbálták kielégíteni a tudományos és a szórakozásra vágyó keleti közönség igényeit. Elég egy pillantást vetni Trattner hálózatára és látható lesz, milyen új területekre jutott el a kiadó, könyvkereskedései voltak Brnóban, Grazban, Innsbruckban, Linzben, Pesten, Prágában, Varsóban, Görlitzben, Olmützben, de Nagyszombatban is, ezen kívül terjesztői kapcsolatban állt könyvkereskedőkkel, nyomdászokkal és könyvkötőkkel Lembergben, Sopronban, Győrben, Celjében, Budweisban és Temesváron is. (Wittmann, 1982. 74 és 103) Hálózatának működését, az információ áramlását a magyar tudósok leveleiből is jól ismert újkönyves katalógusok és folyóiratok hirdetései biztosították. A kiadóipar sokszínűsége mellett ösztönzőleg hatott még a nyugati olvasmányok terjedésére az előbb hivatkozott folyóirat-kultúra erősödése is. A hirdetések mellett ugyanis megfigyelhető, ha valamely regény részletekben folyóiratban jelent meg, jóval hamarabb eljuthatott az olvasókhoz mint könyv alakban. Részben ez az oka annak is, hogy a Goethe hírnevét megalapozó művek, a *Götz* és a *Werther* az egyéb európai példákkal összevetve viszonylag későn értek el magyar nyelvterületre. (Császár, 1974. 107) Trattner és Schmieder hálózatának célközönségét nem csak a nemesek képezték, hanem a papok, a tanárok, az orvosok, az ügyvédek és a művelt hivatalnokok – azok tehát, akik a lakosság tíz-húsz százalékát kitevő olvasói réteg kismemesi vagy polgári tagjai voltak. Épp ezek a

¹⁴⁵ Vö. „A könyvkereskedelem és a könyvhamisítás nemcsak Bécsben és Prágában, hanem Brnóban és Pozsonyban is töretlenül fejlődik. A kormányzat ugyanakkor komoly figyelmet fordít az iskolahálózat és az iskolai könyvkidadás kifejlesztésére, kihirdeti a legszélesebb sajtószabadságot (1781-ben), valamint biztosítja a szabad nyomdaalapítás jogát. Az erőfeszítések rövid időn belül kézzelfogható eredményekkel járnak: 1750 és 1800 között Bécs a német városok könyvkidadási sorrendjében a negyvenharmadikról a harmadik helyre jön fel, a mérsékelt árú osztrák könyvek száma gyors ütemben növekszik, a könyvexportból származó bevételek az 1773-as 135 ezer tallérról 1793-ra 3 millió 260 ezer tallérra ugarnak. A nyugati kulturális modell Kelet-, illetve Délkelet-Európára irányuló hatásának első számú közvetítőjeként a császárváros lép fel: ez nem véletlen, hiszen a birodalom fővárosában szerb és román, sőt újjörög nyelven is nyomtatnak.” Barbier/Lavenier, 2004. 53.

személyek voltak azok is, akik gyakran kölcsönkönyvtárakat vagy olvasói köröket szerveztek (mint Bölöni Farkas Sándor is Kolozsváron az 1820-30-as években). Ezeken a helyeken nemcsak eredeti műveket, hanem saját szerzeményeiket, fordításait is cserélgették az olvasók, „az értelmiségiek egy új kategóriája bukkan fel: olyan felvilágosult nemesekről, tudósokról, kutatókról és professzorokról van szó, akik élénk érdeklődést tanúsítanak a nemzeti nyelvek, irodalmak és kultúrák fejlődése iránt.” (Barbier/Lavenier, 2004. 54) Ezek a spontán szerveződések óriási szerepet játszottak az ún. „polgári emancipáció” útján: Nagyszebenben 1784-ben két olvasói társaság is működött, könyvállományuk meglepően széles spektrumon mozgott és nagyszámú volt. (Wittmann, 1982. 109)

A fentebb vázolt könyvpiaci hagyomány- és hatástörténet több lényeges ponton kapcsolódik Bölöni 1818-as kolozsvári *Werther*-fordításához. Az 1774-ben megjelent német regény 1785-ig kilencezer példányban jelent meg, a tizenegy kiadásból csak kettő volt eredeti (feltehetően autorizált), a többi különböző kalózkiadás volt. (Füssel, 1999. 105) A kalózkiadások leghírhedtebbike kétségkívül a berlini Himburg-féle 1775-ös kiadás, amelynek kiadója nyelvileg erősen átalakította, a helyi nyelvjáráshoz szabta azt, ezenkívül pedig jónéhány nyomdai hibával tarkította a szöveget. Amikor Goethe 1782-ben regényét át akarta dolgozni, nem találta az első lipcsei Weygand-féle kiadást, ezért a berlini Himburgéhoz nyúlt. 1786-ig egy himburgi példány szövegén dolgozott, két epizóddal egészítette ki a regényt, legjelentősebb változtatásai az ún. paraszt fiú-jelenet („Bauernbursche-Episode”) betoldása és a kiadó szerepének mérséklése. Az 1787-es kiadás képezi a legtöbb magyar fordítás alapját is. A regény megjelenése nemcsak a Monarchiában, hanem német nyelvterületeken is felháborodást váltott ki. Fontos azonban megjegyezni, hogy a cenzúra csupán Bécsben sújtotta Goethe munkáját – nem túl nagy sikerrel itt sem, mindenesetre 1786-ig, II. József uralkodásáig indexen maradt a mű. (Sashegyi, 1938. 395) A tiltással egyetlen dolgot értek el például Szászországban, az újabb és újabb kalózkiadások megjelenését – ennek köszönhető a karlsruhei Christian Gottlieb Schmieder *Werther*-kiadása (1778) is, amelyből Bölöni Farkas Sándor és Kissolymosi Simó Károly az első magyar *Werther*-fordításokat (1817-18) készítette Kolozsváron.

Érdemes figyelni ugyanakkor arra is, hogy mennyire magától értetődő volt a sikerszerző Goethe számára az, hogy regénye második változatát a himburgi kalózkiadásból alakítsa ki. A szerző szerint a könyvnyomtatás művészetének („Buchdruckerkunst”) történetében a kezdettől fogva adottak voltak a különböző kontroll instanciák: a cenzúra sújtó rendelkezései, az illegális kiadások, a szerző jogának

megegyezésére irányuló törekvések, vagy a véleménykorlátozás egyéb történeti formái. Goethe maga is dolgozott egy cenzúrarendeleti tervezeten alig pár évvel *Werther* regényének letiltását követően. A tervezetben ez a cenzúra intézményét általában tárgyaló szövegrészlet olvasható:

Seit eh und je, solange es eine Buchdruckerkunst gäbe, gäbe es und würde es auch in Zukunft geben einen Konflikt zwischen Autoren, die unbedingte Preßfreiheit fordern (die Freiheit für die Publikation von Büchern ist sicher damit einbeschlossen) [...]. Die Schriftsteller hätten danach gestrebt, ihm angemessenes Recht (auf Freiheit) immer weiter auszudehnen, die Gouvernements hätten aus Gegenwehr diese Rechte immer stärker einzuschränken versucht. Daher sei eine gesetzliche Regelung dieser Antagonismen nötig. Für Weimar sollte folgendes gelten: Man mache den beiden bestehenden Druckereien zur Auflage, kein Manuskript zu drucken, das nicht von drei in fürstlichen Diensten stehenden Personen unterzeichnet sei. Wenn ein einheimischer Gelehrter zu zensieren sei, so könne er als einer der drei Zensoren gelten, dann werde die ganze Beratung eine freundschaftliche Angelegenheit. (Füssel, 1999. 12)

Az az „antagonizmus”, amellyel Goethe saját korának kiadói iparát jellemzi, ugyanolyan ellentétes irányú érdekek és hagyományrendszerek összhangzó játéka által aktuális arculatot nyerő intézményrendszer takar, mint amilyen ellentétes tendenciákat lényegében ötvözni tudtak az 1800 körüli kulturális és a művelődés intézmények hibrid műfajai is: akár az orális népszerű kultúra, akár az írott szépirodalom részeként.

5. A *Werther* első magyar fordításai

Az auratikus (Benjamin) vagy kulturális (A. Assmann) szövegekkel szemben elkülöníthetőek az autonóm vagy irodalmi szövegek. E különválasztásnak egyrészt diszciplínatörténeti okai vannak (az irodalom autonóm művészeti ággá válásának körülményei), másrészt a dichotomikus (Daniel) vagy aszimmetrikus rendszerfogalmakban való gondolkodásmódra (Koselleck) vezethető vissza. A művészeti ágak ezen megkülönböztetése nem jelenti azt, hogy a két felfogási mód és forma közötti határ egzakt és rögzített. Az eltérés valójában *nem* a szövegcsoporthoz, hanem *kizárólag* azonos szövegek eltérő hozzáférési módjában artikulálódik, ugyanaz a mű – pl. Nicolai *Werthere* – olvasható kulturális fordításként és irodalmi szöveggé is. Ennél fogva célszerűnek tűnik egy olyan megoldási kísérlet kidolgozása, amely az adott szöveg/szövegcsoporthoz hozzáférési módját nem veszi egyértelműnek, hanem problematizálja azt, majd pedig egy kidolgozott, opcionális módszertant alkalmazva elemzi a kiválasztott szövegeket. Ebben a rendszerben az irodalmi fordítás-kategóriának akkor indokolt a használata, ha az adott szöveghez az identitás, a befogadói magatartás, az innováció és a kanonizáltság, illetve az időtlenség tekintetében (A. Assmann, 1995. 241-243) jellemzően eltérő jegyeket lehet társítani, az előző fejezetben vázolt kulturális fordításokhoz hasonlóan. Az irodalmi szöveg olvasója – szemben a kulturális szöveg befogadójával – autonóm szubjektumként tűnik fel, aki képes különbséget tenni olvasmány- és életélményei között, képes felismerni és fenntartani az esztétikai távolságot a műtől. Ezen privát olvasó kontúrja mögött felsejlik annak a professzionális olvasónak képe, akinek az a feladata, hogy hermeneutaként átvilágítsa az írás irodalomtörténeti helyét, mégpedig leginkább a műfajok és a szellemi irányzatok vizsgálata által. Az „átvilágítás” minden esetben részleges, az adott hozzáférési mód függvénye. Mindez fordítások esetében azt jelentheti, hogy szövegátültetéséhez a fordító-szerző immár professzionális eszközöket vesz igénybe (irodalomtörténetet, lexikonokat, szótárakatstb.) és reflektál tevékenységére, környezetének esztétikai, fordításelméleti, nyelvelméleti belátásaira. A professzionális fordító nem pusztán olvassa a fordítás textusát, hanem értelmezi is azt. A fordítói teljesítmény innovatív potenciállal rendelkezik, képes túlhaladni bizonyos hagyományos, adott szöveges (stilisztikai, retorikai, szókészleti) szinteket, ami által nem csupán a figyelem permanens átrendeződését célozza meg, hanem az észlelés konvencióit is átírhatja. Az innovatív irodalmi fordítás számára adott a lehetőség, hogy radikális gyorsasággal perifériára szorítson már meglévő hasonló

szövegeket, hogy bizonyos vélt hiányokat betöltsön a célnyelvi kultúrában, irodalomban. A fordítók leginkább akkor jelentkeznek hathatósan innovatív szövegekkel, amikor a történelemben korszakok váltják egymást, törések, új áramlatok jelentkeznek, amikor a divat változik, amikor horizont-eltolódás figyelhető meg. De fenn kell tartani annak a lehetőségét, hogy ezek a korszakváltások úgyszintén valamihez képest rögzítettek, így nyitottak kell maradjanak arra az elképzelésre, hogy folyamatosan regisztrálhatók átrendeződések. A váltásnak vagy a törésnek stilisztikai, nyelvészetistb. jeleit a szöveg regisztrálja: A *Werther* esetében elvárás szerint az érzékenység fogalmainak magyar megfelelői, az ún. nyelvújítási törekvések neológ kifejezései, tovább új grammatikai struktúrák (például germán mintájú szintaktikai megoldások, tükörfordítások) és poétikai formák (érzékeny levélregény) jelezhetik a kiprovokált innovációkat. Ezen elképzelések *tendenciák* leírásai, nem az irányultságoknak való maradéktalan megfelelés igazolása a cél sem a kulturálisnak, sem az irodalminak mondott fordítások esetén.

Jóllehet az írásbeli és a szóbeli szöveghagyomány eltérésének lényegi különbsége jelen esetben döntően nem a mediális-technikai rögzítés módjában rejlik, ez mégsem jelenti azt, hogy a mediális váltás következményeinek feltárása ne vezethetne fontos eredményekhez. Épp ellenkezőleg: épp ezáltal válhatnak felismerhetővé például azok a lényegi retorikai-poétikai változások, melyeket az episztola kéziratok műfajának nyomtatott műfajjává történő alakulása eredményezett. (vö. Labádi, 2008. 105ff) A mediális rögzítés egyértelmű hozzárendelése az „irodalom alatti” és a „magas irodalom” (Stoll) kategóriáihoz azonban egy olyan megközelítési mód, amely nagyban kifogásolható. Ez a felfogás kizárná azt, hogy a korai *Werther*-fordítások sorába Kissolyosi Simó Károly 1823-ban nyomtatásban megjelent fordítása mellett összehasonlítható és hatástörténeti elemzésre kerüljön Kazinczy Ferenc részleges *Werther*-fordítása, Bölöni Farkas Sándor kéziratban teljes átültetése, Kölcsey Antónia naplójába lejegyzett töredékes fordítása vagy a regény kulturális fordításai. A literális társadalmak kialakulását gyakran kötik össze a társadalom vékony elit rétegének kiválásával az illiterális tömegből és ez a meglátás nehezen vitatható. De ez az elképzelés elfedi a kulturális szövegek szóbeli áthagyományozásának esetéből adódó tanulságokat, ahogyan a népszerű vs. irodalmi és a szóbeli vs. írásbeli kultúra fogalmi általi egyenműsítés és ezek egyértelmű egymáshoz rendelése is elfedi a szövegek alapvetően hibrid létmódját. Még a legelítettebb írott kultúrák esetében is megmarad a társadalom egészét tekintve a lejegyzők azon aránya, ami az írás nélküli társadalmakban a „emlékezet-specialisták” („Gedächtnisspezialisten”) és a gyakorlatlan emlékezetűek arányának felel meg. (J. Assmann, 1995. 274) A legmagasabb

szépirodalom sem mentes a kulturális környezet és hagyomány lenyomataitól. Az irodalom „kiválása” nem más, mint a 19-20. századi irodalomtörténet-írás egyik meghatározó utópiája; ha beszélhetnénk is vegytiszta irodalomról, az akkor is felszámolná önmagát, mivel eltűnne belőle a kultúrantropológiai viszonyulásmód. Az irodalom „kiválása”-koncepció pusztán mint *tendencia* értékelhető. Azt érdemes felismerni, hogy nem a rögzítés mnemotechnikája, hanem a prezentáció, a performativitás rituális rendje az, ami valóban jelentős különbséget mutat a kulturális és irodalmi fordítások hagyományban. Ezért a hangsúly első sorban nem a külsődleges formai jegyekre helyeződik, hanem a kulturális gyakorlatban jelentéssé váló, pragma-szemantikai (Turk) mély struktúrára és az intézményi formákban leírható kommunikációs helyzetek láncolatára (J. Assmann). Az a funkció (Turk) amelyet a szöveg az elsődleges kontextusban betölt, és az a diskurzus (Mueller-Vollemer) amelybe a fordított szöveg belehelyezkedik, kerül a pragma-szemantikai értelmezés központjába. Ezeknek szentel figyelmet a *Werther*-fordítások kapcsán jelen tanulmány ötödik fejezete, melyben a módszertani elvek alkalmazását nagy számú filológiai felismerés támogatja, mégpedig abból adódóan, hogy az irodalomtörténet-írásban marginalizált irodalmi fordításokat jelenít meg. A filológiai eredmények bemutatást megelőzendő a bevezetőben említett fordításokra vonatkozó kiadáselméleti paradigmaváltás jellemzése következik.

Exkurzus: A fordítás a kritikai kiadás tárgyaként

Az edíció elméleti tudományának viszonylag új területe a fordítási munkák kiadásakor felmerülő speciális kihívások vizsgálata. Ezen kutatásokkal kapcsolatban német nyelvterületen az áttörést a 2000. év jelentette, ekkor rendezte meg a Német Textológiai Bizottság (Arbeitsgemeinschaft für germanistische Edition) az *Edition und Übersetzung. Zur wissenschaftlichen Dokumentation des interkulturellen Transfers* (Kiadás és fordítás. Az kultúrák közötti transzfer tudományos dokumentálásához) című konferenciáját Németországban.¹⁴⁶ A több mint tíz éve tartó diskurzusban a textológiai problémák mellett fordításelméleti és a kultúrák közötti transzfernek a kérdései kaptak döntő szerepet. A fordított szöveg kritikái szempontjából az itt említett tudomány- és tárgyterületek valamelyest új megvilágításba kerülnek. A kultúrák közötti transzfer jelenségének vizsgálata ebben a diskurzusban jellemzően a fordításokra korlátozódik, s az itt elért eredményeket ütközteti a kultúratudomány rokon ágainak elképzeléseivel. Az említett

¹⁴⁶ Bodo/Woesler, 2002. Vö. *editio* Jg. 14. és 15. 2000., 2001

transzfer esetében a fordításokra, mint egy normatív és formatív kulturális program (J. Assmann, 1995) reprodukálásának és közvetítésének eszközére és tárgyára tekintenek. Így Bölöni fordításának szempontjából nem érdektelenek azok a megfontolások, melyek a 18. és 19. századi központi helyen álló irodalmi, nyelvapolási és fordítói viták alapján körvonalazódó, korunkban kultúratudományi nézőpontból újra felvetett problématerületek vizsgálatából adódnak. Ezek olyan fogalmak alapján kibontakozó vitákban mutatkoznak meg, mint külföldi klasszikusok „integrációja és kirekesztése”, vagy klasszikusok „újra-felfedezése” és „kanonizálása” korábbi edíciós és fordítói (elő-)teljesítmények nyomán. (Turk, 2002. 5-20) Olyan problémás textológiai területek kerülnek továbbá újraértelmezésre, mint az emendáció és az autentikusság. Egy történeti fordított szöveg kritikai kiadásának előkészítésekor a fordítás kiinduló szövege, a bevont irodalmi művek (szorosan vett intertextuális vonatkozások) és a segédirodalmak összegyűjtése válik központi problémává. (Zeller, 1971. 45-90) Míg egy eredeti munka kiadásának előkészítésekor a szöveges minták kérdése nem bír olyan elsődleges hangsúllyal a tartalmi kommentárookban, addig a fordítási teljesítmény megítélése és kiadása esetében alapvető információkat szolgáltat. Mindez természetesen nem feltételez másfajta szöveggondozási eljárást, mint egy (történeti-)kritikai, genetikus vagy elektronikus illetve hálózati kiadás, a lefektetett textológiai szabályok továbbra is érvényesek. (Scheibe, 1971. 1-44) A fordítások kritikai kiadásának gyakorlata tulajdonképpen a klasszikus textológiai súlypontok enyhe átértelmezését eredményezi. Ezt a belátást kiegészítendő néhány technikai, a fordított szövegekre nézve releváns szöveggondozási forma foglalkoztatja a kutatókat: a kétnyelvű edíciók és az ún. párhuzamos kiadások módszere, valamint a kiindulási szöveg rekonstrukciójának, illetve az eredeti munka elérhetősége biztosításának és közzétételének módja. Alapvető tézis, hogy a legújabb irodalom- és kultúratörténeti kutatások nélkülözhetetlen segédeszközeivé lépnek elő a kétnyelvű kritikai kiadások (Vonhoff, 2002. 435-445) és az ún. párhuzamos kommentált kiadások (vö. Goethe, 2006). Az eredeti munka közzétételét illetően a kutatók arra a megegyezésre jutottak, hogy a fordítást a szöveggondozó ideális esetben vagy a filológiai igazolt kiinduló szöveggel együtt közli kiadásában, vagy más módon biztosítja a szöveg elérhetőségét, például egy megadott könyvtárban vagy kutatóhelyen. (Woesler, 2002. 31-42)

Három esetet különböztet meg a kiadáselmélet fordítások estében: a szerző, mint a fordítások olvasója (ismeretének, tudásának forrása ered a fordításokból); a szerző, mint maga is fordító (ez esetben feltételezzük, hogy a szerző irodalmi munkássággal bír, és emellett fordítói tevékenységet is végez); és végül a szerző, mint művei fordítására

megbízást adó személy, mintegy megrendelő. Ez utóbbi szempont akkor releváns, ha az elkészült fordítást a szerző autorizálja, valamint ha ennek hatása még a szerző életében, munkásságának hazai, illetve nemzetközi megítélésében jelentkezik. Textológiai tudományos igényű kiadások szempontjából nem játszanak szerepet a szerző műveinek halála után megjelent fordításai. (Woesler, 2002. 31) Kiegészítésül megemlítendő, hogy a 'szerző, mint fordító'-fordulat tudatosan rekeszt ki a vizsgálat köréből bizonyos eseteket: mint a nem-szerző illetve az ún. megélhetési fordítókét („Brotübersetzer”), amit értelemszerűen az is indokol, hogy (történeti-) kritikai kiadásról eredeti szerzők esetében beszélhetünk, s csak ezeken belül képeznek elkülönült, ám a kiadásokba egyre inkább teret és jelentőséget kapó szövegcsoporthoz a szerzők fordításai. (Scheibe, 1971. 8-9) Elméletben kizárható az olyan eset is, amikor egy, az irodalmi intézményrendszertől független ember lefordít egy idegen nyelvű irodalmi munkát, anélkül, hogy bármilyen egyéb saját (szép)irodalmi alkotást hozna létre. Vannak természetesen ilyen 18-19. századi esetek, ezek túlnyomó többségében azonban inkább arról van szó, hogy hagyatékuk elveszett vagy jelenleg nem hozzáférhető; az egyetlen, amit bírunk tőlük, az egy kiadott fordítás többségében elérhetetlen kézirattal. Erre példa Kissolyosi Simó Károly *Werther*-fordítása, szöveggondozási nehézségeiről a későbbiekben szó lesz. Ez nem jelenti automatikusan azt, hogy a fordítóknak ne lettek volna saját irodalmi kísérleteik – amelyek fordítási tevékenységüket megelőzték –, mégha ezek jelenleg nem is maradtak fenn, vagy ha pillanatnyi tudásunk szerint nem elérhetőek. Bölöni Farkas Sándor esetében a második, tehát a szerző, mint fordító témakör érdemel figyelmet. Az ismertetésre kerülő absztrakt elméleti keretek csupán annyiban érdekesek, amennyiben hozzásegítenek a fordítás konkrét körülményeinek rekonstruálásához, és az így kapott eredményeket az adott fordítás kritikai kiadásának kommentárjában is fel lehet használni. (Woesler, 2002. 33)

A szerző motivációjának hátterében állhat az önálló munka szerzésének vágya, amelyhez ötletet merít valamely idegen nyelvű szövegből, például Goethe *Werther*ének *Osszián*-jelentét Herder indíttatására fordította, majd azt szervesen beépítette főszereplője jellemének ábrázolásába (Woesler, 2002. 33) – jóllehet a nyugat- és kelet-európai egykorú osszianizmus kultuszának recepciótörténeti és textológiai kutatásai épp az utóbbi években hoztak alapvető fordulatot e kérdéskör, és a herderi indíttatás toposzának megítélésében, ezekre támaszkodunk az elkövetkezőkben. Gyakori az az eset, hogy a szerző közvetítő szerepet vállal saját irodalma és egy kanonizálандónak tartott kultúra vagy kultúraszegmens, szerző vagy korpusz között, amennyiben idegen nyelvű szöveget fordít saját nyelvére. Mindez történhet azzal a céllal, hogy nemzeti irodalmát gazdagítsa, de akár

azzal is, hogy egy új irodalmi áramlatot megismertessen hazájának olvasóközönségével. (Pl. Kazinczy *Idilliumai* esetén, vö. Csetri, 1990. 26-27) A szerző megélhetését is biztosíthatja ilyen irányú tevékenységével, ez esetben szinte érdektelen, hogy a fordító a lefordított szöveg tartalma iránt érdeklődik-e vagy sem – bár ez a 18-19. századra kevésbé jellemző: példának okáért Georg Büchner Victor Hugo- vagy Ferdinand Freiligrath Walt Whitman-fordításai hozhatók fel. (vö. Woesler, 2002. 32 és Vonhoff, 2002. 435-445) A szerző a színházi repertoár számára is készíthet fordításokat, ez esetben nyilván a játszhatóságon, és nem annyira a szövegszerűsége van a hangsúly az átültetett munkában. (vö. Egyed, 2003 és János-Szatmári, 2007. 73-80) A szerző fordíthat saját maga számára is azzal a céllal, hogy egy másik kultúrkör bizonyos általa kiválasztott alkotását megismerje, vagy például azt kutatási, oktatási, ismeretterjesztői stb. célokkal felhasználja. Ez utóbbira jó példa Döbrentei programja, az *Erdélyi Múzeum* idegen nyelvű irodalomtörténeti munkáinak fordításban való közlése. (Csetri, 1990. 315)

Az eredeti művek forráskiadásakor (is) megkerülhetetlen feladat a munkafolyamat időrendjének (általában a tervezéstől a kiadásig terjedő időszak rekonstrukciójáról van szó) és a mű határtörténetnek (recenziók, utánzatok, fordítások stb.) adatolása. (Scheibe, 1971. 6) Ez a feladat egy fordítás kiadásakor is hasonló, az egyetlen – ám de jelentős – módszertani különbség, hogy ez esetben időrendileg a 'hatás' kiinduló helyzetéből kiindulva kell értekezni, egyfajta metadimenzió¹⁴⁷ alapján a második kronológiai egységben már csak a 'hatás hatásáról' lehet nyilatkozni. Az időrend rekonstruálása mellett – ahogy az eredeti munkák esetében is – tudományosan meggyőzően, és lehetőség szerint széleskörűen kell összegyűjteni azokat az életrajzi eseményeket, amelyek a fordítást kísérték. (Woesler, 2002. 33) Idetartozik az olyan, az eredeti munkák kommentárjainak súlypontjától eltérő, kérdések megválaszolása, mint a fordító nyelvismerete, a kiindulási nyelvvel való foglalkozása, ezen a nyelven íródott vagy ennek a nyelvnek a kultúrkörével kapcsolatban álló olvasmányélményeinek számbavétele, szerencsés esetben könyvtárának, levelezésének, önéletrajzi műveinek végigböngészése alapján. De épp így tematizálható a fordító szerzőnek (Bölöni/Kissolymosi) a szerző (Goethe) munkásságára vonatkozó ismerete is. Ez utóbbihoz is hasznosnak bizonyulhat a fordító szerző könyvtárának

¹⁴⁷A fordításelmélet mint „metanyelv”, valamint mint a „metateória nyelve” viszonyához a gyakorlati fordító szempontjából: vö. Albert, 2003. 30-31. „... a klasszikus (nyelvészeti alapú) fordítástudomány elméletei nagyjából két csoportra oszthatók: egy részük ún. »funkcionális« elmélet (empirikus generalizációk, fordítói munkanaplók, szubjektív műhelytanulmányok), másik részük »metateória«. Az előbbieket *túl közel* állnak a konkrét fordítási gyakorlathoz, ezért megállapításaik – bár igazak – nem állnak össze koherens, általános érvényű elméletté; az utóbbiak viszont *túlságosan messze* esnek a gyakorlattól, s így a fordítók felől nézve öncélú, sokszor üres l'art pour l'art spekulációkká válnak.” 31. (kiem. A.S.)

figyelembevétele a fordított mű vonatkozásában – amennyiben ideális esetben ilyen katalógussal vagy bibliográfiai feldolgozással már rendelkezünk. Kigyűjtendők mindazon vázlatok, tervezetek és (jegyzetelt) művek, amelyek a fordító elméleti és gyakorlati illetékességéről tájékoztatásul szolgálhatnak. Releváns lehet továbbá mindazon adat egybefűzése, amely a fordítónak a másik nyelvi és kulturális térrel kezdeményezett és fenntartott kapcsolatára utal: például peregrináció, napló, útirajz vagy levelezés formájában. A 18-19. század kontextusában épp a levelezés és ideális esetben az úti- és személyes napló az a forrás, ami felvilágosítással szolgálhat ezen körülmények rekonstruálásához és annak megállapításához is, hogy milyen olvasmányélmények, történelmi vagy kulturális események, hogy kik és milyen intézményi adottságok, valamint művelődési programok játszhattak szerepet a szerző fordításában. De a levelezés adhat számot arról is, hogy a fordítást kiadásra szánta-e a szerző, és ha igen, a kiadóval milyen kapcsolatot ápolt, milyen stratégiát folytatott. Az akkori kiadói gyakorlat jellemzően, és a mai kutató számára sajnálatos módon nem archiválta szisztematikusan a szerződéseket, vagy a kiadások alapját képező kéziratokat – feltehetően azért, mert ezen iratokra nem tekintettek úgy, mint dokumentumra, illetve befejezett (esztétikai) alkotásra, ezért is nyújt a gyakorlatban a vonatkozó kortárs levelezés nagy segítséget.

Filológiaiilag egy fordítás kiadásra való előkészítésekor a legalapvetőbb és talán a két, három vagy még több nemzeti irodalom közötti mozgástérben legbonyolultabb feladat a kiindulási szöveg és/vagy szövegek egzakt felkutatása és genetikus kapcsolatuk igazolása. Előfordulhat, hogy a fordító már meglévő fordítás(oka)t is bevont munkájába, egy mű többféle kiadását is használhatta. Az is lehet, hogy kiindulási szöveggént nem az eredeti szerző anyanyelvén megírt művének valamely kiadását vette kézbe, hanem – feltehetően és gyakran nyelvi kompetencia vagy elérhetetlen forrás hiányában – valamely más nyelvre már lefordított munkát ültetett át saját anyanyelvére. (Woesler, 2002. 34) A 18-19. századi fordítások esetében sokszor az sem egyértelmű, hogy ki volt az eredeti szerző és ki a fordító, esetleg olyan megjegyzésekkel találkozhatunk a címben, mint: „németből”, „Göthe után” stb. Amennyiben ezek az adatok nem szerepeltek a korabeli kiadáson vagy nem egy klasszikus műről van szó, mai napig nehezen beazonosítható forrásokkal állunk szemben. Ennek oka bizonyára és szűkebb értelemben a szerzőség akkori (jogilag) eltérő értelmezésében rejlik (Mathisjen, 2002. 343), tágabb értelemben pedig az éppen ekkoriban bontakozó művészeti autonómia törekvésekben kereshető.¹⁴⁸

¹⁴⁸ Vö. „Die eigentliche Idee von der Autonomie der Kunst beginnt mit der Aufklärung. Sie entwickelt sich aus der Entkoppelung des moralischen und des ästhetischen Diskurses. Die wichtigste Rolle spielt dabei

Összegezve az állapítható meg, hogy textológiai és kiadáselméleti szempontból perspektívaváltást, pontosabban perspektíva-eltolódást kíván meg módszerében az a kritikai eljárás, amely tudományos igénnyel fellépő kiadásra készíti elő egy adott szerző fordítását, vagy fordításait, mint az ugyanezen szerző eredeti műveinek közlése esetében.

5.1. Döbrentei Gábor és Kazinczy Ferenc kolozsvári irodalomszervező tevékenysége

Kazinczy Ferenc vélekedése közismert: „Jót és szépen az ír, aki tüzes ortológus és tüzes neológus egyszersmind, s egyességben és ellenkezésben van önmagával” (Kazinczy, 1980. 68). A kijelentést nem nehéz a fordítás tevékenységére alkalmazni: vagyis jót és szépen az fordít, aki... Bár a 20. század végén, a 21. század elején a kultúra, a művészetek és az irodalom határainak fluiditása, az értelmezési lehetőségek sokszínűsége egyértelműnek tűnik, mégsem célszerű immunissá válni a szövegek egykorú kulturális környezetére. Az értelmezés célkeresztjébe állított szövegek kiválogatását és értelmezését segíthetik a jelenkori elképzelések, de az értelmezés nem lehet mentes azon kérdések feltevésétől sem, melyeket a jelen helyen tárgyalt, az ún. „nyelvújításnak nevezett korszakban” (Tolcsvai Nagy, 2007. 44)¹⁴⁹ megfogalmaztak: az irodalmi fordítás mely főbb eszmei céloknak volt alárendelve; e célokat milyen nyelvi és irodalmi program(ok) keretében tartották elérhetőnek stb. Ehhez járulnak a nyelv művelésére és a nemzeti irodalom „fejlesztésére” vonatkozó eszmei célok egykorú megfogalmazásai, tovább az intézményesülő irodalmi élet nyilvánossága előtt kibontakozó (jellemzően levelek oldalain és folyóiratok hasábjain megjelenő) nyelv- és irodalomtudományi igényű programok megfogalmazásai. A hibriditás és a lezáratlanság azonban továbbra is mérvadó felfogások, hiszen például történeti fordítások körülményeinek esetében sem lehet élesen elválasztani egymástól a személyes indíttatás és a nemzeti ideológia narratíváját, mégha elsődlegességük egyes esetekben talán el is dönthető. Példának okáért amennyiben Bölöni Farkas Sándor a *Werthert* egy barátja „Kedveltjének” kívánságára fordítja, annyiban megfelel annak az elvárásnak is, amelyet Döbrentei és Kazinczy támasztottak vele szemben: a német regény

neben der Verschriftlichung der Kultur die Autonomie des idealistischen Subjekts, das den Grund seiner Normen und seiner Freiheit in sich selber trägt.” Assmann, 1995. 236.

¹⁴⁹ A „nyelvújításnak nevezett korszak” időhatárai és tartalmi súlypontjai kapcsán vö.: „A nyelvújításnak nevezett korszak tágabb értelemben az 1770-es évek legelejétől az 1840-es évekig, a Magyar Tudós Társaság nyelvi kodifikációs tevékenységének kibontakozásáig tartott. Szűkebb értelemben a magyar nyelv több szempontú feldolgozása, értékelése, részleges átalakítása, bővítése az 1790-es évek elejétől az 1820-as évek közepéig zajlott. A nyelvújítás folyamata nem tekinthető pusztán nyelvbővítésnek: e történeti korban egyaránt fontos volt a magyar nyelv irodalmi változatának (a sztenderdnek) a rögzítése, teljesítményének növelése, az így létrejövő minta kiterjesztése, érvényessége határainak kijelölése, a szépirodalomhoz való viszonyának értelmezése, nyelvi ízlésbeli kérdések megvitatása.” Tolcsvai Nagy, 2007. 44.

magyarra ültetésével irodalmi mintát teremt, a magyar nyelvet művelistb. Ugyanakkor számtalan példát találni arra történeti szövegek esetében is, hogy nem azért olvasnak vagy fordítanak bizonyos műveket, hogy ezzel az anyanyelv művelésének elvont ügyét támogassák a szerzők, hanem bizonyosan valamiféle személyes érdekeltség motivációjával bírnak. Döbrentei Gábornak a fordítások ösztönzésére irányuló „jutalomtétel”-kiírásában például a következő olvasható: „Mert a’ Publikum nem haza szeretetből olvas (és valójában megkínzott hazafiság volna ro[s]sz magyar könyvet csak azért olvasni, mivel magyar) hanem azért, hogy tanuljon vagy magát múlassa.” (ErdMuz, 1814/1. 150)

A 17. században a klasszikus nyelvek irodalmának fordítása jelölte ki a kanonizált irodalmi műfajok és művek sorát. Talán ennek köszönhető az is, hogy ekkoriban a fordítót is szerzőnek tekintették (Albrecht, 1998. 69), nem választva szét élesen az eredeti és a fordított munkák szerzésének folyamatát – változások majd a zseni-koncepciók elterjedésével figyelhetők meg. A 18. században is megmaradt a fordító és szerző tevékenységének rokonítása, ekkor azonban inkább bizonyos kultúrák irodalmáról való egyfajta kulturális fejlődési modell szerinti gondolkodás jellemzőjeként. E modellben a másik kultúrához viszonyítva szükségszerű folyamat-lépcsőként tekintettek a fordításokra, melyek a későbbi fejlett állapotban megjelenő saját szerzeményekhez „vezetnek”. A 18. század német, lengyel és magyar kultúrák „visszalatinosodásával”, az újlatin költészet virágzásával és a latinnal, mint a tudomány művelésének és a közép- és felsőfokú oktatás nyelvének kialakulásával *párhuzamosan* indult meg az élő, nemzeti nyelvek művelése a latinnal szemben.¹⁵⁰ Annak érdekében, hogy e nyelvek a kommunikáció minden szintjén képesek legyenek kielégíteni a velük szemben támasztott igényeket, szükségessé vált a megújításuk, így a nyelvművelő mozgalmak kibontakozása. A mozgalmak-kifejezés nem csak arra utal, hogy mind német, mind lengyel és magyar nyelvterületen megindultak ezek a folyamatok, hanem hogy e nyelvi terekben egyszerre több, egymással konkuráló (Tolcsvai Nagy, 2007. 41), ám épp ezen versengés által a saját tézisek élesebb kidolgozására ösztönző elmélet jelent meg. Ennek a „felzárkózás[nak]” mintája minden esetben az újkorban megújuló arisztoteliánus poétikai-retorikai-stilisztikai rendszerrel szoros összefüggésben levő humanista nyelveszmény” volt. (Csetri, 2007. 124) Az ebben az időben legtöbbet emlegetett teoretikusok tehát még mindig a rómaiak voltak: gyakran

¹⁵⁰ Vö. „Kedvezőtlen történelmi körülmények [Magyarországon a török hódoltság időszaka, német földön a széttagoztóság-időszaka] által fejlődésükben gátolt nyelvek és irodalmak esetében előfordult, hogy a már egyszer elért egyetemes európai színtről visszacsúsztak, s ezért újra kellett kezdeniük a felemelkedés kockázatos, hibalehetőségektől sem mentes útját. [...] Ezért vált szükségessé a 18. században a német nyelv ismételt megújítása s mivel a hozzánk térben is, időben is legközelebb álló szellemi felzárkózási folyamat német földön zajlott le, nem csoda, hogy a legnagyobb hatást gyakorolta ránk példájával.” Csetri, 2007. 124.

idézték Cicero imitációtanát, Quintilianusnak a nyelv közmegegyezésen alapuló művelésére vonatkozó elméletét (mint ahogy Bölöni irodalmi tevékenysége kapcsán leveleiben, naplójában többször Cicero tanára hivatkozik). Van azonban az elméleti párhuzamok mellett egy fontos gyakorlati különbség az ókori szerzők fordításai és a tárgyalt időszak fordítóinak tevékenysége között, amelyre érdemes kitérni. Míg a 18. században a „szerzők a fordítással még nem önálló diszciplínaként, csupán az egyéni nyelv és stílus fejlesztésének eszközeként foglalkoztak. Olyan eszközként ráadásul, amely alárendelődik, illetve részét képezi egy szélesebb fogalomnak, az imitationnak”, addig az „utánzás [...] az antikoknál nem jelentett pusztá másolást, hanem végső célként az eredetivel való versengést, annak meghaladását (*aemulatio*) tűzték ki.” (Szajbély, 2001. 118-119) Az *aemulatio*-eszmény a reneszánsz retorikáknak is közhelye. Azonban a fordítás során imitált latin szerzők nyelvének és eszmeiségének az oktatás keretein belül megvalósuló begyakorlásán túl, a 18. század második felében immár Európa-szerte megjelennek az élő nyelvek „élővé”-válását előmozdító elméleti viták és gyakorlati megoldások is, amelyek a nyelvfejlődés és -fejlesztés kérdéseit vetik fel és a pusztá gyakorláson, másoláson túlmenő nyelvi használatot is tematizálnak. A gyakorlati megközelítésű elméletek belátják, hogy a meghaladás első megközelítésben kevésbé reális cél. A nyelvi pragmatizmus témájára vonatkozó elgondolásoknak jellemzően három súlypontja volt: kezdetben a köznyelv és a tudomány nyelvének kialakítása és használata került középpontba, majd ezekhez járult az irodalmi nyelv művelésének kívánsága. Úgy tűnik, ez utóbbi eleinte csak mint egy a tudomány „magasabbra” helyezett nyelvéhez vezető „lépcső” (Csetri, 2007. 126) jelent meg az elméletekben. A 18. század utolsó harmadának tudósai már azt a magyar nyelvet szeretnék megteremteni, amely egyszerre alkalmas nemzeti (nyelvű és tárgyú) szépirodalmi művek szerzésére és egyszerre lehetőséget ad arra is, hogy a felvilágosult tudományok eredményei magyar földön, hazai nyelven is befogadhatóvá válhassanak.

Az itt vázolt témaköröknek létezik egy nem a nemzeti narratíva vagy a nemzeti nyelv és irodalom művelésének kérdése felőli vizsgálata is: a fordító szempontjának kibontása. Mint fentebb a Döbrentei-féle idézet alapján láthatóvá vált, az olvasás személyes érintettség, motiváció nélkül, anélkül tehát, hogy a befogadó valamit ne „tanuljon vagy magát mulassa”, nem gondolható el az irodalmi művelődés gyakorlatában. Jörn Albrecht alapvetően két fordítói habitust különböztet meg a 17. századi (nyugat-)európai kontextusban. Az egyik az eredeti művel szemben támasztott követelményeknek akar eleget tenni, s a szabadon felvállalt feladatot gyakran mint „szolgai munkát” jelöli

meg, mint például Perrot d'Ablancourt Tacitus-fordításának előszavában: „Je l'ay suivy pas à pas, et plustost en esclave qu'en compagnon”. Azaz inkább mint rabszolga és nem mint útitárs követtem szerzőmet lépésről-lépésre. A másik pedig inkább saját szövegének (és szerzői hírnevének) szolgálatába szegődik, s ezáltal olvasóinak és anyanyelvének tesz szolgálatot. Ebből az alapállásból adódik az a dilemma, hogy annak, aki ekkoriban a publikum elvárásainak akart megfelelni, el kellett hanyagolnia az eredeti iránti hűség kérdését. (Albrecht, 1998. 69-70) Természetesen ismét nem egyértelmű elköteleződésről van szó, a versengő modellek párhuzamosan jelen voltak, a választásban műfaji, eseti megszorítások is szerepet játszottak. Míg a Bibliát szó szerint, addig a szépirodalmi műveket szabadon fordíthatták, a „többnyire ösztönösen kialakultnak tűnő elméletet képező előszavakban [a fordítási munkák előszavában] egyértelműen a hasznosság szempontja dominált, s ennek jegyében a fordító mindenekelőtt saját nemzete olvasói elvárásait igyekezett kielégíteni. Ennek az elvnek a jegyében a fordítás legkülönbözőbb típusai nyerhettek a konkrét helyzettől függően igazolást.” (Szajbély, 2001. 124)

Míg Albrecht (nyugat-)európai kutatásai során alapvetően 17. századi példákat hoz, addig magyar nyelvterületen a 18-19. század fordulóján, a nyelv művelői mozgalmak és a fordítási viták korának idejében is tetten érhető két fogalomról („rabszolgai” és „szabad”) és az ezekkel összefüggő habitusokról van szó. Szemléletes példája ezen oppozíciónak az, hogy Rájnisi József és Péczeli József is azt vallották, hogy „a szoros fordítások helyett (amit Rájnisi a rabi fordítással azonosított), szabad fordítások, vagyis adaptációk kellenek, hogy a fordító versengjen az eredetivel. [...] Rájnisi a klasszikus imitációelv alapján, az egyéni stílus tökéletesítésének funkcióját hangsúlyozván, Pliniusra (és Gottschedre hivatkozva), Péczeli pedig az antik imitációelvet a haszonelvűség pragmatikus szempontjai szerint átértelmező francia elméletírók, nevezetesen D'Alembert nyomán.” (Debreceni, 2007. 99) Toldy Ferenc is ehhez az elképzeléshez („anyaghi”, „alakhí”, „szoros”, „rabi”) tér vissza a 19. század közepén. (Schedel, 1846. 63) Minthogy a magyar nyelv művelés modelljei sokszínűek voltak, azokat nem szerencsés a fentebb megadott két szélsőségre redukálni. Hiszen míg bizonyos körök semmiféle nyelvi „erőszak tételre” nem voltak hajlandóak, addig például a *Debreceni Grammatika* megengedte a népi magyar minták alapján a beavatkozást (*Magyar grammatika, mellyet készítetett Debreczenben egy magyar társaság. Bétsbenn a' Magyar Hirmondó írónak költségével. Alberti betűivel*, 1794). Amilyen széles spektrumon mozgott a két végpontról elnevezett ortológus-neológus vita, éppolyan nagy szórás figyelhető meg a „szabad” és a „szoros” fordítások elméleti és gyakorlati programjait illetően is.

Bölöni Farkas és Kissolymosi Simó környezetében a rendszeres, intézményesen irányított fordítás kérdését az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság veti fel 1791-ben. „A befogadó kultúrára, az akkori történelmi és társadalmi helyzetre nézve írja Aranka [György: *Egy Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság felállításáról való rajzolat a haza felséges rendeihez*], hogy az olyan műveket kell fordítani, amelyek valamilyen vonatkozásuk révén aktuálisak, és így hatni képesek az olvasóra. Tehát a lefordítandó művek kiválasztásánál meghatározó szempont a célnyelvi közönség fogékonysága.” (Benő, 2003. 8) Az aktualitás annyiban érdekes szempont, amennyiben az a funkciója (Turk), hogy elősegítse a befogadó kapcsolódását a műhöz. Ennek a funkciónak egy másik aspektusa fejeződik ki abban a felfogásban, amely szerint: „[a] közönség ugyanis nyilván szívesebben olvasta azt, amit valóságosnak hihetett, így vezetve le fájdalommentesen az őt környező világ megismerésére irányuló ösztönös igényét anélkül, hogy az igazi valósággal szembe kellett volna néznie.” (Szajbély, 2001. 181-182) Mindennek elengedhetetlen feltétele, hogy a célnyelvi közönség által értett és használt nyelven kell műveket írni, adott esetben arra fordítani. A fordított mű vagy elidegenített (az eredetihez hű maradt) vagy meghonosított (a közönségéhez maradt hű és azt szólította meg). Friedrich Schleiermacher említett fordításelméleti tanulmányában (*Ueber die verschiedenen Methoden des Uebersetzens*, 1838) találóan így fogalmazza meg ezt a jelenséget: „Meines Erachtens giebt es deren [der Wege] nur zwei: Entweder der Uebersetzer läßt den Schriftsteller möglichst in Ruhe, und bewegt den Leser ihm entgegen [Verfremdung]; oder er läßt den Leser möglichst in Ruhe und bewegt den Schriftsteller ihm entgegen [Einbürgerung].”¹⁵¹ Bölöni Farkas esetében nem lehet a schleiermacherihez hasonló szisztematikus programról beszélni, arról azonban igen, hogy reflektált a környezetében megjelenő diszkussziókra. Ezt tanúsítják egyrésről az általa szerkesztett szólisták. Kazinczy egyik levelében azt a kérdést intézi Bölönihez: „Leveledben egy Erdélyi szót lelek, mellynek értelmét kérdem tőled: – 'Életem elszontyolodásait.' – Nem tulajdon magad szava e ez, és mit teszen?”¹⁵² Bölöni így válaszol¹⁵³:

¹⁵¹ „Véleményem szerint csak két utat követhet. Vagy az író hagyja lehetőség szerint a maga eredeti helyén, és az olvasót mozdtítja el feléje; vagy fordítva, az olvasót hagyja a helyén, és az író vezeti feléje.” Fr. Schleiermacher: *A fordítás különféle módszereiről*, in: Kettős megvilágítás. Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig. Szerk. Józán Ildikó/Jeney Éva/Hajdu Péter. Bp. 2007, 119-159, ott 128) Ford. Dömötör Edit.

¹⁵² Kazinczy Bölönihez, Széphalom 1815. okt. 22. KazLev, 3024. Kazinczy megjegyzése talán nem ártatlan érdeklődés: „[...] lefitymálta a dunántúli és általában az északeleti nyelvjáráshoz tartozó dialektális szavakat, és tüzzel-vassal, sokszor sértő hangnemű kritikákban és személyes levelezésében is igyekezett meggyökereztetni a jól differenciált 'európai nyelvi modellt'.” Csetri, 2007. 70

¹⁵³ Bölöni levelei kéziratban Kolozsváron találhatók a RAK (Román Akadémia Kolozsvári Fiókkönyvtára), a RÁL (Román Állami Levéltár Kolozsvári Fiókkönyvtára) és az Unitárius Kollégium Levéltárában. Levelei

Az Elszontyolodom szó nem a Laune szava, Háromszéken létembe sok olyan szót halottam, mellyek a Literaturába még ismeretlenek. Nehányat feljegyeztem: elszontyolodni az elkomolyodni s elszomorodni közti ideát teszi-ki, ezt: Trübsinnig. S illyenek ezek is: Ábrándozás, melly a Schwärmerey ideáját nyomja-ki a Székellyeknél: Magát türtöztetni se abstinere; edzsödni, sovárogni, vágyni valami után; rítyolni, rútolni probificare, deludere; elélük-kenni hertelen elé jelenni s a t. (Bölöni Kazinczynak, Kolozsvár, 1815. nov. 6. KazLev, 3035)

Más részről Bölöni „szótaláló verseny” megszervezésén fáradozott 1830-ban, s bár ez már fordítói korszaka utánra esik, mégis érdekes felidézni Döbrentei választát, amelyben lemondja részvételét Bölöni versenyén: „Igen köszönöm a szótaláló versenyre való meghívásodat, de nem fogadhatom el, mert nem értek tökéletesen a mesterséghez, s hogy adhassak szavat annak legkisebb proczikájáig. Így nem sütné ki jól a több Pesti Szófaragó is.” (Buda, 1830. márc. 16. KerMag, 1944. 45)

A magyar vonatkozású irodalom- és nyelvművelési elméleti dilemmák vázlatát követően az elkövetkező fejezetek arra tesznek kísérletet, hogy ezen elméletekhez egyéni gyakorlati megoldásokat kössenek, valamint hogy ezáltal felvázolják az első *Werther*-fordítások diskurzusának kontúrjait a Döbrentei Gábor, Kazinczy Ferenc, Bölöni Farkas Sándor és Kissolymosi Simó Károly nevével fémjelzett kapcsolatrendszer alapján.

5.1.1 Bölöni pártfogói és az Erdélyi Muzéum

Jakab Elek Bölöni Farkas Sándor élettörténetének és műveinek máig legalaposabb leírását nyújtó tanulmánya azt állítja, hogy Friedrich Schiller *Don Carlos* című drámáját Bölöni 1819-ben egy barátjának, mégpedig Döbrenteinek a kérésére fordította. (Jakab, 1870. 266) A fordítás – Jakab vélekedésétől némiképp eltérően – egy Kazinczyhoz írt levél tanulsága szerint 1817-ben már kész volt prózában, majd 1819-ben jambusokba lett átdolgozva. (1819. március 20. In: Jakab, 1943. 92-93) Az említett 1817-es Kazinczynak írt levélből derült ki az is, hogy a *Don Carlost* Bölöni először két „Leányka”-ismerős kérésére fordította le és csak a prózából jambusokba való átdolgozást készítette el Döbrentei kérésére. (1817. ápr. 22. KazLev, 3422) Úgy tűnik, hogy a *Werther* is hasonló indíttatásból született, saját bevallása szerint az 1818-ban fordította azt szintén „egy barátja Kedveltjének” kérésére, erről is egy Kazinczyhoz írt levél tájékoztat: „Egy barátom Kedveltjének kérésére betegségem alatt lefordítottam a Werthert.” (1819. jan. 21. KazLev,

többségét kiadták, ezek között sok olyan is van, amelyek kézírata ma már a levéltárakban nem található meg. A kiadott levelek irodalmi hivatkozását ld. az adott idézeteknél.

3692) Egyenlőre közelebbi adatot nem sikerült szerezni arra vonatkozóan, hogy ki a „barát” és a „Kedvelt”. Valószínűleg ez a gesztus, a fordításra ösztönzés áthárítása felvett póz és leginkább a barátság korabeli kultuszának fényében értelmezhető. A Bácsmegyei előszavában Kazinczy is arra hivatkozik, hogy Dénes öccse kívánságára állt neki a mű fordításának. (Idézi Heinrich. In: Kazinczy, 1878. 18)

Bölninek Kazinczy Ferenchez fűződő barátsága döntő szerepet játszott abban, hogy az unitárius diák figyelme Goethe személyére és műveire irányult. Döbrentei Gábor volt az, aki bemutatta a fiatal Kazinczynak 1815-ben. (KazLev, 2980 és 3011) Kazinczy hamarosan a magyar Schillert látta Bölniben („Nekünk ebben Schillerünk nevelkedik, ’s úgy hiszem, hogy nem lesz Schiller manqué.” Kazinczy Kis Jánoshoz, Széphalom 1816. márc. 6. KazLev, 3147), epigrammát ír *Bölni Farkas Sándorhoz* címen az *Új tövisek és virágok* kötetben, az epigramma utalást tartalmaz Goethe jelentőségére.¹⁵⁴ Kazinczy a második Bölnihez szóló levelében az eredeti és a fordított munkákról értekezik, s azt állít, hogy „én úgy hittem (a’ mint ezt Bárócziról mondám a’ B. életében) hogy több hasznot fogok nyújthatni, ha közepszerű Originálok helyett nagy gonddal készített fordításokban classicai szépségű darabokat dolgozandok.” Saját tapasztalatára hivatkozva javasolja Bölninek azt, hogy csak nyelvgyakorlás okán fordítson: „Fordításokra ne ereszkedjél, legalább ne soha másképen mint merő gyakorlásul, a’ mit Cicero is tett; abba nem fogod hagyhatni, ’s örökké fordító maradsz mint Báróczy és én, a’ ki egy kisded csomócska versezetnél semmit nem mondhatok tulajdon teremtésemnek. De midőn erre kérlek, arra is intelek egyszersmind, hogy Origináljaidat ki ne add, vagy ne neved alatt. Később árthatnának fényednek.” (Széphalom 1815. okt. 22. KazLev, 3024) Ugyanebben a levélben írja a széphalmi mester híressé vált sorait, amelyeket Goethe-kultuszának kapcsán rendre idéz a irodalomtörténet-írás:

Leginkább arra kérlek, hogy ne olvass sokat. Keveset, de jót, ’s azt a’ keveset szünet nélkül, ’s igen nagy gonddal. Ne soha a’ közepszerű Írók’ firkálásaikat! A’ ki Kotzebüet örömmel olvasta, az örökre el van veszve. Göthével ismerkedjék-meg és Göthével, és ismét meg ismét Göthével. Az én bálványom mindenben ő. ’S Lessinggel, Klopstockkal, Schillerrel, Herderrel és Wielanddal. A’ többinek félve higgy, Göthének,

¹⁵⁴ Ragyogó futással kezd a futást / Olympiádnak síkjain, s a tömött / Sokaság Paeant kiált a nagy merőnek. /Hová futsz? Megállj! Itt az Euripidesz / Hermája, s a Götheé; s itt közöttük / A hármass istennő szent szobra kél. /Hullj térdre, lelkes ifju, s mondd az ígét: / „A szépet a nagy mellé!” Már repülsz? / El, el a határig, vagy ne, nagy merő! /El, el a határig! Vár a hős iker!

Kazinczy, 1836. 152. és Kazinczy, 1998. 130. A „hős iker” elgondolkasztó és szokatlan költői kép, talán Euripidészről és Goethéről van szó, de az is elképzelhető, hogy *lapsus calami* esete ez: a valamivel valószínűbb „hő siker” helyett a „hős iker” került megtartásra és továbbhagyományozódásra. Erre vonatkozóan Kazinczy verseinek kritikai kiadása sem ad információt.

kiben görög lélek lakik, vaktában. Virít rajta minden; ő öszveköte a' férjfiúi erőt és az ifju kor' szépségét. (uo. KazLev, 3024)

Válaszában Bölöni azt állítja, hogy még nem érti Goethe műveit: „én nem érek még oda, hogy őt megértsem, én nem találom meg azt benne, a mit a németek olly igen magasztalnak épen Schiller s mások felett. Én a Mad. Steil ítéleténél álok Göthe iránt: hogy ő ollyan, mint egy igen pompás Görög Statua, mellyen minden vonás a legfáinabbul van eltalálva, de még is csak — kö.” (vö. Petőfi szerint: „Goethes Herz ein Kieselstein”¹⁵⁵) Bölöni első, fontosabb fordításai, a *Don Carlos*, a *Werther* és a *Corinna* szerzőinek ismerete ebből az 1815-ös levélből már adatolható. Ugyanitt vallja meg azt is, hogy Goethének néhány darabját mégiscsak kedveli: „Szeretem ugyan némely darabjait, mint Clavigot, Egmontot, Werthert, Hermant s Verseinek több darabjait”¹⁵⁶; de előttem Schiller mellett ő hideg genie.” Majd a levélben Schiller-hódolatának ad hangot, főként a *Don Carlost* és a *Räubert* tartja nagyra, a dráma a kedvelt műneme: „Én a Dramára érzem destinationom s annak adtam s adom életem, abba teszek a mit tehetek, ha környülményeim engedik.” Hangsúlyozza, hogy inkább eredeti drámát szeretne szerezni, semmint műveket átültetni, ahogy erre széphalmi mestere is ösztönözte: „Fordító nem akarok lenni, ámbár látom, hogy a Fordítások épen most sokat tehetnének, légyen az a kit arra szánt az ég.” (Kolozsvár, 1815. nov. 6. KazLev, 3035) 1816 tavaszán Bölöni sokat betegeskedik, orra vérzését nem tudják elállítani, úgy érzi, halálán van. A betegség az ágyhoz köti Zsibón (Maller. In: Bölöni, 1984. 23-26), a lábadozás sok időt hagy az olvasásra – olvasmányélményei közé tartozik ez idő tájt Goethének több műve, arról ír Kazinczynak, hogy kezdi szeretni, érteni Goethét, a *Wilhelm Meister*, a *Tasso*, az *Egmont* és az *Iphigenie* tartoznak ekkor a kedvelt olvasmányai közé:

Három hét óta egészen Göthének élek. Most kezdem bänni, hogy ötet elismertem volt, ő más directiót adhatott volna nekem. Betegségem alatt Wilhelm Meistert olvastam, s millyen jól esik ebből a Kiadásbol olvasni; mert ez a Te kezedbe járt, Gyulay Lajosnak általad szerződött-meg. – Meister nekem nagyon

¹⁵⁵ Turóczi-Trostler 1928.

¹⁵⁶ A Bölöni-Kazinczy levelezés jónéhány verset tartalmaz a húsz éves Bölönitől, kolozsvári hagyatékában ma már nem lelhetők fel ezek az írárok. Arra kéri mesterét, hogy csiszolgassa líráját, hiszen ő magától ír, nem olvasott a szabályszerű versírásról, de szeretne ebben a műfajban is alkotni. Többször hivatkozik Goethe verseire, balladáira, általában a regények lírai betéteire: „Kennst du das Land...” a *Wilhelm Meister* trilógiából. Egy alkalommal a német szerzőnek egy versére utalva kéri Kazinczy segítségét: „Barátom, ha engem figyelmedre méltónak tartasz, ird-ki botlásaim, hogy azokat másokba kikerüljem, s tudod hogy kívánom én ezt? [...] Göthe Künstler und Kenner-jébe a Mivész kéri az Ismerőt: O rathet, helfet mir, dasz ich etc.” (Bölöni Kazinczynak, Kolozsvár 1815. nov. 17. KazLev, 3044) Goethe *Kenner und Künstler* című verse először 1775-ben jelent meg a Voß-féle *Musen-Almanach für das Jahr 1776* kötetben. A tudós („Ismerő”) és a művész („Mivész”) párbeszéde a művészi alkotás és az isteni teremtés konkurálását és/vagy analógiáját tematizálja.

interesszans; én is olyan theatrumozó voltam egykor. – S hát még az a Mignon karaktere be szelid, be gyengéd vonásu. Mikor a: Heisz mich nicht reden, heisz mich schweigen etc.-hoz értem, olyan nagyon megillette, hogy könybe borulva csak ezt tudám mondani: Be szép. Iphigeniát, Tasszot, Egmontot is megint elolvastam. De csak ugyan mégis gyönyörű az a Tasszo, barátom, olyan jól esik nekem, hogy azt nem érti minden s hogy én értem, nem cserélném-fel magam ebbe az órába. (Kolozsvár 1816. febr. 7. KazLev, 3124)

(Az „én is olyan theatrumozó voltam egykor” Bölöni unitárius diákkorszakára utal, amikor titokban a kolozsvári színházban játszott Schiller darabjaiban, míg intést kapott a Kollégiumtól.) A fentebb idézett Bölöni-levélrészletek is főként a dráma műfajának, a színjátszásnak és Schiller drámáinak, a *Räubernek*, valamint a *Don Carlosnak* kedveléséről szólnak. A színház szeretete végigkísérte Bölöni életét, nemcsak (ifjúkori) fordításokkal és szerepjátszással támogatta a magyar nyelvű színjátszás ügyét, hanem kapcsolataiban később is támogatókat keresett a kolozsvári színháznak.¹⁵⁷ Mignon idézett *Itáliai dala* mellett utalás található ebben a levélben is a *Wilhelm Meister* regény olvasmányélményére és abban Mignon dalára: „Heiß mich nicht reden, heiß mich schweigen”-kezdettel. Az említett lírai betét utolsó versszakának első két sora a barát karjában (közelében) fellelt nyugalom és a feltárulkozás bizalmáról szól, ez üzenetértékű lehetett Kazinczy felé, s újabb adat a barátságkultusz szerepéhez a fordítások ösztönzésében. Bölönit élénken foglalkoztatták a művészi lét, a művészi egzisztencia nehézségei. Erre utal az „Ismerő” és a „Mívész” párbeszédére való hivatkozás és a *Torquato Tasso* dráma értelmezése, továbbá az önkifejezést tematizáló fentebb idézett Mignon dal is.

Bölöni 1816. március 28-án meglátogatja Wesselényit, barátjának betegsége feldúlja. A látogatásból a kölcsönkért „Lipsziai Conversations Lexicon”-nal tér haza, amelyből még aznap este elolvassa a Goethe életére és műveire vonatkozó részeket. Beszámolója mellé elküldi Kazinczynak a *Baloghoz* és *Az Ifju sohajtása* című verseit, ezúttal is olyan ifjúkori szerzeményekről van szó, amelyek Bölöni kéziratos hagyatékában ma már nem lelhetők fel. A *Baloghoz* című vers a *Wertherhez* való viszonyulás első szöveghelye:

¹⁵⁷ Erről tudósít például egy levele Wesselényi Miklós barátjához, akinek Kazinczy mutatta be, s akihez aztán egy életen át tartó barátság fűzte. Ez a részlet lényegretörően fejezi ki azt is, hogy milyen nehézségekkel kellett megküzdeni a kezdeti magyar nyelvű színjátszásnak. A levélrészlet érdekessége, hogy az említett kolozsvári Rhédey-palotát úgy jegyzi, mint az erdélyi magyar nyelvű színjátszás kibontakozását nagyban támogató intézményt: „Az Actorok bėjöveleikor egy Deputatit akarnak hozzád tenni, s arra kértek, hogy pro praviam in formatione írjak addig is neked róla. A dolog ebből áll: Ők a Télen itt játszani akarnának; Rhédeitől [gróf Rhédei Mihályné] kérték a theatrumát s azt felelte nekik, hogy inkább hagyja a Baglyoknak, mint sem hogy a Magyaroknak engedje; Ők hát a Te közbe jöveled által azt akarnák kivinni, hogy Rédei a Téltre engedné által theatrumát. – Az egyik Rhédaihoz küldött Deputans Actor, Lang úgy megbosszonkodott Rhédainak ezen feleletére, hogy mindjárt elajult előtte, s a Frajok Eczettel ébresztették fel.” Kézirat. KÁL. Fond Wesselényi din Jibou. 1817-1848. Sign. Nr. 133. Lit. B. 1.r-v.

Elé vevém a Lipsziai Conversations Lexicont s elolvastam belőle a Göthe életét. Mindég te lebegtél előttem olvasásom alatt s köszönetém, hogy figyelmessé tevél reája. Életemnek a legszelídebb, nyugtatóbb érzései nélkül lettem volna, el lesznek vala azok bennem aluva, ha Göthét meg ne ismerjem. [...] Nehány Apróságot írtam mostanság. O mert jól esik a teli szívnek, ha magát Papirosára kiöntögetheti! Így keltek ezek is:

Baloghoz.

Hadd-el Kedves, hogy sírjak, hogy reád

Borulva öntsem-el fájdalmim.

Hagy halgatnom, ne kérd okot mi ad,

Ah, nékem is Titkok Keservim!

Csak a ki a hév Vágyást ismeri,

Werthert s Wilhelm Meistert olvassa,

Csak a ki őket tudja érzeni,

Mért sirok én, csak a tudhatja!

Az Ifju sohajtása.

Ne kérd miért könnyez szemem

Éltem legszebb korába!

Ne kérd miért dobog szívem

Az örvendők sorába.

Ah messze vannak céljaim

S tett nélkül tűnnek napjaim!!

(Kolozsvár 1815. okt. 10. KazLev, 3011)

Az 1815-ben kelt levél már a *Werther* szövegének, Goethe 1813-ig megjelent műveinek, valamint a német költő élete eddig terjedő szakaszának ismeretéről tanúskodik feltehetően az említett „Lipsziai Conversations Lexicon” olvasmányélménye alapján. A kézikönyvről és annak Goethe-fejezetéről a későbbiekben részletesen szó lesz. A fentiekben láthatóvá vált Bölöni Goethe-képének alakulása, olvasmányainak gyarapodása, a szerző életének ismerete: ezek előzték meg az 1818-ban elkészült fordítást. Bölöni pártfogóiról, Kazinczy és Döbrentei kapcsolatáról egy dolgot érdemes a tágabb kontextus jelzésértékű kirajzolásához megemlíteni. A „pesti triász” (Horváth István, Vitkovics Mihály és Szemere Pál), majd Kölcsey Ferenc és Berzsenyi Dániel éppen az 1810-es évek közepén fordul el Kazinczytól, aki így „tábor nélküli vezérré vált”. Egy csoport maradt csupán, akire Kazinczy irodalomszervező tevékenysége még hathatott, és ez Kazinczy/Döbrentei erdélyi köre volt: „Döbrentei erdélyi köre, mely éppen a legválságosabb évek egyikében, 1816-ban szolgált jóleső elégtétellel Kazinczynak, diadalmenettel felérő erdélyi utazásának megszervezésével.” Az erdélyi utazás naplójában, az *Erdélyi levelek* (1880) oldalain többször említi Bölönivel való találkozásait. Bölönit „Don Carlos lelkes fordítója”-nak titulálja (Kazinczy, 1880. 70). Bedő, Gyulay, Farczádi és Farkas kalligráfiai gyakorlatait is megtekinti Kazinczy (86) együtt olvas Wesselényivel és Bölönivel Kleist ódákat (297). Csetrinek bizonyosan igaza van, amikor azt állítja, hogy Döbrentei lett ezekben az években Kazinczy „legjobb barátja” (Csetri, 2007. 148), mely barátság nem nélkülözi az irodalmi vonatkozásokat.

5.1.2 Az *Eredetiség* 's *jutalom tétel*-kiírás fordításelmélete

A továbbiakban az Erdélyi Muzéum a *Werther*-fordítások számára releváns programadó írásai és a Döbrentei-Bölöni együttműködés kerülnek bemutatásra. Batsányiék Magyar Museuma, Kazinczy Orpheusa, Pétzeli Mindenés Gyűjteménye után az Uránia megszűnésével majd két évtizedig nem indul új magyar nyelvű folyóirat. Ezen elődök azonban számos olyan vívmányt értek el, melyek nem tűntek el nyomtalanul, hanem továbbéltek Döbrentei folyóiratában, az Erdélyi Muzéumban; ilyennek tekinthetjük a folyóiratokban üzött kritikai tevékenységet, a fordítási viták folytatását és eddigi eredményeinek összegzéseit, a magyar szépirodalmi nyelv kialakításán és ápolásán való fáradozást, továbbá a nyugat-európai irodalmi munkák fordításainak közlését. (Debreceni, 2007. 98-108; Szajbély, 2001. 107-137) Az említett folyóiratok megszűnése után először 1814-ben Kolozsváron Döbrentei Gábor szerkesztésében jelent meg az Erdélyi Muzéum (1814-18, Kolozsvár, Pest, tíz füzet) első száma. Mivel Bölöni is a folyóirat olvasója, a *Muzéum* terjesztésében Döbrentei segítője, valamint egyes tanulmányok fordítására felkért íróbarátja volt, ezért nem érdektelen áttekinteni a lap és Döbrentei egyéb kezdeményezéseinek és a magyar nyelvről, a fordításokról vallott nézeteit. E képet egészítheti ki a Döbrentei-Bölöni levezés¹⁵⁸, Bölöni levelei, naplója és egyéb a kortársaktól származó dokumentumok (elsősorban Kazinczy levelezése Bölönivel, Döbrenteivel, Wesselényivel) újraolvasása, továbbá az Erdélyi Tudományos és Nyelvművelő Társaság – melynek vezetője volt Döbrentei, Bölöni pedig a titkára – kéziratának vizsgálata.¹⁵⁹

Döbrentei és Bölöni barátságának kezdetéről nem állnak rendelkezésre információk. Annyi bizonyos, hogy az első kiadásra került Döbrentei-Bölöni levelet (1815. aug. 14-e) meg kellett már előznie levélváltásnak, hiszen ez a következőképpen kezdődik: „Kedves Barátom, Igen nagy örömmel olvastam leveled. Míg Déváról kijöttem, mind az vala kezemben.” Döbrentei ebben a levélben azt is közli Bölönivel, hogy „van nálam egy episztola, mellyet Hozzád írni Szebenben kezdettem, itt elvégeztem.” (1815. aug. 14-én. KerMag, 1843. 87) Döbrentei 1806 óta gróf Gyulay Lajos nevelőjeként Erdélyben tevékenykedett, ez alatt alkalmuk nyílhatott személyes ismeretséget kötni. Bölöni 1815-ben fejezi be az egyéves kolozsvári jogi képzését, előtte 1805-1814 között szintén Kolozsváron, az unitárius főtanodában tanult. Több közös ismerősük volt, úgy mint Gedő József, Gyulay Lajos, az ifjabb Wesselényi Miklós – a Gyulay, a Wass és a Wesselényi

¹⁵⁸ Jancsó, 1843. 86-94., 131-136., 192-207., 1844. 37-48., 90-102.

¹⁵⁹ Döbrentei Gábor: *Az Erdélyi Tudományos és Nyelvművelő Társaság rajzolatja és Az Erdélyi Magyar Tudományos és Nyelvművelő Társaság Jegyző-Könyve 1819 máj. 26. –1819. okt. 18-ig.* RAK, Sign. MsU 1952a.

család többi tagja, továbbá unitárius diákok és tanárok. Döbrentei és Bölöni ismerősei között olyan jelentősebb személyek is felbukkantak mint Aranka György, Cserey Farkas vagy Gyarmati Sámuel, akik jelentős szerepet játszottak az erdélyi nyelv- és irodalomművelő mozgalmakban, továbbá olyan liberális felfogású erdélyi nemesekkel is kapcsolatban álltak: mint Bánffy József, Béldi Ferenc, Jósika Miklós, Kemény Domokos és János, Kendeffy Ádám, Wesselényi Farkas, Pataky Mózes és Zeyk József. (Maller, in: Bölöni, 1984. 5 és 9) Az első fennmaradt levelük előtt két száma jelent meg az Erdélyi Muzéumnak, az első két füzet előfizetői között hiába keressük Bölöni nevét, ellenben több unitárius tanárára és diákéra bukkanhatunk: Molnos Dávid, Gedő József, Petrityevityi Horváth Miklós, Körmöczy János, Maurer Sándor, Nagy Lázár és Simon János – akikkel nap mint nap kapcsolatban állt Bölöni. Azt a kérdést, hogy az ő közvetítésükkel, vagy Döbrenteitől kapta-e meg az Erdélyi Muzéum első füzetét, nehéz megválaszolni, az azonban biztos, hogy a folyóirat mind a tíz kötete megvan Bölöni könyvtárában.¹⁶⁰ Döbrentei az első levelében úgy utal az Erdélyi Muzéum harmadik és negyedik füzetére, mint amelyeket Bölöni is biztosan ismert. (Benő, 1979. 10.) Az Erdélyi Muzéum második füzetének prenumerációs listájában már Bölöni neve („Farkas Sándor unitar. deák”, ErdMuz, 1815/2. 171) is szerepel. Bölöni tudósította arról Kazinczyt, hogy az *Ossiant* és Döbrentei folyóiratát kézhez kapta: „Ossziánt, Rumit, a Muzeumot ma kapám; mivel Brassóból – a magyar- s literaturai-világ széléről – a katonai Nevelő-házból most érkeztem Kolozsvárra.” (Kolozsvár 1815. okt. 10. KazLev, 3011)

Elképzelhető, hogy az Erdélyi Muzéum *Eredetiség és jutalom tétel* pályázati kiírására Bölöni is küldött be írást: „1815 derekán Döbrentei egy rövid dialógust kapott Farkastól, s eredeti magyar drámát sejtve a részlet alapján, amire egyébként éppen pályázatot hirdetett a Muzéumban, beajánlotta Kazinczynak az „excellens” párbeszéd-író [..]”. (Maller, in: Bölöni, 1984. 6) Az említett pályázati kiírásból a következőket emeli ki Csetri Lajos Döbrentei irodalmi szemléletét taglaló tanulmányában: „1) ő is [Döbrentei], Kazinczy módjára, németesen, megadja a nagy íróknak a nyelvfejlesztés jogát, de nem az ízlésre, hanem a zsenire hivatkozva; 2) az ihletett teremtmény lélekállapotot követeli meg, önkifejezéséhez, a nyelvi „kaptafákon” való változtatást, az új nyelvteremtést; 3) mert a zseni nyelvteremtéshez való jogát az egykori primitív nyelvteremtéshez hasonlítja és azzal is igazolja.” (Csetri, 1990. 314) Úgy tűnik, hogy Döbrentei az írói nyelvújítás jeles

¹⁶⁰ RAK, Sign. MsU 1322 II.: Bölöni Farkas Sándor hagyományos könyveinek és más gyűjteményeinek az eredetiből leíró, 's ezután folytatandó Laistroma. A – feltehetően a könyvtárosok által utólag – beszámozott kézirat 6. oldalán ez áll: „Erdélyi Muzeum tíz füzet, kiadta Döbrentei. Kolosvár és Pest, 1813-1816”

német képviselőjének, Wielandnak a nézeteit vallja, s valóban a kolozsvári pályakiírás Wieland egyik írásának idézésével zárul. Csetri azt állítja továbbá, hogy: „Nála [Döbrenteinél] jelentkezik tehát irodalmunkban először a hamanni-herderi nyelvmisztikus felfogással (vö. a Benjamin-féle differencia-fogalom „nyelvi-misztikus” jellegével) szorosan összefüggő nyelvkeletkezés-elmélet: az ősi nyelvteremtés hatalmas, mágikus belső lelki energiákat mozgat meg és juttat kifejezésre a hangok világában, s ez a mágikus nyelvészeti kezdet a zseni önkifejezésében megismétlődhet egy esztétikai Ausdruckstheorie, egy Sturm und Drang-típusú kifejezés-esztétika jegyében.” (Csetri, 1990. 314) Fórizs Gergely úgy véli, hogy nem feltétlen a semmiből teremtő zseni mítoszáról van szó Döbrenteinél, hanem elmélete inkább „azon populárfilozófiai elképzeléshez [kapcsolódik], hogy minden ember számára egyformán adottak az emberiség közös tudattartalmai, csak azok tudatosítási mértékében és módjában lehetnek egyéni eltérések.” (Fórizs, 2007. 55) Ebből következően a teremtő zseni és a követő lélek működése közötti eltérést a tanulmányában nem minőségiként, hanem mennyiségiként ragadja meg és ezt egy általa „kulturális hagyománysor”-nak nevezett rendszerben helyezi el. Ez a művelődési modell állítható párhuzamba Döbrenteiné a fordításokról szóló, szintén a kiírásban foglalt gondolataival. Az mindenképpen egyértelmű a kiírás szövegében, hogy Döbrentei hitt a tökéletes mű és fordítás létrehozásának lehetőségében, a teremtő zseni egyszeri és megismételhetetlen alkotásában. Erre buzdítja kortársait kiírásában, teszi ezt azonban úgy, hogy instrukciók tárházával látja el a felhívás „mozgató erejével” beindított potenciális zseniket az eredeti munka megírására.

A Döbrentei-féle kiírás azt a kérdést veti fel, hogy ha a zseni képes az egyszeri és megismételhetetlen mű megalkotására, akkor hogyan bízhatunk ezeknek a műveknek a lefordíthatóságában? Az erdélyi nevelő Kantra hivatkozik, amikor tanulmányában a „Genie”-fogalmát tárgyalja: „Kant, a’ Geniet olyan veleszületett elmebeli tehetségnek nézvén, melly által a’ természet regulákat szab a’ szép mesterségnek, csak a’ szép tudományok ’s mesterségekben magát nagy méltósággal kimutató lelket nevezi Genienek; azt pedig a’ ki egyéb tudományokban nagy ’s feltaláló is, nagy észnek.” Példája szerint Newton nagy „ész” volt, mert feltalálásaira jutott, de nem volt „Genie”, mert hogy bárki más is feltalálhatta volna azt, amit ő. Newton bárkinek megtaníthatná lépésről-lépésre, hogy jutott el felfedezéséig. Ellenben Homérosz vagy Wieland nem nagy „ész”, hanem „Genie”, ők nem tudnák senkinek sem megtanítani azt, ahogyan műveket írnak, mert „nem taníthatnak-meg másokat arra, miképpen találták ők fel a’ magok fejekben az ő képzeléssel gazdag és gondolatokkal telyes ideájakat.” (ErdMuz, 1814/1. 144-145) Ez nyilvánvalóan

ellentétben áll a humanizmus felfogásával, ahol is a történelem kimondottan megtanít arra, hogyan kell epigrammát írni. A zseni kiművelhetőségének problematikusságára, reflektálatlanságára utal Szajbély Mihály is a német nyelvfilozófia nézetek alakulásáról, a teremtő zseni értelmezéséről – és ezek hatásáról értekezve a magyar nyelvi gondolkodásban. Rámutat arra, hogy a 18. század végi Magyarországon a gondolkodók nem recipiálták azt a németek által felvetett kérdéskört, hogy vajon a zseni kiművelésére is szükség van-e, s hogy a fordítónak is teremtő zseninek kell-e lennie. (Szajbély, 2001. 134-135) Ez fontos kérdés, már csak azért is, mert Döbrentei és Kazinczy a tárgyalt időszakban szerzői és fordítói köröket akar létrehozni Kolozsváron (a poétai iskolájukról szó lesz a továbbiakban), keresik a tanítványokat, módszertani programokat készítenek a gyakorlati célok megvalósításához. Mindeközben azzal a kérdéssel (legalábbis szisztematikusan) nem vetnek számot, hogy vajon a zseni nevelhető-e, vagy hogy a fordítónak is zseninek kell-e lennie. Ám azt az ellentétet, ami az eredetit szerző és az azt fordító zsenije között áll fenn – már ha elfogadhatták, hogy az utóbbi is létezik – mégis érzékelte Döbrentei és megpróbált rá megoldást találni, amennyiben a polémiát abban az ismert toposzban oldja fel, amely szerint a (jó) fordító egyenrangú az eredeti szerzővel.¹⁶¹ A fordító és az eredeti szerző közötti kvázi megfeleltetés eszméje nemcsak Döbrenteire jellemző. Példának okáért Balogh Sámuel *A' Románokról* című tíz évvel későbbi tanulmánya is ezt a rokonságot hangsúlyozza, még pedig épp a *Werther*-fordítások és wertheriádák kapcsán.¹⁶² Ebből a két példából látható, hogy az eredetiség kérdésének vizsgálata sosem független a fordítások és az utánzatok vizsgálatától. Döbrentei elismeri, hogy volt idő, amikor az eredeti szerzővel egyenrangú volt a fordító, majd abban a pillanatban, amikor a „homály” szétűzöttetett, elmondhatja a jutalom-kiírásból híressé vált tételét: a „kezdet nálunk is megtétetett fordítások által”. A fordító szerző nem az automatizmusok rabja, az autonóm szövegben való személyes érintettsége (amelye eddig csak az olvasás-élmény kapcsán került említésre) abba a helyzetbe hozza, amelyben felismeri, hogy ő mint író talán maga is rájött

¹⁶¹ „Ez [idegen nyelvű munkák magyarra fordítása] elég dicséretes, elég nemes igyekezet is volt, 's a' jelesb fordítani kezdőknek neveik méltán fénylhetnek az eredeti Írók mellett, mert azok, szintűgy eredetiek lehettek volna, azon időben, mellyben ezek magokat azzá formálhatták. Az egész nemzet tartozik nekik háládatossággal, mert ők űzték széllyel legelőszér a' homályt, ők vetettek-el olly szikrát, melly az utánnak jövő ifjút meggyújtja, 's messzebbre vigye; az eredetit dolgozni akaró pedig sokat köszönjön nekik, mert a' nyelvet ők törték-meg számára.” ErdMuz, 1814/1. 149.

¹⁶² „De vagynak még sok mások is, mind eredeti Szerzőjink, mind Fordítójink ('s ezek közt olly remek fordítójink is, kiket méltán eredeti Szerzők gyanánt tarthatunk), a' kik e' pályán méltók a' tisztelettel említésre. Illyek a' sentimentál fachban, a' Kazinczy' Bácsmegyeije, – 's ide tartoznának a' Németek' két remekeinek: Werthernek és Szigegwártnak fordításai is, – ha a' fordítás' requisitumait benne hijány nélkül feltalálhatnók, mellyeket a' Kazinczyében nem csak feltalálunk, de gyönyörűen nemzetesítve is szemlélhetünk.” Balogh, 1824. 90.

volna ugyanezen gondolatokra (amiket fordít), csak éppen másolóvá lett, s ezáltal közvetett helyzetbe került.¹⁶³

A továbbiakban erre a hátrányos helyzetre – tehát a másolás általi „másodrangú” munkára – utalva és arra az ismert állítására alapozva buzdítja Döbrentei kiírásában az ifjakat eredeti munkák szerzésére, miszerint „eljött az idő, melyben az eredeti dolgozashoz is jobban hozzá kell kezdeni, ’s többen.” A következő, a korábbi fordításelméleti írásokból is jól ismert érveket hozza fel az akkor még nem mindenki által elfogadott magyar nyelvű irodalomszerzés mellett Döbrentei: Ha lesznek magyar nyelvű művek, akkor 1) azokkal nevelhetjük nemzetünk, ez a pedagógiai célzat talán a legkedveltebb minden nyugati és itthoni argumentum között a tárgyalt témában, 2) a külföld nem tart majd minket „barbarusnak”, azaz felemelkedhetünk a művelt nemzetek közé, 3) gyönyörködtetni és mulattatni kell a haza publikumot, hiszen az sosem fog csak hazaszeretetből magyar könyvet a kezébe venni, ha az rosszul van megírva, és végül mert 4) „csak a’ jó eredeti munkák tarthatják fenn nyelvünket a’ maga kívánt virágában”. Majd arra hívja fel a figyelmet a kiírás szerzője, hogy a haladás gátja abban leledzik, hogy „nem merünk magunk gondolkodni, ’s csak azzal maradunk, a’ mit idegen földről békapunk [...] Merni kell. [vö. Kant: *Was ist Aufklärung*] Ha mindenkor csak a’ külföld munkájin bámulunk, egyedül azokat fordítjuk, soha nem tehetünk magunk nagyot.” Bizonyosan ezzel hozható összefüggésbe az is, hogy Kazinczy és Döbrentei felvállalták a szervező, irányító szerepkört; dicsérték, bíztatták a kezdő fordítókat és a kezdő szerzőket a további munkák írására. Akiben a tehetség legkisebb csíráját is felfedezni vélték, azt himnuszokba foglalták, ahhoz episztolát írtak, új névre keresztelték stb.¹⁶⁴ Jelen pályázati kiírásban a dráma műfajában való „Genie szikrázatját” hangsúlyozza Döbrentei. „A’ Poézisben való elemeztelünket nézve, mi eddig az úgy nevezett lyraiban mutathatunk legtöbbet. A’ Drámát és Vitézi-Költeményt, – mellyek a’ Poézis minden hatalmának, erejének mint egy égő pontjai, ’s ezek mellett a’ több nemek a’ poétai Genienek nagyobb, kisebb szikrázatjai, – még nem találjuk-fel nálunk a’ magok fő méltóságában.” Állítása szerint a dráma műfajában szükséges leginkább új, eredeti magyar munkákat létrehozni, erre csak a „Genie” lehet képes. Nem kizárt, hogy Bölöni dráma iránti elragadtatottságának is köze

¹⁶³ „Genie mindenkor talál ugyan magának új utat, de az emberi karakternek külömbféle kimutatásai, ha már jól festve vagnak, a’ későbbinek ugyan azokat lévén szükség festeni, hamar másolóvá leszen. A’ dolgozás alatt, fellobbanó észbe-jutások mutatkoznak ’s ámbár maga az Író is reájok jött volna azon gondolatokra, – mivel a’ lélek is úgy ütközik egybe egy másnak ideájával, mint a’ szív egy másnak érzésével, – látja hogy az elsőség tőle elvagyon véve.” ErdMuz, 1814/1. 147.

¹⁶⁴ Az ifjabb írók „szentesülésének” körülményeiről Kazinczy és Döbrentei körében, vö. Merényi, 2000. 52-72. illetve legújabban Merényi, 2007. 142-145.

van a barát és mentor Döbrentének a *Muzéumban* kifejtett hasonló hangvételi vélekedéséhez. Az bizonyosabbnak látszik, hogy a kiírás nemcsak a drámaszerzést jelölte ki célként, hanem az esetlegesen nyertes darabok színrevitelét is – utóbbi további érvet szolgáltat az irodalom és a látványosság szerves kapcsolatának téziséhez. A színház és a dráma összefonódása nem pusztán a hagyomány okán elsődleges a magyar (s nemcsak a magyar) nyelvű nemzeti irodalom kialakulásában.¹⁶⁵ Ugyanakkor a népszerű szórakozás – az irodalom kulturális fordítása – bár „lazulásával” ellensúlyozza az új irodalmi formákhoz fűzött morális kritikákat, mégsem mélyíti el – mégha meg is jeleníti – a valódi innovációt: az érzelmek, a belső emberi értékek ábrázolását.¹⁶⁶

A kiírás folytatásában újfent megerősíti Döbrentei, hogy csak a „Genietől lehet várni olyan munkát, mely a’ nyelvnek méltóságot ad, Olvasókat gyűjt [...]” Kész tanácsot adni a jövőendő drámaíróknak. Ezen a ponton a „Genie” szabad, eredeti műveket létrehozó alkotása immár éles ellentétbe kerül a Döbrentei által megkonstruált és instruált „Genie” képével, ezért először a kiírás szövegében kiegészítéseket tesz a „Genie” alkotói feltételeihez, amennyiben részletezi, hogy egy szerző géniusza, miben is áll, miből is építkezhet: „csak ő, a’ kinek lelke, tanulásait, tapasztalásait, magában megforgatván, mikor a’ lelkesedésnek melegítésébe hozó lángja elélobban, azokat onnan egészen újjá szült formában állítja-elé, fog valósággal eredeti lenni.” Tehát a (közvetett) „tanulás” vagy a (közvetlen) „tapasztalás”, a követés és a teremtés habitusainak szerves egybefonódása lehet jellemző azon zsenire is, aki a pályázati kiírás „melegítésbe hozó lángja” nyomán eredeti alkotásra lesz képes. Döbrentei instruált zseni-felfogását bizonyosan Csetri Lajos jellemezte legtalálóbban: „eleve eszményektől befolyásolt, preformált ihlet és nem a vadzseni spontaneitása”. (2007. 145, vö. Horváth G., 2001. 59)

Döbrentei ígérete szerint az eredeti drámai alkotásáért „700 Rforintokat” kap az első, „300 Rforintokat” a második helyezet, továbbá a nyertes darabokat bemutatják az „új magyar nagy Játék-színben”. Mint ismeretes, a pályázat bírálói a tizenkét beérkezett

¹⁶⁵ „[...] a 18. század végének, a 19. század elejének színpadát a lessingi modell alapján létrejött, az ezt számtalan variációban ismétlő érzélgős, kizárólag a közönség megríkatására törekvő darabok uralták. Az érzékeny történetek sikerét a közönség alacsony műveltség-szintjével, a divat hatalmával magyarázzák. Kivétel ez alól elsősorban az utóbbi egy-két évtized írásai jelentenek, melyek túllépve a hagyományosan érvényesített kritériumrendszeren, közönségpszichológiai, mentalitástörténeti, stílustörténeti stb. szempontok érvényesítésével közelednek ezekhez a színjátékszövegekhez.” János-Szatmári, 2007. 9.

¹⁶⁶ „A szórakoztatás szerepének fokozatos előtérbe kerülése a korábbi merev, kizárólag az erkölcsi hasznosságra figyelő értékmérők lazulása felé mutatott. [...] A művészi értékű regény számára természetesen nem lehetett cél a pusztá, felszínes szórakoztatás, s ha a közvetlen erkölcsi hasznosság követelménye vissza is szorult, helyette egyre inkább előtérbe került a mély érzelmek, az emberi belső valóság ábrázolásának elvárása, mely hamarosan a Werther-típusú szentimentális regény megszületéséhez vezetett.” Szajbély, 2001. 187.

pályamű megítélése után úgy találták, hogy azok közül egyik sem ütötte meg a kívánt mértéket, s a jutalom kiadását nem javasolták. (Benkő, 1979. 271) Döbrentei a jutalom gyakorlati természetének ismertetése után a pályamű formai követelményeire tér ki hat pontban. Ehelyütt ismét említi a „Genie“ fogalmát, s a fentebbi „instruált zseni”-fogalom ellentmondásosságának nyilvánvalóvá válása miatt védekező álláspontra helyezkedik: „Azt mondhatná valaki, minek ez a’ jutalom tétel, mert ha a Genie nem dolgozik, úgy sem lesz nagy az öröm, a’ Genie pedig önnön magától való indíttása által is munkás. Ez igaz. [...], de a serkentés, a’ pályának kimutatása, ha vagyon kötöttünk, megtöltheti szemeit a’ szép célra vágyakodás’ nemes könnyeivel ’s meglehet, hogy próbálván, olyan jót fog szülni, melly különben elmaradott volna.” A tanulmány utolsó négy oldalát azzal zárja, hogy Wieland alapján pontosan megszabja, ki és hogyan írjon „eredeti” pályaművet a kiírásra. Ez a hely szoros összefüggésben áll a „Genie” fogalmának első látásra inkonzekvens használatával és ennyiben szervesen illeszkedik a Döbrentei által a kiírásban vázolt modellhez is: „Más theoriák kijelelését elmellőzván azzal fejezzük-bé ezen Jutalom-tételt, a’ mit Wieland’ Abderitájiban, Democritus mond, mellyből az is kitetszik, hogy dramatikus Poetánktól mit kívánunk.” (ErdMuz, 1814/1. 159)

Christoph Martin Wieland alkotása valójában egy ismert szatíra (*Die Abderiten. Ein sehr wahrscheinliche Geschichte von Herrn Hofrath Wieland*), amely 1774 és 1780 között jelent meg a *Der Teutsche Merkur*¹⁶⁷ folyóirat hasábjain, műfaját tekintve érdekes, hogy Döbrentei komolyan vette Wieland eszmefuttatását és – nem véletlenül hiányosan – citálni is tudta azt kiírásában. A szatirikus regény későbbi könyvbéli kiadásában az idézet rész a nyolcadik fejezetben kapott helyet, enyhén át lett dolgozva, s a címe: *Vorläufige Nachricht von dem Abderitischen Schauspielwesen. Demokrit wird genötigt, seine Meinung davon zu sagen.* (Wieland, 1984. 78-81) A két kiadás szövegbéli eltérése alapján szinte bizonyos, hogy Döbrentei nem az 1796-os kiadásból, hanem a *Teutsche Merkur* hasábjairól fordította a Muzéuma számára ezt a részt. Az idézet szoros fordítását olvashatjuk Döbrentei kiírásában (ErdMuz, 1814/1. 159-160), így annak magyar változatát nem idézem, pusztán a jelentősebb terminusok esetében tüntettem fel zárójelben Döbrentei megoldásait. A

¹⁶⁷ A *Der Teutsche Merkur* folyóirat Monarchián belüli, különösen magyar területeken való hatásáról vö. Starnes, 1994. 82-123. [= Ungarn] *Der Teutsche Merkur vom Jahr 1774. Fünfter Band.* (Weimar: Carl Rudolf Hoffmanns Verlag) 99-101.

Teutsche Merkur eredeti kiadásában, amelyet Döbrentei is kézbe vett, így szerepel a hivatkozott passzus:¹⁶⁸

Die wahren Regeln der Kunstwerke können nie willkürlich seyn. Ich fordre nichts von einem Trauerspiele, als was Sophokles von den seinigen fordert; und dies ist weder mehr noch weniger, als die Natur und Absicht der Sache mit sich bringt. Einen einfachen, wohldurchgedachten Plan, worinn der Dichter alles vorausgesehen, alles vorbereitet, alles natürlich zusammen gefügt, alles auf Einen Punkt geführt hat; worinn jeder Theil ein unentbehrliches Glied, und das Ganze ein wohlorganisierter, schöner, frey und edel sich bewogender Körper ist! Keine langweilige Exposition, keine Episoden, keine Scenen [expozíciók, melléktárgyak, jelenések] zum Ausfüllen, keine Reden deren Ende man mit Ungeduld herbey gähnt, keine Actionen [cselekedetek] die nicht zum Hauptzwecke arbeiten! Interessante, aus der Natur genommene Charakteren [karakterek], veredelt, aber so, daß man die Menschheit in ihnen nie verkenne; keine übermenschliche Tugenden, keine Ungeheuer von Bosheit! Personen, die immer ihren eigenen Individualbegriffen und Empfindungen gemäß reden und handeln, immer so, daß man fühlt, nach ihrem vorhergehenden und gegenwärtigen Umständen und Bestimmungen, müssen sie im gegebenen Falle so reden, so handeln, oder aufhören zu seyn was sie sind. Ich fo[r]dre, daß der Dichter nicht nur die menschliche Natur kenne, in so ferne sie das Modell aller seiner Nachbildungen ist; ich fo[r]dre, daß er auch auf die Zuschauer Rücksicht nehme, und genau wisse, durch welche Wege man sich ihres Herzens Meister macht; daß er jeden starken Schlag, den er auf solches thun will, unvermerkt vorbereite; daß er wisse, wenn es genug ist, und, eh er uns durch einerley Eindrücke völlig ermüdet, oder einen Affect bis zu dem Grade, wo er peinigend zu werden anfängt, in uns erregt, dem Herzen kleine Ruhepunkte zur Erholung gönne, und die Regungen, die er uns mittheilt, ohne Nachtheil der Hauptwirkung zu vermannichfaltigen wisse. Ich fo[r]dre von ihm eine schöne, und ohne Aengstlichkeit mit äusserstem Fleisse polierte Sprache; einen immer warmen kräftigen Ausdruck, einfach und erhaben, ohne jemals zu schwellen noch zu sinken, stark und nervicht, ohne rauh und steif zu werden, glänzend, ohne zu blenden; wahre Heldensprache [hősi nyelv], die immer der lebende Ausdruck einer grossen Seele und unmittelbar vom gegenwärtigen Gefühl eingegeben ist, nie zu viel, nie zu wenig sagt, und, gleich einem dem Körper angegoßnen Gewand, immer den eigenthümlichen Geist des Redenden durchscheinen läßt. Ich fo[r]dre, daß derjenige, der sich unterwindet Helden reden zu lassen, selbst eine grosse Seele habe, und, indem er durch die Allgewalt der Begeisterung in seinen Helden verwandelt worden ist, alles, was er ihm in den Mund legt in seinem eignen Herzen finde.

A szöveg fordítását (és idézését) Döbrentei feltehetően szándékosan ott hagyja abba, ahol ez szatírikus hangvételben folytatódik a Teutsche Merkur hasábjain, a következő rész tehát nem szerepel fordításban a *Jutalomtétele*ben:

Ich fo[r]dre – 'O Herr Demokritus', - riefen die Abderiten, die sich nicht länger zu halten wußten – 'Sie können, da Sie nun einmal im Fo[r]dern sind, alles fo[r]dern was Ihnen beliebt. In Abdera läßt man sich mit

¹⁶⁸ A folyóiratot több más felvilágosodás kori német periodikával (1750-1815) együtt digitalizálta a Bielefeldi Egyetem a „Retroperspektive Digitalisierung wissenschaftlicher Rezensionorgane und Literaturzeitschriften des 18. und 19. Jahrhunderts aus dem deutschen Sprachraum”-projektjében.

wenigerm abfinden. Wir sind zufrieden, wenn uns ein Dichter rührt. Der Mann, der uns lachen oder weinen macht, ist in unsern Augen ein göttlicher Mann, mag er es doch angehen, wie er selbst will. Dies ist seine Sache, nicht die unsrige! Hyperbolus gefällt uns, rührt uns, macht uns Spaß; und gesetzt auch, daß er uns mit unter gähnen macht, so bleibt er doch immer ein grosser Dichter! Brauchen wir eines weitem Beweises?’ (Der Teutsche Merkur vom Jahr 1774. 101)

Az első idézetben foglalt kitételekkel a rész-egész összefüggő voltára, az alaposan megtervezett struktúrára, a felesleges részek kihagyására, a karakterek érdekes voltának szükségességére és a hitelesség-hihetőség vonatkozásában kíván Döbrentei tanácsokat adni az eljövendő magyar drámaíróknak. Kitér továbbá a szerző személyére, adottságaira, főleg nyelvtudására. Majd a Wielandtól vett megfontolások ismertetését követően azt hangsúlyozza, milyen fontos az olvasóknak a „kárpit legutolsó lebecsátásig egyforma interesszét” adni. Ez szerint úgy érhető el, ha a szerző ismeri más nemzetek elméleti és drámai munkáit (nem hiába biztatja Bölönit a *Hamburgische Dramaturgie* elolvasására), s azok ízlését magáévá teszi. „Belé kell igen is magát az Írónak tanulni, minden más szép ’s jónak ítéltetett munkákba, azok által feljebb emelkedni, ’s beszíva magába, azoknak karaktereket, úgy vissza-teremteni elegendő eredetiséggel a’ Külföldi Szépet, a’ maga nyelvébe.” (ErdMuz, 1814/1. 160) Végző soron Wieland munkáját úgy idézi Döbrentei mint teoretikus írást és nem mint fikatív, szatirikus szöveget. Fel lehet figyelni a „Külföld”-del való összevetés folyamatos kényszerére is („a’ külföld bennünket, ha eredeti jó magyar munkájink lesznek, nem tart barbarusnak”). A külfölddel való összevetés érdekes módon megelőzi a kiírás szövegében annak a célnak a megjelölését, miszerint az „Olvasójink nyelvünkön is találjanak, sok hasznost, sok szükségeset, sok szépet.” (ErdMuz, 1814/1. 150) Döbrentei elméleti fejtegetései sosem önmagukért vagy önmagukban állnak, hanem rendre gyakorlati célkitűzéseknek alárendelve szerepelnek. A kiírás szerzőjének intenciói mindig elvont fogalomterületekhez (mint nyelvművelés, irodalmi minta teremtése, etc.) kötöttek – ezért jellemző az összes Erdélyi Múzeum-beli Döbrentei-írára a szubjektív, gyakorlati tapasztalon alapuló intés: az olvasó „nem haza szeretetből olvas, hanem azért, hogy tanuljon vagy magát múlassa” (*Eredetiség ’s jutalom tétel*). A Bölöni által fordított *A’ Német Próza’ történeti* című tanulmányt is utólagos megjegyzésekkel látja el Döbrentei: „Ha a’ Német is panaszkodhatik, mit kell mondani a’ szinte egészen elhagyatott Magyar Írónak!” (ErdMuz, 1815/3. 63) A Múzeum kiadója épp ezért az eredeti munkák szerzését tanulás útján tartja elérhetőnek: „Belé kell igen is magát az Írónak tanulni, minden más szép ’s jónak ítéltetett munkákba, azok által feljebb emelkedni, ’s beszíva magába, azoknak karaktereket, úgy vissza-teremteni elegendő eredetiséggel a’ Külföldi

Szépet a' maga nyelvébe.” (ErdMuz, 1814/1. 161) A pályatétel tartalmazott kanti fogalmakat – Döbrentei átültetésében: – pl. a „regula” („Regel”) kifejezést: „Kant, a' Geniet olyan veleszületett elmébéli tehetségnek nézvén, melly által a' természet regulákat szab a' szép mesterségnek, [...]” Az eredeti szöveghelyen a zseni meghatározása így hangzik: „Genie ist die angeborene Gemütsanlage (*ingenium*), durch welche die Natur der Kunst die Regel gibt”. (Kant, 2004. 241-242) Döbrentei a „Kunst” fogalmát „szép mesterség”-nek fordítja – a mesterség kitétele pedig az, hogy tanulható. Nem arról van szó, hogy a zseni pusztán utánoz, de arról igen (Döbrenteinél), hogy tanul és hogy erre „serkenthető” – ez az elmélet bizonyára a német egykorú esztétika, illetve populárfilozófia „Bildung”-fogalmához kapcsolódik.¹⁶⁹

Az Erdélyi Muzéum utolsó számának Döbrentei-féle előbeszéde több mindenben változatlanul felidézi az első szám jutalomtétel-kiírásában foglaltakat. A dolgozat keretét túlfeszítené az összes Muzéum-beli programírásának ez irányú vizsgálata, ezért pusztán arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy verseket is szerzett e témakörben Döbrentei: *A' fordító, másoló, az előtte lévő eredeti széphez* és az *Eredeti* címen, ezek úgy szintén kantianus és schilleri elképzeléseket visszhangoznak. Visszatérve az utolsó, tizedik füzet előszavához, abban Döbrentei Erdélyi Muzéumának egy rendkívül fontos hozadékaról esik szó:

Legnagyobb gyönyörűségemet lelem ezen időszaki írás kiadása alatt abban, hogy kilenc erdélyi ifjú, melegen érezvén a hazai felszólalásokat, hozzám csatlotta magát. Most iparkodván készülnek a nemzeti literatúra egykori bővítésén, s hiszem, egyik ez, másik más nemében a költői vagy folyóbeszédi munkáknak jelesen áll elé. Ötnek dolgozásai közül azt, ami eddig legjobbjá volt, *serkentés* végett felvettem [a folyóiratba]. Ki ne lobbanjon ifjainknak ébredező haladásán öröme, ki ne fogadja azoknak nemesebbjeit a barátság vezető érzésével? (idézi Benkő, 1979. 249, kiem. S-Sz. Á.)

Az első magyar *Werther*-fordítók is ehhez a csoporthoz tartoztak. Döbrentei Bölönihez írt első levelében utal az Erdélyi Muzéum harmadik és negyedik füzetére, annak tartalmára: „A Muzeum IIIIdik füzete kijött, most várom az Erdélyi nyomtatványokat. A Mondolatra felelet van nyomtatva. Trattner Hübnernek Ujság s Társaságbeli Lexiconát adja ki előfizetésre. Kazinczytól a mult postával kaptam Bacsányinak rövid életírását s az Iniszthónai Háboru fordítását Ossziánból, a Muzeum számára. Buczy Emil sok munkát ígére Novemberre, mellyek már nálla készen vagynak.” A Bölöni-level hiányában

¹⁶⁹ Döbrenteinél ennek az elméleti rendszernek az összes paradigmáját, és annak gyakorlati megvalósítását gyönyörűen nyomon lehet követni az általa megfogalmazott Gyulay Lajos nevelésére vonatkozó programban. Vö. Széchy, 1887. 24-52.

bizonyosan nem adatolható, hogy érdeklődést mutatott a folyóirat iránt korábban is. A folyóiratban jelentek meg az Eichhorn-féle irodalomtörténet fejezeteinek¹⁷⁰ egyes fordításai is (németből): „I. füzetben a római poézis történeteiről értekezett Pataki Mózes, a III.-ban Döbrentei a német próza történetéről, az V.-ban ugyancsak ő a francia nyelv és próza történetéről, a IX.-ben pedig a német dráma történetéről szóló értekezést közöl, amelyet gyanításom szerint Bölöni Farkas Sándorral fordítottatott”. (Csetri, 1990. 315)

A nemzeti irodalom („National-Literatur”) fogalmát August Karl Koberstein úgy definiálta a 19. század elején, mint olyan irodalmét, amely egyértelműen elválasztható más irodalmaktól: „[...] sie begreift, streng genommen, nur diejenigen schriftlichen Werke, welche auf künstlerischen Wege hervorgebracht, sowohl ihrer Form, wie ihrem innern Wesen nach ein eigenthümlich deutsches Gespür an sich tragen, wodurch sie sich von den litterarischen Erzeugnissen anderer Nationen schon an sich und ohne Rücksicht auf die Sprachen unterscheiden”. (idézi Ranke, 1995. 93) Ehhez az elképzeléshez csatlakoztak a Schlegel fivérek és a göttingeni irodalomtörténeti iskola tagjai (Johann Gottfried Eichhorn és Friedrich Bouterwek) az univerzális „Litterär-geschichte” megfogalmazásának igényével – nem függetlenül a magyar nyelvű irodalomtörténet-írásban is gyakran hivatkozott herderi tanoktól – azzal a céllal, hogy a nemzeti identitást egy történeti-visszatekintő perspektívába helyezték és ennek keretei között magyarázzák. S bár német elméletekről van szó, ezek megfeleltetéseit a magyar viszonyok között számos példával alá lehet támasztani. Ennek a megközelítésnek köszönhető az irodalomnak a „poézisre”, a szépirodalomra való leszűkítése és az ide sorolható alkotásoknak egyfajta „univerzális” történeti érvénnyel való felruházása. Az Erdélyi Múzeum fordításai esetében úgy tűnik, hogy Döbrentei bízta meg Bölönit mind a francia próza, mind a német próza és dráma történeteinek fordításával. Döbrentei átnézte és kijavította ezeket a munkákat, majd a francia próza történetét saját neve alatt jelentette meg. Bölöni a fordítások mellett mások munkáinak tisztázásával is segítette a folyóirat munkáját: *Kant: A' Paedagogikáról* című művének Kis Sámuel mezőcsávi református pap által készített fordítását lektorálta például, sőt a tisztázott kéziratán kívül ugyanennek a műnek egy másik változata is megtalálható hagyatékában: a *Vélekedések a' Gyermekek-Nevelésről* című töredék. (vö. Labádi, 2002. 218) Kant pedagógiai elmélkedése végül nem jelent meg a folyóiratban, ahogy Döbrentei a folyóirat utolsó, tizedik számának előszavában utal rá: „ezen időszaki írásnak megszűnése miatt”. Akad azonban olyan saját irodalomtörténeti áttűtetése is Bölöninek, mely megjelent az

¹⁷⁰ Eichhorn, 1808. 4. Bd. 2. A következőket fordították le magyarra: Abth. Schöne Redekünste der Deutschen (Kapitel 6), Poesie (Kap. 6a), Prosa (Kap. 6b)

Erdélyi Muzéum hasábjain, mégpedig a Döbrentei neve alatt publikált *A' Német Próza történetei* című, Eichhorn-féle irodalomtörténet-részlet. (A prózatörténeti értekezés Bölöni kezével lejegyzett kézírata, a fordító hagyatékában: RAK, Sign. MsU 1278)

5.1.3 Az Eichhorn-féle *A' Német Próza történetei*-fordítás

Bölöni *A' Német Próza' történetei* című Eichhorn-fordítása, mely nyilvánvaló jelentőséggel bír a *Werther* szempontjából, az Erdélyi Muzéum 3. füzetében jelent meg 1815-ben. (ErdMuz, 1815/3. 46-94) Döbrentei a francia és a német prózatörténet-fordítását is saját neve alatt adta ki ugyanebben a számban. A fordítások előszavában a következőket írta: „Első időszak. 1450-1550. Ezen cikkelynek lefordítására, barátomat Patakyt, az 1-ső füzetben álló Római Poézis történeteinek fordítóját kértem-meg, 's ő ki lángolva óhajtotta nyelvünknek jó ízléssel való csinosítását, 's a' Kritikának közöttünk terjedését örömmel átvette volt. De, a' tiszta lelkű, nemes szívű férjfiú, hirtelen meghala! Mind tőle elmaradt barátja, tisztelvén emlékezetét, helyette, 's az ő nevében, magam fordítottam.” Ugyanez a bevezető rész több ponton kapcsolódik a jutalomtételben megfogalmazottakhoz, a kritika gyakorlata szükségességének hangsúlyozásához; ebben a gondolatmenetben Döbrentei az irodalomtörténeti áttekintés szerzőjét, Johann Gottfried Eichhornt is „kritikus”-ként említi: „Láthatjuk itt a' német kritikusnak Írójokról való vélekedéseit, 's az által, miket találunk helyben hagyva, miket nem, mind a' kettőt eléhozott okoknál fogva, józan Kritikához szokhatunk, mellynek gyakorlása nélkül nyomosan nem haladhatunk.” A kritika szükségességén túl az irodalomtörténeti műben megjelölt szerzőkre és műveikre – ismét összhangban a jutalomtétellel – úgy tekint Döbrentei, mint zsenik eredeti munkáinak bemutatására. Ezen értelmezésében ismét központi helyet szán a fentebb megjelölt zseni-„serkentés” gondolatmenetének: „Észre-vehetjük, hogy a' nagyobb elmék, Geniek tiszta kifejtésére sokféleképpen kell előrejárulni, melly őket egészen kiformálni segítse, azért szünetlen alkalmatosságot kell szolgáltatnunk, a' lobogó tüzet ébreztetnünk, nyelvünk iránt köteles szeretettel lennünk.” Ahogy a francia prózatörténet fordítása Patakyé, úgy a *A' Német Próza történetei* – amint arra Maller Sándor, Csetri Lajos és Labádi Gergely is rámutatott – Bölöni fordította Döbrentei megbízására. Csetri az összefüggést „gyanította” (Csetri, 1990. 315), Maller és Labádi pedig a kézirat szemrevétele után jutott arra a megállapításra, hogy a fordítás Bölöni munkája. (Labádi, 2002. 217-227) A kéziratot a mentor javította, letisztázta és neve alatt megjelentette. A javított kéziraton is felfedezhető Bölöni keze írása. (Számtalan az említett RAK, Sign. MsU 1278 kolligátumba kötve.) A fordítás kiadása Döbrentei folyamatos megjegyzéseivel lett publikálva. A prózatörténeti

értekezés az ún. *Harmadik időszak 1730-[tól]* tárgyalja a nyelvművelés és a nyelvi ízlés kérdését. Gottsched munkásságának a nyelvápolás területén elért eredményeit emeli ki Eichhorn és a polemizáló svájciak álláspontját ismerteti. Ezután a német nemzeti nyelv szerepét elemzi az anyanyelvű irodalomban és az oktatásban. Eichhorn úgy látja, hogy a német nyelvű irodalom az elmaradottságnak az oka főként abban rejlik, hogy a német tudósok, irodalmat művelők többsége hivatali kötelezettséget vállal, s így nem marad idejük arra, ami szerinte a legfontosabb lenne: a „tudomány-szerzés[re]” és „az esztétikai tökéletesség továbbvitelére”. Döbrentei az Eichhorn-fordításhoz megjegyzést fűz a lábjegyzetben: „Ha a' Német is panaszkodhatik, mit kell mondani a' szinte egészen elhagyatott Magyar Irónak!” Szintén Döbrentei betoldása a tanulmány fordításának tartalmi ismertetője: „Itten tudomány nemekre osztva következnek Eichhorn munkájában, a' Németek elemeztelének megvizsgálásai, melyek közül a' nevezetesebbet 's minket inkább illethető, kiszedve találja az Olvászó. Ujra eléfordulnak itt némelly már említett Irók, de munkájik megítélése bővebben eléadatik. Előre megjegyezzük azt, hogy a' német folyó beszéd történetei itt nem egészen a' mai időig van lehozva. Az újabbak megvizsgálására időt fordítanunk nem lehetett.” Összevetve Margócsy István javaslatával, aki szerint a felvilágosodás magyar irodalmának korszakáról, mint „egymással össze nem egyeztethető” párhuzamos, esetenként kereszteződő „*irodalmak*” (Margócsy, 2007. 14, kiem. M.I.) időszakáról érdemes beszélni, figyelemre méltó, hogy Döbrentei a fenti megjegyzésében szintén többes számot használ: „a' német folyó beszéd történetei” kifejezésében.

Az Eichhorn-féle fordítás ismerteti az ún. német „Tanító-írók”, a „Történet-írók” majd a regényt írók személyét és munkásságát. Utóbbiak között elsőként a lovagregények jellemzése olvasható: „Az Irók fordítottak, vagy az idegen neveket meghazafiúsították, 's a' történetet német országinak adták-ki.” A „pragmatikai adaptáció” (Benő, 2003. 10) megnevezés alatt fentebb utaltam a szövegkezelés ezen hagyományára Döbrentei Molière *Fösvény*-fordítása kapcsán, de említhető Kazinczy *Bácsmegyeije*, Mérey Sándor *Lear királyastb.* A mesék, legendák, majd a „bukolikus témájú” regény, a „hisztóriai Román” és a *Robinzonozások* bemutatása következik. Az eltérő műfajok ismertetést és a szerzők bemutatását követően a másolás valamint az eredeti munka szerzése kerül előtérbe:

Eleinte, még ha magok [a német írók] találtak is fel tárgyakat előadásokban mind csak a' külföldhez kötötték magokat, mintha a' Német hazában elég tulajdon karaktereket nem lelhetek volna; nem merték a' jelentést Német Országba általtetni, mivel a' magok nemzetjüket legkevesebbé ismerték, 's könnyebbnek találták valamelly történetet francia vagy angol tónusban eldadogni, mint a' Német nemzet karakterét kitanúlni, 's úgy írni, hogy minden előforduló személy, szokás, hazai legyen. (ErdMuz, 1915/3. 81)

A magyar nyelven író tudósokat bátorítani kell a nemzeti karakterek és a nemzeti helyszínek költői megjelenítésére. Döbrentei ehhez a részhez is fűzött elmarasztaló megjegyzést: „A’ mi Román Írójink még most vagynak ezen epochában!” Ezt követően a „gúnyoló Román” (például Nicolai említett satírája Goethe *Werther*-ről) és a „politikai Román” műfaji jellegzetességei kerülnek bemutatásra. A *Werther*-ről a következők olvashatók az Eichhorn-féle irodalomtörténeti értekezés 1815-ös átültetésében, mely három évvel Bölöni Goethe-fordításának elkészülte előtt keletkezett:

„A’ legelső valóságos sentimental Román Göthenek Werthere volt (1774), ki ennek gyötrelmeiben feloldotta azon problémát; egy legszebb talentumokkal, dicséretes erővel, sokféle reményekkel magát kecsgetethető Ifju, miképpen tévesztheti el a’ Sorstól neki kijelelve látszó útát annyira, hogy utoljára magát megölje. Nagy mesterséggel talált-fel ehhez egy rendkívül való karaktert, mélyen látó költői ésszel mutatta-meg szíve és esze állapotját, indulatja eredetét, ’s lassanként nevedését úgy fejtegette, hogy utoljára semmi se maradott egyéb a’ következett katasztrofánál. Lélek, élet, melegség érzés’ mélysége ragad-el abban akármely olvasót; ellenálhatatlanul von magához az ifjúnak könnyen ingerelhető érzékenykedése, meleg, szerelemtől, beteg szíve, természeti komorsága, mélázó természete, melly végtére melankoliává lesz, vele szeretünk, vele szenvedünk ’s igazán szívből szakadt könnyekkel kisérjük minden szomorú jelenéseink keresztül napjainak utolsójáig. Rendkívül való benyomást volt az, mellyet az első valóságos Német Román csinált, ’s nem lett vége a’ sok utánazásnak. Némelyek annak formájához, erejéhez képzelődéséhez tartották magokat, ’s kicsavargás, vad erő, durva fantasztaság által akartak a’ nagy Eredetihez hasonlítani. Már néhány esztendeig üzte bolondságait ezen veszélyező, szorongó időszak, midőn Miller (1777) Werther materiáját elévette, annak mély érzését, Szigvartban fájdalommal-teljes érzélességre változtatta, más Románjaiban pedig erőteljes, lankadt lett. Ő és a’ többi Utánazók nem azt nézték a’ mit Göthében csudálni kell, t. i. az olyan temperamentumnak legkisebb nüanszai jó festését hanem örökké szomorogva asszonyi könnyeket hullattak, mellyek a’ férjfiúságot, erőt haszontalan puhaságra vonni készültek.” (ErdMuz, 1915/3. 87-88. Vö. Eichhorn, 1808. 1092-1094)

Eichhorn érdeme az, hogy már 1808-ban, szakítva a népszerű értelmezési és művelődési hagyománnyal, a magas irodalminak tekintett értékek megfogalmazására vállalkozott az „első valóságos Német Román”-ról értekezve. Az *érzékenység*, a „Gefühlkultur”, amelyet talán leginkább az olvasónak vagy a nézőnek az irodalmi alkotásokban közölt tartalmak befogadás iránti fogékonysága jellemez, és amely a pozitív (igaz, jó, szép stb.) morális értékek felismerésének képességét jelöli, nem tévesztendő össze az irodalomtörténeti hagyományban esetenként vele felcserélt *érzelgősség* fogalmával.¹⁷¹ Eichhorn is ezen

¹⁷¹ A pedagógus Jakob Glatz 1803-ban (egy évvel Bécsbe költözése előtt) kiad Frankfurtban egy morális szórakoztató könyvecskét fiatal lányoknak: *Iduna, ein moralisches Unterhaltungsbuch für die weiblichen*

vélekedésének adott hangot 1808-ban. Az értekezés a szentimentális regényeket követően tárgyalja a „humoristicus Román” és a „filozófikus román” eseteit, majd szót ejt Bölöni egyik – saját bevallása szerint – kedvenc Goethe-regényéről a *Wilhelm Meisterről* is: „Majd Göthetől Meister Wilhelmnek tanuló esztendeji jelentek-meg, (1794-96) mellyekben a’ Költő, szokásban lévő művészi megkívánatokon, mint a’ cselekedet egységén, a’ külön álló részeknek az egyetlen egy felfejtéshez való szoros egybekötésén, a’ meglepő esetek külömbfélésegin, túl tette magát, ’s csak két fő czélt elérni látszik: az életet sokféle oldalról festeni, a’ Művészség fontos materiájáról értekezni.” (ErdMuz, 1915/3. 91)

Goethe *Wilhelm Meistere* kapcsán ugyanúgy az egykorú szövegagyomány meghaladását emeli ki Eichhorn, mint a *Werther* esetében. Az utalás egyértelműen a francia klasszicizmus normatív elveire utal, a cselekmény, a helyszín és az idő hármas egységének követelményére. A klasszicista drámai hagyományt – és ezzel együtt Arisztotelész, valamint Boileau költészettanára való hivatkozást – érdekes módon Eichhorn a román kategóriája kapcsán említi. Ez a látszólagos ellentmondás, nem csak Eichhorn irodalomtörténetére jellemző, s az új irodalmi forma, a regény új műfajának a poétikai értekezésekben való besorolatlanságából ered.¹⁷² A történeti, „hisztóriai regény és novella” bemutatását követően Döbrentei ismét megjegyzéssel látja el a fordított szöveget. Ebben főként a klasszikus auktorok műveinek átültetésére ösztönöz, hangsúlyozva ezeknek az eredeti művek írására vonatkozó hatását – egyben kapcsolódva a jutalomtétel kiírásában foglaltakhoz.¹⁷³ A Boileau-féle költészettani hagyomány bizonyos ismert volt a Muzéum szerkesztői előtt is, ezt mutatja a Bölöni-Döbrentei levelezés néhány szöveghelye. Döbrentei második, 1817. január 12-én kelt levelében például saját Boileau *Art poetique*-fordításáról ad hírt: „Azt én még Lipsziában kezdettem, Andrásfalván végeztem. Egyszer már égetni akartam. Fordítás, örök fordítás, mondám. De uj, olyan dolgozásra sem időm,

Jugend von Jakob Glatz. Ebben található egy tanmese *Molly und Fanny oder Empfindsamkeit und Empfindeley* címmel. A Fanny feltehetően utalás Kármán regényére, Glatz és a magyar irodalom kapcsolatáról, illetve a két fogalom 19. sz. eleji vélekedéseiről vö. Tarnói, 2000. 472-476. és János-Szatmári, 2007. 147-149.

¹⁷² „A 18. század műfajelméleti rendszerezéseiben, amint azt Eschenburg példáján is láthattuk, még Nyugat-Európában is csak nehezen, vagy éppen egyáltalán nem kaphatott helyet a regény, logikus következményeként annak, hogy e műfaj még nem szerepelhetett az antikvitas poétikai gondolkodásában. [...] Alapvetően az eposz torz formájának tartották és annak törvényszerűségeit alkalmazták rá minden változtatás nélkül, csupán a kötetlen formában látva a különbséget.” Szajbély, 2001. 173-174.

¹⁷³ „Ohajtanunk kell, hogy a’ mi Román fordítójink, az ilyen Kritikák által a’ jobb külföldi munkák fordítására térítenek, s megtanulják minekelőtte dologhoz fognak, a’ Románt melly pontból nézve kell ’s lehet becsülni, így nem töltik idejüket a’ nem klasszikus Irónak dicséret nélkül maradó fordítására. A’ kinek pedig lelke elég erővel bír, eredetét dolgozni, az figyelmessé lehet, melly regulák szerint intézze munkáját. Örömmel telnék-el a’ fordító, ha látni fogná, hogy ezen, hív emlékezetnek szentelt fordítása által az eredeti dolgozásra, akármely tudomány-nemben is, ösztönül lehetett. Mert addig Literaturánk nincs, míg csak örökké fordítunk.” ErdMuz, 1815/3. 94.

sem fő hajlandóságom nincs. Szükségünk pedig nagy van olly munkára, a mi Firkálóinkra nézve.” (KerMag, 1813. 89) A fordítások szükségessége és az eredeti munkák szerzésének fontossága ismét összekapcsolódik egymással. Megjegyzendő, hogy a Döbrentei-féle Boileau-fordítás bevezető része szintén megtalálható a Labádi által áttekintett Bölöni-kézirat kolligátumban (RAK, Sign. MsU 1278. Vö. Labádi, 2002. 218), ezért feltételezhető, hogy ezen munkába Döbrentei ismét bevonta Bölönit. A folyóirat fenntartását megnehezítő anyagi problémák ismertetése után tér ki Döbrentei a Bölöninek írt levélben arra, hogy a következő füzetben említést kíván tenni az ifjú kolozsvári tehetségekről és arról, hogy mivé lehet közreműködésükkel a magyar irodalom: „O, barátom, milyen nemes lelkű, ifju ez [Ponori Török József]. Látnád csak levelét, melyet hozzám írt! Ez az én örömöm, hogy Titeket, legszebb tűzü ifjakat megnyertelek. Ezt nekem az utolsó füzetben emlitenem kell, hogy a jövőendő mit ígérhet, ha pályátonkon megmaradtok.” (KerMag, 1814. 89-90) Ugyanebben a szellemben ajánlja fel Bölöni valamely műve közlésének lehetőségét: „Nagyon óhajtám édes Barátom, hogy a Muzeumba valamelyik versedet adnád. Tudósíts, van é kedved a két Brutuszt újra ki dolgozni; s jambusaidat simogatni. Ha igen, tüstént küldeném, kiirva leveledből. Barátságot tennél velem, ha valamelly versedet adnád e végre.” A publikálásra ismeretlen okok miatt nem került sor, Maller Sándor szerint Bölöni irodalmi próbálkozásai amolyan „kicsapongások” és nem kiforrott alkotások voltak. (Maller, in: Bölöni, 1984. 10)

A fentieket összefoglalva megállapítható, hogy az Erdélyi Muzéum körüli munkálatokban Döbrentei pártfogoltjaként kiemelt szerepet kapott Bölöni is, aki tevékenyen részt vett a szerkesztésben, a fordításban, a tisztázásban és a terjesztésben (az előfizetési listák szerint). Döbrentei irodalmi programjának 1814 és 1818 közötti lenyomatát nyújtja a folyóirat, a közös kritikai és irodalmi tevékenység bizonyára nagyban formálta Bölöni irodalmi gondolkodásmódját. A következő fejezetben a Döbrentei-féle irodalmi programnak egy újabb intézményesült, ám kevésbé sikeres folytatásáról lesz szó. Az Erdélyi Tudományos és Nyelvművelő Társaság kézirateinak vizsgálata ismételen arra enged következtetni, hogy ez a Döbrentei-féle kezdeményezés sem volt mentes Bölöni közreműködésétől, feltehetően ő volt az említett társaság írnoka.

5.1.4 Az Erdélyi Tudományos és Nyelvművelő Társaság párhuzamai

A Döbrentei-féle társaság elődjének célja, Aranka György felhívása szerint (1794-ben, vö. Dávid/Bíró, 2007. 7-22) főként a magyar nyelv művelése volt: „Nem lehet azt-is tagadni, hogy ámbár a’ Magyar Nyelv magában, és természete szerint elég bőv, ’s a mint ma fenn

áll, elég ép légyenis: mindazáltal a' Tudományok, Mesterségek sőt Társalkodásbeli szókban is nagy fogytkozás vagyok: mellynek ki pótlása a' mivelő kezeket várja.” (Aranka, 1903. 537)

Nem csak a fentebb említett első magyar folyóiratok, hanem a különböző nyelvművelő társaságok is ugyanazon cél megvalósításáért tevékenykedtek, így Aranka György Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaságának (vö. Dávid, 2007. 274-276) fentebb említett mintájára a Döbrentei-féle Erdélyi Tudományos és Nyelvművelő Társaság is. Döbrentei kezdeményezésének „plánmáról” a társaság üléseinek jegyzőkönyvéből lehet tájékozódni. A jegyzőkönyvek szintén Bölöni kéziratos hagyatékában találhatók Kolozsváron. A harminchárom oldalas kéziratcsomó az 'Erdélyi Tudományos és Nyelvművelő Társaság rajzolatja' illetve 'Az Erdélyi Magyar Tudományos és Nyelvművelő Társaság Jegyző-Könyve 1819 máj. 26.-1819. okt. 18-ig' (RAK, Sign. MsU 1952a) cím alatt maradt az utókorra. A kolligátum „rajzolatja” tartalmazza a főbb célkitűzések summázatát, ez lényegében megegyezik az Erdélyi Muzéum kitételeivel:

Ezen Társaságnak Tárjai a' többszer említett 1791dik Ország gyűlési Jegyző könyvében megtalálható intézetben tisztán meg vagynak, t.i. a' Magyar nyelv mivelése és a' Hazában a' szükséges tudományos ismértek terjesztése.

Mely célra ezen Társaságnak kötelessége lenne:

- A) A Tudományok különböző ágazataiban a' Hazára alkalmaztatva Magyar nyelven eredeti munkákat készíteni.
- B) Az idegen nyelven írott klaszszikus munkákat magyar fordításokban közönség eleibe bocsátani.
- C) Időszaki-írás segedelmével a' tudományos ismérteket terjesztetni, a' köz népből a' bal vélekedések és babonák gyökereit ki irtani, 's ez által a' helyes miveltséget elé segíteni.
- D) Jutalomra tett kérdések által az egész Hazára néve hasznos ismérteket ki fejteni. (Sign. MsU 1952a 3r)

A nyelvművelő társaságban Bölöni szerepe nem világos, ennek az információhiánynak az lehet az oka, hogy a két éven át tartó szervezkedés nem volt képes a Társaság tartós fennmaradását biztosítani. Annyi bizonyos, hogy a szervezet titkára Döbrentei volt és hogy a jegyzőkönyvek kéziratai Bölöni hagyatékában, az ő kézírásával lejegyezve lelhetők fel. Talán egyfajta írnoki szerepet szánt neki Döbrentei. Amint az a társaság tervezetéből kitűnik, feladataik közé sorolták a magyar nyelvű tudományos irodalom művelését, az idegen nyelven írt klasszikus művek fordítását, egy tudományos folyóirat kiadását és (újabb) pályadíjak kiírását – utalva ezzel a Muzéum által Erdélyben ápolta hagyományépítési szándéokra. Nemcsak a résztvevők nevei és a társaság székhelye, hanem

a szerepvállalás és a tartalmak is egyeztek a Muzéum elképzeléseivel. (vö. Hofbauer, 1933. 335-344) Lévén, hogy a Társaság tervezete és jegyzőkönyvei a *Werther*-fordítás utáni időszakból származnak, ezért a kézirattal nem foglalkozom bővebben. Annyit érdemes rögzíteni, hogy ez a társaság is annak a hagyománysornak a részeként értelmezhető, amelybe az *Erdélyi Muzéum* is tartozott, valamint hogy ebben a Döbrentei-féle iniciatívában is tevékeny szerep hárult Bölönire. A következőkben Kazinczy irodalmi programjának Goethe műveit és az első magyar *Werther*-fordításokat érintő részeiről lesz szó.

5.1.5 „Mit a szellem és a tudás alkot...” Kazinczy és a magyar Goethe-kultusz

Goethe velencei epigrammájának egyik sora: „Werke des Geistes und der Kunst sind für den Pöbel nicht da” (Mit a szellem ’s a tudás alkot, nem kap a csürhe azon¹⁷⁴) szolgált Kazinczy Ferenc kánonképző, polemizáló kötetének, a *Tövisék és virágoknak* (1811) mottójául. A széphalmi szerző választása kifejezésre juttatja Goethe-kultuszának¹⁷⁵ legjellemzőbb sajátosságát is. Több levélben ajánlotta fiatalabb erdélyi barátja és tanítványa figyelmébe a német író alkotásait. Kazinczy nyelv- és még inkább irodalomszemlélete, hasonlóan mindahhoz, amit Döbrentei Erdélyi Muzéuma kapcsán említettem, jelentősen befolyásolhatták Bölöni irodalmi-fordítói nézeteit. Úgy tűnik, hogy a két nyelvi- és irodalmi program Bölöni Goethe-fordításához más és más módon járult hozzá. Míg Döbrenteinek főként a fordítóról és a szerzőről alkotott fogalma, (instruált) zseniesztétikája, addig Kazinczynak a német író személyére és műveire irányuló kultusza lehetett irányadó.

Kazinczy 1814-15-ben köt barátságot Bölönivel, leveleiben kezdettől fogva lelkesen támogatja az ifjú erdélyi tudóst művek szerzésében és fordításaiban. Pártolókat és támogatókat keres neki kapcsolatrendszerében, eleinte Kozma Gergelyt, Buczy Emilt vagy Döbrenteit is ezen a módon segítette. (Merényi, 2007. 142-144) A kapcsolati hálónak, ahogy a levelezésnek is, egyre nagyobb szerepe lesz Kazinczy azon törekvésében, hogy a magyar irodalmi folyamatokat a saját ízlésének megfelelően alakítsa, a barátság kultuszának és ápolásának jegyében irodalmi hatalmát legitimálja, és irodalomformáló elképzeléseit keresztülvigye. (Csetri, 1990. 183 és 2007. 87-92) 1816-ban ír báró

¹⁷⁴ Ford. Kálnoky László, Goethe, 1982. 379. Vö. Gergye, 1998a; Tarnói 2000. 223-243.

¹⁷⁵ Kazinczy Goethe-kultuszáról vö. Riedl, 1878.; Czeizel, 1912. 92-105.; Habis, 1942.; Csetri, 1987. 9-45.; Fried, 1987. 47-90.; Fried, 1989. 229-265. Kazinczy Goethe-kultusza részben „beállítódás”, részben „szokásrend”. A kultuszelméleti fogalmakhoz vö. Dávidházi, 2003. 107.

Wesselényi Miklósnak és figyelmébe ajánlja Bölönit¹⁷⁶: „Ha Nemzetünknek tíz ilyen ifja volna, Literaturánk nagy fényben fogna ragyogni. Meglásd, kedves barátom, mi lesz ebből egy Decennium alatt! Én mindent, mindent várok. Hogy eddig nem teve vagy semmit, vagy nem valami nagyot, az onnan jó, hogy a' Tokaji bor később lesz ihatóvá mint a' kerti rossz borok.” (Széphalom, 1816. febr. 21. KazLev, 3133) Amikor Bölöni *Széplelkek panasza* című munkája 1821-ben megjelenik, akkor Szentmiklóssy Aloiz Kazinczyt keresi fel (1821. jún. 22. KazLev, 7146), hogy szerezze meg neki a fiatal szerző barátságát. Mindez arra vall, hogy ekkorra Erdélyen kívül (ahol Döbrentei tevékenykedett) Kazinczy lett Bölöni fő támogatója, mentora. Ő ajánlotta az ifjú szerzőt és alkotásait a kor irodalmárainak.

Jóllehet Kazinczy Goethe több alkotását már 1805 előtt ismerte, mégis ehhez az évszámhoz szokták kötni a programszerű kultusz elindítását, minthogy ekkor olvassa először az *Iphigenie*-„mesterművet”. A kultuszápolás első pillérei a goethei nyelv tökéletessége, az ideális görög világ rajza és a klasszikus irodalom tisztelete. 1806-ban az *Europäische Annalen* hasábjain tájékozik arról, hogy Cotta megjelenteti Goethe munkáinak új kiadását, ezt megrendeli és 1807-ben meg is kapja a tizenkét kötetet.¹⁷⁷ A kötetek kézhez vételét követően így vall Goethe művészetéről: „[...] ki nem vár mindent, mindent a Göthe névtől? kinek a Lessing kritikája, a Klopstock ereje, Wielandnak és Schillernek eleganciája, tulajdon lelke nagyságán kívül, mely nem ismert párt-osztályrész és poltolék gyanánt jutott.” (Hazai Tudósítások 1807. 390-91) S bár a Hazai Tudósítások hasábjain a nagyközönséghez szól, félreismerhetetlenül csak az elit, csak a kiválasztottak „osztályrészének” adja Goethéjét. 1811-ben a *Tövises és Virágok* gyűjtemény mottóját Goethe *Venezianische Epigrammen* című munkájából kölcsönözi.¹⁷⁸ Az epigramma utolsó sorából kialakított mottó kirekesztő gesztusa¹⁷⁹ a társadalom nevelésével, az irodalom

¹⁷⁶ Bölöni és Wesselényi ennek a levélnek köszönhetik egy életen át tartó barátságukat, teljes levelezésük máig kiadatlan. Részletei jelentek csak meg. A kézirat csomó a Kolozsvári Állami Levéltár Wesselényi din Jibou (1817-1848) gyűjtő kolligátumban található. Jelzete: Nr.133.Lit.B.

¹⁷⁷ Kazinczy rendszeresen olvasta a német nyelvű folyóiratokat és azokból kijegyzetelte magának (többek között) a Goethére és művére vonatkozó recenziókat, feljegyzéseket, híradástokat stb. Kéziratok hagyatéka szerint: MTAK K 630. 132-144.f.: „Goethe's Werke” Ném. Kazinczy Ferenc recenzióki vonata. Autográf. Vö. Gergye, 1993. 58.; MTAK K 633/II. 73-75. f.: Goethéről, Klopstockról, Vossról szóló kijegyzések. Vö. Gergye, 1993. 69.; MTAK K 633/V. 114.f.: „Göthe als Lyriker, beleuchtet von M. Spansrof in Wien” 1821. Kazinczy Ferenc ki vonata. Vö. Gergye, 1993. 79.

¹⁷⁸ Az epigramma először 1795-ben jelent meg Schiller *Musen Almanach*-jának hasábjain, majd 1791-ben a *Berliner Deutsche Monatsschrift* oldalain. Elképzelhető, hogy a német nyelvű folyóiratokat rendszeresen olvasó Kazinczy ezek közül is olvasta valamelyiket.

¹⁷⁹ A „Pöbel” (pór nép, csöcselék) fogalmának általános kultúrtörténeti bemutatását adja Blätter, a fogalomról röviden: „Obwohl der Begriff des Pöbels vielfältige Bedeutungsvarianten aufwies, bezeichnete er meist ein mehr oder weniger gleichbleibendes soziales Substrat, das moralische und kulturelle Werturteile nach sich zog. Zum Pöbel gehörten die Männer und Frauen der sozialen Schichten unterhalb der ständischen Geltung,

nemzeti kiterjesztésével látszólag ellentétben áll. (Gergye, 1998. 57) Hász-Fehér Katalin értelmezésében Kazinczy az írói társadalmon kívülre került, kommunikáció-képtelenné vált, és saját identitását csak e körön kívül találta meg, vagyis új arcokat keresett, akikben támogatókra és tanítványokra lelhetett. A mottó-választás a szellem arisztokratikus öntudatának kifejezésén túl az egykor népszerű író csalódottságát is tükrözheti, Kazinczyt feltehetően rosszul érinti a törekvéseit övező értetlenség a kortársak körében. (Csetri, 2007. 87) Más vélekedés szerint Kazinczy a nemesség szentimentalizmusától (Kisfaludy Sándor) és a vidéki-paraszti-népies iránytól (Csokonai Vitéz Mihály), vagyis a számára nem-klasszikus irányoktól akarja magát megkülönböztetni. (Szauder, 1965. 149; Bíró, 1998. 208) Goethe-propagandáját Kazinczy személyes kapcsolatokon alapulva fejti ki. Ahogy a mottó is mutatja, lemond arról, hogy szerzőjét nagy tömegeknek adja kezébe. A kevesek és kiválasztottak írójának tartja egész életében, eleinte gróf. Dessewffy Józsefnek adja Goethe műveit, majd 1815-re erdélyi körében Wesselényi és Döbrentei mellett Bölöni, Gyulay Lajos és Kissolymosi Simó Károllyal is levelez a német szerző műveiről. Kazinczy nemcsak terjesztette Goethe munkáit, hanem maga is egész életén át foglalkozott a német szerzővel. 1813-ban a *Poetai Berkek* című verses- és fordításkötetében több mindent közöl Goethétől – miközben úgy érzi, hogy mégsem eleget, itt jelennek meg a következő versfordításai is: *A csillagokhoz*, *Az ítélet napja*, *a Művész reggeli dala*, *a Ganymed*, *az Emberiség határai*, *Az isteni*, *a Reggeli panasza* vagy *az Azzán aga*. Ezekre a lírai áttünetekre az jellemző, hogy kihagyásokat, közbeírásokat tartalmaznak, néhol félreérti a szöveget vagy éppen homályos fordítást ad, éppen ezért többször prózának és nem lírai műnek hangzanak ezek a versek. A kortársak feltehetően észrevették ezt, de a többség, még a tanítványai is hallgatnak a fordítás megítéléséről. (Czeizel, 1912. 92-105) Az is elképzelhető, hogy a két nyelv fejlettségének eltéréseiből adódik az egymásnak való részleges megfeleltetés. (Fried, 1987. 57-59) Csetri Lajos pedig azt állítja, hogy Kazinczy „Goethe pindarizáló (és szubjektív tudata szerint nyilván klasszicizáló, a század neolonginuszi divatába is beilleszthető) szabadverseinek fordításával új utakat nyithatott a magyar költészet fejlődésében, amelyek már közvetlenebbül vezethettek át a romantikába.” Ugyanekkor jelenik meg Kazinczynak jónéhány további, immár nem kizárólag lírai fordítása is, például a *Római karnevál*, a *Stella*, a *Clavigo*, *A testvérek*, az *Egmont* vagy a

die an der Grenze des Existenzminimums lebten und stets als erste von Versorgungskriesen bedroht waren. Vom System der Bildung ausgeschlossen, blieben sie bis Ende des 18. Jahrhundert *meist illiterat und damit auch von den Bereichen der offiziellen Kultur ausgegrenzt*. (kiem. S-Sz. Á.)” Blätter, 1995. 14. Vö. Mitzka, 1954. 165. „Neben der politischen Bedeutung von Pöbel entwickelt sich seit dem 18. Jh. Auch *die Vorstellung niedriger Gesinnung oder geistigen Tiefstands*. Pöbel in diesem Sinn findet sich in allen Gesellschaftsschichten” (kiem. S-Sz. Á).

Prometheus ballada. A német klasszikustól átültetett munkák nem maradnak hatás nélkül. A többek által talán legfontosabbnak tartott „kazinczyánus” hatás is jelentkezik: polemizálja olvasóit. (Czeizel, 1912. 103) Egy erre vonatkozó extrém példa: a *Prometheus* fordítása miatt Korbály Mihály ateizmus vádjával feljelentette a fordítót.¹⁸⁰

A műismereten túl Kazinczyt személyesebb vonatkozásban is foglalkoztatta Goethe. A kultuszképződés folyamatában a szorosán vett irodalmi szövegen kívüli tényezők is(mét) szerepet játszottak. Kazinczy levelezésének tükrében úgy látszik, hogy széphalmi elvonultságában egyfajta tárgyiasult jellegű Goethe-kultusz megalkotásán is fáradozott. Cserey Farkastól Goethe klasszikus arcképét és mellszobrát kapta ajándékba, Rummy Károlytól a jénai ásványtani társaság Goethe által szignózott felvételi iratát, maga pedig 1827-es megjegyzéseiben Goethe legendás weimari kerti házáról készít rajzot (MTAK K630. 3.f. Vö. Gergye, 1993. 56), feltehetőleg egy német kiadvány nyomán. (vö. Fried, 1996. 44-60) Toldy Ferenc látogatása Goethénél, a várva várt és egyébként csalódást keltő beszámolója Kazinczy felé úgyszintén közismert. (vö. Walkó, 1969. 158-164) Az ún. Societät für die gesammte Mineralogie zu Jena nevű ásványtani társaság jóval több mindennel foglalkozott, mint amire neve következtetni enged, vagyis az Európában előforduló, azaz az utazási lehetőségek javulásával egyre többeket megmozgató és a világ keletkezéséről, mibenlétéről tanúskodó ásványok vizsgálatával. A Társaság magyar kulturális és tudományos vonatkozásának jelentősége is nagyobbak tűnik annál, mint amit a hazai irodalomtörténet-írás jelenleg sejtet. Nem arról van szó, hogy ezekről az irodalomtörténet-írás egyáltalán ne venne tudomást, hanem inkább arról, hogy ennek a kapcsolatnak pusztán regisztrálására, gyakran csak a tagoknak és társasági tevékenységüknek leltárszerű felsorolásáról olvasni. (vö. Mokos, 1890. Benedek, 1942. Feyl, 1960. Szabó, 1987. 137-158. Salomon, 1990. Bauer, 1994. 45-58) A Társaság legtöbb erdélyi és magyar tagja olyan protestáns ifjú volt, aki ekkoriban a jénai egyetemen tanult: összehasonlításként a 17. század második felében 280 magyar/erdélyi és 101 orosz/baltikumi fiatal iratkozott be erre az egyetemre, majd a 18. század első felében már 553-405 volt ez a hallgatói arány. (Bauer, 1994. 45) Egy tanévet kiragadva, 1792/93-ban a magyarok álltak az első, az oroszok a második helyen az egyetem Teológiai Fakultásán a külföldiek között – viszonyításképpen: az erdélyi-szász teológusok ebben a két szemeszterben négyszer annyian voltak, mint az egész porosz területről érkező teológus hallgatók. Közismert, hogy a hazai felsőfokú oktatási intézmények hiányában lettek

¹⁸⁰ Kazinczy Ferenc Sipos Pálnak, 1811. szept. 27-én. Goethe *Prometheus*-ának fordításáról és hatásáról. Vö. Czeizel, 1912. 103.

vonzóvá az olyan németországi „magyar egyetemek” mint Jena, Halle, Leipzig vagy Göttingen – ahogyan az is ismert, hogy ezeknek az egyetemeknek jelentős hatása volt a nyugat-európainak nevezett szellemi áramlatok közvetítésében. (Feyl, 1960. 40 és 46) Hasonló jelentőséggel bírt az a számos szellem- vagy természettudományi érdeklődésű tudóstársaság is, amelyek ez időben Jénában működtek. Ezek képezték az egyetemen kívüli tudományos élet központjait és kiterjedt levelezői tagrendszerüknek köszönhetően szélesebb hatókörrel is rendelkeztek, mint az egyetem: ilyenek a Lateinische Gesellschaft (1733-1848), a Deutsche Gesellschaft (1728-1770), az említett Mineralogische Gesellschaft (1796-tól) vagy a Naturforschende Gesellschaft (1793-tól), illetve az egyéb tanulói csoportosulások mint például a magyar hallgatói egyesület (Bauer, 1994. 45) és talán legfontosabb az ekkoriban alapított magyar könyvgyűjtemény, az ún. Bibliotheca Hungarica. (Jügel, 1961. 233) Egy következő jelentős csoportot alkotnak az egyetem és a tudós társaságok illetve vonatkozó intézményeik mellett az irodalmi érdeklődésű folyóiratok, mint az Allgemeine Literaturzeitung (1785) illetve a Jenaer Allgemeine Literaturzeitung (1804) magyar tudósításai.¹⁸¹

Az ásványtani társaságot 1796-ban alapította az a professzor Johann Georg Lenz (1745-1832), akivel Kazinczy is levelezésben állt és akitől a belépési diplomát ajándékba kapta 1803-ban, amelyet azonban abban az évben visszautasított. Kazinczy ezt a megjegyzést fűzte Johann Georg Lenz leveléhez 1808. jan. 20-án: „Ezt a’ levelet a’ Diplomával együtt vettem Debreczenben a’ Nagy Gábor Úr szobájában. Azonnal írtam Dobsa Ferencznek, Jénába, hogy én a’ Mineralogiához annyit tudok mint az Arabiai nyelvhez és Heraldicához, következésképen a’ nekem nyújtott megtiszteltetést el nem fogadhatom.” (Széphalom 1803. szeptember 29. KazLev, 5691) 1803-as döntését, a tagság visszautasítását 1808-ban már rendkívül bánja, ahogy erről Romy Károlynak ír, mert hogy a belépési nyilatkozatot épp az 1803-ban megválasztott elnök, Goethe írta alá: „Habe ich einst das Diplom der Mineralogischen Gesellschaft von Jena zurück geschickt, weil ich mich zur Mineralogie gar nicht verstehe. Aber nach dem jetzt, diese Diplomen Göthe unterschreibt — es sey denn dass seine Handschrift nur nachgeäfft wird, — so könnte ich die unverschämte Tollheit begehen, die Aufnahme darin zu suchen.” (Széphalom 1808. május 6. KazLev, 1285) Ez Romynek is tudomására jutott, aki Kazinczynak ajándékozta saját oklevelét. A diploma nem hiába képezte többek vágyakozásának tárgyát, a

¹⁸¹ „Reichhaltige Reflexion mittel-, ost- und südosteuropäischer Themen, beachtliche Mitarbeit von Autoren und Rezensenten aus diesen Ländern, Präsenz der Zeitschriften in Mittel-, Ost- und Südosteuropa und die Vorbildwirkung der Jenaer Zeitungen für Neugründungen [...] kennzeichneten diesen Bereich” Bauer, 1994. 45. Vö. még Matuschek, 2004.

tiszteletbeli diplomákat nem „majmolták” (Kazinczynál „nachgeäfft”, vagyis Goethe aláírását nem utánozták), hanem azt valóban a költő írta alá, elkészítésüket gondosan felügyelte: a tervezéstől, a papírválasztáson át, a betűtípusig sok mindenre kiterjedt figyelme. (Salamon, 1990. 77; Benedek, 1942. 17) A szintén jénai társasági tag, Cserey Farkas is tudott Kazinczy kultuszáról, ennek nyomán Goethe-portrét és -mellszobrot ajándékozott mesterének. (Benedek, 1942. 40)

A társaságban tevékenykedők közül többen is szerepet vállaltak abban, hogy Goethe személye és művei ismertté váltak hazánkban. Lenzzel együtt három magyar is részt vett a társaság megalapításában, közöttük az a Bredeczky Sámuel, aki 1796-os jénai tartózkodása alatt több kirándulást tett Weimarba, Goethét, Schillert, Herdert és Wielandot is ismerte, sőt Goethétől ajándékba kapta egyik művét, a *Hermann und Dorotheát*. (Szinyei, 1891. 1332-1334) Az első elnök, a magyar származású gróf, széki Teleki Sámuel Domokos halála után (Benedek, 1942. 29) Lenz gróf Festetics Györgyöt, a Georgicon alapítóját hívja meg erre a posztra, aki nem tudta az elnökséget vállalni, így 1803-tól Goethe tölti be ezt a tisztséget. (Salamon, 1990. 9) Nem lehet csodálkozni azon, hogy Lenz elsősorban magyar elnököt szeretett volna társasága élén látni, s hogy Teleki után épp Festeticset kérte fel erre. Az irodalomtörténet-írási kutatások nyomán egyértelmű, hogy Lenz jól ismert a magyar bontakozó tudományos életet, annak tagjaihoz jó viszony fűzte őt. Olyannyira, hogy Benedek Klára szerint Lenz nevét magyar területen többen ismerték és becsülték mint hazájában. Annyi bizonyos, hogy Cserey Farkas abból a célból írt levelet az akkori elnök Goethének, hogy felajánlja, pénzt gyűjt egy Lenz-élmű felállítására Pesten. Goethe a levelet feltehetően nem kapta meg, Cserey legalábbis nem kapott választ. (Benedek, 1942. 10)

Az erdélyi nyelvművelő és irodalomápoló mozgalom, fentebb említett kiemelkedő alakja Aranka György is tagja volt a társaságnak. De a magyar nyelvű wertheriádák kapcsán emlegetett Barczafalvi Szabó Dávid is a társasághoz tartozott. Az is említésre méltó, hogy a magyar nyelvű irodalom első német fordításai is ehhez a jénai-weimari térhez és korszakhoz köthetők. (vö. Feyl, 1960. 57; Kertbeny, 1845; Lossau, 1996. 133-141) A társaság szabályzata egyébként a tagokat kötelezte a kutatásra és a tanulmányok szerzésére főként az ásványtan körében, illetve a hazai ásványok beküldésére. Ezen kötelezés által azonban a tagok értelemszerűen nemcsak „adtak”, azaz gazdagították a társaságot, hanem saját nemzeti tudományukat is gyarapították. A Jénában tanulók a megszerzett szellemi javaikat később hazájukban tették közkinccsé. Nem elhanyagolható az a társasági hagyomány sem, hogy ha egy tag (akár levelező, akár állandó) elhunyt,

akkor az azt követő társasági ülésen életrajzát felolvasták, szépírói munkásságát – ha volt ilyen – ismertették, lefordították.

A Goethe személyét és műveit övező kultusz köréhez tartozik nem csak az a rengeteg levél, amit hozzá címeztek a (magyar) kortársak (*Goethe und Österreich* Sauer, 1902-1904), hanem a világ minden részéből Weimarba zarándokló számtalan látogató is. Ezeket az audienciákat Goethe szívesen magára vállalta, különösen öreg korában, amikor Kazinczy tanítványa, Toldy Ferenc is látogatást tett nála. Goethe azt állítja, hogy külföldi vendégeinek állandó fogadásával az idősebb korára vállalkozhatatlanná lett utazást helyettesíti életében: „Wenn ich mit ihnen spreche, reise ich auch, ohne den Ort zu verändern.” (vö. Landgraf, 1932. 11-12) Toldy 1829. szeptember 4-én tesz látogatást a weimari költőnél, akinek egy évvel korábban postai úton el(öre)küldte irodalomtörténetét (*Handbuch der ungarischen Literatur*). December 8-án kelt levelében arról tájékoztatja mesterét, Kazinczyt, hogy fél óras audiencián vett részt Goethénél, Bajzának részletesebben ír, aki még ez évben ki is adja a megküldött beszámolót. Toldy látogatását, a találkozás „sikertelenségét” többen alaposan kielemezték, lényegében azt a csalódottságot vélik felfedezni a tanulmányok szerzői, amely abból eredt, hogy sem Toldy monográfiája, sem személyes látogatása nem tudta felkelteni Goethe érdeklődését a magyar irodalom iránt. (Verő, 1907. 251-254. Walkó, 1969. 158-164)

Weimari zarándoklatok korszakokon átívelő, szimbolikus jelentőségére mutat rá egy mára elfeledett másik látogatás is. A kolozsvári Magyar Polgár címlapján 1867. január 25-én a következő történet olvasható ismeretlen szerző tollából. „Szl. A. pozsonyi tanár a 19. század hajnalán Jénából kirándulást tett a közeli Weimarban.” Andreas Szluchovny pozsonyi tanárról van szó, aki 1803. augusztus 19-én járt Weimarban. A Magyar Polgár beszámolója azzal a felütéssel indul, hogy amit a híres Toldynak sem *Handbuch*jával, sem hivatalos látogatásával nem sikerült elérnie 1829-ben, azt egy egyszerűen „jó kedvű” magyar tanárnak 1803-ban még sikerült. A történet szerint a szintén ásványtani társasági tag Szluchovny kirándulást tett egy nyári nap Weimarba, hogy „a híres várost és tudós lakóit” felkeresse. Megérkezvén Weimarba a melegben megszomjazott, így bekéredzkedik egy tekéző, jó kedvű baráti társaságba és inni kér, majd hamarosan maga is csatlakozik a játékhoz. A jó hangulattól felbátorodva a pozsonyi tanár rázendít kedvenc dalára, Friedrich Schiller *An die Freude* (1785) (öröm)ódájára, a többiek is csatlakoznak hozzá. Az éneklés után bemutatkoznak a vendégnek a teketársaság tagjai, akik az elbeszélés szerint Schiller, Goethe és Wieland voltak. A történetet némi ironiával említi egy a német nyelvű irodalomtörténet-írás (Landgraf, 1932. 93), talán nem alaptalanul, de ez mit sem von le

abból a tényből, hogy Toldy látogatását még 1867-ben is felemlegette a magyar sajtó. A Szluchovny-féle látogatás eseményeire vonatkozhat egyébként Goethe 1803-as egykorú naplójegyzete titkárával, Friedrich Riemerrel folytatott kora őszi beszélgetéséről: „Einer Gesellschaft von Freunden harmonische Stimmung zu geben und manches aufzuregen, was bei den Zusammenkünften der besten Menschen so oft nur stockt, sollte von Rechtswegen die beste Wirkung der Poesie sein.” A korai magyar és a Kazinczy által ápolt Goethe-kultusz vázlatát követően néhány a *Werther*-fordítások számára jelentős Kazinczy-féle átiratról, fordításról lesz szó.

5.1.6 Szigvart, Bácsmegyey, Werther és Osszián Kazinczy művében

A fentiekből látható, hogy Kazinczy Goethe számtalan művét olvasta, fordította és értelmezte. Azokra a kérdésekre, hogy a német szerző munkásságából mit tarthatott fontosnak, mi hatott rá és mit érthetett meg újító karakteréből, Csetri Lajos kísérelt meg válaszolni. Szerinte a német mesterek (Goethe és Schiller) életművéből „csak a tisztán klasszicizáló elemeket tudta befogadni; azt, ami bennük a klasszicizmus és a modern irodalom szellemének dialektikus egysége volt, egészében nem recipiálhatta, s így a romantizálódó tartalmi esztétika és az organikus műszemlélet haláláig idegen maradt tőle.” (Csetri, 2007. 92) Mindez lényegre törően fejezi ki a irodalomtörténet-írásban Goethe és Kazinczy „kapcsolatát” kutatók véleményét és végső soron általánosságban jellemzi a fent bemutatott *Iphigenie*-imádatban megerősödő Goethe-kultuszt. Kérdés, hogy ebben az összefüggésben hol foglal helyet és milyen megvilágításba kerül a *Werther*-regény, illetve hogy az a klasszicizáló vs. romantizálódó műszemléletben egyáltalán elhelyezhető-e valahol. Szintén Csetrinél olvasható a szonett magyar nyelvújítás kori meghonosodásával kapcsolatban: „Mégis csak a korban [a 19. század elején] használt szélesebb értelemben [...] minden romantikus műfajnak minősül, ami nem a klasszikus ókor mintaszerűnek tekintett irodalmaiban keletkezett.” (Csetri, 2007. 89) Tehát a klasszicizáló vs. romantizálódó ellentét tagjai nem az utólag így elnevezett, bizonyos történeti és esztétikai jegyek alapján egységesnek vélt irodalmi korszakoknak való megfelelést fejezik ki, hanem az ezek felé tendáló tartalmat és formát. Amennyiben a romantizálódó-kitétel legfontosabb ismervét az adja, hogy az minden nem a klasszikus ókor által mintaszerűnek vélt műfajt lefed, úgy a *Werther* és a utánzatai feltétlen ide sorolhatók. Egyetérthetünk Csetri Kazinczy-kultuszának lényegre törő jellemzésével: „csak a tisztán klasszicizáló elemeket tudta befogadni; azt, ami bennük a klasszicizmus és a modern irodalom szellemének dialektikus egysége volt, egészében nem recipiálhatta”. Ebből kiindulva a *Werther*t illetve

utánzatait „romantizálódó”, vagyis „nem a klasszikus ókor [nyomán] mintaszerű” műnek tartva válaszolhatók meg e kérdések: Miért kezdett neki a *Werther*-regény fordításának Kazinczy? Miért hagyta azt abba? Mi motiválhatta két wertheriáda¹⁸² átültetésére is?

Fentebb említettem, hogy a magyar irodalmi áramlatok, a nyelvművelési és a nemzeti irodalom fejlesztésére irányuló programok nem voltak egységesek a korszakban. A felvilágosodás fogalma szintén hibrid modellt takar: „egymással össze nem egyeztethető” párhuzamos, esetenként kereszteződő „*irodalmak*” (Margócsy, 2007. 14) időszaka, vagy másként, az erről alkotott kép: „allgemein akzeptiertes Konstrukt [...] Kaleidoskop-Bild”. (Sauer, 2007. 21) Ahogy ezek sem, úgy értelemszerűen a magyar irodalmárok számára mérvadó „német minta maga sem volt egységes; legalább három jelentős nyelvművelési program érvei és gyakorlata között válogathattak.” (Csetri, 2007. 126) Ha ezen programok mindegyike hibrid konstruktum, nem lezárt kerek egész, akkor a *Werther* hatása sem értelmezhető a német és a magyar kultúrtérben egységesen. A *Werther*-regény interpretálható például a Strum und Drang zseniesztétikája (Bernáth, 1996; Horváth G., 2001) vagy a pietizmus és az érzékenység jegyében (Trunz, 2000), továbbá társadalomszociológiai (Scherpe, 1970) vagy irodalompszichológiai nézőpontból (Schmiedt, 1989), és elemezhető az intertextualitás szemszögéből (Marx, 1994) is. Ezek a megközelítési módok (és az esetlegesen még felsorakoztathatóak) az egykorú befogadók számára, úgy tűnik, inkább másodlagosak. A regény az egykorú befogadók számára saját és aktuális eseményeket jelenített meg – nem egy angol vagy egy francia történetről szól és nem is az antikok távoli mintáját veszi alapul, de nem is a saját ősi gyökerekhez fordul stb. –, hanem aktuális német történelemszövegekből merít. Az egykorú értelmezésekben kevésbé játszhatott szerepet az a szempont, hogy a fiktív alkotásban egyáltalán kereshetők-e aktuális kihallások vagy sem, mégha köztudottan Goethe többször is arra hívta fel olvasói figyelmét, hogy a művészetre és ne a valóságra ügyeljenek írásaiban – ismert példa a Napoleonnal való találkozás története.¹⁸³ Ennek oka a szépirodalom elkülönülő

¹⁸² A következőkben részletesen szó lesz a wertheriáda fogalmi meghatározásáról. E helyütt elegendő abban az értelemben venni, ahogy azt Goedeke lexikon meghatározza, 1912. 179. „Nachahmungen, Wertherkarikaturen, Pamphlete, Gedichte auf Werther, Anlehnungen und ausführliche Äußerungen über Werther in Werken der schönen Literatur.”

¹⁸³ „Er [Napoleon] wandte sodann das Gespräch auf den *Werther*, den er durch und durch mochte studiert haben. Nach verschiedenen ganz richtigen Bemerkungen bezeichnete er eine gewisse Stelle und sagte: Warum habt Ihr das getan? es ist nicht naturgemäß, welches er weitläufig und vollkommen richtig auseinander setzte. Ich [Goethe] hörte ihm mit heiterem Gesichte zu und antwortete mit einem vergnügten Lächeln: daß ich zwar nicht wisse, ob mir irgend jemand denselben Vorwurf gemacht habe; aber ich finde ihn ganz richtig und gestehe, daß an dieser Stelle etwas Unwahres nachzuweisen sei. Allein, setzte ich hinzu, es wäre dem Dichter vielleicht zu verzeihen, wenn er sich eines nicht leicht zu entdeckenden Kunstgriffs bediene um gewisse Wirkungen hervorzubringen, die er auf einem einfachen natürlichen Wege nicht hätte

tendenciájában keresendő: az irodalom, az autonóm művészeti ág olyan drasztikus mértékben szakad le a korábban a művészeteket magába olvasztó társadalmi életéről, hogy mind az irodalom, mind a társadalom elzárja a kettejük közötti kommunikációs, megértési csatornát. (Assmann, 1995. 236) Vagyis az olvasó még identifikációt hajt végre, de azt már nem követeli meg tőle a szöveg, Goethe sem volt mentes ettől regénye olvasásakor.¹⁸⁴ (Kérdés persze, hogy elérhető-e, szükséges-e az identifikáció kiiktatása az olvasás rendszeréből.) Feltehetően ez az oka annak, hogy a fikció és a valóság közötti megfelelések mai napig minden a *Wertherre* vonatkozó irodalomtörténeti értekezés részét képezik. Eric Trunz, az egyébként kiváló Goethe-filológus, a Hamburger Ausgabe kommentárjában a regény kortárs befogadói értelmezéséről, mint a regény háromszoros „félreértelmezéséről” beszél. Holott nyilván szó sincs félreértésről, pusztán a trunzi interpretációtól való eltérésekről – hiszen az nem lehet félreértés, ha a kortársak a regényre nem mint művészi alkotásra („Kunstwerk”), hanem mint az életből vett történetre („Schlüsselroman”) tekintettek.¹⁸⁵

Ez az egykorú hozzáállás értelemszerűen meghatározza a regényt követő német wertheriádák jellemzőit is. A *Werther*-utánpótlások szerzői az eredeti regény visszhangját irodalmi formában kifejezve értelmezik, értékelik – egy aktuális, divatos témára reagálnak. Ha Goethe saját életének élményeit beleszőhette regényébe – ahogy ezt ők láthatták –, akkor a wertheriádák szerzői is jogosultak véleményük kifejezésére e formában. Ez persze nemcsak a regény (és nem csak a felvilágosodás korának) kiváltsága, Goethe és Schiller *Xenien* epigrammái is például részben aktuális események polémiái. Hasonlóképpen magyar kontextusban Kazinczy *Tövisek és virágok* gyűjteménye is a szerző kánonképző törekvéseinek eszköze. Visszatérve a német wertheriádák témájához, amikor Friedrich Nicolai szatírája a *Freuden des jungen Werthers* (Berlin 1775) a regényt mint az érzelmösség kifejeződését ragadja meg és nagyítja fel (például a túlzásba vitt aposztrofálással), vagy amikor Jacob Michael Reinhold Lenz a szentimentális hangvételt

erreichen können. Der Kaiser schien damit zufrieden.” Goethe naplójának bejegyzése 1824. február 15-éről, idézi Wiethölter, 1994. 929-930.

¹⁸⁴ „Vor einigen Tagen kam mir zufälligerweise die erste Ausgabe meines *Werthers* in die Hände und dieses bei mir längst verschollene Lied fing wieder an zu klingen. Da begreift man denn nun nicht, wie es ein Mensch noch vierzig Jahre in einer Welt hat aushalten können, die ihm in früher Jugend schon so absurd vorkam.” Goethe Karl Friedrich Zelterhez 1816. március 26-án. Idézi: Wiethölter, 1994. 937.

¹⁸⁵ „Das aber haben die Zeitgenossen nicht gesehen. Sie meinten – und dies war *das erste Mißverständnis* –, Werther sei eine Verherrlichung der Empfindsamkeit. [...] *Das zweite Mißverständnis* war, daß man in ihm eine Verteidigung des Selbstmords sah. [...] Man erkannte in ihm Jerusalems Schicksal wieder, aber – da die Schicht der Gebildeten klein war und man gegenseitig von einander wußten – man erfuhr auch sofort, daß Lotte Buff, Kestern und Goethe die Vorbilder seien. Und so kam sogleich *das dritte Mißverständnis*: man betrachtete das Buch als Schlüsselroman, fragte, was daran 'wahr' sei, und sah es nicht als Kunstwerk. (kiem. S-Sz. Á.)” Trunz, 2000. 562.

kifogásolja az 1775-ben kéziratban terjedő írásában *Brief über die Moralität der „Leiden des jungen Werthers“* (1918-ban jelent meg), akkor Nicolai és Lenz egy aktuális eseményre reflektál, a *Werther* számukra való jelen-idejűségére, annak egykorú fogadtatására. A *Werther* olvasó magyar publikum számára is érthető és ismert volt a német regény, ahogyan az azt megelőző francia érzékeny regények sikere is. A német irodalmi kritikák és irodalomtörténetek szövegvilágában tájékozott magyar tudósok számára ismertek lehettek a regényt ért egykorú kritikák is. Kármán József *Fanni hagyományainak* (1794) kortárs „sikere” is abban kereshető, hogy az *Uránia* olvasói elhitték, hogy a levelek eredetiek és nem egy költött történet részei. Azt hitték tehát, hogy Fanni egy nemesi ház gyermeke, aki valóban élt és „T-ai József” pedig maga Kármán József, kettejük szerelmének valóságos lenyomata Fanni naplója. (Császár, 1983. 75. Szajbély, 1995. 16-24. Bíró, 1998. 210-222) A feltevés oka ugyanúgy a regényelőszó fikciójának köszönhető, mint ahogy a *Werther* esetében is a kiadó megjegyzései hitetik el az olvasóval, hogy igaz történetről lesz szó. Toldy Ferenc is elhitte és *Handbuch*-jában valóságos történetnek tüntette fel Kármán regényét, de még 1939-ben Császár Elemér is nehezen kezeli a fikció és valóság eme művi egymásbafonódását, azt írja: bár „nem szorul bizonyításra hogy a *Fanni hagyományai* nem valóságos napló”, ennek mégis ellentmond „az egész tartalma, hangja” és „különben is olyan stílusművészettel van írva, hogy nem írhatta egy egyszerű falusi leány, nem főként abban a korban”. A tanulmány szerzője, ahogyan a *Werther*-kiadások kommentátorai is, részletesen feltárja, mi minden adhatott arra okot Kármán életrajzából, hogy művében a valóságot keressék olvasói, persze az efféle „későbbben fölvetődött nézeteknek sincs alapja”. Ezzel együtt is azt írja Császár: „[f]öladata [Kármáné] nehezebb volt, mint Goetheé, aki hősében önmagát rajzolhatta: Kármánnak egy fiatal leány lelkivilágát kellett föltárnia.” (Császár, 1983. 77-78) A közönség feltehetően szívesebben olvasta azt, amit valóságosnak hitt, a népszerű kultúra hagyományának megfelelően könnyebben találta meg a kapcsolódást az autonómmá, elhatárolttá tett/váló szépirodalomhoz vezető utat ezáltal.

A magyar wertheriádák olvasói a számukra legkézenfekvőbb és leghozzáférhetőbb módon, tehát főként a „szív túláradásának” érzékeny diskurzusában értelmezték (akárcsak a német wertheriádák egykorú befogadói) olvasmányukat: „Petőfi Sándor még ösmert olyan vén dámákat, kik leány éveikben sok könnyet hullattak Siegwart siralmas történetén. Petőfi már gúnnyal emlegeti, hogy könyves állványaikon csak két regény díszlik: Siegwart és Kártigám.” (Lázár, 1892. 50) Alapvetően két wertheriáda kapott nagyobb figyelmet magyar viszonylatban, mind a kettő valamilyen kapcsolatba hozható Kazinczy

tevékenységével. Az egyik Johann Miller német író alkotása, a göttingeni Dichterbund alapító tagja, Klopstock és Wieland német kultuszának terjesztője, és annak a lipcsei Weygandnak az unokaöccse, aki 1774-ben a Michaelismessére megjelentette Goethe nagy sikerű regényét. Weygand átláthatta, hogy mekkora üzlet a *Werther*-tematikájú regényeknek és magának a *Werther*nek újra/kiadása. (Döbrentei is erre hívja fel egyébként Bölöni figyelmét 1821-ben, amikor arra kéri, adja oda Trattnernek nyomtatásra fordítását: „A Wertheriade jó speculatio volna neki, mintha látnám millyen örömet adják érte a leánykák három forintjokat, csak hogy sirhassanak rajta, hanem én már agglegényke Werther pistolyát inkább utazni szeretném, mivel sokat járok kelek, most bódorgó literatorrá lévén.” KerMag, 1943. 199) Weygand tehát üzleti érdekből a fiatalabb költőket hasonló témájú művek fogalmazására kéri, ezért mikor unokaöccse, Miller 1774-ben meglátogatja őt Lipcsében, megkéri őt is, hogy írjon neki valami „hasonlót”, mint a goethei regény. 1776-ban jelenik meg a *Siekwart. Eine Klostergeschichte* Miller nagybátyjának lipcsei nyomtatásban. Az utánzat Goethe művéhez hasonlóan európai léptékű befogadástörténettel bír.¹⁸⁶ Lázár Béla a 19. század végén így jellemzi a goethei és a milleri regény német és magyar befogadását: „Werther hatása nem a részvét szülte könny volt, hanem az a fájdalmas érzés, hogy nem lettek olyanok, mint aminők Werther. Míg Siekwartnál érezték, hogy önmaguk képe. Werther megrázta olvasóit, Siekwart megríkatá. Meghatja különben e kor embereit minden.” (Lázár, 1892. 55) Látható, hogy a filológus az érzékenység és a pietizmus lelki pozíciójából tekint a két regényre és felismeri, hogy annak elsődleges hatása a kortárs olvasók önértelmezésében keresendő: „nem lettek olyanok, mint aminők Werther”, ellenben Siekwart olvasói „érezték, hogy önmaguk képe” jelenik meg a regényben.

Barczafalvi Szabó Dávid, a *Siekwart* magyar fordítója német egyetemeken tanult (Németországban és Belgiumban), visszatérése után 1791-től Sárospatakon tanított matematikát és fizikát. Természettudományi állása feltehetően nem független attól a fentebb említett tényről, hogy jénai tartózkodása alatt az ottani ásványtani társaság tagja lett. Az egyházkerületétől még ugyanebben az évben száz aranyat nyert, amelyet ismét külföldi tartózkodásra fordított, Göttingenbe utazott tanulni. (Szinnyei, 1891. 575-576) Egy év múlva visszatért, ám valószínűleg még ezen tartózkodás alatt ismerkedett meg a

¹⁸⁶ „In zahlreiche Sprachen übersetzt, wird der Siekwart im Ausland zu einer ähnlichen Mode wie damals der Werther. In Breslau erscheint 1777 eine polnische Ausgabe und 1783 in Basel eine erste französische, der 1785 in Paris eine zweite folgt, 1778 wird der Siekwart ins Dänische, 1779 ins Holländische übersetzt, danach auch ins Ungarische und Italienische. Ein findiger Verleger kam sogar auf den Gedanken, tausend Exemplare des Siekwart nach Amerika zu senden, wie sein Autor voller Stolz am 6. Juni 1777 berichtet.” Faure, 1971. 9-10. Vö. Lázár, 1892. 63.

több szállal a göttingeni Dichterbundhoz kötődő milleri regénnyel, melyet később magyarra fordított *Szigvárt klastromi története. Két darab* címmel. A magyar fordítás 1787-ben jelent meg Pozsonyban. Párhuzamosan Kazinczy Ferenc is átdolgozta magyar nyelvre a művet *Szegvári* címen, de ez nem jelent meg, állítása szerint azért, mert Barczafalvi megelőzte őt művének kiadásával. A fordított kézirat megsemmisült, állítólag szerzője tűzbe dobta.¹⁸⁷ Kazinczy éles bírálatot adott ki Barczafalvi munkájáról (Kazinczy, 1789. 178-187. vö. Margócsy, 1999. 150-168; Debreczeni, 2004. 125-127), bár később a *Pályám emlékezetében* túlnyomórészt revideálta nézeteit. Elsősorban nyelvújítási hevéért ítéli el a szerzőt, és pontokba szedi, hogyan lehet és kell új szavakat alkotni, illetve arra inti, hogy a nyelvet könnyű elrontani: „Románt fordítani, ’s a’ gyönyörűségre szolgáló dolgokat-is idétlen nevekkal motskolni-el, meg-engedhetetlen vakmerőség. A’ Német-is tud az Universitásból Allgemeinigkeitot, a’ Concertból Musizierungheitot tsinálni: de meg-marad a’ szokásban lévő technicus terminus mellett, ’s nem alacsonyítja-meg az ideákat otromba el-nevezések által.” (Kazinczy, 1789. 186) Talán önigazolásul állítja azt Kazinczy, hogy Barczafalvi tudta, milyen rossz fordítást készített, de „mire azt a kiadó kezéből kikaphatta volna, a mű már megjelent”.

Ahogy Barczafalvit a göttingeni tartózkodás a regény személyes vonzáskörébe helyezte, úgy Kazinczynál is beszélhetünk ilyen tényezőkről. Ő és Miller levelezésben álltak egymással, Miller arra kérte a magyar szerzőt, hogy kiadásának előszavában utaljon Pater Anton szavaira, amennyiben arra oktatja Siegwartot, hogy uralkodjon magán minden helyzetben és tűrje el a sors csapásait, mert szerinte ez a regény legfontosabb morális üzenete. (Lázár, 1892. 59) Bár sajnálatos módon Kazinczy fordításának kiadására nem került sor, a *Werther*-témát mégsem feledte Kazinczy, hiszen egy évvel a *Szigvárt* magyarországi megjelenése után, 1788-ban levélben tájékoztatja Ráday Gedeont, hogy egy másik német regény, az *Adolf's gesammelte Briefe* című munka fordításán dolgozik:

Most egy más munkám vagyon készen nyomtatás alá. Esméri reménylem nagyságod azt a kis románt, amelyet Sonnenfelsének is mondanak lenni: Adolphs gesammelte Briefe. - Ez a Goethe Wertherének példája szerint van írva. A festegetések benne pathetikusok. Én ezt lefordítottam, s magyarrá tettem; azaz a személyeket és a történetet Budára hoztam által; Adolph nálam Bácsmegyei, Sophie Surányi Mancsi sat. A

¹⁸⁷ A legtöbb, amit Kazinczytól a *Szegvári* fordításról tudni lehet, az a *Bácsmegyei* elé szerkesztett *Jelentésből* adatható: „Készen hever kezemnél Siegwart is (kit én Szegvárinak nevezetem) az unalomig vitt pityergéseitől alkalmasint megtisztogatva. Ő nálam egy Heves vármegyei szolgabíró gyermeke, aki a kapucinusok nyugodalmas életeteket Hatvanban megkedveli, s alsóbb iskoláit Egerben, a felsőbbeket pedig Kassán folytatja. Krónhelm báró Bánfalvynak, a falun lakó Theréz Susinak, ellenben pedig Fischer Marianne Keresztúry Theréznek neveztetett; s az epizodák hazai történetekből vannak véve.” Kazinczy, 1982. 362-363. vö. Lázár, 1892. 70.

történet ez: Bácsmegyei Surányi Mancival szerelemben és csaknem jegyben van: Szentpétery secretáriussá lesz a L[ocum] t[enentia]le Consiliumnál, megesmerkedik Mancival, megkéri a szülétől, s ezek a lyányt hozzáadják. Bácsmegyei ezen annyira elcsügged, hogy minekutána egykor véletlenül vélek öszveakad, beteggé lesz, s meghal. Ohajtanám, hogy minekelőtte ez a munkám közre megy, az a szerencséje lehessen, amely vólt Gessneremnek, hogy nagyságod revideálhassa. Első alkalmatossággal leküldöm már 12 árkusnyira tisztán leíratott darabját, s alázatosan kérem nagyságodat, méltóztasson Trattnerrel szóllani munkabavétele eránt. - Mintegy 17 árkusra megyén, mind öszvességgel, s én semmi exemplárt nem kívánok, sőt 50-t tölle megveszek. (1788. máj. 19)

Látható, hogy Kazinczy Sonnenfels munkájának tulajdonítja a regényt és arra utal, hogy ez is Goethe műve nyomán keletkezett. Amikor arról ír, hogy a regényt „magyarrá tette”, akkor ez ismét a pragmatikai adaptációra utal. Ezen túl azt is könnyű felismerni, hogy a szerző és fordító (magyarító) rokonsága magától értetődő volt Kazinczy számára. A regény – ahogy arra később Kazinczy is ráeszmél – nem Sonnenfels, hanem Albrecht Christoph Kayser munkája, melyet négy évvel a *Werther* megjelenése után adtak ki 1778-ban, ugyanannál a lipcsei kiadónál, mint ahol Goethe műve is megjelent. Kayser regényére az irodalomtörténet-írás szerint már nem csak Goethéé, hanem Milleré is hatást gyakorolt. (Sauer, 1990. 85) Kazinczy átültetéséről azt lehet mondani amellet, amit a szakirodalom is minduntalan hangoztat, tehát hogy „magyarítás”, hogy valóban rendkívül szabadon kezelte a kayseri történetet. Bár a cselekmény főbb szálai egyeznek az eredeti regény cselekményével, de nem egyszerűen csak a neveket, helyszíneket vagy tárgyi megnevezetéseket ültette át magyarrá, hanem rendre megváltoztatta a regény struktúráját is.

A német regény megjelenése után tíz évvel Kayser az *Ueber Belletristische Schriftstellerei mit einer Parallele zwischen Werther und Ardinghello. Allen Belletristischen Schriftstellern und Lesern ihrer Schriften gewidmet* című tanulmányában (1788) felszólította minden szépíró kollégáját, hogy épp ebben a morált vesztő és szabad gondolkozású korban ügyeljenek arra, hogy befolyásos foglalkozásuk segítségével, vagyis munkáikkal mindenképpen vegyék fel a harcot a „csábítás varázshangja” ellen, és állítsanak a műveikben stabil morális példát és tartást az olvasók nevelésére. A címben jelölt két regény így hasonlítja össze: „Werther 'predigt den Selbstmord.' Seine Gründe können höchstens den Entschluß in einigen dem Wahnsinne bereits nahen Unglücklichen reifen. Nicht so Ardinghello. – Er ergreift den Menschen, wo er am schwächsten ist. Was würde aber durch ihn aus Unschuld, Tugend, Liebe, häuslicher Glückseligkeit und wahrer Thätigkeit werden?!” (Kayser, 1788. Kivonat Nicolovius gyűjteményében, 1828. 114-115)

Kazinczy fordítása először 1789-ben jelent meg Kassán *Bácsmegyeinek össze-szedett levelei. Költött történet* címmel, majd átdolgozott kiadása 1814-ben, a *Bácsmegyeinek gyötrelmei*, címen.¹⁸⁸ Toldy Ferenc szerint már 1784 előtt készen volt az első változat fordításával a széphalmi mester. (Bíró, 1998. 208) A fordítás előszavában Kazinczy azt állítja, hogy nem jutott hozzá az eredeti goethei műhez és ezért fordította Kayser regényét: „Ha a Werther kezemnél lett volna, Adolf vagy inkább Bácsmegyey nem feslett volna ki soha a nem-létel méhéből. Nem azért mondom ezt, mintha sajnálnám rajta tett munkámat, hanem, hogy azoknak egy része, a kiknek ez a román valaha szemök eleibe fog akadni, ne vádoljon, hogy festeni akarván, a copiát és nem az originált copiroztam.”¹⁸⁹ Az irodalomtörténet-írások szerint Kazinczy állítása pusztán „misztifikáció”, mert általában véve meglehetősen szabadon kezelte az eredeti szövegeket fordításkor: „Ezt aligha tehette volna meg a Wertherrel. A korszak egyik legnépszerűbb s ugyanakkor gazdagon strukturált, igen összetett művének fordítására igen, de magyarításra s ezzel szabad felhasználásra nyilván nem vállalkozhatott.” (Bíró, 1998. 209) Bár a *Bácsmegyei* valóban „magyarítás” (pragmatikai adaptáció, Benő, 2003, vö. Mueller-Vollemer, 1998. és Turk, 1993), a személyek és helyszínek nemzetiesítve lesznek – ahogy arról Kazinczy is nyilatkozott Rádaynak levelében és a regényhez írt előszavában –, mégis ebben az eljárásban feltétlenül több rejlik annál, mint hogy „szabad felhasználásra” ad módot. A „magyarítás”-sal a fordítók arról adnak számot, hogy ismerik a hazai viszonyokat, és hogy e viszonyok ábrázolásra méltók más nyelvű művek fordításaiban. Léteznek megfelelő és egyenrangú magyar ekvivalenciák (a „diskurzusteremtés” létrejöhet, Mueller-Vollemer, 1998), a fordítók képesek megteremteni a kapcsolódási pontot olvasók számára. Nemcsak a goethei és a milleri regénynek volt „párja” Kayser regénye, hanem Kazinczy *Bácsmegyeije* is felkeltette a figyelmet a mű eredetije iránt, divattá lett ez a regény is. (Bódi, 2003. 483-503) Így Tejfalusi Csóka József, evangélikus lelkész is

¹⁸⁸ Kazinczy, 1816. A második kiadást jelentős átdolgozások jellemzik. Vö. Heinrich, 1878. 3-50. „Kazinczy regénye 1785 táján készült, de csak 1789-ben jelent meg. Tudjuk, hogy nagy keletje volt, de a szerző csak 1814-ben adta ki újra, összegyűjtött munkái 9-ik kötetében (1-180. l.) Ez az új kiadás egyszersmind új fordítás is, – illetőleg az első fordítás annyira át van alakítva, hogy bizvást tekinthetni új műnek. Irodalom- és nyelvtörténeti szempontból az első fordításnak van legtöbb értéke, mert a regény leginkább ez első alakjában hatott a korra és a nyelv fejlődésére.” Illetve „A mű két alakját a következőleg jellemezhetjük röviden: az új átdolgozás az elbeszélés folyamában szabadabb, mert a fordító sokszor összevon, rövidít, kihagy, a fordítás stílusát tekintve azonban hívebb, mert pontosabban, néha egészen szóról szóra símul az eredeti szöveghez.” Heinrich, 1878. 48.

¹⁸⁹ Habis, 1942. 152. Vö. „Kazinczy esztétika ízlése később mind jobban csiszolódott és 1787-ben a Bácsmegyeihez azért fog hozzá, mert forrását a Werther 'nagy modellje szerint' találja és az eredetit, melyre 'már azelőbb régen kitette a célt', nem tudta megszerezni. [...] Kazinczy 1809-ben a regényt már irtóztató rossznak ítéli.” Sashegyi, 1943. 397.

lefordította 1800 körül Kayser regényét: *Adolf levelei* címmel,¹⁹⁰ átültetése kiadatlan maradt. (Császár, 1974. 114-115) Amikor Kayser és Miller regényét a magyarországi *Werther*-utánszatok sorában még kiemelt hely illette meg, akkorra Németországban rég elfeledték a regényt. Amíg a *Siegwart*tal a mai napig gyakran foglalkoznak a német filológusok, addig a forrás gazdag Goedeke-lexikon (Goedeke, Karl: *Grundriss zur Geschichte der Deutschen Dichtung aus den Quellen*. Bd. IV, 1912) és a *Stoffe der Weltliteraturen* (Frenzel, 2005) című kézikönyv 'Werther' szócikkei a felsorolt több mint ötven nem-lírai 18-19. századi utánszat között sem említi Kayser művét. Amikor Kazinczy a mű előszavában „magyarrá tett román”-nak nevezi művét és hivatkozik a *Wertherre* illetve az *Adolfra*, maga helyezi bele fordítását a wertheri szöveghagyományba. Ezzel hívja fel a figyelmet arra a két regényre is, amelyek fordításához kezdett, azaz az *Adolf* mellett a *Werther* átültetésére. Kérdés marad, hogy miért nem fejezte be a *Werther*-fordítást, amint a regény számára is elérhetővé vált, azaz 1790-ben. Kazinczy pusztán az első nyolc levél átültetésével készült el.¹⁹¹

Goethe *Werther*éről ez lehetett Kazinczy véleménye: „Wertherben az öngyilkost látta, Goethét hibáztatta, mert hőstét a legvonzóbb tulajdonságokkal ruházta fel és azután a kétségbeesés szakadékába taszította.” (Habis, 1942. 152) Dohány József szerint is inkább az *Adolf*-történettel tudott azonosulni Kazinczy és nem a *Wertherrel*, s azért kezdett elsőnek a kayseri átültetéshez, mert „regényt is akart, meg morált is akart. És ennek jobban megfelelt B[ács]m[egyei] mint a teljesen szabadon gondolkodó Werther. Hogyne, hiszen B[ács]megyei azt hirdeti: 'amit Isten összekötött, azt ember el ne tépje.' Ő lesz a szófogadó és alázkodó unokaöccs, ő a világért sem lesz öngyilkos.” (Dohány, 1909. 21) Kazinczy a Millerrel való, fentebb említett levelezésben Goethe *Werther*t méregnek nevezi és hálálkodik a *Siegwart* megírásáért. A regényt „méreg”-nek titulálása a német kritika szöveghagyományából is eredhetett – ahogy arra fentebb utaltam. Ez azonban még nem elegendő ok arra, hogy fordítását abbahagyja. Az sem valószínű, hogy Kazinczyt szövegszerűen csak ez az első nyolc levél érintette volna meg. Jóllehet az irodalomtörténet-írás hajlamos rá, mégsem szabad megfeledkezni arról, hogy Kazinczy fordított *Ossziánt* is, még pedig többek között épp azt a *Szelmai dalok*-részt, ami a *Wertherben* is szerepel, így bizonyos értelemben következett a folytatás. Kazinczy *Osszián*-fordítása bizonyosan nem volt független a goethei regénytől, Heinrich Gusztáv

¹⁹⁰ Csóka József: *A megcsalatott szerelmi gyötrésnek áldozatjává lett Adolf levelei. Németből találós szaporítással által szerkesztett.* (kézirat) Szinnyi, 1893. 392-393. Ismertetés: Erdélyi, 1889. 513-536.

¹⁹¹ MTAK Rui 2./I. Kazinczy Ferenc: *Stúdiumok I.* 30-37.f. „Az ifjú Werther szenvedései. 1790.” Kazinczy Ferenc fordítástörredéke. Vö. Gergye, 1993. 119. Kazinczy-fordítását kiadta: Gergye, 1994. 411-419.

ugyanúgy annak primer szöveges forrásaként jelöli meg a regényt Kazinczy leveleinek több részletére hivatkozva (Heinrich, 1901. 456), mint ahogy a német mintákat, forrásokat is feltáró Váczy János: „Kazinczy Ossian énekeivel Goethe műveiből ismerkedik meg”. (Váczy, 1918. 7-9) Ez még akkor is így lehetett, ha az *Osszián*-fordítás közvetlen szöveges mintái között több más német kiadást is fel lehet sorolni. Ehhez járul, hogy a *Szelmai daloknak* is számtalan egykorú német fordítása létezett, amelyek közül többet Batsányi és Kazinczy, de a többi *Magyar Museum* körül csoportosuló *Osszián*-fordító is felhasznált. (Hász-Fehér, 2004. 208-220; Hartivg, 2007. 2007. 627-642) Végző soron Kazinczy az „első találkozást” köszönheti – saját bevallása szerint – Goethe regényének. Azonban jelen esetben ennél fontosabb, hogy átültetésének és a Bölöni-féle fordítás ossziáni részeinek szöveg-genetikus kapcsolata bizonyítható, ahogy erről a következő fejezetben lesz szó. Döbrentei is fordít egyébként a skót bárd hőstetteinek történetéből, ám nem a *Szelmai dalokat*, hanem a *Lórai tsatát*. (vö. Heinrich, 1901. 458)

Kazinczy említett fordításai – a *Szigvárt*, a *Bácsmegyey*, a *Werther* és a *Szelmai dalok* – komplex egységet alkotnak a szerző művei között a Goethe-kultuszhoz való szoros kapcsolódásuk miatt. Számtalanszor rámutattak már a kutatók Kazinczy alkotói stílusának olyan jellemző vonásaira, mint hogy műveit élete végéig írja, azokat számtalanszor átjavítja, hogy különösen fordításainak nyelvújító jellegzetességei keltették fel a kortárs befogadók ellenérzését, az ezen való tépelődés pedig további esetlegesen elkészült fordításainak kiadását nehezítette vagy akadályoztatta. Elképzelhető, hogy valóban emiatt nyúlt inkább a *Werther* utánzataihoz, s csak legvégül az eredeti regényhez, talán emiatt hagyta abba Goethe regényének fordítását is. Kazinczy ezzel kapcsolatos érvelése (hogy azért fordított Kaysertől, mert a *Werther* nem volt meg neki) némiképpen ellentmondásos, ha ugyanis az *Osszián* szövegével valóban Goethe regénye ismertette meg, ahogy azt Váczy is idézte leveleiből, akkor a *Werther* már ismernie kellett 1788 és 1789 előtt (wertheriádainak fordítása előtt) is, hiszen a *Magyar Museum*-ban ekkor jelent meg Batsányi János *Osszián*-fordítása és a saját Gessner-fordítás részlete is. Kazinczy többször is megpróbálta felvenni a *Werther* által számára megtestesített esztétikai értékek fonalát: a *Szigvárt*-tal ez a törekvése nem valósult meg, a *Bácsmegyey*-fordítás és annak két szöveges változata már a sikeres próbálkozás jele. A félbeszakadt *Werther*-fordítás és az *Osszián*-átültetések folytatása pedig – a szöveghagyomány genetikus továbbélésében erdélyi ifjú barátai, tanítványai: Kissolyosi Simó Károly és Bölöni Farkas *Werther*-fordításaiban keresendő.

5.2 Bölöni fordításának textusa

A tanulmány utolsó nagyobb fejezete az első magyar nyelvű fordításokra koncentrál, ezek közül is leginkább a még kiadatlan, Bölöni által 1818-ban fordított *Werther* magyar szövegére. Kissolymosi esetében fordításának párhuzamos keletkezéséről, a két regényfordítás összehasonlításáról és a fordítónak az irodalomtörténet-írás számára eddig ismeretlen életrajzáról ejtek szót.

5.2.1 Bölöni *Werther*-fordítása művei sorában

Bölöni Farkas Sándor élettörténetének felidézését¹⁹² mellőzve a Bölöni-hagyaték és a jobbára kéziratban heverő fordítói, szerzői munkássága kerül bemutatásra. Hivatali tevékenysége mellett sokat tett a kolozsvári szellemi élet támogatásáért: felkérte Brassai Sámuel az első néplap, a *Vasárnapi Újság* szerkesztésére (az első szám 1836 április 6-án jelent meg), valamint javaslatot dolgozott ki az *Erdélyi Nemzeti Múzeum* megszervezésére Lázár László tartományi kancellárhoz. Gazdag kölcsönkönyvtárt alapított, s végrendeletében könyvtárát a kolozsvári Unitárius Kollégiumra hagyta, az általa alapított Gondoskodó Társaságban (az első erdélyi pénzintézetben) elhelyezett teljes vagyonát alapítványi formában könyvbeszerzésre és a mindenkori könyvtáros javadalmazására szánta. Míg a férfiak a kaszinóban politizáltak¹⁹³, addig az asszonyok számára olvasóegyletet szervezett¹⁹⁴, és az Unitárius Kollégium diákjai számára is olvasóegyletet hozott létre, ez a kollégiumi intézmény halála után is évtizedekig működött sikerrel. (Antall, 1966. 1131-1140) Nemcsak könyvtára, hanem teljes hagyatéka – kézírataival és könyvtára kézíratos katalógusaival egyetemben – a kolozsvári Unitárius Kollégiumra szállt. Az államosítás a Bölöni-hagyatékot felharmadolta: a kéziratok és a nyomtatványok legnagyobb része az Akadémiai Könyvtárba, néhány katalogizálatlan kézíratos levele a Állami Levéltárba és néhány további kézírata pedig az Unitárius Kollégium Levéltárába került Kolozsváron. A hagyatéktól független Bölöni-anyagok találhatók a kolozsvári

¹⁹² Jakab, 1870. 241-334. Vö. még Kiss, 1902. 27. Hatvany, 1934. 61-62. Jancsó, 1972. 201-235.; Lukácsy, 1978. 293-298.

¹⁹³ Benkő a következőképpen jellemzi a Casino működését: „Az 1833-ban létesült kaszinó nem valami könnyű szórakozóhely lett, hanem a művelődésszítítás és a kulturális nevelőmunka otthona. Talán a legfontosabb funkciója az volt, hogy a fölsorakozó erdélyi reformnemzedék itt vitathatta meg a legfontosabb közéleti feladatokat és itt készülhetett fel a közszereplésre.” Benkő, 1999. 97. Ezt támasztja alá a Casino legelső közgyűlésének jegyzőkönyve, amely szerint az intézmény célja: „A’ miveltebb társalkodás, nemzetiség előmozdítása, a’ közértelem és érzés terjesztése.” 100. év. *A kolozsvári Casino évkönyve*. Kolozsvár 1933. 31. Az alapító tagok: Bethlen János gróf, Kendeffy Ádám gróf, Bethlen Ádám gróf, Mikes János gróf, Ifj. Bethlen Pál gróf és Bölöni Farkas Sándor. A Casino működésének első évében 35 (!) folyóíratra és újságra fizetett elő.

¹⁹⁴ Az *Erdélyi Híradó* 1839. december 26-i száma kivonatban közli a „főasszonyságok kolozsvári olvasótársaságának” alapszabályát.

egyetemi könyvtárban, míg Döbrentei hozzá címzett levelei az MTAK-ban vannak. A nem unitárius tulajdonban lévő kéziratok anyag minőségi romlása – természetesen nem egyedüli eset Bölönié – annyira drasztikus, hogy néhány írása pl. az Erdély történetét tárgyaló fragmentum materiája és a *Don Carlos* fordításának egyik kézírata a szétfoslás stádiumába jutott. Az Egyház vissza kívánja venni ezen szellemi vagyonát, de a tetemes mennyiségű anyag restaurálására a pénzügyi fedezet sem az állami, sem az egyházi vonalon nem biztosított. Az ezredforduló óta a digitalizációs lehetőségek jogi szabályozása ezen intézményekben rendeződni látszik, így az Unitárius Egyház és a régi, valamint a klasszikus magyar anyag vonatkozásában a Szegedi Tudományegyetem Régi Magyar Irodalom és Klasszikus Magyar Irodalom Tanszékei megkezdték a veszélyeztetett anyag digitalizálását (nemcsak az unitárius, hanem a református anyagét is), közöttük Bölöni Farkas Sándor hagyatékának részleges feltárását is. Szegedi vonalon Simon Melinda könyvtártörténész foglalkozott Bölöni könyvtárának katalógusaival és Labádi Gergely részletesebben a szerző Schiller-fordításával (*Über naive und sentimentale Dichtung*)¹⁹⁵, Bölöni életéről és amerikai unitárius kapcsolatairól pedig Kolozsváron Benkő Samu és Kovács Sándor jelentetett meg az elmúlt évtizedekben, években értékes tanulmányokat. Bölöni művelődési szerepvállalásán túl szerzői munkássága alapvetően három dimenzió alapján ragadható meg: életében megjelent munkái az *Utazás Észak-Amerikában és Nyugat-Európában*, az *Utazás* sikerének köszönhetően lejegyzett *Naplója* is ismert, ismeretlenek azonban kéziratban maradt fordításai, esszéisztikus tanulmányai és jegyzetei. Kivételt képez az Erdély történetének bemutatására vonatkozó töredékes tanulmánya, amelyet pár éve kiadtak az Erdélyi Ritkaságok sorozatban (Marosvásárhely 2006)¹⁹⁶. Utóbbi csoport tartalmazza tehát Bölöni szépirodalmi átültetéseit is, közöttük a *Werther*-fordítást.¹⁹⁷

¹⁹⁵ Köszönettel tartozom Labádi Gergelynek, aki felhívta a figyelmem Bölöni kéziratára. Kovács Sándor és Molnár B. Lehel pedig Kolozsváron segítettek az unitárius hagyaték áttekintésében. Köszönet illeti a Szegedi Tudományegyetem Klasszikus Magyar Irodalom Tanszékének volt vezetőjét, Dr. Zentai Máriát is, aki kolozsvári munkámat támogatta.

¹⁹⁶ Bölöni egyéb jegyzetei között talán legjelentősebb az említett Erdély történetéről szóló fragmentum, az írás kiadását már 1944-ben előkészítették – ekkorról származik a 2006-os kiadás elé helyezett előszó is Izsák Józseftől. A megjelentetést a második világháború okozta papír hiány akadályozta meg. Benkő Samu a 2006-os kiadás előszavában inkább esszéisztikus írásnak, semmint tudományos feltáró munkának nevezi ezt a reformáció idejéig terjedő töredéket. Bölöni munkájában a Mohács előtti időszakra nézve Mátyás intézkedéseit emeli ki és tartja üdvösnek, a nyelv, a vallás és a kultúra kapcsolatát és fejlődését szervesen egymással összefüggőnek tekinti mind a reneszánsz udvari kultúra mint a török alatti idők folyamán. S bár ez a töredék jóval az *Utazás*-ban lejegyzett európai tapasztalatai előtt keletkezett, számos helyen már itt európai példákkal állítja párhuzamba az erdélyi kultúr- és politikátörténeti eseményeket. Benkő, 1995. 5-10.

¹⁹⁷ Más véleményen van Mezei Márta, aki szerint Bölöni *Werther*-fordítása megjelent: „Érdemes felfigyelni rá, hogy Goethe *Werther*ének két fordítása jelenik meg ekkoriban: BÖLÖNI FARKAS Sándoré (*Az ifjú*

Bölöni amerikai és nyugat-európai utazásai iránti érdeklődésem annak köszönhető, hogy az útleírások, mint kulturális fordítások, mint a kulturális fordítás gyakorlati formái (Bachmann-Medick, 2007. 245) a kultúrakutatás fordításelméleteinek leginkább kedvelt terepei. Ezen túlmenően számtalan olyan kéziratra és egyéb nyomtatott anyagra bukkantam Kolozsváron, amelyek az útinapló kritikai kiadását is lehetővé tennék a jövőben. Az unitárius hagyatékban olvasható Bölöni-féle levelek épen maradt darabjai is jelentős forrásokat tartalmaznak az *Utazások*-ra vonatkozóan. Az akadémiai hagyatékban például Nagyajtai Kovács István másolatában maradt fenn a recepciótörténeti szempontból érdekes Széchényi István-féle levél Bölönihez 1834. szept. 10-éről, amelyben az *Utazásokat* a legkedvesebb ajándékának tartja és megköszöni a szerzőnek munkáját. (RAK, Sign. MsU 1179 VII) Ugyanitt lelhető fel az *Utazás* eredeti kézírata is (RAK, Sign. MsU 959), egykorú másolatról nem tudni. Az Akadémia unitárius kéziratok anyagának katalógusa (Lakó/Keserű, 1997) szintén feltüntetni Bölöni szerződését az *Utazás Észak-Amerikában* publikálásáról Tilsch Jánossal (RAK, Sign. MsU 1021b), ez mára eltűnt. A szerződés eredetileg valószínűleg Bölöni Erdély történelméről szóló töredékének kéziratosa után volt kötve. (RAK, Sign. MsU 1021a) Utóbbi kézirat – mint említettem – erősen károsult, lehet, hogy emiatt veszett el a Tilsch-féle szerződés is a kolligátumból. A szerződést Szigethy Gábor 1982-ben még feltehetően kézbe vette, mert Bölöni *Naplójának* kiadásakor hivatkozik a Tilsch-sel kötött szerződés részleteire. Szigethy azt állítja, hogy 260 ezüstforint díjat, továbbá huszonöt tiszteletpéldányt kapott Bölöni munkájáért. Tilsch boltjában száz forint értékben kedvére válogathatott könyvet magának. Bölöni kikötése pedig az volt, hogy az *Utazás* példányait a vásárlóknak két forintnál drágábban nem kínálhatja a kereskedő és a könyv megjelenésének hirdetését nevével ellátva csak a könyvtáros boltjában volt szabad kifüggeszteni. (Szigethy, 1982. 4) Az *Utazás* egyik kiadásában sem közölték, se nem hivatkoztak a fent említett gazdag kéziratosa és nyomtatott anyagra (ez utóbbiak szinte mindegyike Bölöni kézírásával van megjegyzetelve), amit az utazó gyűjtött össze és jegyzett le Európában és Észak-Amerikában tett utazásai során: a többszörösen lepecsételt osztrák útlevelétől kezdve, a kéziratosa ajánlólevelein és a *La Marseillaise* francia nyelvű nyomtatványán át, Napóleon életrajzáig; az angol és más nyelvű unitáriusok 1831-es megjelent könyveinek listáján és egy londoni színdarab plakátján át (*Two Boxing Ladies* címen), az első fejezetben a tűzijátékok kapcsán már említett londoni Vauxhall Gardennek egy 1831-es tűzijáték

Werther gyötrelmei, Kolozsvár, 1818) és KIS-SOLYMOSSY SIMÓ Károlyé (*Az ifjú Verter' gyötrelmei*, Pest, 1823).” (kiem. M.M.) Mezei, 2003. 316.

bemutató-plakátjaig többféle kézirat és nyomtatvány található itt. A kolligátum jelenleg a Román Tudományos Akadémia kolozsvári fiókkönyvtárában található szintén erősen sérült állapotban. (RAK, Sign. MsU 1023) Az itteni könyves állományban két példányban szerepel a mű első kiadása (1834), az egyik Bölöni saját könyvtárából származik és feltehetően a szerzőtől származó ceruzás jegyzéseket, javításokat tartalmaz. (Sign. U 57147) A második kiadás Sebes Pál tulajdona az *ex libris* szerint, az útirajzzal egybekötve nyomtatványokat és autográf kéziratokat rejt: Bölöni gyászjelentését, Pálffy Jánosnak az *Erdélyi Híradóból* kivágott búcsúbeszédét, a *Társalkodó* című folyóirat 1836-os számának kéziratos kijegyzéseit Bölöni kezétől (a folyóiratban részletekben közölt *Észak-Amerikai Utazásból* a gőz tulajdonságairól és felhasználásáról), végül egy Bölöni-kéziratos táblázatot a font-sterling váltásáról. (Sign. U 65245)

Utazásaival kapcsolatban azt érdemes röviden felidézni, hogy 1830. november 3-án Bélydy Ferenc kormányzéki titkárral külföldi, főként a „nyugati civilizáció kultúrájának és politikai berendezkedésének” tanulmányozására irányuló útra indul, bejárják Európa nagy részét: Münchent, Párizst, Brüsszelt, Londont, Dublint, majd Észak-Amerikát. 1832. január 15-én érkeznek vissza Bécsbe, onnan Pestre és Erdélybe. Bölöninek gyermekkorától óta dédelgetett álma az utazás, épp Goethét idézve vall erről egy 1816-ban kelt levelében Kazinczynak: „Nekem úgy tetszik, mintha egy nagy szerencse várna engem napnyugaton. Kenszt du das Land etc.” (Kolozsvár 1816. márc. 15. KazLev. 3156, utalás a Wilhelm Meisters Lehrjahre-ből Mignon *Itália dalára*).¹⁹⁸ Eleinte nem Nyugatra, hanem Keletre, Ázsiába szeretett volna utazni, hogy ott a magyar ősokeket felkeresse. Tervének megvalósítása érdekében hol az orosz hadseregbe akart beállni katonának (Hatvany, 1934. 63), hol Humboldt felfedezőútajához szeretett volna csatlakozni. (Jakab, 1870. 289-290) Már tanulókorában is a nagy utazás gondolata foglalkoztatta, ahogy erről naplójában vall. (Bölöni, 1943. 145) A megvalósulni látszó európai és amerikai utazást – ennek köszönhetően is – alaposan előkészítette: földrajzi és államtudományi olvasmányokat forgat (Lukácsy, 1978. 293), térképeket böngész; jó nyelvismerettel rendelkezik, németül, olaszul, angolul és franciául beszél és ír. (Szigethy, 1982. 3-4) Ezen kívül korábbi amerikai utazók naplóit forgatja, ahogy erről az *Utazásokban* maga is beszámol. (Bölöni, 1943. 113-

¹⁹⁸ A „Kennst du das Land” verssor és Mignon dala feltehetően a korszak magyar Árkádia kultuszának is része volt, az Árkádia- illetve az ún. *Locus amoenus*-irodalmi toposz képeit és motívumait asszociálja, amelyről a citrus fák virágainak és gyümölcseinek bősége, a természetben előforduló romok és márvány épületek képeinek felvillantása vagy a ködben felbukkanó, útját kereső számár képe árulkodik. Bölöni utazásról dédelgetett álma és az Árkádia földjére („Land”), házába („Haus”) végül hegyére („Berg”) találás vágya szorosan összekapcsolódott egymással. A Bölöni által kilátásba helyezett napnyugati „szerencse” ebben az értelemben feltehetően egyben az árkádiai boldogságra tett utalás is.

114) Bölöni útinaplójának sikerére vall, hogy a mű több kiadást ért meg: 1834 őszén jelenik meg először 1100 példányban, másodszor még ebben az évben, majd 1835-ben, aztán 1935-ben Kiss Elek előszavával, 1943-ban *Utazás Északamerikában* címen, 1966-ban, 1975-ben és legvégül 1984-ben *Napnyugati utazás. Napló* címen. Az útleírásnak két angol nyelvű kiadása ismert: 1977-ből és 1978-ból. Németül 1980-ban jelenik meg. A Naplónak a nyugat-európai utazásairól szóló része életében nem jelenik meg, halálának századik évfordulóján adják ki részleteit, majd egy évvel később 1943-ban jelenik meg a teljes nyugat-európai beszámoló is. A szerző halálának 200. évfordulójára a párizsi útinaplóját is publikálják. Feltételezhető, hogy a könyv megjelenése és sikere szoros összefüggésben áll a 1830-as évek társadalmi reformtörekvéseivel. Úgy tűnik, hogy Bölöni könyve kielégítette a magyar állapotoknak a nyugatiakkal való szakszerű összehasonlításának igényét. Bölöni valóban pontos, adatokkal, táblázatokkal, kimutatásokkal, dokumentumok fordításaival és objektivitásra törekvő leírásokkal teli beszámolót adott. Az útleírás jelentőségét csak növeli, hogy Alexis de Tocqueville műve, *La Démocratie en Amérique* (1835-39) előtt látott napvilágot, mely nagyhatású művet gyakran hasonlítják össze Bölöni munkájával. „Az ő műve [...] nagyszabású politikai értekezés; a magyar könyv olyan útirajz, mely a lírai kitörésektől a statisztikai táblázatokig a legkülönbözőbb eszközöket vonultatja fel, hogy hatalmas tárgyával megbirkózzék.” (Lukácsy, 1978. 295) Az 1820-as évek végére a nyelvújítás kori viták befejeződtek, és megkezdődtek a peregrinációs jellegű külföldi utazások, útleírások, a nyugati országok „művelődési, gazdasági, társadalmi életét, szokásait, életvitelét tanulmányozó körutak (Wesselényi és Széchenyi utazása, később Bölöni Farkas Sándor észak-amerikai útja, Pulszky Ferenc, Szalay László, Trefort Ágoston, Szemere Bertalan, Wesselényi Polyxéna, Hrabovszky Dávid és mások utazásai).” Ezek az útleírások készítették elő a hazai közéletben megjelenő, a viselkedéskultúrával és a társalgási szokásokkal foglalkozó művek megjelenését azzal a céllal, hogy a társadalmi kommunikációt és kulturálódást az európai minták alapján megvalósítsák. (Hász-Fehér, 2000. 148) Bölöni *Utazásában* az észak-amerikai viszonyok és az otthoni állapotok között számos párhuzamra és különbségre mutat rá. A kulturális és irodalmi élet szervezésére vagy a nyelv és irodalom állapotára vonatkozóan többször felfigyel például arra, hogy mennyivel több tudóstársaság, folyóirat iskola működik Amerikában. (Bölöni, 1943. 50-58) A művelés eszközeként nemcsak az intézetek, iskolák és az újságok és a könyvek játszanak szerepet, hanem vélekedése szerint legfőbbképpen az anyanyelv ápolása és művelése. (uo. 164) Bölöni munkáját – akárcsak 50 évvel előtte Bécsben a *Werthert* – 1835. szeptember 23-án betiltják a – az erdélyi

kormányhoz a tiltott könyvek ez évben eljuttatott katalógusában az *Utazás* is szerepel: „erga schedam” (csak külön engedéllyel kapható) megjegyzéssel. A szerző a naplójában a következőképpen ír erről: „Ez nagy megtiszteltetés munkámnak! Mégis csak van abban valami, ami béhatást tett. De késő már, azt hiszem, hatott a méreg [!], s a tiltással csak ingereltetik.” (Bölöni, 1972. 65) Jancsó Elemér úgy látja, hogy az amerikai útleírás politikai erővé vált a reform-mozgalomban és az író szándékát túlszárnyalva hatott, Bölöni ezért megdöbben és megriadt az elért sikerektől. (In: Bölöni, 1971. 14) A szerző vélt siker elleni tiltakozását (aminek a *Naplójában* adott hangot) Jancsótól eltérően értelmezi Lukácsy Sándor. Szerinte a közönségsiker, az akadémiai tagság, Széchényi elismerő levele későn jött Bölöni számára, „a megtiszteltetés jeleit egy elgyötört idegzet riadt visszahúzóda fogadta.” (Lukácsy, 1978. 296) Az bizonyos, hogy a szerző életében megjelent és számára hírnevet szerzett műről van szó, amely első kiadásától kezdve olyan címeket aggatott rá: mint „Amerika utazója”, a „demokrácia felfedezője”, de azt is, hogy „egykönyves szerző”¹⁹⁹. (Maller, in: Bölöni, 1984. 5-93)

Életében vezetett *Naplója* számos helyen tér vissza az *Utazás*ban megjelentetett gondolatokra, hol kiegészíti, hol megerősíti, hol revideálja korábbi véleményét. A *Naplónak* két egykorú kéziratos változata van. Az egyik a Román Tudományos Akadémia kolozsvári fiókjában (RAK, Sign. MsU 779a), a másik pedig az Unitárius Egyházi Levéltárban található, mindkettő Bölöni kezétől származik. Ez utóbbi helyen azt a példányt őrzik, amiből K. Papp Miklós a kiadását készítette. A kiadás végett megvette K. Papp az unitáriusoktól ezt a példányt, majd élete alkonyán visszaajándékozta kéziratát az egyháznak, amely így került ki az államosítást és a Román Akadémia Levéltárába való átszállítást.²⁰⁰ *Naplója* lemásolásának szándékára maga Bölöni utalt művében. (Bejegyzés: 1836. jan. 7. In: Bölöni, 1982. 76) Bölöni életében nem jelentek meg ezen feljegyzései, majd sokáig csak részletei kerültek a nyilvánosság elé. Először 1944-ben közölték a teljes

¹⁹⁹ Életében nem csak ez az egy műve, az *Utazás* jelent meg, hanem 1821-ben *Széplelkek panasza* című drámatörredéke (Bölöni, 1821. 75-76) is, amely azonban teljesen ismeretlen maradt. Ez főként annak köszönhető, hogy egy ifjúkori zsenigről van szó. A mű közlését Szemere Pál eszközölte ki folyóiratában a szerző tudta nélkül. Jakab tanulmányában idéz egy Gedő Józsefhez írt Bölöni-levelet: „A Szép-literatúrai Ajándék 1821-ki kötetébe a 75-76. lapon nevem alatt egy dialógus áll, melyet Szemere hirem s megegyezésem nélkül excerpált egy tanulókori próbálgató drámámból. Ekként adta ki még ugyan ő egy darabomat hirem nélkül, melyre egyszer sem fordíthatok pirulás nélkül, csak a fiatal korért bocsáthatná meg az olvasó ezeket.” (Bölöni Farkas Sándor Gedő Józsefhez 1828. ápr. 30. Vö. Jakab, 1970. 264) Ebből világossá válik, hogy Bölönitől Szemere két darabot is közölt, s hogy az irodalmi próbálkozások még a szerző tanuló korszakából, a kolozsvári Unitárius Kollégium időszakából származnak. Az említett levél jelenleg már nem elérhető egyik levéltárban sem. Az drámatörredék feltehetően 1815-1816 körül keletkezhetett.

²⁰⁰ Kolozsvári Unitárius Levéltár. Jelzet nélkül. A Levéltár Bölöni hagyatékának 7 tételéből a 6. tétel: *Bölöni Farkas Sándor naplója* (1835 jun. 1. – 1836. jan. 6.) megjelöléssel.

művet, amelynek második kiadására 1971-ben, harmadik kiadására 1982-ben, negyedik kiadására pedig 1995-ben került sor. A *Naplót* a irodalomtörténeti kutatás az *Utazás* tükrében olvasta és értelmezte. Az a tény, hogy a mű a szerző életében nem jelent meg, még nem jelenti azt, hogy ezt a művet senki vagy csak egy igen szűk kör ismerte. A műfaj népszerűségét (kölcsonozta kiadás előtt is) mutatja az is, hogy fennmaradt Bölöni kezétől származó másolata is. Jancsó Elemér az 1971-es kiadás előszavában arra utal, hogy Erdélyben régóta nagy hagyománya van a naplónak, emlékiratoknak és történelmi visszaemlékezéseknek. Jancsó az erdélyi napló-, emlékirat- és önéletrajz-irodalom fő áramának környezetében helyezi el Bölöni munkáját, amelyet a következő nagy nevek fémjeleznek: Kemény János, Bethlen Miklós, Bethlen Kata, Bod Péter, Cserey Mihály, Apor Péter, Rettegi György, Hermányi Dienes József, Gyulay Lajos, Wesselényi Miklós és Döbrentei Gábor. (in: Bölöni, 1971. 9)²⁰¹

Nemcsak a *Napló* nem jelent meg Bölöni életében, hanem több fordítása és jegyzete sem. Ezek egy részét a szerző nem is szánta közlésre, más esetekben – különösképpen a fordításokéban – pedig kudarcot vallott ilyen irányú törekvéseivel. Jakab Elek azt állítja Bölöniről szóló tanulmányában, hogy munkássága három szakaszra osztható: „első, az ifjúsági vagy zsenge kor, az ideálok, költészet és örök tartamúaknak vélt mulékony barátság-kötések kora” – így értékeli ezt a szerző is fentebb idézett naplórészletében az 1816-os évről nyilatkozva. Ezt követi a „második, jeles külföldi művek fordítása által irányának tökéletesítése, az ó classikai, az európai művelt nemzetek íróinak s egyidejűleg saját nemzeti irodalmunknak alapos megismerése, szóval: a munkára való komoly előkészület” – Jakab tehát ebbe sorolja a külföldi klasszikusok műveinek megismerését és fordítását. Legvégül a harmadik, a „a realis munkásság korszaka” az *Utazás* és a *Napló* megírása. A „korszakhatárok” évszámait a következőként rögzíti: „az első 1815-től 1819-ig, a második 1819-től 1832-ig, a harmadik ettől haláláig terjed.” (Jakab, 1870. 263) Látható, hogy Jakab az írói próbálkozások és a fordítások (1819), továbbá a fordítások és az *Utazás* keletkezési ideje (1832) között húzza meg a „korszakok” határait. A korszakolás – mai szemmel – több szempontból se szerencsés: elsőként mert azt a téves képzetet kelti, mintha nem folyamatosságról, hanem éles válaszvonalakról lenne

²⁰¹ Ennek a hatalmas erdélyi emlékirodalmi korpusznak újrendezésére tett tanulságos kísérletet a Habsburg-uralom erdélyi szempontjait figyelembe véve Kovács Kiss Gyöngyi, aki Bölöni munkáját Újfalvy Sándor, Jósika Miklós és Bolyai Farkas emlékirásaival egyetemben a társadalmi és politikai válságból való kilábalás lehetőségét kereső törekvésekhez sorolható emlékirodalomban helyezi el. Kovács Kiss, 2007. 210.

szó a szerző életművében, másrésről pedig a megállapított határ-évszámok nem minden esetben helyesek. Jakab a Döbrentei-Bölöni levelezésből²⁰² indult ki:

A második korszak első részét fordítással foglalkozásai töltötték bé. Döbrentei átlátta F[arkas]-nak a magyar nyelvvel bánásban ritka könnyűségét s szólamai és irálya vonzó szépségét, s 1819-n Don Carlos jámbusokban magyarra fordítására szólította fel [lbj.: Döbrentei levele, 1819. márc. 20. Marosnémeti]. Ugy látszik, nem felelt rá, mert még azon évben decemberben azon nyilatkozattal újította meg felszólítását, hogy ha ezt vagy Stuart Máriát magyarra fordítja, tíz ívért Trattner 100 forintot ad és kinyomtatja [lbj. Döbrentei 1819. decz. 22. Marosnémeti]. Farkas S. ezt és Werther gyötreimét lefordította s az elsőt Trattnerhez felküldötte; de az egy évnél is tovább késvén a kiadással, Döbrentei útján iránta megkérdezte, s húzó-halasztó felelete következtében azt visszakérte; Döbrentei küldötte le, s igen kérte Trattner nevében, nehogy elégesse, mert – úgymond – bár prózában, de jól van fordítva, s ha mindjárt nem is, kijő majd valaha. Ugyan ezt mondta Wertherről is. A Wertheriade – úgymond hozzá írt levelében Döbrentei – jó speculatio volna Trattnernek. Mintha látná, milyen örömet adják értette a leánykák három forintjokat, csak hogy sirhassanak rajta. [lbj. Döbrentei Vasvármegyében Ujfaluból 1821. aug. 20.] (Jakab, 1870. 266)

A művek helyes időrendjének megállapításához a Döbrenteivel való levelezés mellett a Kazinczyval folytatott levélváltást is figyelembe kell venni. A *Don Carlos*- és a *Corinna*-fordításnak két-két egykorú Bölöni kezétől származó fordítása ismeretes kéziratban. Mind a négy a Román Tudományos Akadémia kolozsvári fiókkönyvtárában található, mindkettő önálló kéziratként is megőrződött és kolligátumba kötve is.²⁰³ A kéziratcsomóval részletesebben Labádi Gergely foglalkozott, Bölöni Schiller-fordítása, *A Naív és Sentimentális Költeményről* kapcsán. (Labádi, 2002. 217-227) A kolligátum a következő fordított munkákat tartalmazza: Cervantes: *Le curieux extravagant*, Kant: *A' Paedagogikáról*, Schiller: *A Naiv és Sentimentális költeményről*, Kant: *Vélekedések a' Gyermekek-Nevelésről*, Schiller: *Don Carlos*, Madame de Staël: *Corinna*. A fordításos kolligátumot feltehetően Bölöni állította össze kézírataiból. (Labádi, 2002. 217) Ha ez a feltételezés helyes, akkor Bölöni 1821-ig fűzte egybe fordításainak e kézíratos gyűjteményét, ugyanis a kolligátumon kívül Bölöni akadémiai kézíratos hagyatékában

²⁰² A hivatkozott Bölöni-Döbrentei levelezésről az tudható, hogy az első levél 1815. aug. 14-én, az utolsó feltehetően 1835. okt. 3-án kelt. A két szerző húsz év barátság után hidegült el egymástól, Döbrentei ezért az 1838. május 10-én kelt levelében visszakérte Bölönihez írt összes levelét és visszaküldte Bölöninek a saját leveleit, aki azokat hihetőleg elégette. Jakab tanulmányából úgy látszik, hogy már ő sem találta a Bölönitől származó leveleket Kolozsváron és a kézíratos Döbrentei-levelekből, valamint a válaszlevelekből

kikövetkeztethető tartalmakból építkezett. Döbrentei saját leveleit elhelyezte a Magyar Tudományos Akadémia Kézíratárában (MTAK), amikor az Akadémia titkára volt. Ez a harmincnégy levél jelenleg is az MTAK-ban található a Magyar Írók Levelezése 4. szám alatt. Döbrentei ezen leveleit Jancsó Elemér közli először 1943-ban a Keresztény Magvetőben. (Jancsó, 1943. 86-94., 131-136., 192-207. 1944. 37-48., 90-102)

²⁰³ *Don Carlos. Írta Schiller. Román RAK, Sign. MsU 937 (magyar) és RAK, Sign. MsU 1278 (francia nyelven). Corinna vagy Olaszország. Írta M. Staël. Francziából ford. Bölöni Farkas Sándor. Román. RAK, Sign. MsU 936 és RAK, Sign. MsU 1278.*

található másik két, 1821 után készült fordítása is: egy Victor Hugo-fordítás *Izlandi Han* címen (RAK, Sign. MsU 1826), továbbá egy érzékenyjáték átültetés: *A vér-feredő. Egy irtóztató szomorú játék két borzasztó felvonásokban. Minden érzékeny lelkeknek ajánlva.*²⁰⁴

Hugonak élete első, mindössze tizenhét éves korában írt (*Han d' Islande*, megjelent 1823-ban) rémregényének első magyar fordításáról van szó. A ma már kevésbé ismert Hugo-regény a kortársak körében nagy sikert aratott, a szerző munkájáért állami kitüntetést és pénzjutalmat is kapott. A haramia fiának véres megtorló akciója bizonyos tekintetben hasonló a szintén Bölöni fordításában fellelt *A vér-feredő* című érzékenyjátékkal. A utóbbi a ma már kevésbé ismert, Weimarban, Lipcsében és Bécsben élő és szerzői tevékenységéből feltehetően megelő satíraíró, Johann Friedrich Jünger (1759-1797) munkája és bár értelemszerűen 1797 előtt keletkezett, először 1821-ben lett csak kiadva.²⁰⁵ Jünger munkásságáról és említett munkájáról keveset tudni, annyi bizonyos, hogy a bécsi Hoftheater számára írt vígjátékait a korban nagyon kedvelték és azok közül többet franciára, dánra és csehre le is fordítottak²⁰⁶. Az unitárius kéziratokról készült katalógus (Lakó/Keserű, 1997) 1820 és 1842 közé teszi a kolligátumban található fordítások keletkezését. Labádi helyesen feltételezi, hogy a kolligátumban lévő irodalomtörténeti munkák fordítása korábbra, már az *Erdélyi Múzeum* idejére (1814-1818) datálható. (Labádi, 2002. 217-218) A szépirodalmi fordítások zöme (a Hugo- és a Jünger-féle átültetéseket kivéve) is 1821 előtt keletkezett.

Bölöni 1817-ben ezt írja Kazinczynak: „Én csak azért is, hogy őket meglepjem, még azon estve neki ültem, igaz hogy nem kevés munkámba került, még is praesentáltam nekik két hetek alatt Don Carlost magyarul.” (1817. november 20. KazLev, 3510) Ebből a levélből derül ki, hogy a *Don Carlos*-fordítás bizonyosan már 1817-ben elkészült. Feltehetően erre az 1817-es dátumra utal Turóczi-Trostler József is a *Schiller Magyarországon* című bibliográfia bevezetőjében („die erste, beglaubigte ung. Prosa-Übersetzung: 1817”, Turóczi-Trostler, 1959. 35). A szerző a Bölöni-féle *Don Carlos*-fordítást két oldalon át elemzi, annak szellemiségét véli fellelni az erdélyi szerző későbbi amerikai útinaplójában is, a bibliográfiában azonban – ellentétben a bevezető tanulmánnyal – a magyar *Don Carlos*-kéziratok között Kazinczy Ferenc fordításának töredéke van

²⁰⁴ A 19 oldalas kézirat jelzete RAK, Sign. MsU 779/B. A kézirattal egybe van kötve az eredeti mű, egy anonym (16 oldalas) nyomtatvány: *Das Blutbad. Ein gräßliches Trauerspiel in zwey fürchterlichen Akten, Und in abscheulichen Alexandrinern, Allen gefühlsvollen Seelen zugeeignet.*

²⁰⁵ Jünger, 1821. 109-125. A Bölöni-féle fordítással egybekötött nyomtatott *Blutbad* 16 oldalas füzetecske címlapján az 1820-as évszám szerepel.

²⁰⁶ *Allgemeine Deutsche Biographie*. 1881. (Nachdruck 1969.) 707-709.

megjelölve legkorábbiként 1793-1796-ból, Bölöni pedig hiányzik. A *Werther*-fordítás feltehetően egy évre rá, 1818-ban készült el, mint ahogy arról egy Kazinczyhoz írt másik levélből értesülhetünk: „Én az őszen mind betegeskedém, ’s ennek tulajdonítsd ily késő feleletem is. Néha dolgozgatom és olvasok, a mi időm a Discaterizálásból megmarad. Egy barátom Kedveltjének kérésére betegségem alatt lefordítottam a Werthert.” (1819. január 21. KazLev, 3692) Jakab nem Kazinczy, hanem Döbrentei levelezéséből indult ki, amelynek szöveghelyeit a Kazinczy-Bölöni levelek segíthetnek egyértelműsíteni. Az általa idézett és tévesen értelmezett Döbrentei levélben, 1819. március 20-án nem arra kéri Bölönit barátja, hogy fordítsa le *Don Carlost*, hanem hogy írja át azt jambusokba, lévén, hogy az első, az 1817-es fordítás prózában készült. (1819. március 20. KerMag, 1943. 92-93) Ugyanezt a felkérést erősíti meg Trattner támogatásának elnyerése után Döbrentei 1819. december 22-én. (KerMag, 1943. 134) A Jakab által idézett Döbrentei-levél 1821. augusztus 20-án nemcsak a *Werther*rel foglalkozik, hanem a *Corinnáról* is említést tesz. (KerMag, 1943. 199) A levél alapján a *Corinna*-fordítás 1821-re datálható. Végül azonban se a *Don Carlost*, se a *Corinnat* nem sikerült Bölöninek kiadatni, hiába kilincsel érdekében Döbrentei is Trattnernél. Utóbbi arra hivatkozik (Döbrentei tolmácsolásában), hogy „a könyvárusok most megcsökkentek. Ha magad fizeted ki Corinna nyomtatását két kézt általveszi.” (KerMag, 1943. 203) Döbrentei azt ajánlja Bölöninek, hogy szerezzen a munkára előfizetőket, végül azonban egy későbbi levél szerint mindhárom kéziratát – köztük a *Werther*-fordítást – visszakéri és kapja Trattnertől.

Úgy tűnik, hogy már 1819 előtt elkészült Bölöni mind Schiller *Don Carlos*ának, mind Goethe *Werther*ének fordításával, előbbit feltehetően 1817-ben, utóbbit pedig 1818-ban írta. 1821-ben pedig Mme de Staël *Corinnáját* és 1821 után Jünger-, majd pedig 1823 után Hugo-átültetéseit is lezárta. *Don Carlos*- és *Corinna*-fordításai külön-külön és a fordításos kéziratcsomóban is megtalálhatók Bölöni hagyatékában. A kéziratcsomót úgy tűnik, hogy 1821-ben állította össze Bölöni, amelybe a *Corinna*-fordítást még bekötötte, de az azután keletkezett Jünger- és Hugo-átültetéseket már nem. Kérdés, hogy az 1818-ban keletkezett *Werther*-fordítás miért nincs benne az 1821-ig egybefűzött Bölöni-fordításait tartalmazó kolligátumban? Feltehetően azért nem, mert Bölöni a *Werther*-kéziratot ismerőseinek rendszeresen kölcsön adta olvasásra, s talán ez az oka annak is, hogy két egykorú, Bölöni kezétől származó másolata maradt fenn a Schiller- és a de Staël-fordításának is. A később ismerttetendő kéziratok kölcsönzési naplójában ugyanis mind a három általa magyarra fordított mű szerepel, s rendszeresen olvasták azokat.

5.2.2 Lipszai *Conversations Lexicon* Bölöni tulajdonában

A fentiekben a Kazinczy-Bölöni és a Döbrentei-Bölöni levelezés részleteiben, illetve az Erdélyi Muzéumban megjelent fordításai kapcsán láthatóvá lettek azok a szöveghelyek, amelyek a kolozsvári fordító Goethe-képét nagy mértékben alakíthatták. Ezek alapján világossá vált az is, hogy a weimari költőnek mely műveit értékelte Bölöni. Említettem azt az 1816-os levélrészletet is, amelyben Bölöni arról adott hírt Kazinczynak, hogy elolvasta Goethe életének történetét Wesselényi német nyelvű lexikonában: „Elé vevém a Lipszai *Conversations Lexicon* t s elolvastam belőle a Göthe életét. Mindég te lebegtél előttem olvasásom alatt s köszöngetém, hogy figyelmessé tevél reája. Életemnek a legszelídebb, nyugtatóbb érzései nélkül lettem volna, el lesznek vala azok bennem aluva, ha Göthét meg ne ismerjem.” (1815. okt. 10. KazLev, 3011) Az említett Lipszai *Conversations Lexicon* Bölöni feltehetően 1815. október 9-éről 10-ére virradó éjszaka olvasta, könyvtárának kéziratos katalógusából²⁰⁷ kiderül, hogy később maga is megvásárolta a tizenkét kötetes kézikönyvet: „*Conversations Lexicon Siebente Original Auflage Leiptzig 1827. 12 [köt.]*”.²⁰⁸ Bölöni és ifj. Wesselényi Miklós levelezése szintén hozzáférhető a Román Állami Levéltár kolozsvári fiókkönyvtárában, az ottani Wesselényi din Jibou hagyatékban.²⁰⁹ Ez a levelezés tanúsítja azt is, hogy a lipcsei lexikont rendszeresen használta Wesselényi és Bölöni is: „A *Conversations Lexicon* odot instállak ne felejtsd el bé hozni, Te is használni fogod a télen s én is engedelmedből”, írja barátjának 1817-ben. (KÁL, Fond Wesselényi din Jibou 133. 2v. [1817]) A *Conversations-Lexicon oder Hand-Wörterbuch für die gebildeten Stände* harmadik kötete (1813. 554-576) huszonnégy oldalt szentelt Goethe életének és műveinek, amely e hatást gyakorolta olvasójára: „Életemnek a legszelídebb, nyugtatóbb érzései nélkül lettem volna, el lesznek vala azok bennem aluva, ha Göthét meg ne ismerjem.” (1815. okt. 10. KazLev, 3011) Ez a legterjedelmesebb filológiai igazolható forráshely, ahonnan Bölöni Goethére vonatkozó ismereteit szerezhette, ebből a forrásból olvashatott a német szerzőre vonatkozó kortárs ítéletekről, a munkásságáról, az életéről, az egyes műveiről. Az 1813-as kézikönyv azt állítja, hogy Goethe a német kortárs irodalom és kultúra „Centralpunkt”-ja, akinek munkásságából indul ki számos uralkodó esztétikai és erkölcsi lényeges elképzelés („Wesen”). Az új

²⁰⁷ A fordító könyvtáráról pontos adatok állnak rendelkezésre: Bölöni Farkas Sándor hagyományos könyveinek és más gyűjteményeinek az eredetiből leíró, 's ezután folytatandó *Laistroma* RAK, Sign. MsU 1322/I, II.

²⁰⁸ „Fel’ vetet[t] 18. May 1843.” RAK, Sign. MsU 1322 I, II.; II. 1. [számozott] old.

²⁰⁹ Bölöni Farkas Sándor és Gróf Ifjabb Wesselényi Miklós levelezése 1817-1848. KÁL, Fond Wesselényi din Jibou 133. (20 levél)

évszázad istenének²¹⁰ kiáltották ki a szerzőt: „So schien er weniger als Mann als der Gott des neuen Jahrhunderts, und seine Anspüche galten für Orakelsprüche. Nur was von Göthe kam, war das Rechte.” (Conversations-Lexikon, 1813. 557) A következőket olvashatta Bölöni a *Werther*-ről: ez a regény vezette be az olvasókat az „érzékenység időszakába” Németországban, s a változás az esztétika és az erkölcsök forradalmát eredményezte: „[...] man denke nur an die, denen Werther die Pistole in die Hand gab, woran freilich der Dichter sehr unschuldig war, an die Epidemie der Empfinderei, an die Derbheit des Tons und die Freiheit der Sitten, nachdem Göthe durch Laune, Satyre und komischen Witz seine früheren Einflüsse selbst weggelacht, gescherzt und gespottet hatte.” (556) A lexikon szót ejt a *Werther*-(öltözködési)divatról, még pedig úgy, hogy azzal párhuzamosan említi a „Wilhelm-Meister-divatot” is, tehát hogy a fiatalok festőpaletta és gitár nélkül fel sem vonulhattak a korban, ha a zseni jegyét magukon akarták hordozni: „Wie nach Werthers Zeit im blauen Frack und Taille-Beinkleidern gehen mußte, wer auf Genialität Anspruch machte, so jetzt mit der Palette und Guitarre, wenn er nicht die Bühne betreten konnte. Kunst ist der Gipfel des Lebens, sie lehrt ein ideales Leben im wirklichen Leben”. (556) A Wilhelm-Meister- és a Werther-divat ezen összevetése rendkívül ritka az egykorú kritikában, mindenesetre ráirányítja a figyelmet újfent arra, amit Angela Borchert tanulmánya kapcsán idéztem, vagyis hogy a tág értelemben vett divat (a színházba járás, az olvasás stb.) mint performativitás és önreprezentáció nem független a bontakozó szépirodalmi alkotások lehetséges világaitól sem. A kézikönyv a Goethe-utánpótlások korát 1813-ban lezártnak látta (!), kiemelte, hogy több száz ilyen mű került már a feledés homályába, míg Goethe eredeti művei, a *Götz*, a *Werther* és a *Meister* a rájuk vonatkozó divathullám lecsillapodását követően sem vesztek semmit értékükből: „Zu hunderten liegen die Nachahmungen Göthescher Werke im Grabe der Vergessenheit beisammen, die Muster Göthe’s aber kennt, liest, bewundert man noch heute und erfreut sich ihrer wie zur Zeit des ersten Erscheinens; die Perioden, in welchen Götz, Werther, Meister u. a. eigentlich Mode waren, sind vorüber, allein Götz, Werther, Meister haben dadurch nicht verloren.” (557) Ezek után a kézikönyv a (korai) Goethe művek európai recepciójának szentel figyelmet és az utánpótlások elmúlását állítja szembe az eredeti művek tartós értékeivel. A rövid bevezető áttekintést követően Goethe életéről tájékozódhatott részletesen Bölöni: a baba nehézségeiről Goethe születésekor, az apa, az anya és a nagymama személyéről, a frankfurti családi könyvtár állományáról, Goethe iskoláiról, a

²¹⁰ A „szerző mint teremtő” toposz a strukturalista és az újhistorista elméletek kapcsán a második fejezetben többször említésre került, vö. a Sturm und Drang esztétikájának isteni szerző toposzáról: Bernáth, 2004. 124

hétéves háború megpróbáltatásairól (eközben a nyelvek, például a francia, tanulásának lehetőségéről), a szerző szíve hölgyeiről és a weimari időszakáról is. A lexikoncikk huszonnégy oldalából kettő szól a *Werther*ről, elsőként a korai drámai sikerrel, a *Götz*cel való összevetésben, majd önmagában. A cikk szerzője (B.b.?) Goethe életrajzához köti a két korai – ám egymástól nagyon különbözőnek vélt – mű keletkezését, de támadja azokat, akik pusztán az életből vett szöveges átvételt keresnek a goethei művekben, lévén hogy a „nyersanyagot” költőien át kellett formálni Goethének: „Als ob nicht auch der gefundene Stoff noch immer der poetischen Erfindung bedürfte! Diese nun zeugt sich bei Göthe schon im Werther und Götz auf eine merkwürdige Weise.” (569) A *Werther*ben a Faust előfutárát látja (szintén) egyedülálló módon. A szerző véleményét az érzés („Empfindung”) és a reflexió („Reflexion”) terminológiai megkülönböztetésére alapozza. A megtapasztalt személyes élményeket, a szubjektív szöveghelyeket Goethének objektiválnia kellett szentimentális regényében:

Bei Werther, diesem Vorläufer des Faust, war er in dem Fall, Empfindung und Reflexion aus seiner eigenen Brust nehmen zu müssen (denn es ist wohl offenbar, daß, wenn auch Jerusalems Schicksal Werthers Leiden veranlaßte, in dem Charakter des Werther doch größtentheils der damalige Göthe selbst liegt). Dieß würde die reine Objektivität dieses Werkes vielleicht gehindert haben, wenn sich Göthe nicht durch die ihm schon früher sehr verlebte, Briefform hier in den Vortheil gesetzt hätte, das Subjektive selbst in ein Lyrisch-Objektives zu verwandeln. Zur Erreichung dieser Objektivität wird erfordert, daß einer die Fähigkeit besitze, daß Eigenste der Individualitäten abzufassen, und den verschiedensten menschlichen Zuständen eine poetische Seite abzugewinnen. (569)

Az „identifikációs kényszer” (Assmann) és az „imitáció” (Andree) befogadói elméletei finomíthatók a fenti szöveghely segítségével. Úgy tűnik, hogy a lipcsei kézikönyv Goethe életéről és műveiről szóló része az 1810-es évek elejéig színre lépő kortárs német vélekedéseket ölelte fel. Ezek láthatóan túlhaladták a regény által kiváltott első protestáló hullám, vagy éppen az érzékeny-érzelgős utánzatok által fémjelzett irodalmi ízlés időszakát. A következőkben arról a *Werther*-kiadásról esik szó, amely alapján Bölöni és Kissolyosi fordításai készültek.

5.2.3 „Schmiederey” a *Werther*-filológiában, egy kalózkiadás Kolozsváron

Valamivel messzebből indulva tekintsük át röviden a Goethe-filológiának a regényre vonatkozó, nem minden vitától mentes textológiai vizsgálatait! E vizsgálatok mind a Goethe-kutatásban, mind az edíció tudományának általános elméleti diskurzusában

központi helyet foglalnak el – nem véletlenül. Főként a kritikai kiadás szövegéül kiválasztandó variáns általános textológiai dilemmáinak demonstrálására szokás a német nyelvű szakirodalomban Goethe regényére hivatkozni. (Plachta, 1997. 75-76) Ennek a kitüntetett helyzetnek, a német textológiai és filológiai vitáknak köszönhető az, hogy a kolozsvári *Werther*-fordítások kiinduló szövegének beazonosítása egyértelmű módon megtehető.

A *Die Leiden des jungen Werthers*, mint az közismert, 1774-ben jelent meg először a lipcsei Weygand-kiadónál, még ugyanebben az évben ugyanitt újabb kiadást ért meg korrigenda hibajegyzékkel ellátva; majd egy évvel később Weygand kiadja az ún. *Zweyte ächte Auflage*-t. Szintén 1775-ben egy a második „igazi” kiadáshoz hasonló *kalózkiadás* jelenik meg Berlinben Christian Friedrich Himburg nyomdájában. Himburg a regény szövegében több változtatást eszközölt, a nyelvjárási adaptáció okozta szövegromlás és a nyomdai hibák özöne jellemzi kiadását. Fentebb említettem, hogy Goethe a nyolcvanas években át akarta dolgozni regényét és ehhez a berlini variánshoz nyúlt vissza. A regény második változata 1787-ben jelent meg Lipcsében, a Georg Joachim Göschen által gondozott *Goethes Schriften* sorozatban. Ez a szövegváltozat került be az 1827 és 1830 között megjelent ún. *Vollständige Ausgabe letzter Hand*-sorozatba (bécsi utánnnyomásait fentebb említettem). A posztumusz kiadott, ezidáig legkimerítőbb *Sophien* vagy *Weimarer Ausgabe* (továbbiakban WA) 146 kötetes sorozatába is a Göschen-féle változat szerint publikálták a regény szövegét. A WA szövegvariánsa volt hosszú évtizedekig a mérvadó a német nyelvű textológia „késői kéz” („Späte Hand”) eljárása számára, egészen 1950-ig, Ernst Grumachnak a Goethe-filológia „földrengését” előidéző tanulmányaig. (Grumach, 1950. 60-88) A tanulmány szerzője azt hangsúlyozta, hogy az *Ausgabe letzter Hand*-ban megjelent *Werther*-regény igen kevésbé tükrözi a szerzői intenció szellemét és alig visel magán Goethe keze nyomából bármit is. Véleménye szerint ezzel a legtöbb *Wertherre* vonatkozó történeti-filológiai kutatási eredmény is megkérdőjelezhető. Grumach feladta a „késői kéz”-elvét és az összes fellelhető szövegvariáns, kézirat és nyomtatvány figyelembe vételét követelte egy további potenciális *Werther*-kiadás számára, ahogyan a többi goethei mű szöveggondozása számára is. Ez a követelés későbbiekben a genetikus kiadás elvében érvényesült, ám éppen a vitatott regény esetén nem került gyakorlati megvalósításra. Ennek oka részben a temérdek és nehezen fellelhető eredeti és kalóz kiadásban rejlik, valamint az első változat kéziratossága eredetijének hiányára vezethető vissza. Így ez azután megjelenő Berlini kiadás (BA) és a Deutscher Klassiker Verlag legutóbbi mérvadó kommentált kiadása az 1774-es és az 1787-es kiadások párhuzamos kiadása mellett

döntött. Ezek a párhuzamos kiadások eredményezték azt is, hogy a fordításokra vonatkozó textológiai kutatások a kétnyelvű, párhuzamos kiadások gyakorlatát kezdték szorgalmazni. (vö. Plachta, 1997. 79. Martens, 1991. 72-91.)

Bölöni és Kissolymosi fordításának kiinduló szövege a következőképpen érhető el a WA-ban megállapított variánsok sorában (a sor nem pusztán a variánsok tényét rögzíti, hanem minden eltérésüket is felsorolja, WASEuffert, 1987): A regény első kiadása (E¹) *Die Leiden des jungen Werthers*. Erster Theil. Leipzig, in der Weygandschen Buchhandlung (1774, 1-111.), a második (E²) *Die Leiden des jungen Werthers*. Zweyter Theil. Leipzig, in der Weygandschen Buchhandlung (1774. 113-224.). A második eredetinek hat kalóz- és egy eredeti kiadása ismert, ez utóbbi a fentebb már idézett *Zweyte ächte Auflage*. (WA 315-316) Ezen hat kalózkiadás egyike a „hírhedt” Himburg-féle berlini (E⁵), amelynek második kiadása (h²) J.W. Goethens Schriften erster Band. Zweite Auflage mit Kupfern. Berlin, 1777. bei Christian Friedrich Himburg (5-224.) *Leiden des jungen Werthers*. Erster Theil. *Leiden des jungen Werthers*. *Leiden des jungen Werthers*. Zweyter Theil. (WA 321) Ennek öt kalózkiadása ismert, amely közül az első (h²1): [sorozatcím] Sammlung der besten deutschen prosaischen Schriftsteller und Dichter Neun und Siebzigster Theil. Carlsruhe bey Christian Gottlieb Schmieder. 1778. [kötetcím:] J.W. Göthens Schriften. Erster Band. *Leiden des jungen Werthers* (továbbiakban CA).

Az 1825. október 16-ára dátumozott *Bölöni Farkas Sándor_{ms} Könyvei Laistroma* feliratú kéziratcsomó (RAK, Sign. MsU 785/c) 43. tétele a következő könyvet tünteti fel: „Göthe, Verther’s Leiden. Carlsruhe. 1778. (1 példány)”. A Schmieder-féle kalózkiadás, az ún. Carlsruher Ausgabe (E⁵h²1) valamikor megvolt Bölöni könyvtárában is. Valamennyi életrajzírója megemlékezik arról, hogy Bölöni végrendeletében könyvtárát a kolozsvári Unitárius Kollégiumra hagyta – ahogy fentebb említettem – és hogy az általa alapított Gondoskodó Társaságban elhelyezett vagyonát a könyvtár gyarapítására és a mindenkori levéltáros, könyvtáros javadalmazására szánta.²¹¹ Könyvtárának gondosan vezetett katalógusában található egy Goethe összes művei kiadás is, *Bölöni Farkas Sándor_{ms} Könyvei Laistroma* (1825. október 16-án, RAK, Sign. MsU 785/c) 213. tétele: „Göthes sämtliche Werke. Vol[ll]ständige Ausgabe letzter Hand. Stuttgart u. Tübingen 1827. 1828.” Ez a fentebb említett „utolsó kéz”-kiadás, amelyben a *Werther* a Göschen-féle nyomtatvány alapján lett közölve. Jakab Elek tanulmányában olvasható egy Gedő Józsefhez

²¹¹ Bölöni végrendeletét kétszer is kiadták. Vö. Nyárádi, 1995. 631-640. Csiffáry, 2005. 227-231. Az eredeti végrendelet mai lelőhelye: Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak, Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára Testamentaria, Sign. F 23. S 32. Vö. Gaal, 2001. 259.

címzett levélrészlet (a levél teljes szövege nem lett kiadva és az eredeti levél lelőhelye ismertlen): „Megérkezett – úgymond – Göthe munkáinak öt első darabja, mit az öreg maga ad ki negyven kötetben. Már ezekben sok szépet találtam, mit eddig nem ismertem. Göthe nekem kedveltebbjeim közé tartozik, s szinte elhanyaglik mellette minden német író.” („Gedő Józsefhez 1828. decz. 16.” Idézi Jakab, 1870. 271) Az utolsó kéz kiadást Bölöni 1818-as *Werther*-fordítása után adták ki. Bölöni valamikori könyvtára az államosítás után nagyrészt a Román Tudományos Akadémia kolozsvári fiókkönyvtárába lett átszállítva, ott azonban (sem az unitárius- és az evangélikus-gyűjteményben, sem az egyetemi könyvtárban és az állami levéltárban) nincs meg az említett karlsruhei *Werther*-kiadás. Ez nyilvánvalóan azért is sajnálatos, mert Bölöni esetleges jegyzetei, kommentárjaistb. a karlsruhei kiadásban értékes információkat szolgáltathattak volna a fordítás munkafolyamatáról. A Schmieder-kalózkiadás beazonosítása még így is hasznos értesülés lesz a továbbiakban.

Bernd Breitenbruch alapos tanulmányban foglalkozik Schmieder illegális nyomdai tevékenységével, ő említi Johann Gottwerth Müller mára elfeledett szatíráját, mely a kalózkiadók tevékenységét volt hivatott kikarikírozni, a mű címe: *Die Habsüchtigen oder die Nachdrucker. Ein Lustspiel in zwei Aufzügen* (Philadelphia, 1791). A koradekvát fiktív nyomtatási hellyel megjelentetett mű címe szerint vígjáték, főszereplője egy bizonyos „Schmiederfeld”, tevékenysége pedig a „Schmiederey”. (Breitenbuch, 1967. 645) A szatíra újabb példa a kritika szépirodalmi formában való gyakorlására. Az említett tanulmányban olvasható az a történet is, amelynek valódiságát empirikusan én is igazolni tudom, vagyis hogy Schmieder sikeres kalózkiadás gyűjteményéhez (az ún. *Sammlung der besten deutschen prosaischen Schriftsteller und Dichter Neun und Siebzigster Theil*, amelyben a *Werther* is megjelent 1778-ban és 1788-ban is) az állítólagos „Frau Markgräfin”²¹² grófné papírzeméből vette az alapanyagot. A grófné portékája azonban annyira silány minőségű volt, hogy eladdig senkire sem tudta rászógni. Bár a kiadás a bibliofilek érdeklődésére valóban nem tarthat számot, (sőt sejteti azt is, hogy a Bölöni-féle példány nem könyvészeti értéke miatt tűnt el a szerző hagyatékából) arra mégis alkalmassá lett, hogy az érdeklődők – akár a későbbi kutatók – kedvező áron beszerezhessék a *Sammlung* mára még az irodalomtörténet-írás által is marginálisnak tekintett műveit (ez a *Wertherre* természetesen nem vonatkozik): „[...] dem Bibliothekar bieten sie aber oft die einzige Gelegenheit, Schriften, die für Forschende und Studierende durchaus nicht ohne Interessen sind, die

²¹² A grófnéről és vállalkozásáról tudható: „[...] die Papierfabrik der Markgräfin an der Alb bei Ettlingen wurde erst 1776 eröffnet [...]” Breitenbruch, 1967. 690.

aber, was für das von den Literarhistorikern stiefmütterlich behandelte 18. Jahrhundert in vielen Fällen zutrifft, seither nie wieder gedruckt worden sind, in die Bestände seiner Bibliothek einzureihen.” (Breitenbruch, 1967. 646) Feltehetően a szerény kivitelezésnek köszönhető az, hogy a kiadás Kolozsvárra eljutott. Mindeztidáig nem tisztázott, hogy jutott el ez a kiadás Bölönihez. Amit tudni lehet: Schmieder üzlete 1791-re, hosszú évek hányattatásai után végleg csődbe ment, Bölöni ekkor volt négy éves, feltehető tehát, hogy hozzá ez a példány nem közvetlenül a kiadótól került, hanem valaki mástól kaphatta évekkel később. Breitenbruch idéz egy bécsi levelet Stockmair tanácsostól (1775. november 11.) Trattnerhez, ebben az uralkodó, II. József utasítását tolmácsolja, aki megengedi hogy a Schmieder-féle *Sammlung der besten deutschen prosaischen Schriftsteller und Dichter* sorozatot folytassák a Monarchiában. Vagyis sikeres sorozatát Schmieder (és nem Trattner) újrakiahdhatta Bécsben is, azonban ezt csak a nevesebb művek nélkül tehette, mert azok privilégiumát a császár már kiosztotta más (bécsi) kiadóknak, közöttük Trattnernek. Schmiedernek tehát volt valamiféle kapcsolata Bécshez, az itt megjelent kiadásain szerepelt is a királyi privilégium pecsétje, mivel azonban Bölöni könyvtárában nem maradt fent az eredeti *Werther*-példány, ezért ebbe az irányba nem folytatható a kutatás. A császár fentebbi levele és a bécsi cenzúra tiltásai alapján valószínűsíthető, hogy nem Bécsből, hanem a német területekről származott a Bölöni-féle példány. A „karlsruhei” kiadás egyébként négy kötetben tartalmazott Goethe műveket: az első kötet a *Werther* két részét tartalmazza: *J.W. Göthens Schriften. Leiden des jungen Werthers*. A kalózkidás nemcsak, hogy Goethe (vagy a közvetlen berlini minta, a Himburg-féle) engedélye nélkül keletkezett, hanem az ún. *J.W. Göthens Schriften*²¹³ negyedik kötete még csak nem is Goethétől származó szövegeket közölt a sikeres szerző neve alatt!

A magyar *Werther*-fordítás szempontjából majdnem lényegtelen, hogy annak eredetije autorizált vagy kalózkidás volt-e. Annál sokkal lényegesebb annak a hangsúlyozása, hogy ahogy ebben az esetben is, úgy más alkalmakkor is gyengébb minőségű, de a kedvezőbb árú, ám jogtalanul újrakiadott kalózkidás bizonyult elérhetőbbnek a német kiadóktól olyan távol eső területen mint Erdély. A karlsruhei kiadás tehát a *Werther* első szövegváltozata alapján készült, Bölöni fordítása is ennek jegyeit viseli magán. Bár a magyar verzió az eredeti regény második változata (1778) után húsz évvel keletkezett, mégis bizonyosan az első változat tette meg mintául, hiszen a második

²¹³ *J. W. Göthens Schriften. Vierter Band. Mit allerhöchst-gnädigst Kayserl. Privilegio. Karlsruhe, bey Christian Gottlieb Schmieder 1780.*

változat alapvetően új szövegvariánsának elemei a Bölöni-féle fordításban nem lelhetők fel. További jellemzője az első változat után készült nyomatok többségének, így a karlsruhei kiadásnak is²¹⁴, hogy átveszi közvetlen mintájától, a berlini kiadástól (az pedig értelemszerűen annak mintájától a lipcseitől) az ott közölt mottókat, amelyek eredetileg csak a regény második kiadásának első és második fejezete bevezetőjeként lettek kinyomtatva. Ezekkel a mottókkal igyekezett Goethe a *Zweyte ächte Auflage* (1775) kiadásában a kortársak támadásaira reagálni, amelyek főként a regény immorális tartalmát kifogásolták. Így került az első rész elé a Werther „individuális sorsára és tanácstalanságára” (Wiethölter, 1994. 917) tett utalás, amelynek általánosítása a regény hőseit a kortárs befogadók hasonló érzéseivel rokonítja a következő szöveggel:

Jeder Jüngling sehr sich so zu lieben,
Jedes Märgen so geliebt zu seyn;
Ach, der heiligste von unsern Trieben,
Warum quillt aus ihm die grimme Pein? (CA 4)

A második rész elé illesztett mottó explicit utasítást fejez ki az olvasó értelmezéséhez:

Du beweinst, du liebst ihn, liebe Seele,
Rettest sein Gedächtnis von der Schmach;
Sieh, dir winkt sein Geist aus seiner Höhle:
Sei ein Mann, und folge mir nicht nach. (CA 123)

Érdemes felidézni az *Erdélyi Muzéumból* az Eichhorn-féle német prózatörténet-fordítás *Werther*-ről szóló részét, amely magán viseli Bölöni keze nyomát is: „Ő [Miller] és a többi Utánnazók nem azt nézték a’ mit Göthében csudálni kell, t. i. az ollyan temperamentumnak legkisebb nüanszai jó festését, hanem örökké szomorogva asszonyi könnyeket hullattak, mellyek a’ férjfiságot, erőt haszontalan puhaságra vonni készültek.” (ErdMuz, 1915/3. 87-88) Ahogy a szentimentális olvasó prototípusai, az érzékeny Molly és az érzелgős Fanny alapján fentebb utaltam rá, a regénynek elsősorban női olvasói voltak (ezt igazolja Bölöni később ismerttetendő kölcsönző naplója is). Amennyiben egy férfi ennek a regénynek az olvasására vetemedett, tehát annak a regénynek, amelynek kortárs befogadói főként a szerelmi tragédiaként tekintettek olvasmányukra, akkor „asszonyi könnyeket hullattak, mellyek a’ férjfiságot, erőt haszontalan puhaságra vonni készültek.” (ErdMuz, 1915/3. 87-88) Ennek értelmében a második mottó utolsó sora: „Sei ein Mann,

²¹⁴ J.W. Göthens Schriften. Erster Band. *Leiden des jungen Werthers* (= Sammlung der besten deutschen prosaischen Schriftsteller und Dichter Neun und Siebziger Theil. Carlsruhe bey Christian Gottlieb Schmieder. 1778.) továbbiakban: CA.

und folge mir nicht nach” (Bölöni lentebb ismertetendő fordításában: „Légy férfi! o, ne kövesd léptemet!”) – nem feltétlen csak az öngyilkosságtól való eltanácsolásra utalhat, hanem arra is, hogy a regény olvasása „férfiatlan” tevékenység. Ugyan Bölöni fordításában csak a második mottó található meg, de ez nem jelenti feltétlen azt, hogy az első nem ültette át. Elképzelhető, hogy a kéziratcsomó előlapja valamikor levált, erre utalhat az is, hogy bizonyosan (a többi kéziratával összehasonlítva) a késői Bölöni-kéz írta rá a *Werther* kéziratcsomó címlapjára a szerző nevét és a regény magyar címét. Továbbá a fordításban nem csak az első mottó hiányzik átültetve, hanem a kiadó fiktív előszava is, holott minden eredeti német nyelvű kiadásban, amelyben megvolt az egyik mottó, közölték a másikat is, illetve minden eredeti német kiadás előtt szerepelt (az első változatokban is) a kiadó előszava, így a CA-ban is. A második mottó Bölönitől, összevetve a CA fentebb idézet eredetijével:

Szánsz? könnyezsz kedves ifju, engemet,
Véded gyalázattal emlékemet.
Int lelkem mélységéből Tégedet,
Légy férfi! o, ne kövesd léptemet!

Du beweinst, du liebst ihn, liebe Seele,
Rettest sein Gedächtnis von der Schmach;
Sieh, dir winkt sein Geist aus seiner Höhle:
Sei ein Mann, und folge mir nicht nach.

Köszönhetően annak, hogy a WA az addig megjelent összes *Werther*-kiadás genetikus kapcsolatát részletekbe menően tisztázta, további összehasonlítási alap áll rendelkezésére a mottóval ellátott első változatok egymástól való eltéréseinek figyelembe vételére. Innen tudható, hogy több szótévesztése és betűcseréje mellett egyedüli sajátossága a CA-nak, hogy többször is hibát vét az egymást követő oldalak számozásában, amely hibákat rendre egy újabb szám csúsztatásával javítja ki, továbbá a fiktív levelek dátumait is rosszul írja több helyen. Az első sajátosság, az oldalszámok tévesztése értelemszerűen nem releváns a fordított kéziratban, a második, a dátumok eltévesztése annál inkább – ezen sajátos eltérések Bölöni fordításában is tetten érhetők. Három helyen teljesen, másutt részben téveszt a CA a dátumozásban, így az első részben rögtön az első levél előtt a többi kiadástól eltérően nem közli az évszámot (1771), hanem csak a napot és a hónapot: „am 4. May.” (CA 5. Bölöninél „Majus 4^{dikén}”). Az első teljes dátumtévesztés az első rész autorizált változatában „am 16. Juny” (Goethe, 1774. 26), a CA-ban „am 26 May” (CA 29. Bölöninél „Majus 26^{kán}”). Az autorizált 1774-es változattól eltér a *Zweyte ächte Auflage* annyiban, hogy a július 13-ai bejegyzéshez egy bekezdést betold. Ezt az azt követő kalózkiadások mind átvették (főként ez a tulajdonság sorolta őket az *ächte* kiadás szöveghagyományát folytatók közé). Az említett betoldott bekezdés a CA-ban és Bölöninél

is megtalálható. További tévesztés az első rész autorizált kiadásában „am 16. Juli” (Goethe, 1774. 66), a CA-ban „am 15. Juli” (CA 70. Bölöniénél „Julius 15^{kén}”). Egy a második részben közreadott fiktív levél a dátumot teljesen eltéveszti, amely az autorizált változat szerint „am 21. Aug.” kelt, az a CA-ban „am 24. Dec”. Erre a szembeötlő eltérésre, szöveghibára feltehetően felfigyelt a fordító Bölöni is, hiszen az azt megelőző levél augusztus 4-re, az azt követő pedig szeptember 3-ra volt dátumozva, ezért a kettő között nem lehetett december 24-ei datálás: sem a dátumozásból, sem a levél tartalmából adódóan. A fordító Bölöni úgy döntött, kihagyja a levét. A dátumtévesztéseken túl van még több a CA-ra jellemző szókihagyás vagy betoldás, esetenként mondatkihagyás, ami többnyire Bölöni fordításában is megtalálható. Természetesen van néhány olyan eltérés is a fordított szövegben (három ilyen helyet találtam), amelyet nem feltétlenül magyaráz a CA szövegéből való kiindulás. A szövegek hagyományozódása szükségszerűen szövegváltozással és szövegromlással jár, nyilván ez okozta az eltéréseket. Bizonyos, hogy a CA szolgált Bölöni fordításának alapjául. A szövegkorpuszok összevetése nemcsak a kiindulási szöveg egzakt meghatározásához szerencsés, hanem jelen esetben azért is érdekes, mert ezek az eltérések bizonyítják azt is, hogy a szintén a kolozsvári poétai és fordító körhöz tartozó Kissolyosi Simó Károly *Werther*-fordítása is a CA alapján készült. A két szöveg összehasonlítása egy későbbi fejezet tárgya.

5.2.4 Osszián-szövegek Kolozsváron

Az első két magyar *Werther*-fordítás genetikus rokonságának igazolásában szerepe van a regény *Osszián* részeinek filológiai-textológiai vizsgálatának, ezt Kazinczy *Szelmai dalok*-átültetéséig érdemes visszavezetni. Kazinczy Ferenc feltehetően elsőként Virág Benedek hatására fordított töredékeket az *Osszián* szövegekből, 1804-ig többek között Goethe nyomán és Rhode autentikusnak hitt német nyelvű gyűjteményéből dolgozott. Ezt követően Helmeczy Mihály buzdította a széphalmi mestert arra, hogy művei készülő kilenc kötetébe a teljes fordítást készítse el. Mivel Batsányi a maga kész fordítását állítólag magával vitte Párizsba, ezért Kazinczy neki állt a teljes fordításnak, megkérte kiadójától a már nála lévő Rhode fordítás bécsi kiadásán túl az Ahlwardt- és a Stolberg-féle német fordításokat, a munka ezen részével feltehetően 1814-re készült el. (Váczy, 1918. 9-10) Mint Kazinczy legtöbb fordítása esetében, úgy ez alkalommal is számtalanszor átdolgozza a szöveget, 1815-ben újra nekikezdett, majd várta Helmeczytól az Ahlwardt-féle fordítást, de az nem érkezik meg. Ekkor Bécsbe utazott és maga vette meg a szintén autentikusnak hitt német nyelvű kiadást. Az Ahlwardtot lapozgatván igazolva látja magát afelől, hogy

nem engedte kiadni még fordítását, hiszen a fordító az előszóban utal arra, hogy mások olyanok szöveget fordítottak eddig, ami nem is „eredeti” *Osszián*. A következő fordítási fázist lezárván elküldi Trattnernek a kéziratot, az azonban útközben elveszett, ezért Kazinczynek újra neki kell kezdenie az átültetéshez (és a szöveg újraírásához). Végül 1815-ben jelent meg az átültetés, várakozásaival ellentétben a kortársaktól nagyon visszás véleményeket kapva.

Hartvig Gabriella kutatásai a hazai *Osszián*-receptiót egy tágabb, európai kontextusban láttatják. Elsősorban a Magyar Museum köré csoportosuló, Batsányi és Kazinczy működése nyomán kibontakozó magyar *Osszián*-irodalom kezdeteiről, mintáiról és forráshelyeiről esik szó. A mára közismert kiindulási alap értelmében nincs olyan magyar szempontból releváns szöveg, amit „eredeti” szövegkorpusznak lehetne nevezni sem gael, sem angol nyelven. Az ún. *Osszián*-szövegek „részben fordítások, részben kitalációk” – természetesen a korai magyar fordítók ezeket a szövegeket „eredeti” forráshelynek tartották. (Hartvig, 2007. 631) Az eredeti és fiktív fordítások zavarát növelhette az a Kazinczy által az Ahlwardt-féle előszóval kapcsolatban említett jelenség, hogy az újabb és újabb külföldi kiadások, fordítások az előzőeket „maguk is bírálták” – így a kortárs (magyar) fordítóknak az lehetett az érzése, hogy „a később megjelenő külföldi fordítások jobbak és autentikusabbak az előzőeknél, tehát meghaladják azokat.” (uo. 640) Úgy tűnik, hogy a nyugat-európai *Osszián*-receptió alakulását a magyar fordítók rendkívül figyelmesen követték, talán ennek is köszönhető az, hogy a „korai magyar átültetéseknek különleges helyzete van az európai receptióban: nincs ugyanis példa más nyelven olyan korabeli fordításra, amely annyira soknyelvű forrásszövegre támaszkodna, illetve amelyben a külföldi fordítások olyan változatos szempontjai tükröződnének vissza, mint Batsányi vagy Kazinczy fordításaiban.” (uo. 631) Váczy János szerint Kazinczy esetében a következő – elsősorban német nyelvű – fordításokat lehet mintaként említeni: „Ossian’s u. Sined’s Lieder, übers. v. Mich. Denis; Wien 1791-2. 6 köt. – Ossians Gedichte. Rhythmisch übers. von J. G. Rhode: Berlin, 1800, 3 köt. [...] Ossian’s Gedichte im Metro des Originals, zum erstenmal übers. v. Chr. W. Ahlw. Lipcse, 1811, 3 köt. Ossian’s, des Sohnes Fingals Gedichte, nach dem Engl. des Macpherson ins Deutsche übers. v. F. Leopold. Graf zu Stolberg, Hamburg, 1806, 3 köt.” (Váczy, 1918. 9-10) Az pedig Hartvig kutatásaiból adatható, hogy Kazinczy azért nem dolgozik angol fordításokból, mert nem olvas angolul. Ezért tehát Michael Denis átültetését használja fel, aki a legkorábbi teljes német fordítást adta ki németül Macpherson 1765-ös kiadása nyomán, továbbá Johann Gottlieb Rhode verses fordítására, Wilhelm Christian Ahlwardt háromkötetes fordítására (ezeket

Batsányi is felhasználta) és gróf Friedrich Leopold Stolberg átültetésére támaszkodik. Debreczeni Attila eredményei nyomán pedig az válik világossá, hogy bár Batsányi és Kazinczy elméletileg a szoros fordítást tartották szem előtt munkájuk során, annak elvét megtartani a gyakorlatban mégsem tudták megvalósítani. (Ez tulajdonképpen érthető, tekintve a szöveges minták gazdagságát és szerteágazását, Batsányi esetében a német mellett jónéhány angol és több francia fordítás bevonását is, és a magyar környezetnek való megfeleltetést kényszerét.)

A Bölöni-Kazinczy levelezésben is többször esik szó a kelta bárd legendájának olvasmányélményéről, innen adathozható az is, hogy Bölöni Kolozsváron 1815. október 10-kén kapta kézhez először a művet: „Ossziánt, Rumit, a Muzeumot ma kapám”. (KazLev. 3011) Feltehetően 1815-ben a német fordítást szerezte meg Bölöni, még pedig a Rhode-félét, az ugyanis szerepel könyveinek katalógusában is: „Ossian’s Gedichte. Überst. v. Rhode ’107.’108.’109.”²¹⁵ Kazinczy erre a levélre válaszolva panaszodik saját fordításának túlnyomórészt elutasító fogadtatásáról: „A’ mi Olvasóink azon olly kevésbé fognak kapni mint Ossziánon, mellynek előbeszédében kénytelen valék megszóllalni, nem hogy magamat mentsem, hanem hogy jobb fejeinket figyelemre gyűlásszam, ’s éreztessék velek, hogy annak a’ ki magát becsüli, nem kell függeni másoknak ítéletétől, legalább nem a’ sokakétól, hanem a’ jókétól.” (1815. okt. 22. KazLev. 3024) 1816 márciusában arról tájékoztatja Bölöni Kazinczyt, hogy rendszeresen forgatja mestere *Osszián*-fordítását Kolozsváron és hogy arról hírt ad másoknak. „Ossziánodba nagyon belé szerettem, bajaim között is, minden nap felolvasom egy énekét; nekem jobban esik ezt magyarul olvasni, mind németül, így pedig nem sok fordítással vagyok. – A minap este csak ketten vacsorálánk a Báronéval, sokat beszélénk Ossziánról, mihellyt belessz kötve fordításod, magyarul olvassa, addig is elévevé Rhodét.” (1816. márc. 15. KazLev 3156) Mint ismeretes, Bölöni *Werther*-fordítása 1818-ban készült el, annak *Osszián*-részéről következőket írja mesterének 1819 nyarán:

Én még egyszer végig olvasám munkáid, Ossian és Clavigo úgy van fordítva az én ítéletem szerint, hogy ők magok sem írták volna másként, s így van az én kedves Sterném is. Werther fordítása alatt próbáltam volt az ott felhozott Selmai Dallokat magamtól fordítani, ’s hiszem hogy ha Te nem fordítottad volna előttem, az én fordításom igen tetszene Nekem, de így hogy össze vetém vele, az én fordításom mind ki törölém kevés változtatások hijján. A kiknek ajánlom Ossiánt és Sternét olvasni magyarul, keveseknek tetszik az igaz, de én

²¹⁵Bölöni Markas Sándor *ms Könyvei Laistroma*. 1825. október 16kán. RAK, Sign. MsU 785/c. 187. tétel és Bölöni Farkas Sándor *ms Könyvei Laistroma* Felirattak Kolozsvárott. 1830 October 10kén. RAK, Sign. MsU 785/d. 248. számú tétel.

még sem hiszem, hogy csalódjam. Ossian 's kivált Sterne, nekem magyarul legkedvesebb Lecturam. (1819. júl. 18. KazLev 3764)

Ezek szerint tehát a *Werther*-regényben található részletet, a *Selmai dalokat* Bölöni (legkevesebb) három szövegfordítás alapján készítette: Goethe *Werther*ének 1778-as kalózkiadás (CA), a Rhode-féle *Osszián*-fordítás és mesterének, Kazinczynak az 1815-ös magyar átültetése alapján. Ezek közül a Rhode-féle egy verses, a CA- és a Kazinczy-féle prózai átültetés, illetve Bölöni átültetése a regényben természetesen szintén prózában van. Bölöni feltehetően ismerte a Rhode-féle teljes szöveget, nem csak a *Selmai dalokat*, s bizonyára kialakította a maga Osszián-képét. Emellett szól nyugat-európai útinaplójának némely szöveghelye is, például az 1831. június 1-ei bejegyzése: „Dunkeldi utunkban Perthből kijöve, Monzie, Muthill, Crieff, Madderty és Auchterarder környékén fekszenek sok helyek és hegyek, melyeket Ossian leír, itt estek a Fingal hőrszai csatái; teli ezen helyek természeti szépségekkel. Monzie mellett van eltemetve Ossian is. Ezelőtti esztendőben az itt való határon találták meg a general Wodes cselédi az Ossian temetőjét, amint mondják.” (Bölöni, 1984. 230) A napló 1831. június 7-ei bejegyzése arról is hírt ad, hogy a skótok maguk is meg vannak győződve arról, hogy a mű nem eredeti gyűjtésből származik, hanem Macpherson saját szerzeményeit tartalmazza, illetve hogy Bölöni hiába keresett olyanokat, akik az állítólagosan nemzeti éneket kívülről tudták volna: „Ossian énekeit tudóknak nyomára nem akadtam, a skótusok magok is azt hiszik, hogy ezen énekek nagy részét Macpherson írta volna.” (Bölöni, 1984. 242) Érdekes megjegyezni, hogy a tudatos felismerés mellett is már 1831-ben, Bölöni látogatásakor is felkereshető és vezetővel megtekinthető volt Osszián állítólagos skót „lak”-helye. Még pedig nem akármilyen látványosságról volt szó: az állítólagos helyen emelt „korcs görög templom forma épület”-nek szétnyíló, tükrökkel végigrakott fala megsokszorozta az épület mögött elterülő vízesés látványát:

Bélépénk a kerek temple-be, szembe az ajtóval egy kép látszott ember magosságnyira a gobelinen. Ez Ossiant ábrázolja, midőn elei lelkei megjelennek neki. Közel szemléltette a vezető velünk, s midőn nézésében el volnánk merülve, nagy csörtetés közt eltűnt a kép s egy gyönyörű szála nyílt meg a szemnek; nyílt széles ablakain ki egy rettentő vízesés zuhogott. Lehetetlen meg nem döbbenni a természet ezen játékán. A temple falán, boltozatján, ablakain concav, domború és más optikus tükrök vannak, melyek száz meg száz formatumban adják elé a vízesést s a körülöttei erdőt s hegyeket. (Bölöni, 1984. 232)

Az „Ossian énekeit tudók”-utáni keresés 1831-es tapasztalata azt is mutatja, hogy a magyar kortársak feltehetően a 19. század fordulóján még abból indultak ki, hogy „eredeti” kelta munkát fordítanak. Visszatérve Kazinczy és Bölöni *Osszián*-fordításaira, úgy tűnik, hogy Bölöni levelének *Ossziánra* utaló része inkább gesztusértékű a széphalmi mester felé, mintsem valódi esemény megtörténtének hihető közlése: „Werther fordítása alatt próbáltam volt az ott felhozott Selmai Dalokat magamtól fordítani, ’s hiszem hogy ha Te nem fordítotad volna előttem, az én fordításom igen tetszene Nekem, de így hogy öszve vetém vele, az én fordításom mind ki törölém kevés változtatások hijján.” (1819. júl. 18. KazLev 3764) Néhány szövegmutatvány ad lehetőséget arra, hogy a mai olvasó eldöntse, nyelvérzéke vagy ízlése szerint melyik a jobb vagy a költőibb fordítói lelemény, s hogy mi, illetve, hogy van-e egyáltalán kapcsolat a két *Osszián*-fordítás között. Elsőként Kazinczy *Szelmai dalok*-fordításának első bekezdése (1815):

Dísze az estvelygő éjnek, szépen csillámlasz te enyészeten. Üstökös földet felveszed a’ felhők közzül. Delik halmodon lépteid. Mit nézsz te a’ fenyérre? Elnémult a’ vihar’ zajgása. Messzéről harsog a’ hegypatak. A’ vad hullámok távol szirteket csapkodnak. Az estvély’ legyei ingó szárnyaikkal végig-dongják a’ mezőt. Mi után nézsz te, szép világ? De te mosolygasz és eltűnsz! Örülve lebegnek körülöd a’ habok, ’s fürkesztik ékes fürtödöt. Ballagj békével, csendes fény! keljen Ossziánnak lelkében világ. (Kazinczy, 1815. 31)

Majd Bölöni szövegében *A Kiado az Olvasohoz* megfelelő kézirat helye (1818), ebben úgy tűnik, inkább a „kevés változtatások” vannak túlsúlyban mintsem a Kazinczy-féle szövegből átvett részek és a törlések:

Csillaga a’ derengő éjnek, szépen ragyogsz te enyészeten. Sugárzo fejedet felemeled a’ felhők közül. Pompások halmodon lépteid. Mi után pillantasz a’ pusztára? Elnémult a’ fergeteg zuhogása. Messzéről zubog a’ hegy patak. A harsogo habok távol szirteket csapkodnak. Az Estve dongo legyei végig zinnegik a’ mezőt. Mi után pillantasz te szép fény? De te mosolygasz és eltűnsz, örülve lebzselnek körülöd a’ habok ’s feresztik ékes fürtödöt. Ballogj békével csendes fény! Osszián lelkének dicső világa tünj fel. (a függelékben közölt kéziratból)

A meglepetés akkor éri a „mai olvasót”, amikor rádöbben, hogy nem a Bölöni-féle átültetés esetén igazolható a Kazinczy-féle *Osszián* fordítással való szöveggenetikus kapcsolat, hanem az egykorú, feltehetően 1817-ben keletkezett Kissolymosi Simó Károly-féle fordításra. A Kissolymosi-féle megoldás a kettő ötvözete, bár úgy tűnik a legtöbb átvétel nem Bölöni, hanem Kazinczy szövegéből való:

Disze az estvelygő éjnek, szépen csillámlasz te enyészeten. Sűgárzó földet felveszed felhőid közül. Delik halmodon lépteid. Mit nézsz te a' fenyérre? Elszűnt a' fergeteg zajgása. Messzéről harsog a' hegypatak. A' vad hullámok távol szírteket csapkodnak. Az estvélly legyei ingó szárnyaikkal végigdongják a' mezőt. Mi után nézsz te szép világ? De te mosollygasz és eltűnsz! örülve lebegnek körülöd a' habok, 's feresztik édes fűrtödöt. Ballagj békével csendes fény! Keljen Ossziánnak lelkében világ. (Kissolymosi, 1823. 131, vö. 1975. 122-123)

A Kissolymosi Simó-féle *Werther*-fordítás keletkezéséről és szövegéről a kolozsvári „poétai” és együttfordító csoport kapcsán a következő fejezetben lesz szó.

5.2.5 A kolozsvári fordítói és „poétai” csoportról

Nem lehet azt állítani, hogy egy egyértelműen intézményesült, rendszeres elméleti és gyakorlati programmal rendelkező poétai és első sorban fordítói csoportosulásról lehet értekezni a 19. század fordulójának Kolozsvárján. Azonban úgy tűnik, hogy Döbrentei részben megjelentetett és részben tervezett szépirodalmi antológiái²¹⁶ számára a kolozsvári unitárius és református hallgatóknak egy csoportja bizonyos nyugati klasszikus munkákat kiválasztott magának és több művet közösen, vagy egymással párhuzamosan lefordított, jellemzően a 19. század első két évtizedében, az Erdélyi Muzéum működése időszakában. A *Döbrentei Gábor külföldi színjátékai* két kötete végül 1820-21-ben jelent meg Bécsben, a tervei a '10-es évekig nyúlhatnak vissza. Valószínűsíthető, hogy ebbe a csoportosulásban Bölöni személye, illetve a francia és a német klasszikus irodalom vezető szerepet töltött be, az is elképzelhető – az elkészült fordítások fényében –, hogy nem pusztán drámai, hanem prózai műfajokban is terveztek köteteket kiadni. Továbbá úgy tűnik, hogy Bölöni szervező tevékenységéhez a „serkentést”, a támogatást akárcsak a Muzéum és a Nyelvművelő Társaság esetén ismételten Döbrenteitől és Kazinczytól kapta, de több önálló iniciatívával is előállt.

Elöljáróban annyit kell jegyezni, hogy ezen csoportosulás tagjairól, élettörténetükről vagy esetleges további műveikről csak hézagos információk lelhetők fel – a kutatás feltehetően emiatt nem tematizálta eddig az említett kolozsvári kört. A tematizálatlanság további oka abban rejlik, hogy az irodalomtörténet-írás „az Erdélyi Muzéum korszakát” hosszú ideig „a gyanakvás görcsöve alatt” nézte. Döbrenteit az a vád

²¹⁶ *Döbrentei Gábor külföldi színjátékai*. Bécs, 1821-22. Két kötet. (I. Német játékszin: Vétek súlya, szomj. 4 felv. Müllner élete és munkái. Emlékeztetés magyar játékszineinkre és színjátszóinkra nézve. A német színjátszás rövid előadása. Német színjátszók és színjátszónék; előadták Miskolczon 1833. márcz. 28. II. Francia játékszin: A fősvény, vígj. 5 felv. Molièretől. Molière élete és munkái. Francia vigjáték költők. Rövid előadása a francia játékszin származásának. Francia színjátszók és színjátszónék.)

érte, hogy megtörte Katona József írói pályáját és támadták „az 1820-as évek közepén végbement Kazinczy-ellenes fordulata” miatt. (Csetri, 2007. 143-144) Az egyik említett tényező a '10-es évek Kazinczy-Döbrentei barátságban, majd a '20-as évek irodalmi pereiben kereshető: A Döbrentei által is forgatott – Bölöni és Wesselényi számára is meghatározó – „Lipszai Conversations Lexicon” feltehetően mintaként értékelhető az 1820-as években immár az Akadémia főtktkári tisztségében tevékenykedő Döbrentei által tervezett pesti Conversations Lexikon-projektben. Az ahhoz köthető „per” is részben Kazinczy és Döbrentei elhidegülésére vezethető vissza (vö. Csetri, 2007. 149) ugyanúgy, mint ahogy az egykorú Pyrker-pör számai szintén részben visszavezethetők Kazinczynak az 1810-es években kibontakozó Goethe-kultuszára. Hiszen Pyrker és Goethe hozzávetőlegesen húsz levelet és több művet váltott egymással (Goethe a *Hermann und Dorothea* küldte meg dedikálva az érseknek, vö. *Schriften der Goethe-Gesellschaft in Weimar*, Bd. 17-18. 1903-1904), ez a tény pedig valószínűleg nem csekély mértékben befolyásolta Kazinczyt Pyrker német nyelvű líragyűjteményének fordításában. A másik tényező Katona József Bánk bán²¹⁷ pályázatának „pályatörés”-e, amennyiben Döbrentei feltehetően elhallgatatta Katona mesterművét, amelyet a szerző az Erdélyi Múzeum 1814-es Jutalomtétel kiírására küldött be. (vö. Csetri, 2007. 143 és 162) Az erdélyi irodalomtörténet-írás, főként Jancsó Elemér és Benkő Samu jelentetett meg tanulmányokat az 1940-50-es években Döbrentei tevékenységéről, ahogyan egyébként Bölöniéről is és az Erdélyi Múzeumról. Magyarországon a '60-as évektől Szauder József és Csetri Lajos közölt több tanulmányt e tárgykörben. Visszatérve a poétai-fordítói csoporthoz, részletekbe menően nem, de összetartozásukat kiemelve utal a csoport meglétére Maller Sándor: „Bölöni Farkas Sándor Döbrentei erdélyi írói-baráti köréhez tartozott Balog Pállal, Buczy Emillel, Gedő Józseffel, Kelemen Lajossal, Aranyrákosi Székely Sándorral együtt, akik az Erdélyi Múzeum körül segédkeztek vagy abban írtak is.” (In: Bölöni, 1984. 6) Buczy Emil Erdélyi Múzeum-beli tanulmányairól és Döbrenteihez fűződő barátságáról értekezik Csetri Lajos, aki a Múzeum körüli fiatal írók csoportjára még nem figyel fel. (Csetri, 2007. 143-149)

1816 márciusában a húsz év körüli Bölöni a kolozsvári királyi líceumban jogot tanul, egy éve zárta le unitárius felsőbb tanulmányainak korszakát és azt írja széphalmi mesterének, hogy „poétai iskolát” akar (ő és nem Döbrentei) Kolozsváron szervezni:

²¹⁷ A irodalomtörténet-írás filológiaiilag nem tudja egyértelműen bizonyítani, de arra következtet, hogy Katona műve az Erdélyi Múzeum kiírásra íródott, még ha az a szerkesztőkhöz feltehetően nem is érkezett be a szöveg. Vö. Benkő, 1979. 271.

A gyermek még csak 14 Esztendő, Kelemen Lajos, a Kollégyomba Tanítványom volt; én látva benne az igen szép ész, serkentgettem, olvastattam s az írásba beléhoztam. Addig érlelgettem, míg a Döbr.[entei] ismeretségére méltónak gondoltam lenni; a minap hozzá vívém, ő igen elbámult munkáin, s az én szeretett Gyulay Lajosom mindjárt meghívá ebédre az Anyjához. Egy darabját fel fogja venni a Múzéumba; a Gyermek csupa Sentimentalitas, Göthem, Schillerem neki adtam; nagyon szerettem volna, ha ilyen koromban annyi lehessen, mint ő most. Ha én nem fognék is semmit tehetni, legalább ezt én adom a Hazának; még két Tanítványomból sokat reméllek. Meg kell lenni, hogy Kolozsvárból egy poétai iskola induljon-ki. (1816. márc. 15. KazLev 3156)

Bölöni levele után három héttel, április 8-án Döbrentei is tájékoztatja Kazinczyt a levélben említett Kelemen Lajos-féle látogatásról: „Örvendve emelkedik lelkem annak írására, a’ mit most akarok Veled közleni. – Minap hozzám Bölöni egy 14 esztendő, Kelemen nevű gyermeket vezet, ‘s ez a’ gyermek nekem olly verseket ada által, melyeken hültem, gyúlongtam, ‘s a’ Nagy lélek tűzét csudáltam.” (1816. április 8. KazLev 3180) Bizonyosan a naiv és szentimentális schilleri kategóriák nyomán – amelynek fordítása egyébként Bölöni kézírataiban szintén megtalálható (vö. Labádi, 2002. 217–227) – nevezi Döbrentei Bölönit „Schilleri heves, indulatos, mérész makacssággal az Ideálokig veszélyezve verekedő tűz”-ként és Bölöni tanítványát, Kelement pedig „csendes, szelíden hevülni látszó, ‘s még is magas, még is melegítő Göthei lélek”-nek a levél folytatásában. Kelemennek a Bölöni által is említett, a Gyulay-családnál tett látogatásáról Döbrentei részletesebben ír, az ő leveléből derül ki, hogy mind a Gyulayak mind Döbrentei sokoldalúan támogatta az erdélyi fiatal poétikai és erkölcsi nevelését: Gyulay Lajos „odaadta neki [Kelemennek] Virgilius Eneiszét, ‘s ajánlá neki Horatziust”. Döbrentei pedig felajánlja, hogy *Szabadság* című versét felveszi az Erdélyi Muzéumba. A fiatal Kelemenről kiderül, hogy azért van szüksége támogatókra, mert nem talál szüleiben, főként apjában pártfogót terveihhez: „Atyám úgy sem olvassa a’ Muzéumot. ‘S ezt egy kis fájdalommal látszott mondani. Minap is szóll, kértem Atyámat, venné meg Virág, Horatzius leveleit, ‘s nem vette-meg.” Anyja viszont adott pénzt könyvre, így végül is meg tudta venni magának „Horatzius”-t. Az Unitárius Kollégium diákját, így Kelement is szorgalmas tanulásra, „erkölcsi tisztaságára” (vagyis annak megőrzésére) és „poézis szerzésre” ösztönzi Döbrentei. Kelemen hamarosan újabb versét viszi el mutatóba, válaszul Döbrentei azt ajánlja neki, hogy „ne mutogassa verseit, ‘s legyen a’ Poézissal addig titokban, míg nagy erővel elé nem állhat.” Nemcsak Gyulaytól és Döbrenteitől kap olvasmányokat az ifjú, hanem Bölönitől is, aki immár nem a régi auktorokat, hanem a német kortárs klasszikusokat adja kezébe: Goethe és Schiller munkáit. Döbrentei így ír erről: „Kérdezém

tőle, hogy' tetszenék neki Göthe, kit olvasásra Bölönitől kapott. A' gyermek nagyon szereti. Megvettem, monda, Schillernek zsebbeli formatumu Theatrumi első darabját, 's most azt olvasom." Kelemen megvallja Döbrenteinek, hogy kölcsön kellett kérnie ahhoz, hogy az említett Schiller-kötetet megvegye: „Schillernek mind a' három eddig kijött darabjait megvette." Döbrentei elmeséli ezt a történetet Gyulay Lottinak, aki unokabátyjától gróf Bethlen Ádámtól elkéri a három kötet árát az ifjú számára és Döbrentei segítségével eljuttatja Kelemenhez. A jólelkű gróf nemcsak a kért pénzzel támogatta az ifjút, hanem megvette neki „Mathissonnak legujabb kiadását" is.

Döbrentei büszkén tudósítja a reményt keltő kolozsvári ifjakról Kazinczyt: az unitárius „Poéta tanítvány"-ok, mint „Bölöni-Farkas, Kelemen, és Székely Sándor, kinek odáját örömmel fogod olvasni a' Muzéum Vdik füzetjében" vagy „Reformatus ifjú"-k mint „Füzesi, kit már ismersz, 's Balogh" szerepelnek a levélben. (1816. április 8. KazLev 3180) Kelemen Lajosról és támogatói köréről a fenti adatok állnak rendelkezésre. Aranyrákosi Székely Sándor, későbbi unitárius püspökről az egyháztörténet többször szól, korai világi tárgyú szépirodalmi próbálkozásai közül azok a művek ismertek, amelyek ugyanott jelentek meg mint a többi e a körbe tartozó ifjúé, jellemzően a *Szép-Literatúrai Ajándékban* és a *Hébében*. Utóbbi két református fiatalról azt tudjuk meg az előbb említett levélből, hogy „Ő [Füzesi] most ide két órányira, Pata faluban Levita. Keres jobb Papi statziót, hogy dolgozhassék. Balogh, nagy részént általam jutott B. Wesselényi Farkashoz, fija Nevelőjének. Egy Geszneri ifjú." Bár az irodalomtörténet-írás említ egykorú kolozsvári unitárius és református olvasói köröket, tud a Bölöni által alapított kolozsvári Casinóról is, amely gyakorlatilag a férfiak olvasó„egylete" volt, illetve a szintén Bölöni alapította „asszonyi olvasóegyletről". Ezeket azonban kivétel nélkül minden (irodalom)történész a '20-as évek legvégére, de inkább a '30-as évek első éveire teszi. (Gaal, 2001. 108-117) Ez feltehetően annak is köszönhető, hogy az intézményesült formák megjelenése valóban akkorra datálható. (Kivéve Maller említett névszerinti felsorolását az Erdélyi Muzéum körül tevékenykedőkről.) A fentiekből azonban úgy tűnik, hogy már a '10-es évek közepén kialakult egy „iskola" Kolozsváron, amely felekezeten ívelt át és amely szigorú értelemben véve még nem intézményesült formában működött. Ez a csoportosulás bizonyára nem független az egykorú, szintén a '10-es évekre datálható nyelvművelő mozgalmak elmékedéseitől és természetesen az 1814 és 1818 között megjelent Döbrentei-féle *Erdélyi Muzéumtól* sem, ahogy utóbbiról Döbrentei is beszámol:

Mond-meg nekem Kazinczym! nem gyúlhatok é öröm lángokra, ha ezen ifjakra gondolkodom. Nem büszkén emelkedem a jövődbe, hol ezen Ifjak Erdélyt is valahára emelni fogják, csendesen magas érzéssel várom az időt, mellyben ezen tanítványaim az Utba-igazítót dicsőíteni fogják. Az Erdélyi Múzeum nem hijában van kiadva. Az füzte ezeket velem egybe. Nincs szebb mint látni azt, hogy a' Törekedő után mint jönnek a' Nagy Sereg közül szép lelkeik vonattatása által kiválva, azok, kik a' Koszorú eleibe méltán mennek. Most tapsolj Nekem, barátom, most mond hogy lakhelyem utjában van a' Menyországnak. – Haljak meg bár most, nem éltem hijában, utánam jönnek az általam felbuzdítottak, kik a' lángolva szeretett Hazát, annak díszeré élve szeretni fogják. (1816. április 8. KazLev 3180)

Az említett levelek szerint a Döbrentei, de még inkább az Erdélyi Múzeum köré szerveződő „poétai iskola” tagjai közé a következő személyek tartoztak: Balogh Pál, Bölöni Farkas Sándor, Buczy Emil, Füzesi L. József, (nagy-ernyei) Kelemen Lajos, Pataky Mózes és (aranyrákosi) Székely Sándor, közülük Bölöni volt a legidősebb. A fentiekből látható, hogy ez a kör főként unitárius és református diákokból áll, akik műveiket odaadják idősebb „mestereiknek”, Bölöninek és Döbrenteinek, s amennyiben ők az ifjakat tehetségesnek találják, úgy befolyásosabb ismerőseik között támogatókat keresnek nekik. Szóba jöhető ismerősök akadhettek az erdélyi nemesek körében is, de ilyen lehetett a széphalmi Kazinczy Ferenc is. S míg láthatóan a nemesek az antik auktorok irányába terelgetik az ifjakat, addig Bölöni, Döbrentei vagy Kazinczy a kortárs nyugati írókkal ismertetik meg a fiatalokat.

Döbrentei Gábor és Bölöni levelezésében még egy név bukkan fel, aki szintén ebbe a körbe tartozott, még pedig Kissolyosi Simó Károlyé, akiről tudjuk, hogy szintén lefordította a *Werthert*, feltehetően 1817-ben, a fordítás 1823-ban meg is jelent. Simó és Kelemen kapcsán pedig világosan látszik, hogy ez a „poétai iskola” nemcsak klasszikusokat és kortársakat olvasott, verselgetett, hanem fordított is, sőt együtt fordított: kiválasztottak darabokat, amelyeket közösen lefordítottak és átbeszéltek, illetve amiket aztán mestereiknek, Döbrenteinek és Kazinczynak elküldtek. A kiadott (és ma még fellelhető) levelek közül a második Döbrenteitől Bölöninek küldött levélben olvasható 1817. jan. 12-én: „A kis Kelemen, egy igen szép verset írt hozzád [Bölönihez], melly abból származott, hogy levelére sokáig hallgattál. Épen Ma, Cserey Farkas, Szomoru Jelentései adresszeinek írása végett kért, hogy neki egy deákot szerezzek. Kelemen hivatám. Ezzel a kicsi fiú azt nyerte, hogy neki Cserey, ajánlásomra Nitsch horatziusát fogja meghozatni. Simó, Wilhelm Meistert olvasá, s a Lehrbriefet lefordította.” (KerMag, 1943-44/75-76. 90) Ugyanezen év (1817) október 9-én ezt írja Döbrentei Kazinczynak: „Nem emlékszem, hogy Székely Sándort nálam láttad volna [Kazinczy erdélyi utazásakor].

De láttad Simó Károlyt, vállán függő hosszú mentéjében. Ez a' Simó a' múlt tavasszal hozá hozzám Werther gyötrelmeit igen szép nyelvű fordításban.” (KazLev 3495) Szintén ebben az évben, 1817. november 20-án ezt írja Bölöni Kazinczynak: „Ugy egyezénk tegnap előtt Tanítványaimmal Kelemennel és Simó Károllyal, hogy idő közbe Schiller minden Drámáját lefordítsuk. Ők hozzá is fogának, az egyik Moorhoz, a más Fieskoho.” (KazLev 3510) Schiller *Don Carlos*ának fordításához nem csak ők fogtak neki, hanem Bölöni is. Döbrentei 1819. március 20-án kelt Döbrenteihez címzett levéből derül ez ki, ahogyan az is, hogy Döbrentei tervezett *Külföldi színjátékok* kötete számára készülnek a fordítások:

Azt a propositiót teszem, volna é kedved Don Karloszt jambusokba öntened? Nekem az a gondolatom, hogy *Külföldi színjátékok* címje alatt Don Karloszt Töled, Tellt Kelemen Lajostól, Machbethet s a Schuldot tölem fordítva kiadnám. Ehhez lehetne csatlantom Johnsonnak Shakespeareról irt kritikáját s Ganick, Foote, LeBaron, Lekain, Larive, Schörder, Talma, Ifland, Lange Színjatszók karakterisztikáját, melyet most dolgozám ki, hogy magyarul itt az oláhok között el ne felejtsek, mert úgy kell tudnod, hogy a Rómaicskák nyelvén derekasán kezdek beszélni! [...] Felelj kérlek fenn említett kérdésemre s felelj igennel. Nem rossz, nem haszontalan lenne dolgozásunk sikere. (KerMag, 1943. 92-93)

Nekifogott a dráma lefordításához az ifjabb Bölöni barátja, Wesselényi Miklós nevelője Pataky Mózes, még hozzá Goethe *Egmont*jával egyetemben szintén Döbrentei tervezett *Külföldi Játékszíni Gyűjteménye* számára. De a fordítás feltehetően nem készült el, az bizonyos, hogy nem jelent meg. (Maller, in: Bölöni, 1984. 21) A Szinnyei- és a Petrik-bibliográfiák világossá teszik, hogy mi jelent meg a '10-es években Kolozsváron működő „poétai iskolá”-ból és az együtt fordításokból. Nagyernyei Kelemen Lajos esetében az említett *A szabadság* című verse napvilágot is látott az Erdélyi Muzéumban 1817-ben (8. füz. 80-82.) A Szépliteratúrai Ajándék a' Tudományos Gyűjteményhez első száma közölte *Hunyadi János* című művét, itt jelent meg Bölöninek is az első költeménye. Aranyrákosi Székely Sándornak *Az ember* című verse az Erdélyi Múzeumban 1816-ban (5. füz. 138.) és a Szépliteratúrai Ajándék első számában (1821) kerül megjelentetésre. Füzesi L. Józseftől úgy tűnik ebből az időszakból nem maradt fenn szépirodalmi alkotás, Balogh Pálról és Kissolymosi Simó Károlyról pedig nem szerezhető értesülés a fenti munkákból. Balogh Pál személyéről annyit lehet tudni, hogy Bölönitől függetlenül, de vele egy időben utazta be Észak-Amerikát, s onnan hazatérve pedig nevelő lett Erdélyben. (Bartha, 2007. 129)

A fiatalok – mint a fentiekből látható – poétai munkái és irodalomtörténeti fordításai az Erdélyi Múzeum számára készültek, a drámafordítások és feltehetően a

prózafordítások pedig a Döbrentei tervezte *Külföldi Játékszín*, és talán egy további prózagyűjteményes kötet részére. Bölöni úgy ítélte meg 1817-ben egy Kazinczyhoz írott levélben, hogy már magyarul sem a Corneille- és a Racine-féle drámák átültetésére van szükség, hanem a Shakespeare-típusú szövegekére, ez az elképzelése bizonyosan Lessing *Hamburgische Dramaturgie* művére vezethető vissza. Így fogalmaz Bölöni: „Én azt hiszem hogy a Magyaroknál is bételne az Schillerről, a mit Lessing jövendölt a Németeknek, a Schakspeare lefordítása előtt.” (1817. nov. 20. KazLev 3510) Lessing azt állítja, hogy a shakespearei drámákban az olvasók sokkal nagyobb örömet lelnék. (vö. Maller, in: Bölöni, 1984. 21) Lessing dramaturgiáját Bölöni Döbrenteitől kapta olvasásra: „Most arra kérlek, élj a Poézisnek, s készülj drámát írni. Brutuszod hagyja látni a ragyogó koszorut, melyet a Játékszínen nyersz. Olvasnád Lessing Hamburgische Dramaturgiáját, s dolgozzál.” (KerMag, 1943. 88) A következő fejezetben a poétikai iskola egyik legkevésbé ismert tagjáról, a *Werther* (és a feltehetően Schiller-drámákat is, vö. KazLev, 3510) fordító Kissolymosi Simó Károlyról lesz szó.

5.2.6 Kissolymosi Simó Károly *Werther*-fordítása

Kissolymosi Simó Károly műveiről és életéről nemcsak Petrik vagy Szinnyi nem tesznek említést, hanem érdekes módon Belia György és Wéber Antal se, akik az 1823-ban megjelent Simó-féle *Werther*-fordítást (az eredeti kézirat hiányában az első kiadás után) 1975-ben ötezer példányban újra kiadták és utószóval ellátták. (vö. K[is].S[olymosi].S[imó].K[ároly], 1975. illetve Wéber, 1975. 143-156) Balogh Sámuel *A' Románokról* című tanulmányában 1824-ben (egy évvel Kissolymosi Simó *Werther* fordításának megjelenése után) feltehetően erre az átültetésre utal, mikor azt írja:

Az érzékeny nemből nevezetes a' Fracziák közt a' trágikus D' Arnaud, kinek néhány darabjait Harsányi Nemes Testőrzőtől fordítva bírjuk, Euphemiával együtt; a' Németek közt a' Göthe' Verterje, és a' Miller' Szigvartja, ámbár mindkettőnek sok ellenségei vannak, csakugyan a' magok nemőkben remekek, minden aprólékos hibáik mellett is, mellyek nélkül emberi munka nem lehet. Mindkettőnek fordítását bírja Literatúránk, de vajha jobb és tökéletesebb fordításokkal dicsekedhetnénk! (Balogh, 1824. 82)

György Lajos *A magyar regény előzményei* monográfiája úgy tartja nyilván Bölöni fordítását mint az első teljes magyar nyelvű *Werther*-fordítást (György, 1941. 432) és azt állítja (György nyomán Wéber is ezt ismétli, Wéber, 1975. 151), hogy Kissolymosi Simó fordítása Bölöni átültetése alapján keletkezett. (György, 1941. 447) Ezt főként arra alapozza György, hogy a két regényfordításban ugyanazok a kihagyások találhatók az

eredeti szöveghez képest. Kérdés, hogy mit értettek „eredeti” alatt. Maller Sándor pedig azt állítja, hogy „[m]ost meg, 1823-ban, Simó Károly, akivel [Bölönivel] valamikor a teljes Schillert tervezgette, az ő fordítását szorosán követve, sokhelyt átvéve, saját neve alatt jelentette meg: négy év múlva Koszta József dagályos fordításában újra kiadták. Az övé [Bölönié] kéziratban maradt, máig.” (Maller, in: Bölöni, 1984. 30)

Valójában az előző fejezetekből már kiderült, hogy ezek az elképzelések tévesek. Így a továbbiakban a fenti belátásokat alapul véve összefoglalom az első *Werther*-fordítások keletkezési idejére, kapcsolódására, mintájára vonatkozó információkat: Először Kazinczy Ferenc kezdett neki a regény lefordításához 1790-ben, s el is készül a május 4-től 26-ig terjedő, első nyolc levél átültetésével. Ez a fordított mű egészen 1994-ig kéziratban maradt.²¹⁸ Az első kiadott teljes fordítás valóban 1823-ban látott napvilágot Kissolymosi Simó Károly neve alatt. Simó unitárius diákként feltehetően Bölöni „tanítványa” volt. A Kazinczy-féle és a Döbrentei-féle levelezések segítségével nyomon követhető, hogy mikor készült el a két kolozsvári teljes fordítás. Bölöninek Kazinczyhoz írott levelében olvasható a következő: „Én az őszen mind betegeskedém, ’s ennek tulajdonítsd ily késő feleletem is. Néha dolgozgatom és olvasok, a mi időm a Dicasterizálásból megmarad. Egy barátom kedveltjének kérésére betegségem alatt lefordítottam a Werthert”. E levél nyomán állítható, hogy Bölöni munkája 1818 őszen lett kész. Szintén a Kazinczy levelezés segít a Kissolymosi-féle munka datálásában. Döbrentei egyik Kazinczyhoz írt leveléből a következőket tudhatjuk meg. „Nem emlékszem, hogy Székely Sándort nálam láttad volna. De láttad Simó Károlyt, vállán függő hosszú mentéjében. Ez a’ Simó a’ múlt tavasszal hozá hozzám Werther gyötrelmeit igen szép nyelvű fordításban.” E levél szerint a Kissolymosi-féle fordítás már 1817 tavaszán, Bölöni átültetése előtt készen lehetett. Ugyanakkor a két fordító ismerte egymás szövegét, erre a későbbiekben kitérek. Az irodalomtörténet-írás korábbi állításának bizonyítékai között szerepelt az a feltételezés is, mely szerint Kissolymosi ismerte és felhasználta a Bölöni-féle fordítást, hiszen ugyanazon helyeket hagyta ki az eredeti regényből és ugyanazon dátumokat szerepeltette hibásan, mint mestere. (pl. György, 1941. 447) A Bölöni tulajdonában is meglévő 1775-ös karlsruhei kalózkiadás fentebb ismertetett eltérései a lipcsei 1774-es kiadástól Simó fordításában is megtalálhatók: a kihagyások és a téves dátumozások a két fordításban egyeznek. Említettem, hogy Kazinczy *Osszián*-fordítását Simó majdnem egészében átvette és saját regényfordításában citálta. Végül pedig bizonyos, hogy Bölöni könyvtárában

²¹⁸ MTAK RUI 2./I. Kazinczy Ferenc: Stúdiumok I. 30-37.f. „Az ifjú Werther szenvedései. 1790.” Kazinczy Ferenc fordítástörredéke. Vö. Gergye, 1993. 119. Kazinczy-fordítását kiadta: Gergye, 1994. 411-419.

szerepelt az a karlsruhei Schmieder-kiadás, amely – jellemző kihagyásait és eltéréseit tekintve – a két fordítás mintájául szolgálhatott. (*Bölöni Farkas Sándor Könyvei Laistroma*. RAK Sign. MsU 785/c) Wéber a következőket hangsúlyozza a Simó-féle *Werther* második kiadásának utószavában: „általános volt, hogy a fordítók ízlésük vagy az olvasó műélvezetének vélt megkönnyítése szerint és érdekében rövidítettek, betoldottak, cifráztak vagy éppenséggel egyszerűsítették az eredeti munkát. Ez utóbbi eljárás nyomai első, nyomtatásban megjelent *Werther*-fordításunkon is tapasztalhatunk.” (Wéber, 1975. 149) S bár Wéber állítása bizonyos alátámasztható egykorú fordításokkal, Kissolymosi és Bölöni fordításai esetében a kihagyások többségének okát bizonyosan máshol kell keresni. György és Wéber is azt állítják, hogy Bölöni és Kissolymosi két, illetve kilenc levél, továbbá néhány sor fordítását „kihagyja[k]”. György azt írja: „Fordításából [Kissolymosiéból] ugyanazon levelek hiányoznak mint a Bölöniéből, téves dátumaik is egyeznek; ez azt a látszatot kelti, hogy Simó Károly ismerte, sőt fel is használta Bölöni fordítását.” (György, 1941. 147) Wéber azt állapítja meg, hogy „Simó Károly fordítása, kivéve azokat a helyeket, ahol Bölöni Farkas Sándor nyomán összevon vagy elhagy (két, illetve kilenc levelet), hűnek és pontosnak tekinthető. A szövegben elvétve is tapasztalható, hogy egy-egy mondatot nyilván fölöslegesnek vél s kihagy, ez azonban viszonylag ritkán fordul elő.” (Wéber, 1975. 154) Ekkor elsőként arról lehetett szó, hogy György és Wéber nem a karlsruhei kiadást tarthatta kezében. Másodszor pedig feltehetően még csak nem is az eredeti német *Werther* regény első szövegváltozatát forgatták (1774-ből), hanem a kelet-európai területeken jóval elterjedtebb, a Goethe által autorizált és éppen kettő, illetve kilenc levéllel kiegészített második változatot, amely – mint már említettem – a berlini Himburg kalózkidrás alapján készült átdolgozott szöveg.

Összegezve: a Kazinczy-levelezésből úgy tűnik, hogy a Simó-féle fordítás 1817-ben, a Bölöni-féle pedig 1818-ban keletkezett. A két szöveg között nagyfokú szöveggenetikus rokonság igazolható, terminológiai kérdés, hogy nevezhetők-e – dacára annak, hogy két személy fordította őket – „szövegváltozatoknak”, én arra hajlok, nem. Lévé, hogy eddig nem bukkant fel a Kazinczy-levelekből rekonstruálható évszámok ellenében semmilyen újabb adat, ezért úgy tűnik, hogy hozzávetőlegesen fél, háromnegyed év lehetett a két átültetés *elkészülte* között, ami nem feltétlen jelenti azt, hogy az *elkészülés* időszakának ne lettek volna átfedései. A nagyfokú szöveges egyezés arra enged következtetni, hogy a fordítás folyamata párhuzamosan futott. Az állítás ellenében felhozható érv az lehetne, hogy a két fordító talán nem is tudott egymás munkájáról és kezdeményezéséről, csak véletlen kezdtek neki mindketten ugyanak a regénynek az

átültetéséhez. Ennek mond ellent György Lajosnak a korabeli regények beszerzési nehézségeiről szóló summázata, amely részben annak lehetetlenségét vagy legalább is nehézségét sejteti, hogy a két kolozsvári ifjú egymástól függetlenül beszerezhetette a német regénynek ugyanazt a kiadását:

A közvetítő könyvkereskedelem még olyan kezdetleges állapotban tengődött, hogy támogatására számítani sem lehetett. Amikor Kazinczy 1816-ban Kolozsvárt Tilsch János üzletében megfordult, megütközve látta, hogy a kötetlen és kötött bibliopóliai portékák a polcokon együtt állnak a fichükkel, bijoukkal, porcellánnal s a piros és fehér kenőcsökkel. Hozzá Tilsch még annyi tekintettel sem volt a magyar nyelvű városra, hogy vegyeskereskedésében legalább magyar könyvet tartott volna. Így, aki olvasnivaló könyvet akart vásárolni, jó szándékát a sokadalomra halasztotta s megvárta, hogy a ponyvás könyvtáros milyen újdonságokat fog kirakni. Könyvtárosi katalógusok, tudós újságok hiányában az írók nem tudtak a megjelent munkákról, nem értesültek egymás műveiről, s ezért többször előfordult, hogy egy románt ketten is lefordítottak. (György, 1941. 33)

A két fordító feltehetően mester-tanítvány viszonyban állt egymással, úgy tűnik mindketten tagjai voltak a (nem-intézményesült formában) Döbrentei és az (intézményesült formában) Erdélyi Múzeum köré szerveződő, Kazinczyval is szoros kapcsolatban álló kolozsvári poétai/fordító iskolának, továbbá mindketten a Bölöni tulajdonában is meglévő karlsruhei *Werther*-kiadásból dolgoztak. Mindez arra enged következtetni, kizárható az az elméleti lehetőség, hogy ne tudtak volna egymás fordításáról. Ha tudtak egymás fordításáról, akkor bizonyosan a Bölöni tulajdonában meglévő karlsruhei példányból dolgoztak mindketten. Az adatok megerősítését elbizonytalanítja, hogy a Kissolymosi Simó-családról és Károly életéről rendkívül keveset lehet tudni, levelei nem maradtak fenn – még a Simó-féle *Werther* újrakiadói sem tudtak új információt fellelni.

Szerény, ám a *Werther* szempontjából sem teljesen irreleváns információk merültek fel az élettörténettel kapcsolatban. Ezeket röviden közlöm (az esetleges jövőbeni kutatás számára is). Kiderült, hogy a család őse, Kissolymosi Simó Ferencz Tordán a 16. században nemesi jogokat szerzett a családnak.²¹⁹ Egy 1887-es tanulmány szerzője, bizonyos K. S. arra utal, hogy a Simó név valójában egy keresztnév volt, amelyet a család a 14. században élt ősenek, Ferenczi Simónak a nevéből eredeztethetünk. (A tanulmány szerzőjének anagrammája arra enged következtetni, hogy úgyszintén ennek a családnak a tagja.) A családnak két ága tartotta fent magát a nemességben: a kis-solymosi és a farczádi

²¹⁹ K.S., 1887. 36-37. Köszönet Szabó Ágnesnek, hogy felhívta a figyelmem az 1887-es történelmi tanulmányra!

ág. Kissolymosi Simó Károly leszármazási ága kivonatolva a teljes kis-solymosi ág családfájából a következő: Kissolymosi Simó Ferencz (szül. 1537) és neje Maróti Anna, öt fiúk született: Lukács, Mihály, Benedek, Pál és László. Benedek fia volt I. György, annak fiai II. György és István, ez utóbbinak gyermeke III. György, akinek fia II. Ferencz, az ő gyermeke pedig az az András aki Csókfalvi Hadnagy Sárát vette el nőül és akiknek a házasságából született (Kissolymosi) Simó Károly: azaz I. Károly (született 1797 és meghalt 1858), aki pedig Winkler Antóniát vette el. A házasságból Károlynak két gyermeke született: Lujza (szül. 1842) és III. Ferencz (szül. 1845, akinek felesége: Bayer Teréz, szül. 1845). Ez utóbbi frigyből Károlynak három unokája származott, akiket azonban halála miatt már nem ismerhetett meg: II. Károly (szül. 1871), Margit (szül. 1872) és IV. Ferencz (szül. 1878). Az 1887-es cikkből derült ki, hogy Kissolymosi Simó András, tehát a *Werther* fordító Károly apja a 18. század második felében és a 19. század elején élt és német nyelven naplójegyzeteket hagyott hátra. A napló értelemszerűen azért is érdekes Károly élete és írásai vonatkozásában, mert az apa megérte fia *Werther*-fordításának létrejöttét és megjelenését is. K.S. a tanulmány szerzője András Naplójából a Károly szüleire és házasságára vonatkozó részeket idézi:

Anno 1795 die 24-ta Junii, szerdán, szűzjegy alatt az úr Istennek bölcs rendelkezésből vettem házastársul, életem s üdvösségemnek megnyerésire Istennek dicsőségire, az közönséges társaságnak hasznára és előmozdítására tekintetes néha csókfalvi Hadnagy András úr árva leányát Hadnagy Sára kisasszonyt, Aranyos széken Kövenden az tks Gál Mózes úr házánál lett egybekelésünk; minthogy az Gál Mózes úr házastársa Hadnagy Katalin ifjú asszony testvérénél neveltetett. A pap rákosi tiszteletes praedicator Ferenczi uram eskettetett egyben. Kövendről 26-a Junii indultunk Fehérvármegyébe Sárpatakra, Nemes Ferencz bátyám uramékni. Ottan néhány napot mulattunk és azon idő alatt alattomban az ördög sugarlásából indult gonosz csendes életünket igyekeztek megrongatni; de minthogy az szent házasságot az úr Isten maga igazgatja, és akiket ő felsége alkat egybe, az ember el nem ronthatja, így szégyenültek meg az én gonosz akaróim. És már én is arra kérem az urat adja jelét mi voltunknak, kit ellenségink is lássanak és szégyeljék hogy minket megáldasz ó úr Isten. Amen... (38)

Szintén a Naplóból való Károly születésének körülményeiről és unitárius neveltetésének, iskoláztatásának kezdeteiről szóló részek:

Ao 1797. 21-a 8-bris Orsolya napja estéjén szombaton este éjfél tájban Saturnus planeta esztendéjében, szombaton scorpio és vasárnap nyilas jegyek alatt levő időben, Istennek nagy segedelme után szült az feleségem egy fíu magzatot örvendetes állapotban kit az Istennek ajánltam, hogy nevelje ő felsége a maga dicsőségére. Ezen esztendőben minden áldásokkal bőven volt az föld, kivált borral, melyért legyen áldott az úr neve örökké. Fiam Károlynak kereszteltetett. Kereszt szüléi Mátéfi Mózes úr és neje Mátéfi Ágnes. 1798.

28-a 9-bris szereda nap estéjén kezdett járni Károly, futva hozzám jött az anyjától, addig nem járt, csak mászott. 1803 november 9-én Isten segítségével Károly fiamat atyai áldással Gyöngyösi mester uram eleibe a kis-solymosi iskolába bocsátottam. (38)

K.S., a tanulmány szerzője azt állítja, hogy a Wesselényi család kolozsvári hagyatékában bukkant rá az apa német nyelvű naplójára. Mindaddig nem sikerült fellelni az említett kéziratos naplót a Wesselényi család hagyatékában, amelyet a kolozsvári Állami Levéltár őriz, ezért épp az esetlegesen a *Werther*-fordításra vonatkozó szövegrészletekről sem áll rendelkezésre közelebbi információ. K.S. tanulmányában közzé teszi még a család címerét: „A család czímere itt látható, mely Simó András pecsénymájáról vétetett le: a paizs kék mezejében kivont kardot tartó pánczélos jobb kar; sisakdísz koronán álló darú. Foszladék jobbról arany-kék, balról ezüst-vörös.” Fekete-fehérben közli is a *Turul* ezt a címet.

Legvégül pedig Károlyról a következőket írja 1887-ben a tanulmány szerzője: „És csakugyan e Simó Károly egyike volt az ország legmíveltebb fiainak; a gróf Bánffy családnak volt jurium inspectora, kitünő jogász és mezei gazda s idősebb korában az irodalommal is foglalkozott, lefordítván Göthe híres regényét 'Werther szenvedéseit', mely Kolozsvárt jelent meg s melynél a nevezett műnek jobb fordítása maig sincs.” (38) Ez az egyetlen eddig felbukkant adat arra vonatkozóan, hogy Kissolymosi Simó Károly a gubernátornak, tehát a gróf Bánffy családnak lett gazdája és jogásza az unitárius kollégiumban végzett tanulmányai után. Feltehetően tehát ő is a hivatalnoki állásban tevékenykedő és amellet vagy azt megelőzően szépírói babérokkal is kacérkodó magyar tudósok sorában helyezhető el. Az a megfogalmazás, hogy „a nevezett műnek jobb fordítása maig sincs” elfogultsága okán talán arra enged következtetni, hogy a vélekedés az apa, András Naplójából származik. A Kissolymosi családról más forrásból az tudható, hogy élt egy Simó Ferenc nevű leszármazott is (1801-ben született), aki neves erdélyi festő volt és portrét készített Petrich Andrásról, Geőcz Lászlóról, Pley Andrásról, Kazinczy Ferencről, Berzsenyi Dánielről, Virág Benedekről, Ráday Gedeonról és Majláth Jánosról – Döbrentei Gábor kérésére –, sőt Bölöni arcképét is megfestette.²²⁰ Köztudott az is, hogy Simó Ferenc több festménye nem modell után, hanem már meglévő korabeli festményt másolva készült, feltehetően igaz ez a Bölöni-portréval kapcsolatban is. (vö. Bayer, 1915. 80-83)

Visszatérve Kissolymosi Simó *Werther*éhez, ahogy Kazinczy, Bölöni és Kissolymosi *Szelmai dalok* fordításai esetében, úgy ezúttal is két szövegmutatvány ad

²²⁰ Bölöni, 1984. 16. és 17. oldal közötti litográfia, Bölöni Farkas Sándor képmása „Simó Ferenc litográfiája nyomán”.

lehetőséget a fordítói lelemény, megoldások összevetésére. Ezelőtt kitérnék néhány vonatkozó kiadáselméleti megfontolásra: A történeti fordítás-szövegek kiadása szempontjából két többé-kevésbé elfogadható, edícióelméleti szempontból jelenleg legjobbnak tartott megoldási javaslattal lehet előállni. Ideális (idealizált) esetben párhuzamos kiadás megszerkesztésére kell törekedni, mely jelen esetben így nézhetne ki: a Goethe-féle regény első változata karlsruhei kiadásának (kiadva 1778), Kazinczy vonatkozó *Werther*-töredékének és a *Szelmai dalok* fordításának (kiadva 1994 és 1815), Kissolymosi Simó munkájának (fordítva 1817, kiadva 1823) és Bölöni *Werther*ének (kéziratan fordítva 1818) gondozott párhuzamos kiadása. Úgy tűnik, – és ez igen ritka eset²²¹ – hogy mind a négy szövegnek rendelkezünk a tudományos kiadás szempontjából kritikai kiadásban közreadható szövegvariánsával: Goethe, Kazinczy és Kissolymosi Simó esetében a szerző életében megjelent kiadásairól beszélhetünk (*editio princeps*), Bölöni esetében pedig még a szerző életében letisztázott kéziratról (*editio definitiva*) lehet beszélni. Az összevetés nehézségei részben abból adódnak, hogy két kiadott és egy kézirat szövegről van szó. A két egymásra ható kolozsvári kézirat nem, hanem csak a kiadott Simó-féle és a kéziratban maradt Bölöni-féle fordításszövegek összehasonlítása áll módunkban: Kissolymosi fordításának nincs meg a kézirata. Bár a kolozsvári Babes-Bolyai egyetemi könyvtár kéziratárának katalógusa szerint a Sign. 48149-es tétel alatt a következő manuskriptum szerepel: „Kis-solymosi Ford. Göthe: Az ifju Werther keservei”, többszöri próbálkozásra sem jutottam hozzá az említett kézirathoz – ám még csak az sem egyértelmű, hogy elveszett volna, ugyanis a kéziratári cédulakatalógus nem egyezik a levéltárosok elektronikus nyilvántartásával. Feltűnő azonban, hogy a cédulán legalább is „keservei” szerepel, holott a kiadott 1823-as fordítás címe: *Az ifjú Verter' gyötrelmei. Göthéből*. A négy szöveg együttes kiadását könyv formátumban nehezen, esetleg digitálisan, egy hálózati kiadásban lehetne párhuzamosan közreadni. Ez a rendkívül költségigényes megoldás, a komparatív feladat elvégzése az olvasóra marad. Egy szintén ideálisnak mondható másik esetben az összehasonlítás bizonyos, az irodalmi kánonban a mű szempontjából kiemelten fontosnak tartott szöveghelyek összevetése alapján végezhető el. Ekkor a szöveggondozó felelőssége nemcsak az összehasonlítás alapját képező adekvát szövegvariánsok kiválasztásában áll, hanem az összehasonlításra kerülő szöveghelyek reprezentánsainak felmutatásában is – jellemzően az egykorú irodalmi kánon folyamatok

²²¹ A fordítások párhuzamos kiadásának legnagyobb problémája, hogy az annak alapját képző szövegek kiválasztásának és értékelésének előfeltétele a két nyelv nemzeti filológiájának azon eredményeinek megléte, amely ennek a munkának az elvégzését garantálja. Vö. Mathijsen, 2002. 341-350.

vizsgálata nyomán. Ebben az esetben az értelmezés egy részét is magára vállalja a szöveggondozó kritikus azáltal, hogy bizonyos szövegrészeket kiválasztva értelmez. Ez az előbbi módszerhez képest annyiban mindenképp veszteséggel jár, hogy csak bizonyos szöveghelyeket kerülnek összehasonlításra és nem teljes fordítások.

Tanulmányomnak nem célja a két kolozsvári fordítás maradéktalan és szisztematikus összehasonlítása vagy kiadásra való előkészítése, szöveggenetikus kapcsolatuk tárgyalása azonban igen. Ebből adódóan a jelen értekezésben való szövegmutatványok reprezentatív összevetésként értékelhetők. A Bölöni- és a Kissolymosi-fordítások ugyanazon minta alapján keletkeztek, a Schmieder-féle karlsruhei kalózkiadás (CA, 1778) nyomán. Bölöni letisztázott kéziratának elveszhetett az első néhány oldala, így az első mottó, illetve a kiadó előszava fordításai is – elképzelhető persze, hogy ezeket nem is fordította le. Bölöni idős keze róttá feltehetően a kolligátumra a mű címét utólag. A Simó-féle fordításban a mottó szintén nincs közölve (se az első, se a második rész előtt), ellenben a kiadó előszava igen. Megegyező dátumtévesztéseiken túl mindketten figyelmen kívül hagyták a kalózkiadásban még meglévő, kiadott szövegközi kiadói megjegyzéseket. A következő szöveghelyek rendre a karlsruhei kalózkiadásból (1778), a Kazinczy-féle fordítástöredékből (1790, kiadva 1994²²²), Kissolymosi Simó (1817-ben elkészült, 1823-ban megjelent) fordításából és Bölöninek a feltehetően 1818-ra elkészült, eddig kiadatlan átültetéséből származnak. A regény első fiktív levelének egyik részlete kerül összehasonlításra, ezzel a Kazinczy-féle fordítási megoldást is szemügyre vehetjük. Kazinczy fordítása 1790-re datálható, feltehetően szintén a *Werther* első szövegváltozatából indult ki szerzője, az sem elképzelhetetlen, hogy szintén a CA-ból, amelyet ő jutatott el Kolozsvárra. Erre vonatkozó levelezés-részlet nem áll rendelkezésre. A fentebb említett kanonizációs szempontok érvényesítése okán jellemzően az érzékenység nyelvét magyarul megteremteni szándékozó részeket válogattam:

Uebrigens finde ich mich hier gar wohl. Die Einsamkeit ist meinem Herzen köstlicher Balsam in dieser paradisischen Gegend, und diese Jahreszeit der Jugend wärmt mit aller Fülle mein oft schauerndes Herz. Jeder Baum, jede Hecke ist ein Straus von Blüten, und man möchte zur Mayenkäfer werden, um in dem Meer von Wohlgerüchen herumschweben, und alle seine Nahrung darinne finden zu können. (CA, 1778. 10)

Egyéb eránt kedvemre élek. El-tsömörlött Lelkemnek ebben a' paraditsomi Környékben gyógyító balzsamom a' Magánosság; 's ez a' meg-ifjodott esztendőszakasz borzadozó szívemet gyakorta fel-fel-melegíti. Virág-

²²² Megjegyzendő, hogy a Kazinczy-féle fordítás mintáját nem ismerjük, annyit bizonyos, hogy a széphalmi mester is a *Werther* első változatának valamelyik német kiadásából dolgozhatott.

bokréta minden fa, minden tsemete előtttem; 's hányszor óhajtottam már tserebogárrá válni hogy az illatoknak ebben a' tengerében kényemre repdeshessek, 's minden eledelemet benne leljem. (Kazinczy, 1994. 412)

Külömben itt igen jól érzem magam – a magánosság ezen paradicsomi táján drága balzam szívemnek, az ifjúság ezen kora egész teljjel hevíti gyakran borzadozó szívemet; minden élőfa, minden bokor egy-egy virágbokréta, s az embernek májusi lepkének kellene lenni, hogy az illatok tengerét körülbegje, s abban minden táplálatait fellelhesse. (Simó, 1823.)

Külömben, itt igen jól találom magam. A magánosság e paradicsomi környékbe enyhítő balzam szívemnek, s a természetnek ezen ifjú időszakasza egész teljességével melengeti olykor borzadozó szívem. Minden fa, minden bokor egy egy bokréta virág, s lepke kívánna az ember lenni, hogy a jó illat tengerét öszve uszá, s minden táplálatait abban lelhesse. (Bölöni)

Szembeötlő, hogy a Kissolymosi- és a Bölöni-féle fordítás nem áll szoros szöveggenetikus kapcsolatban a Kazinczy-féle 1790-es fordítással, ellentétben a Kazinczytól 1815-ben kiadott ossziáni *Szelmai dalok* esetével. Feltehetően a két kolozsvári fordító nem ismerte a Kazinczy-féle *Werther*-fordítástörredék szövegét, hiszen akkor elvárhatóan ugyanúgy építettek volna arra, mint az ossziáni szövegrészletek esetén, csak a meglétéről tudhattak. Ugyanúgy szembeötlő, hogy a két kolozsvári ifjú fordítása egyértelműen kapcsolatban áll egymással. A Kazinczy-féle levelezés szerint Kissolymosié *készült el* 1817-ben és Bölönié 1818-ban. A fenti rövid részletek mégis azt sejtetik, hogy a két megoldás egymással párhuzamosan *készült*. A ném. „finde mich” Bölöninél tükörfordításban „találom magam”, Kissolymosi megoldása a magyar nyelvhasználat szerint absztraktabb: „érezem magam”. Ugyanakkor például a ném. „Straus von Blüten” és a „Mayenkäfer” esetében Kissolymosi az, aki a virágcsokrot és a cserebogarat „virágbokrétá”-nak és „májusi lepke”-nek fordítja szó szerint, és Bölöni változata tűnik az a magyar nyelvhez jobban igazodni: „egy bokréta virág” és „lepke”. A második mondat: ném. „Die Einsamkeit ist meinem Herzen köstlicher Balsam in dieser paradisischen Gegend, und diese Jahreszeit der Jugend wärmt mit aller Fülle mein oft schauerndes Herz” – ahogyan a bekezdés is – még ha Kissolymosi esetében összevonva is szerepel, láthatóan mind két kolozsvári fordító esetében lexikailag és szintaktikailag szoros átültetést eredményez. Ez jellemző a teljes regény fordítására is. Nem lehet azt állítani, hogy egyik fordító bizonyosan a másikéből dolgozott, bizonyos esetekben Kissolymosi, máskor pedig Bölöni találja meg a fejlettebb anyanyelvi megoldást. A történeti fordítás egy bizonyos időben, egy bizonyos célnak alárendelve születik, s mégha ezen diakrón aspektusokat nagyvonalakban rekonstruáljuk is, ezen

modell alapján akkor is csupán feltételesen engedhető meg bármilyen esztétikai ítélet az elkészült történeti átültetésről. (Albrecht, 1998. 14)

5.2.7 Bölöni Werther-fordításának tervezett kiadója és a kézirat kölcsönzői

Nehéz megválaszolni azt a kérdést, hogy miért csak Kissolymosi fordítása jelent meg nyomtatásban. Trattnernek a két fordítóhoz fűződő kapcsolatáról kevés információ áll rendelkezésre. Bölöni személyesen ismerte Trattnert, ugyanis nem sokkal fordítása elkészülte előtt járt nála Pesten. 1818 tavaszától nyár végéig utazást tett Erdélyből Bécsbe, majd vissza, eközben kereste fel Trattner János kiadót is Pesten. (Maller, in: Bölöni 1984. 22) *Werther*-fordítása pedig az év őszén készült el a Kazinczy-levél szerint. Trattnernél, akihez Döbrentei javaslatára Bölöni is beküldte a kéziratát, jelent meg végül a Kissolymosi Simó-féle fordítás 1823-ban. Úgy tűnik, hogy nem a két fordító, hanem Döbrentei volt az, aki az évek során a pesti kiadóval a kapcsolatot tartotta, s arról levélben számolt be Bölöninek: „Trattnernek én eléhoztam Don Carloszt, de most még egy ideig nem nyomtattatja ki. Később majd meglátja, azt felelte. Azt el ne égesd, mert ha próza is jól fordítottad s ha mingyárt nem is de csak kijő még valaha. Ezt mondta Wertherre nézve is.” (1821 aug. 20. KerMag, 1943. 201) Jakab Elek tanulmányából értesülhetünk arról, hogy Trattner a kiadásra fordítandó pénz hiányával indokolta meg Döbrentei felé azt a döntését, hogy nem adja ki Bölöni *Werther*-ét, s felajánlotta, hogy abban az esetben hajlandó megjelentetni, ha azt Bölöni saját erőből megfizeti. Jakab szerint Bölöni ezt biztosan nem tudta hivatali állásából finanszírozni, és sejteni véli azt is, hogy a *Werther* „érzelgős irányát” ekkorra már többen elutasították azok közül, akik mecénásként mögé állhattak volna; mindezen tényezők közrejátszottak abban, hogy a kiadás megghiúsult. (Jakab, 1870. 266) Jakabnak feltehetően igaza van, bár az nem valószínű, hogy a regényt azért nem adták ki, mert túl „érzelgős” volt, hiszen Kissolymosi Simó műve mégis megjelent 1823-ban. Feltehetően Jakab Döbrentei véleményre építette elgondolását, hiszen Döbrentei elítélően nyilatkozik a regény szentimentális hangvételéről 1821 aug. 20-án:

Ebbéli koromba azt tartom, hogy az érzés munkái között csak az a jó, a mit a józan és férfijui kebel is meg nem vet. Werthernek a gyermeki ifjúságra rossz befolyása van, mert érzelgőssé hiun álmódózóvá teszi, a férfi pedig csak mint psychologus becsüli, a hogy még másokat is figyelemre méltónak tart, ámbár egyéb oldalról megveti. Én részemről nem adnám ki Werthert magyarul, mert nem óhajtom hogy a német földön volt Wertheriade itt reprodukáltassék, vagy ha adnám, másképpen dolgoznám ki végét, hasznát vevén Grave intéseinek. Sőt szeretném elűzni az az Egünkre részszint szállott, részszint szállani akaró Német

Schwärmerey s inkább mint fordító e nemben a francziákat venném elő. Már Corinnodnak tapsolok. Az felséges román. (KerMag, 1943. 201)

Ebből kitűnik, hogy bár Döbrentei tényleg elküldte Bölöni-fordítását Trattnernek, nem biztos, hogy valóban pártolta is a kiadás ügyét. Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy ezzel egy időben szintén Döbrentei volt az, aki Kissolymosi Simó fordítását is felküldte Pestre, hiszen egy Kazinczynak címzett levele szerint szintén ő volt az, aki Kissolymosi Simó fordítását is kézhez kapta: „Ez a’ Simó a’ múlt tavasszal hozá hozzám Werther gyötrelmeit igen szép nyelvű fordításban.” (1817. okt. 9. KazLev 3495) Leveleiből kitetszik az is, hogy Bölöni *Don Carlos* és *Corinna* fordításairól jóval többet tartott, mint a szentimentális *Wertherről* – feltehetően ezek kiadását jobban is támogatta. Ugyanakkor leveleiből az is kiviláglik, hogy a szentimentális regények kiadását még a ’20-as években is jó üzletnek (ha nem is éppen ízlésformálónak) tartotta: „A Wertheriade jó speculatio volna neki, mintha látnám millyen örömet adják érte a leánykák három forintjokat, csak hogy sirhassanak rajta [...]” (KerMag, 1943. 201) Trattner végül nem adta ki a Werthert, de a szintén Döbrenteitől felküldetett *Don Carlost* vagy *Corinnat* sem. Bölöni ezt bizonyosan magára vette és valamivel később visszakért és kapta kéziratait. (Jakab, 1870. 266-267)

Elképzelhető, hogy Bölöninek a ’30-as években lett volna esélye arra, hogy fordításait kiadja. Személyes naplójából értesülhetünk arról, hogy észak-amerikai élményeit bemutató sikeres útinaplójának megjelenése után Heckenast 1835-ben már hajlandó lett volna bármit kiadni tőle. (vö. Hatvany, 1934. 160) Bölöni addigra feltehetően azonban már annyira kiábrándult a kiadói gyakorlatból, hogy nem volt hajlandó egy kéziratot művét se Pestre felküldeni:

Heckenast sok bosszúságot csinál nekem. Azt írja a minap, hogy könyvem [Utazás Észak-Amerikában. Kolozsvár 1834] németre fordította, s Lipcsében ki akarja adatni. Megint színre akar hurcolni engem ez az ember, ily megvásárlt tárggyal. [...] Most azt írja, hogy barátim közbevetésökre, csupa nagylelkűségből, lemond a munka kiadásáról, ha 50 ezüst forintot fizetek neki s még valami dissertációt írok számára. Módom sincs, kedvem sincs feltételeit elfogadni, s többé nem is correspondeálok illy kalmár lelkű emberrel. Tilschre bízom, hogy ő protestáljon s fenyegetse. (Bölöni, 1982. 68)

Jakab azt állítja, hogy „Farkas S. mindezen fordítmányait Kolozsváratt sokan írták le, s számtalanon gyönyörrel olvasták.” (Jakab, 1870. 268) S valóban Bölöni kéziratok hagyatékában található két kolligátum, amelyeknek a címe: *Könyvek kiadásáról való Jegyzés*. (RAK, Sign. MsU 785e. I. és II.) Az első csomó 1818. december 1-étől 1829-ig

tartalmazza a kivett könyvek vagy kéziratok címét és a kölcsönzők nevét, anagrammáját. A második csomó 1832. márciustól 1840-ig tart, ez utóbbiban *Werther*-kölcsönzés már nem szerepel. A kölcsönzési napló szerint három releváns művet is többé-kevésbé rendszeresen kölcsön adott Bölöni: a *Bácsmegyeit* (Kazinczytól), a *Werther*t németül (feltehetően a karlsruhei kiadást, ami neki is megvolt) és a *Werther*t a saját magyar fordításában. 26 lapból áll az első, a regény szempontjából érdekes kölcsönzési napló kéziratcsomója. A középre írt és általában aláhúzott évszámokat követően bal oldalon szerepel a kölcsönző neve és jobb oldalon a kivett mű. Amennyiben valaki visszahozta a könyvet, úgy Bölöni egy lendületes vonallal áthúzta a teljes kölcsönzési bejegyzést névvel és címmel. 1820-ban egy bizonyos „B. Theréz, S. Klári” és „Késmárkiné” vették ki a *Werther*t németül, illetve „Sz. Aulie” a *Bácsmegyeit*. Még ugyanebben az évben „S. Klári” ismét kölcsönöz, ezúttal is a *Werther*t, ám most Bölöni fordításában magyarul. Egy évvel később egy férfi is kiveszi a regényt, „Otto K.” feltehetően ő is németül. 1822-ben egy ún. „Ref[ormátus]. Deák” kölcsönzi ki a magyar változatot „Verther”, ebben az évben vette ki a regény magyar fordítását „Buczy [Emil]” és „B. Theréz” is. Buczy Emil, későbbi professzor neve az *Erdélyi Múzeum* köréből jól ismert, munkásságával Csetri Lajos foglalkozott behatóan. (Csetri, 2007. 161-178) 1823-ban „Szacsvai” kölcsönzi a *Bácsmegyeit* „Pálfy Úr, Pataki Jo[z]si”, „D[aniel]. Pepi” és „Incze?” a *Werther*t. 1824-ben is akad két kölcsönzője a *Werther*nek, az egyik ismételt „B. Theréz”, a másik „Sz. J.”. 1825-ben „Körmöczi” [János], az Unitárius Kollégium tanára, igazgatója, későbbi unitárius püspök és „P. Gabori” látogatta Bölöni kölcsönkönyvtárát és vette ki a *Werther*t. 1826-ban „Leszai” viszi el a regényt magyarul, 1827-ben pedig „Stock” feltehetően Úr, hiszen a hölgyeket többnyire keresztnévükkel említette a naplóban Bölöni. 1828-ban „Dezsi” és „Donáth Elek” vették ki a *Bácsmegyeit*. Ezt követően még 1829-ben is akadt két kölcsönzője a *Werther*-kéziratnak, ismét „Stock” vette ki németül és „Stokel”(?) magyarul. Úgy tűnik, több női kölcsönzője akadt a szentimentális regényeknek. Az érdeklődők között akadtak olyan prominens személyek is, mint Buczy Emil vagy Körmöczi János. Elképzelhető, hogy legtöbbször az unitárius diákok közül kerültek ki, bár mint látható egy református diák is kölcsönzött Bölönitől. Nos, a kölcsönzés ténye természetesen még nem egyenlő az olvasásával. A kölcsönzési napló önmagában is értékes forrás, de a valódi konklúzió levonásához, ami a kézirat olvasottságát illeti, szükség lenne a kölcsönzők kilétének pontos megállapítására, és valamely személyes dokumentum (levél, napló stb.) bevonására is. Az világosan látszik, hogy a kézirat kerengtet és bizonyos, hogy a kölcsönzők közül néhányan el is olvasták.

5.2.8 Bölöni kéziratos fordításának jellemzői

A RAK MsU 509-as jelzetű kézirat Bölöni *Werther* fordítása, 230 x 190 x 30 mm szürke kartonba kötött 219 oldalas, beszámozott kéziratcsomó. A számozás piros ceruzával feltehetően levéltáros vagy könyvtáros kezétől való. A 2v oldalon Bölöni idős kezével feljegyezve ez áll: Az ifju Werther Gyötrelmei *Első Rész*. A letisztázott regényfordítás a 3r oldalon kezdődik és 216v oldalon ér véget. A kézirat csomó utolsó lapja (r-v) a regényfordítás végső passzusainak fordítása megismételve, apróbb betűhibák javításával, a javítás szintén Bölöni késői kezétől való. Az összefűzés, a címlejegyzés, valamint az utolsó rész újrafordítása feltehetően a fordító kezéhez fűződik a 30-as években. A kéziratcsomó tisztázott fordítást tartalmaz, az apróbb betűjavításokat tartalmazó utolsó passzus újrafordításával együtt is egyvariánsú szöveggént kezelendő.

A 1775-ben Karlsruhéban kiadott Schmieder-féle *Werther*-kiadás képezte a fordítás alapját. A CA-hoz képest eltérés az első mottó, a kiadói megjegyzések és a szövegek közötti jegyzetek elhagyásában rejlik. Az eltérések részben arra vezethetők vissza, hogy a kézirat eleje elveszett. A szövegek közötti jegyzetek két alkalommal szerepelnek Bölöni és Kissolymosi fordításában, a többi alkalommal nem követik a Schmieder-féle kiadás jegyzeteit. A Bölöni-fordítás tisztázott szövege a szoros fordítói eljárás követéséről tanúskodik, nem tartalmaz pragmatikai adaptációkat és nagyobb kihagyásokat sem. A Döbrentei-féle nyelvteremtő és fejlesztő zseni elv értelmében igyekszik a szókészleti egyezéseket nem pusztán tükörfordításokkal, vagy az idegen szavak átvételével megoldani, hanem egyes esetekben maga alkot szavakat, ezek pedig túlnyomó részt – ahogyan Kissolymosi esetében is – erdélyi szókészleti egyezésekre vezethetők vissza. Bölöni és Kissolymosi bizonyosan nem neológus, vagyis nem abból indulnak ki, hogy a magyar nyelv törvényei és szelleme kialakulatlan, fejletlen a fordítás szövegének megfogalmazásához. A magyar nyelvet, szókészletet és a stíluszinteket is, úgy tűnik „saját forrásból” akarják művelni, Barczafalvi fordításához képest bizonyosan kevés idegen szót használnak. Az említett szempontoknak (tájnyelvi kifejezés, idegen szó, germanizmus, nyelvújítási szó) megfelelő példákra hívom fel a figyelmet az alábbiakban a szókészlet szemléltetése céljából. *Idegen szavak átvételéről* tanúskodik: a „phantom”, az „interessája” vagy „interessnás”, a „balzam”, a „subordinatio”, a „portrait”, a „launés”, a „triumphus”, a „praetensio”, a „resignál”, a „scena”, az „argumentum”, „fertály”, vagy a „klavir”, ezek a megoldások nem szokatlanok, az ekkor keletkező magyar szövegben fellelhetők. Ugyanez jellemző a *germán mintájú tükörfordításokra* (ígekötés szerkezetek esetén is): „környülmény”,

„incidenc punctum”, „bényomat”, „felserken”, „krónika író”, „elcircularált”, „felfacsar”, „meghájladt”, „general status”, „ínséged kútfeje”, „rongált egészségű”, „kinyomás”, „deteiljba ereszkedik”, „előérzés” stb. Jellemzően *erdélyi szavak* (az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* alapján): a „finak” (fickó, fiúcska, „Kerlchen”), a „hiv” és a „hivségtelen” (hű, hűtelen), a „csirkorja” (kisajtol), a „bikkfa”, a „szipirnyó” (rosszindulatú), a „terécsel” (pletykál), a „czenk” (kis kutya), a „lájbi” (mellény), az „estvélygő” (esteledő), a „meghájladt” [vödör] (bedőlt, meghajlott), az „elvasul” [ég] (bestötétedik), a „csukorba szurva” [haj] (csokor alakú ékszerbe van fonva), a „burján” (dudva, gaz), a „csipeszskedik” (belekapaszkodik), a „sorida” (gondolatjel), az „által kocsol” (átölel) stb. Feltehetően nyelvújítási szótalálás (A magyar nyelvújítás szótára alapján): a „sejdit”, a „virulmány”, a „csüggendez”, a „létel”, a „borzodás”, a „holmi”, az „atyafias”, „lábbog” (megtelik a szeme könnyel), a „kisedet” stb. Lexikai szinten találkozni *generalizálással* (pl. a „Mayenkäfer” helyett „lepke” szerepel Bölöninél) és *differenciálással* („Baum” helyett „bikkfa”). A szintaktikai műveletek között megtalálható a behelyettesítés (pl. a magyar szórend használata), az átrendezés (a német szórend, keretes állítmányi szerkezet megtartása) és a kihagyás (szavak, szó szerkezetek estében). Utóbbiak abból adódhatnak, hogy a fordító nem ismeri a szót, vagy nem rendelkezik a német regény célnyelvi olvasóinak háttérismeretével, a „Mayenkäfer” példájánál maradva: Kazinczynál „tserebogár”, de a szót a kolozsvári fiatalok nem ismerték, így lett belőle „májusi lepke” és „lepke”. Az átváltás, vagyis a változtatás oka bizonyosan nem műfaji eredetű, hiszen a levélregény prózai forma megmaradt mindkét első magyar fordításban. További fordítástechnikai és nyelvészeti elemzésektől eltekintek, a Klaudy Kinga-Salánki Ágnes által kidolgozott és történeti fordításokra alkalmazott *Német-magyar fordítástechnika* (Budapest, 2000) című kötetben megfogalmazott nyelvészeti tipológia kritériumainak többségéhez könnyen rendelhetők Bölöni-féle és Kissolymosi-féle magyar példák.

Visszatérve a kéziratához, annak első két oldala közé a következő szöveg van gépiratban behelyezve:

Sz. 1655/1932 E.K.T. Határozat:

E.K. Tanács Dr. György Lajos egyetemi magántanár, liceumi könyvtár igazgató kérésére hozzájárul, hogy a kollegiumnak könyvtárában kéziratban meglevő Bölöni Farkas Sándor Werther fordítása c. műve lemásolása végett a kolozsvári liceumi könyvtárnak felelősséggel és a kérelmező igazgató jóváallása mellett 2 hónapi időre kiadassék.

Ezen határozatról Márkos Albert kollegiumi könyvtárnok a fiát és Dr. György Lajos liceumi könyvtár igazgató urat értesíti.

Az Unitárius Egyház Képviselő Tanácsának Kolozsvárt, 1931. évi október 29-én tartott üléséből.

Dr. Boros [aláírás]

Ürmösi József [aláírás]

püspök elnök

előadó

[Unitárius Egyház Képviselő Tanácsának pecsétje]

Ngs. Dr. György Lajos liceumi igazgató urnak.

A gépiratban rögzített kívánság feltehetően Goethe halálának századik évfordulója (1932) kapcsán vált aktuálissá, a kézirat kiadása – amennyiben ezt tervezték – feltehetően ekkor is elmaradt.

Exkurzus: További 19. századi magyar Werther-fordítások

Kissolymosi Simó *Werther*ének megjelenése után négy évvel adták ki a harmadik magyar fordítást Esztergomban, Koszta József *Az ifjú Werther' gyötrelmei levelekben* (1827) című művét. Ez a fordítás is tartalmazza a regény mindkét részét, szövegében semmilyen hasonlóságot nem mutat a kolozsvári fordításokkal, s a szöveghagyomány tekintetében is eltér azoktól. Vagyis bizonyosan nem a karlsruhei kiadást használta kiindulópontként Koszta. Az eltérés egyik legfeltűnőbb és talán irodalomtörténetileg is legérdekesebb jele az, hogy a két regény rész előtt álló Goethe-mottó lefordítása helyett Csokonai *Lilla*-ciklusából vett idézeteket illeszt a regény két része elé a fordító, ezzel inkább a debreceni, mintsem a Kazinczy-féle iskola mellett teszi le a voksát. Amíg Simó vagy Bölöni fordításai szorosnak mondhatók, addig Koszta egyértelműen pragmatikai adaptációt alkalmaz: majdnem az összes nevet, helyszínt és tárgyat magyar névvel látja el, ennyiben a nemzeti narratíva hagyományába ágyazza művét. Ez utóbbi megoldásaival is a Csokonai-Kazinczy szembenállás jegyét magán viselő megoldásnak tűnik Kosztáé. Koszta bizonyosan nem követte (talán nem is ismerte) az 1823-ban megjelent Kissolymosi-féle munkát, ellentétben Maller Sándor álláspontjával. (in: Bölöni, 1984. 30) Koszta személyéről és munkásságáról egyébként épp oly kevésbé tudható bármi is, mint Kissolymosi Simóérol. Szinnyei lexikonában csupán ez a fordítás áll neve mellett: „Koszta József. – Munkája: *Az ifjú Werther gyötrelmei levelekben...* ford. az eredeti kiadásból. Esztergom, 1827. (Göthe munkája). A m.n. múzeum könyvtára példányáról.” (Szinnyei, 1899. 1151) Annál több tudható a hírhedt Beimelről, a mű kiadójáról. Beimel 1821-ben nyitotta meg esztergomi nyomdáját, a helyszín tehát nem fiktív. (Haraszi, 1915. 70-86) A Beimel tevékenységét elemző tanulmányok mind azt hangsúlyozzák, hogy a kiadó haszonközpontú üzleti politikát folytatott, semmilyen egyéb mércével nem mért döntései során. Esztergomi

nyomdája megindítása után hat évvel jelentette meg Kozma munkáját. Munkája kezdetben bőven akadt, hiszen eleinte kedvező áron dolgozott, s ezzel egy időre magához tudta vonni a harmincas-negyvenes évek újságainak egy részét. Beimel kiadásában jelent meg 1832-től 1837-ig Helmeczy Mihály Jelenkora és társlapja, a Bajza által szerkesztett Társalkodó; a Munkácsy-féle Rajzolatok és a Sürgöny (1837-40 körül); Guzmics Izidor Egyházi Tára, továbbá a Magyar Sion és még jónéhány egyházi közlöny.

Goethe halála után (1832) két fordítással lehet még számolni a 19. században Koszta József munkáját (1827) követően. Az egyik Bajza Jenő (Bajza József fia) nevéhez fűződik, ez 1864-ben Pesten jelent meg. Bajza a szoros fordítás híve és a regény második változatából fordít. A Bajza-féle fordítás a legtöbb 18-19. századi, valamilyen módon magyar vonatkozású mérvadó német és osztrák könyvtárban ma is megtalálható, sőt ez „a magyar” Werther-fordítás, hiszen Goedeke lexikonában az ún. „Werther Ungarisch” címszó alatt is Bajza átültetése az egyetlen feltüntetett magyar fordítás. (Goedeke, 1912. 220; megjegyzendő, hogy tévesen 1862-re dátumozza Bajza átültetését.) Bajzáé előtt készült el Kölcsey Antónia (Kölcsey Ferenc unokahúga) fordítás-töredéke is. A szerzőnő saját használatára fordított a regényből Naplója számára, tehát feltehetően nem a nyilvánosságnak, nem kiadásra szánta művét. Talán emiatt sem készített teljes fordítást, jellemzően csak az őt érintő, érdeklő fejezetek egy-egy részét ülteti át. Naplójának 1839. szeptember 12-ei bejegyzésében azt írja:

Goethe Werthere nekem igen tetszik, pedig, midőn a' szerencsétlen ifjú szenvedéseit olvasom, és vele sírok, azt óhajtom bár ne kezdtem volna azt olvasni. Olly ifjú mint Werther kevés lehet. Olly gazdag kebelrel millyennel ő birhatott, egy országot tudott volna boldogítani. De a' sors ellene vala neki, és azt ki által egyedül tudott volna boldog lenni, rendelte, elsúlyjesztésére 's kétségbeejtésére. Olly határtalan szerelem egyetlen lényhez csak olly kebelben támadhat mint az övé. És e' kebelt nem tehetem, hogy ne csudáljam és szeressem. Werther szenvedett, de nem busíta másodikat, ön keblében forrott ki minden indulatja, minden sejtése. Keble egy tenger volt, melly magányosan küzködött, de csak ön emberét boldogítja, minő felséges színben adja őt fel Goethe! (Kölcsey, 1982. 65)

Ebből az értelmezésből úgy tűnik, hogy Kölcsey Antónia a kiadó előszavában és az első mottóban lefektetett szerzői szándéknak megfelelően olvasta a regényt. Gábor Júlia, a napló kiadója (1982) azt állítja, hogy a naplóírás nem volt magánügy, ahogy Kazinczy korában a levelek, úgy a reformkori naplók is kézről-kézre jártak és aktuálpolitikai vagy irodalmi, kulturális eseményről adtak beszámolót. „Mégis közös vonásuk, hogy nem voltak kiadásra szánt alkotások, a jelen- vagy utókornak szóló rejtett üzenetekkel; csupán házi

használatra íródtak.” (in: Kölcsey, 1982. 239) Vagyis ez a kéziratos napló is betölthette azt a szerepkört, amit Bölöni *Werther*-fordítása: kézről-kézre járt a kortársak között és a goethei mű magyar nyelven történő terjesztését, megismertetését szolgálta.

6. Utószó

A címet az utószóban magyarázni (nem is szólva arról, hogy a mottót – utóbbi amúgy sem elegáns), megkérdőjelezhető eljárás. Kissé hasonlatos ahhoz, amit Kálmán C. így jellemez az avantgard fordításokról szóló tanulmányában: „Az itt következő írás keretes szerkezetű. Kiindulok néhány kérdésből, amelyeket szerettem volna átgondolni; elmondok egy tanmesét; végül pedig visszatérek kiinduló kérdéseimre, amelyeket megválaszolatlanul hagyok majd.” (1998. 196) A szerző mégis „átgondolt” válaszokat ad.

A Werther-fordítások *kulturális átértelmezései* „kettős megvilágítás”-ban (vö. Józán/Jeney/Hajdu, 2007), fordításelméleti és filológiai megközelítésben kerültek bemutatásra. Az éles módszertani különbségek közös vonása nem pusztán a tárgyban, a fordítás folyamatának értelmezésében érhető tetten, hanem a „tárgy” kettős természetében is. Ha a mimetikus kulturális gyakorlatok esetén elfogadjuk, hogy azok képtelenné teszik („depotentialisieren”) a valós dolgokat, amennyiben lehetőség szerintivé formálják („potentialisieren”) őket²²³, akkor fel kell ismerni, hogy a fordítások esetén ez kétszeresen is így van. Hiszen a fordítás, mint a mimetikus kulturális gyakorlat sajátos esete, nem pusztán a valós dolgokat (szövegeket/világokat) depotencializálja/teszi képtelenné (s a „képtelen” kifejezést Benjamin elemezett tanulmányára – „wo wort, bild, ton in eins geht” hivatkozva használom), hanem a fiktív/lehetséges dolgokat (szövegeket/világokat) is. A potenciális, lehetőség szerinti ugyanakkor ismét Benjamin tanulmányának „Übersetzbarkeit”/ „unübersetzbar” fogalmaira, az *ábrázolás* lehetőségére, határaitra utal vissza. A turki „filológiai határjárások”-modell (Turk, 2003) jelölheti ki az (egyik lehetséges) utat a kultúrakutatás irányába orientálódó irodalomtudomány filológiai lehetőségeinek újraértelmezése számára. Az Aleida Assmann-féle kulturális vs. irodalmi szöveg modell irodalmi alkotások értelmezésére íródott, azzal a rendkívül fontos megkötéssel, hogy egy irodalmi alkotás kulturális vagy irodalmi szöveggént való értelmezése kizárólag az értelmező hozzáféréseinek függvénye. Egy irodalmi alkotás magyarázatható kulturális és irodalmi fordításként is. Azonban a jelen értekezésben kulturális fordításként feltüntetett szövegek a filológiai és az assmanni kitételek szerinti

²²³ „Woher nehmen dann aber die mimetischen Kulturpraktiken die Mittel, sich an der Auseinandersetzung um die Wirklichkeitsdefinition zu beteiligen? Sie bedienen sich derselben Basiselemente und formative Kräfte, die auch den anderen Kulturscheinungen zur Durchsetzung ihrer Interessen zu Gebote stehen: des Entwurfs von Szenarien, der Bereitstellung von Paradigmen und des Anschlusses an Diskurse, nur dass sie bei alledem keine wirklichen Gewichte bewegen, eben dadurch aber auch um so leichter rein virtuelle Äquivalenzen zwischen den Gewichtungen herstellen können. Sie depotenzieren die Wirklichkeiten, indem sie sie potenzialisieren.” (Turk, 2003. 8. kiem. S-Sz.Á.)

„irodalmi” (vö. Mueller-Vollemer ’diskurzus’ és Turk ’funkció’ fogalmaival) hozzáférést *nem* teszik lehetővé, igaz ez akkor is, ha a határjárásban részt *vehetnek*. A részvétel lehetőségét – hogy a megvont határokat újra felülírjam – az teszi mégis lehetővé, hogy ugyanúgy, mint az irodalmi fordítások, képtelenné teszik („depotentialisieren”) a valós (és fiktív szövegeket) dolgokat, amennyiben lehetőség szerintivé formálják („potentialisieren”) őket.

Bibliográfia

Autográf kéziratok

Bölöni Farkas Sándor: A' Német Próza története. RAK MsU 1278

Bölöni Farkas Sándor: A vér-feredő. Egy irtóztató szomorú játék két borzasztó felvonásokban. Minden érzékeny lelkeknek ajánlva [Johann Friedrich Jünger művének ford.] RAK MsU 779/b

Bölöni Farkas Sándor: Az ifjú Werther gyötrelmei [Johann Wolfgang Goethe művének ford.] RAK Sign. MsU 509

Bölöni Farkas Sándor: Corinna vagy Olaszország. Írta M. Staël. Francziából ford. Bölöni Farkas Sándor. Román. RAK Sign. MsU 936 és RAK Sign. MsU 1278

Bölöni Farkas Sándor: Don Carlos. Írta Schiller. Román RAK Sign. MsU 937 (magyar) és RAK Sign. MsU 1278 (magyar és francia)

Bölöni Farkas Sándor: Erdély történelmei. RAK Sign. MsU 1021/a (erősen sérült kézirat)

Bölöni Farkas Sándor: Fordításai: Cervantes: Le curieux extravagant, [F. Schiller:] Don Carlos, [M. de Staël:] Corinna, [J. G. Eichhorn:] A Francia Poézis Története, [J. G. Eichhorn:] A' Német Poézis Története, [F. Schiller:] A Naiv és Sentimentális költeményről, RAK Sign. MsU 1278.²²⁴

Bölöni Farkas Sándor: Keresztlevele, iskolai bizonyítványa, más okmányai [közötti a nyugat-európai és amerikai utazás okmányai és egyéb kéziratai] RAK Sign. MsU 1023 (erősen sérült kézirat)

Bölöni Farkas Sándor: Könyvei Laistroma. 1825. október 16kán. RAK Sign. MsU 785/c. 187. tétel és Bölöni Farkas Sándor ms Könyvei Laistroma Felirattak Kolozsvárott. 1830 Október 10kén. RAK Sign. MsU 785/d. 248. Könyvei Lajstroma. RAK MsU 785e. és Bölöni Farkas Sándor hagyományos könyveinek és más gyűjteményeinek az eredetiből leíró, 's ezután folytatandó Laistroma RAK Sign. MsU 1322/I, II

Bölöni Farkas Sándor: Könyvek kiadásáról való Jegyzés. RAK MsU 785/e,f

Bölöni Farkas Sándor levelei. Gr. Gyulay Lajoshoz, 1816-1828. RÁL Sign. Fond Gyulay Kuun 324. (19 levél), 1817-1848. Gr. Ifj. Wesselényinek, RÁL Sign. Fond Wesselényi din Jibou 133. (20 levél)

Bölöni Farkas Sándor: Naív és szentimentális költészetéről. [Friedrich Schiller művének ford.] RAK Sign. MsU 1278

Bölöni Farkas Sándor: Napló és Más jegyzetek [Az orvosi vérszopókról, A testi-lelki egészségről, A magyar nemzetiségről és nyelvről Erdélyben] RAK Sign. MsU 779/a; az Unitárius Egyházi Levéltára Kolozsvár (jelzet nélkül)

Bölöni Farkas Sándor: Nyugat-európai és amerikai utazásai. RAK Sign. MsU 959

Döbrentei Gábor: Az Erdélyi Tudományos és Nyelvművelő Társaság rajzolatja és Az Erdélyi Magyar Tudományos és Nyelvművelő Társaság Jegyző-Könyve 1819 máj. 26. – 1819. okt. 18-ig. RAK Sign. MsU 1952a

Széchenyi István levele Bölöni Farkas Sándorhoz 1834 szept. 10-éről RAK Sign. MsU 1179/VII

²²⁴ A kolligátum leírásához vö. Labádi, 2002. 217-227

Nyomtatott kéziratok

Mellina, Joseph: Werthers Zusammenkunft mit Lottchen im Elysium. Freytags den 22ten Juny oder den 26ten darauf: wenn es die Witterung zuläßt, werde ich die Ehre haben meine Zweytes großes Feruerwerk abzubrennen. 1781. (Közli Gugitz, 1908. oldalszám nélkül. Magyarul: Kovács, 2001. 147-149. ford. Magyar László András)

Schmalögger, Joseph: Der junge Werther. Ein original tragischer Ballet in drey Aufzügen vom Joseph Schmalögger dem Aeltern. Zum erstenmal aufgeführt auf den hochfürstlichen Theater zu Esterház den 12ten April 1777. Die Musik ist vom Hrn. Teller. Gedruckt bey Johann Joseph Siess. 1777. (Közli Bors, 1981. 229-234)

Schmalögger, Joseph: Die Leiden des jungen Werthers, ein pantomimisch Original Tragischer Ballet in drey Aufzügen vom Joseph Schmalögger dem ältern Balletmeister bey der Wahrischen Gesellschaft. Zum erstenmal aufgeführt in dem neuerbauten Schauspielhause zu Preßburg. Den 11ten October 1777. Die Musik ist von dem bekannten Herrn Teller. Gedruckt bey Johann Michael Landerer 1777. (Közli Gugitz, 1908. oldalszám nélkül)

Schmalögger, Joseph: Die Leiden des jungen Werthers, ein pantomimisch Original Tragischer Ballet in drey Aufzügen vom Joseph Schmalögger. Bullasche Gesellschaft Linz. 1781. (Közli Nicolai, 1784. 530-531)

Stuwer, Johann Georg: Ankündigungen aus den Jahren 1773-1798; 1806; 1824-1866. [Sammlung von Wiener Feuerwerkszetteln, Programmen, Ankündigungen, Eintrittskarten] Wienbibliothek im Rathaus. Sign. C15384

Stuwer, Johann Georg: Das Kirchtagsbaum-Fest in Elyseischen Feldern, oder die Unterhaltungen im Elysium bei Ankunft des Werthers und Lottchen. Pantomisches Feuerwerk. Heute Sonntag den 19. Juny werde ich die Ehre haben mein dießjähriges zweytes Kunst-Feuerwerk abzubrennen. 1796. Wienbibliothek im Rathaus. Sign. C15384

Irodalomjegyzék

Albert Sándor: Fordítás és filozófia. A fordításelméletek tudományfilozófiai problémái & Filozófiai szövegek fordítási kérdései. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XVII. Tinta könyvkiadó, Budapest, 2003.

Albrecht, Jörn (hg.v.): Translation und interkulturelle Kommunikation, Publikationen des Fachbereichs Angewandte Sprachwissenschaft der Johannes Gutenberg Universität Mainz in Gernersheim Nr. 8. Frankfurt am Main/Bern/New York/Paris 1987

Albrecht, Jörn: Die Geburt des Gegensinns der Urworte aus dem Geiste der Übersetzung. In: Angelika Lauer (hg.v.): Übersetzungswissenschaft im Umbruch. Gunter Narr Verlag, Tübingen, 1996. 1-7.

Albrecht, Jörn: Literarische Übersetzung: Geschichte, Theorie, kulturelle Wirkung. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1998.

Albrecht, Jörn: Der Beitrag der Sprachwissenschaft zur Übersetzungsforschung – Überlegungen eines Konservativen. In: Albrecht, Jörn/ Gerzymisch-Arbogast, Heidrun/ Rothfuß-Bastian, Dorothee (hg.v.): Übersetzung – Translation – Traduciton. Neue Forschungsfragen in der Diskussion. Festschrift für Werner Koller. Gunter Narr Verlag, Tübingen, 2004. 1-21.

Alföldy Jenő: Kálnoky László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.

- Andree, Martin: Wenn Texte töten. Über Werther, Medienwirkung und Mediengewalt. Wilhelm Fink Verlag, München, 2006.
- Antall József: Közművelődés és iskolaügy Bölöni Farkas Sándor úti jegyzeteiben. In: Pedagógiai Szemle 1966/12. 1131-1140.
- Apel, Friedmar/Kopetzki, Annette: Literarische Übersetzung. Metzler Verlag, Stuttgart, Weimar, 2003².
- Appell, Johann Wilhelm: Werther und seine Zeit. Zur Goethe-Litteratur. Schulzsche Hof-Buchhandlung und Hof-Druckerei. A. Schwartz, Oldenburg, 1896. és Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig, 1965².
- Aranka György: Az erdélyi „magyar nyelvművelő társaság” felhívása. Közli SZ. L. In: Erdélyi Múzeum 1903/20. 536-540.
- Asad, Talal: A kulturális fordítás fogalma a brit társadalomantropológiában. In: N. Kovács, 2004. 97-132. (ford. Vörös Miklós)
- Assmann, Aleida: Was sind kulturelle Texte? In: Poltermann, 1995. 232-244.
- Assmann, Aleida: Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses. C. H. Beck Verlag, München, 1999.
- Assmann, Aleida: Einführung in die Kulturwissenschaft. Grundbegriffe, Themen, Fragestellungen. Erich Schmidt Verlag, Berlin, 2006.
- Assmann, Jan/Hölscher Tonio (hg.v.): Kultur und Gedächtnis. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1988.
- Assmann, Jan: Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität. In: J. Assmann/Hölscher, 1988. 9-19.
- Assmann, Jan: Kulturelle Texte im Spannungsfeld von Mündlichkeit und Schriftlichkeit. In: Poltermann, 1995. 270-292.
- Bachmann-Medick, Doris (hg.v.): Übersetzung als Repäsentation fremder Kulturen. GöBIÜ 12. Erich Schmidt Verlag, Berlin, 1997.
- Bachmann-Medick, Doris (hg.v.): Kultur als Text. Die anthropologische Wende in der Literaturwissenschaft. Mit Beiträgen von James Clifford, Vincent Crapanzano, Phyllis Gorfain, Richard Handler, Daniel A. Segal und Christopher L. Miller. A. Francke Verlag, Tübingen, Basel, 2004² (1996¹)
- Bachmann-Medick, Doris: Einleitung. In: Bachmann-Medick, 2004. 7-64.
- Bachmann-Medick, Doris: Kulturelle Spielräume: Drama und Theater im Licht ethnologischer Ritualforschung. In: Bachmann-Medick, 2004. 98-121.
- Bachmann-Medick, Doris: Von der Poetik und Rhetorik des Fremden zur Kulturgeschichte und Kulturtheorie des Übersetzens. In: Frank/Turk, 2004. 153-192.
- Bachmann-Medick, Doris: Multikultur oder kulturelle Differenzen? Neue Konzepte von Weltliteratur und Übersetzung in postkolonialer Perspektive. In: Bachmann-Medick, 2004. 262-296.
- Bachmann-Medick, Doris: Textualität in den Kultur- und Literaturwissenschaften. Grenzen und Herausforderung. In: Bachmann-Medick, 2004. 298-338.
- Bachmann-Medick, Doris: Cultural turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften, Rowohlt Verlag, Reinbek, 2007² (2006¹, 2009³)

- Balázs Péter/Labádi Gergely: Szemlélő. A Spectator fordítása (1783). Fiatal Filológusok Füzetei XVIII-XIX. század. 1. Innovariant, Szeged, 2005.
- Balogh Sámuel: A' Románokról. In: Tudományos Gyűjtemény 8. évf. 1824/4. 70-91.
- Barak, Helmut: Goethe im Burgtheater. In: Herbert Zemann (hg.v.): Goethe und Österreich. „Was ich dort gelebt, genossen, ...” Das Buch zur gleichnamiger Ausstellung des Wiener Goethe-Vereins in Zusammenarbeit mit der Österreichischen Nationalbibliothek und den Wiener Vorlesungen. 9-16. Sept. 1999. Wiener Goethe-Verein. 100-101., 187-196.
- Barbier, Frédéric; Lavenir, Catherine Bertho (2004): A média története Diderot-tól az internetig. Osiris Kiadó, Budapest, 2004. (ford. Balázs Péter)
- Bartha Katalin Ágnes: A drámaolvasás nyomában a XVIII. század végén, a XIX. század első felében. In: Egyed, 2007. 115-134.
- Baßler, Moritz (hg.v.): New Historicism. Liteaturgeschichte als Poetik der Kultur. Mit Beiträgen von Stephen Greenblatt, Louis Montrose u.a. A. Francke Verlag, Tübingen, Basel, 2001².
- Bauer, Joachim: Beziehungen der Jenaer Universität nach Mittel-, Ost- und Südosteuropa im 18. Jahrhundert. In: Ulrich Steltner (hg.v.): Deutschland und der slawische Osten. Festschrift zum Gedenken an den 200. Geburtstag von Ján Kollár. Jena, 1994. 45-58.
- Bäuerle, Adolf: Memoiren. R. Lechners k.k. Universitäts-Buchhandlung, Wien, 1858.
- Barczafalvi Szabó Dávid: Szigvárt' Klastromi Története. Fordítódott Németből Magyarra Bartzafalvi Szabó Dávid által. Nyomtatódott Posonyban, Fűskuti Landerer Mihály' költségével 's betüivel. 1787.
- Bayer József: Kissolymosi Simó Ferencz festő. In: Erdélyi Múzeum. 10. évf. 1915/32. 80-83.
- Benedek Klára: A Jénai Ásványtani Társaság magyar tagjai. Levelek a magyar felújulás szellemi életének történetéhez. Minerva Kiadó, Budapest, 1942.
- Bene Sándor: Szövegaktus. In: Itk 2003/6. 628-702.
- Benjamin, Walter: Die Aufgabe des Übersetzers. In: Walter Benjamin: Gesammelte Schriften Bd. IV/1. Frankfurt am Main, 1972. 9-21.
- Benjamin, Walter: A műfordító feladata. In: Walter Benjamin: Angelus Novus. Értekezések, kísérletek, bírálatok. Magyar Helikon, Budapest, 1980. 69-86. (ford. Tandori Dezső)
- Benjamin, Walter: A fényképezés rövid története. In: W.B. Angelus Novus. Értekezések, kísérletek, bírálatok. Magyar Helikon, Budapest, 1980. 687-709. (ford. Pór Péter)
- Benjamin, Walter: Az alkotó mint teremtő. In: W.B. Angelus Novus. Értekezések, kísérletek, bírálatok. Magyar Helikon, Budapest, 1980. 757-780. (ford. Pór Péter)
- Benkő Samu: Bevezetés. In: Bölöni, 1966.
- Benkő Samu: Az első erdélyi magyar folyóirat. In: B. S. (szerk.): Erdélyi Muzéum 1814-1818. Kritérion Könykiadó, Bukarest, 1979. 5-29.
- Benkő Samu: Bölöni Farkas Sándor álmái, céljai és tettei. In: KerMag 101. évf. 1995/1. 5-10.

- Benkő Samu: Bölöni Farkas Sándor. In: Jánosházy György (szerk.): Erdélyi panteon. Művelődéstörténeti részletek 2.köt. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 1999. 95-103.
- Benő Attila: Fordítási elvek a XIX. században. In: Egyed, 2003. 7-35.
- Bernáth Árpád: Balettbemutatók a szegedi színházban. In: Tiszatáj, 1967/8. 762-764.
- Bernáth Árpád: Balettbemutatók Szegeden. In: Tiszatáj, 1968/10. 953-954.
- Bernáth Árpád: J. W. Goethe, Werther szerelme és halála. In: Ambrus Éva (szerk.): Huszonöt fontos német regény. Műelemzések. Pannonica, Budapest, 1996. 5-15.
- Bernáth Árpád: Építőkövek a lehetséges világok poétikájához. Tanulmánygyűjtemény. Ictus Kiadó és JATE Irodalomtudományi Intézet, Szeged, 1998.
- Bernáth Árpád: Építőkövek a lehetséges világok poétikájához. Áttekintés szakirodalmi munkásságomról. In: Bernáth, 1998. 9-63.
- Bernáth Árpád: Egy Weöres-vers elemzése és az egzakt irodalomtudomány. In: Bernáth, 1998. 67-78.
- Bernáth Árpád: A motívum-struktúra és az embléma-struktúra kérdéséről. Két vers vizsgálata azonos módszerrel. Babits Mihály: *Ősz és tavasz között*, Kassák Lajos: *A ló meghal a madarak kirepülnek*. In: Bernáth, 1998. 79-112.
- Bernáth Árpád: Narratív szövegek irodalmi magyarázata. In: Bernáth, 1998. 141-149.
- Bernáth Árpád: Fikcionalitás és értelmezés, avagy a nyelv mint a költészet nyelve. Egy sokrétű probléma vázlatos megközelítése. In: Bernáth, 1998. 211-219.
- Bernáth Árpád: A lehetséges világok poétikai elméletének szellemi gyökerei. In: Bernáth, 1998. 229-256.
- Bernáth Árpád: Goethe-struktúrák, Goethe-interpretációk. (ford. Horváth Márta) In: Bernáth, 1998. 265-284.
- Bernáth Árpád: Merre tartson az irodalomtudomány? In: Bernáth, 1998. 257-262.
- Bernáth Árpád/Bombitz Attila: Frankfurt '99 – Magyarország részvétele a könyvvásáron a német sajtó tükrében. Grimm Kiadó, Szeged, 2002.
- Bernáth Árpád: Sprachliche Kunstwerke als Repräsentationen von möglichen Welten. Acta Germanica 3. Grimm Verlag, Szeged, 2004.
- Bernáth Árpád: Über Nietzsches Begriff der Metapher in seinem Essay *Ueber Wahrheit und Lüge im ausermoralischen Sinne*. In: Bernáth, 2004. 41-70.
- Bernáth Árpád: Goethe und das Göttliche. In: Bernáth, 2004. 95-125.
- Bhabha, Homi K: The Location of Culture. Routledge Classics, New York, 1994.
- Bhabha, Homi K: Die Verortung der Kultur. Stauffenburg Verlag, Tübingen, 2000. (übers. Michael Schiffmann/Jürgen Freidl)
- Bhatti, Anil: Der Orient als Experimentierfeld. Goethes „Divan“ und der Aneignungsprozess kolonialen Wissens. Goethe Jahrbuch 2009. Bd. 126. 115-128.
- Bíró Ferenc: A felvilágosodás korának magyar irodalom. Balassi Kiadó, Budapest, 1998¹, 2003⁴.
- Blätter, Sidonia: Der Pöbel, die Frauen, etc. Die Massen in der politischen Philosophie des 19. Jahrhunderts. Akademie-Verlag, Berlin, 1980.

- Bleyer Jakab: Gottsched hazánkban. Irodalomtörténeti tanulmány. Magyar Tudományos Akadémia kiadója, Budapest, 1909.
- Bleyer Jakab: Goethe und Ungarn. In: Jahrbuch der Goethe-Gesellschaft. Bd. 18. 1932. 114-132.
- Bock, Friedrich Samuel: Lehrbuch der Erziehungskunst, zum Gebrauch für christliche Eltern und künftige Jugendlehrer. Gottlieb Lebrecht Hartung, Königsberg, Leipzig, 1780.
- Bódi Katalin: A valóság poétikája a francia és a magyar levélregényben. In: Itk 2003/4-5. 483-503.
- Bombitz, Attila: Versuch über die möglichen Welten in der Poetik. In: Márta Baróti Gaál/Péter Bassola(hg.v.): "Millionen Welten". Festschrift für Árpád Bernáth zum 60. Geburtstag. SZTE-Osiris, Szeged, Budapest, 2001. 50-64.
- Borchert, Angela: Ein Seismograph des Zeitgeistes. Kultur, Kulturgeschichte und Kulturkritik im „Journal des Luxus und der Moden“. In: A. B., Ralf Dressel: Das „Journal des Luxus und der Moden“. Kultur um 1800. Universitätsverlag Winter, Heidelberg, 2004. 73-104.
- Bors Gedeon: Neu aufgefundene, gedruckte Librettos für Eszterháza in der Zeit von Haydn (1766–1790). In: Magyar Könyvszemle 97. évf. 1981/3. 229–234.
- Bölöni Farkas Sándor: Széplelkek panasza. In: Szép-Literatúrai Ajándék a' Tudományos Gyűjteményhez. Első Esztendei Folyamat, 1821. 75-76.
- Bölöni Farkas Sándor: Utazás Észak-Amerikában. Evangélikus Református Kollégium, Kolozsvár, 1834.
- Bölöni Farkas Sándor: Utazás Észak-Amerikában. Ifj. Tilsch János, Kolozsvár, 1834.
- Bölöni Farkas Sándor: Utazás Észak-Amerikában. Tipografia Orient könyvnyomda, Tilsch János, Kolozsvár, 1835.
- Bölöni Farkas Sándor: Emlékiratai. K. Papp Miklós (szerk.) In: Kolozsvári Nagy Naptár. 1866. 60-68.
- Bölöni Farkas Sándor: Utazás Észak-Amerikában. Előszó Kiss Elek. Orient Könyvnyomda, Kolozsvár, 1935.
- Bölöni Farkas Sándor: Európai utiképek. In: Erdélyi Helikon 1942/3. 147-151.
- Bölöni Farkas Sándor: Szemelvények a naplójából. Erdély öröksége sorozat 10. Erdélyi arcok 1791-1867. Tavaszy Sándor (szerk.elősz.) Budapest, 1942.
- Bölöni Farkas Sándor: Nyugateurópai utazás. Erdélyi ritkaságok sorozat 11. Bev. Jancsó Elemér. Kolozsvár: Minerva Kiadó, Kolozsvár, 1943.
- Bölöni Farkas Sándor: Utazás Észak-Amerikában. Reményik Zsigmond (szerk.bevez) Officina Nyomda és Kiadóvállalat, Budapest, 1943.
- Bölöni Farkas Sándor: Utazás Észak-Amerikában. Sajtó alá rend., bev, jegyz.: Benkő Samu. Irodalmi Kiadó, Bukarest, 1966.
- Bölöni Farkas Sándor: Naplója. Előszó Jancsó Elemér. Téka Könyvkiadó, Bukarest, 1971.
- Bölöni Farkas Sándor: Utazás Észak-Amerikában. Tanulók Könyvtára-sorozat. Mikó Imre (kiad) Kolozsvár: Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1975.

Bölöni Farkas Sándor: Journey in North America. Memoirs of the American Philosophical Society 120. by Theodore Schönemann and Helen Schönemann (trans., ed.). Philadelphia, 1977.

Bölöni Farkas Sándor: Journey in North America, 1831. by Arpad Kadarkay (trans., ed.). Santa Barbara, ABC-CLIO, Oxford, 1978.

Bölöni Farkas Sándor: Von Transsylvanien bis Pennsylvanien. Reiseerlebnisse vor 150 Jahren. Übers.v. Henriette Engl, Géza Engl. Corvina Kiadó, Gyoma, 1980.

Bölöni Farkas Sándor: Naplótöredékek (1835-36). Szigethy Gábor előszavával. Magvető Kiadó, Budapest, 1982.

Bölöni Farkas Sándor: Napló. (1835-1836). Maller Sándor (vál., szerk., bev. tanulmány), Benkő Samu (sajtó alá rend.) Helikon Kiadó, Budapest, 1984.

Bölöni Farkas Sándor:: Az új Erdély hajnalán. Naplótöredékek 1835-36-ból. Erdélyi Ritkaságok sorozat 15. Jancsó Elemér (bevez., szerk.) Kolozsvár: Minerva kiadó, Kolozsvár, 1994.

Bölöni Farkas Sándor: Az új Erdély hajnalán: Naplótöredékek 1835-1836-ból. Megjelent Bölöni Farkas Sándor születésének 200. évfordulójára. Erdélyi kiskönyvtár 13. Nis Kiadó, Kolozsvár, 1995.

Bölöni Farkas Sándor: Napló töredékek [Részletek a párizsi naplóból]. In: Helikon 1995/2. 18-19.

Bölöni Farkas Sándor: Erdély története. Erdélyi Ritkaságok sorozat 1. Izsák József (szerk.előszó) Marosvásárhely: Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2006.

Breitenbuch, Bernd: Der Karlsruher Buchhändler Christian Gottlieb Schmieder und der Nachdruck in Südwestdeutschland im letzten Viertel des 18. Jahrhunderts. In: Archiv für Geschichte und Buchwesens. Herausgegeben von der Historischen Kommission des Börsenvereins des Deutschen Buchhandels e.V. 1967/10. 643-731.

Budde, Hendrik (verf.), Sievernich, Gereon (hg.v.): Das Buch der Feuerwerkskunst. Farbenfeuer am Himmel Asiens und Europas. Franz Greno, Delphi, 1987.

Burke, Peter. Popular culture in early modern Europe. Ashgate, Bodmin, Cornwall, 2009³.

Burke, Peter: Népi kultúra a kora újkori Európában. Századvég, Budapest, 1991. (ford. Bérczes Tibor)

Conversations-Lexikon oder Hand-Wörterbuch für die gebildeten Stände über die in der gesellschaftlichen Unterhaltung und bei der Lectüre vorkommenden Gegenstände, Namen und Begriff in Beziehung auf Völker- und Menschengeschichte; Politik und Diplomatik; Mythologie und Archäologie; Erd-, Natur-, Gewerb- und Handlungs-Kunde; die schönen Künste und Wissenschaften mit Einschluß der in die Umgangs Sprache übergangenen ausländischen Wörter und mit besonderer Rücksicht auf die älteren und neuesten merkwürdigen Zeitereignisse. Dritter band. Von Filibuster bis Göthe. Zweite, ganz umgearbeitete Auflage. Leipzig: Im Verlage des Kunst- und Industrie-Compoirs von Amsterdam. 1813².

Czeizel János: Goethe és Kazinczy. In: Gragger Róbert (szerk.): Philológiai dolgozatok a magyar-német érintkezésekről. Hornyánszky Viktor, Budapest, 1912. 92-105.

Császár Elemér: A magyar regény története. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1939.

- Császár Elemér: Deutsche Elemente in der ungarischen Dichtung des 18. Jahrhunderts. Hirzel Verlag, Leipzig, 1941 és 1974 (Sonderdruck)
- Csetri Elek: Adatok az 1821. évi felkelés erdélyi visszhangjához. Historia. Series IV. Fasc. I. Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Kolozsvár, 1959.
- Csetri Lajos: Die deutschen Bezüge in Ferenc Kazinczys Spracherneuerung. In: Tarnói, 1987. 9-45.
- Csetri Lajos: Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.
- Csetri Lajos: Amathus. Válogatott Tanulmányok. 1.köt. (szerk. Szajbély Mihály és Zentai Mária) L'Harmattan, Budapest, 2007.
- Csetri Lajos: A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alapjairól. In: Csetri, 2007. 9-57.
- Csetri Lajos: A magyar irodalmi nyelvújítás korának irodalomszemlélete. In: Csetri, 2007. 67-71.
- Csetri Lajos: Számvetés Kazinczyról. In: Csetri, 2007. 73-85.
- Csetri Lajos: Kazinczy irodalomszemléletének néhány kérdéséről. In: Csetri, 2007. 87-92.
- Csetri Lajos: Kazinczy poétikájáról. In: Csetri, 2007. 93-120.
- Csetri Lajos: Kazinczy nyelvújításának német vonatkozásai. In: Csetri, 2007. 121-141.
- Csetri Lajos: Kazinczy és Döbrentei. In: Csetri, 2007. 143-149.
- Csetri Lajos: Adalékok Kazinczy ifjú barátainak irodalomszemléletéhez. In: Csetri, 2007. 151-160.
- Csetri Lajos: Adalékok Döbrentei *Erdélyi Muzéum*ának irodalomszemléletéhez. (Buczy Emil tanulmányairól) In: Csetri, 2007. 161-178.
- Csiffáry Gabriella (szerk.): Testamentum. Magyar végrendeletek gyűjteménye. Vince Kiadó, Budapest, 2005.
- Csúri Károly: Lehetséges világok. Tanulmányok az irodalmi műértelmezés témaköréből. Gondolat Kiadó, Budapest, 1987.
- Csűrös Miklós: Pokoljárás és bohóctréfa. Tanulmány Kálnoky Lászlóról. Magvető Kiadó, Budapest, 1988.
- Daniel, Ute: Kompendium Kulturgeschichte. Theorien, Praxis, Schlüsselwörter. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 2001.
- Dávid Péter: „nyájas társalkodás” vagy „egy úgynevezett piknyik”. In: Egyed, 2007. 273-283.
- Dávid Péter (bev.), Bíró Annamária (hg.v): „...tsekély vélekedésem szerint...” Aranka György nyelvveléssel és erkölccstannal foglalkozó írásai. Fiatal Filológusok Füzetei XVIII–XIX. század 2. Szeged, 2007.
- Dávidházi Péter: „Isten másodszülöttje” A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza. Gondolat, Budapest, 1989.
- Dávidházi Péter: Egy irodalmi kultusz megközelítése. In: Takáts, 2003. 107-133.
- Debreczeni Attila (szerk.): Első folyóirataink: Magyar Museum. 2. Kommentár. Csokonai könyvtár. Források II. Egyetemi Nyomda, Debrecen, 2004.

- Debreczeni Attila: Mintakövetés és nyelvtisztaság. A 18. század végi fordításvita összefüggéseire. In: Devescovi Balázs, Szilágyi Márton és Vadera Gábor (szerk.): Kolligátum. Tanulmányok a hetvenéves Bíró Ferenc tiszteletére. Ráció Kiadó, Budapest, 2007. 98-108.
- Derrida, Jacques: Az el-különböződés (La différence). In: Bacsó Béla (szerk.): Szöveg és interpretáció. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1991. 43-62. (ford. Gyimesi Tímea)
- Dinzelbacher, Peter (hg.v.): Europäische Mentalitätsgeschichte. Hauptthemen in Einzeldarstellungen. Alfred Körner Verlag, Stuttgart, 1993.
- Dohány József: Werther hatások a magyar irodalomban a 18-ik század végéig. Laszky Ádám nyomdája, Nagyvárád, 1909.
- Döbrentei Gábor: Eredetiség és jutalomtétel, színmű-verseny kiírás. In: ErdMuz 1814/1. 142-162.
- Döbrentei Gábor (ford): A német próza története. In: ErdMuz 1815/3. 46-94.
- Döbrentei Gábor: Külföldi színjátékai. Bécs, 1821-22.
- Döbrentei Gábor kiadatlan levelei Bölöni Farkas Sándorhoz. Jancsó Elemér (szerk.) In: KerMag 1943/75. 86-94., 131-136., 192-207. 1944/76. 37-48., 90-102.
- Eckermann, Peter: Gespräche mit Goethe. 2 Bde. Hans Timotheus Kroeber (hg.v.) Gustav Kiebenheuer Verlag, Potsdam, 1920.
- Eco, Umberto: Einführung in die Semiotik. Wilhelm Fink Verlag, Paderborn, 2002⁹.
- Egyed Emese (szerk): „Szabadon fordította...” Fordítások a magyar színjátszás céljaira a XVIII-XIX. században. Sicientia Kiadó, Kolozsvár, 2003.
- Egyed Emese/Bíró Annamária/Demeter Zsuzsa/Kovács Eszter (szerk): Felvilágosodás, Erdély. A 2006. október 12-14-i kolozsvári tudományos tanácskozás tanulmányai. Erdélyi Múzeum. 2007/3-4.
- Eibl, Karl: Kommentar. In: Goethe, 1987 és 1988.
- Eichhorn, Johann Gottfried (hg.v.): Geschichte der Litteratur von ihrem Anfang bis auf die neuesten Zeiten. Bd. IV. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1805.
- Eichhorn, Johann Gottfried: A német próza története. ErdMuz 1815/3. 46-94. (ford. Döbrentei Gábor)
- Engel, Ingrid: Werther und die Wertheriaden. Ein Beitrag zur Wirkungsgeschichte. Werner J. Röhrig Verlag, St. Ingbert, 1986.
- Erdélyi Pál: Adolf levelei. In: Egyetemes Philologiai Közlöny 13. évf. 1889. 513-536.
- Fabinyi Tibor: Szótörténetek. Hermeneutikai, teológiai és irodalomtudományi tanulmányok. Luther Kiadó, Budapest, 2009.
- Fabri Anna: Az irodalom magánélete. Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten 1779-1848. Magvető Kiadó, Budapest, 1987.
- Fehér M. István: A *sensus litteralis* filológiai-hermeneutikai nézőpontból. In: Jeney, 2010. 31-54.
- Feldmann, Susanne: Kulturelle Schlüsselbegriffe in pragma-semiotischer Perspektive. In: Bachmann-Medick, 1997. 275-280.

- Feyl, Othmar: Beiträge zur Geschichte der slawischen Verbindungen und internationalen Kontakte der Universität Jena. Universitätsverlag, Jena, 1960.
- Flaschka, Horst: Goethes „Werther“. Werkkontextuelle Deskription und Analyse. Wilhelm Fink Verlag, München, 1987.
- Fórizs Gergely: Populárfilozófiai eszmék az Erdélyi Muzéumban. In: Egyed, 2007. 51-62.
- Frenzel, Elisabeth: Stoffe der Weltliteratur. Ein Lexikon dichtungsgeschichtlicher Längsschnitte. Alfred Körner Verlag, Stuttgart, 2005.
- Foucault, Michel: Die Ordnung des Diskurses. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 2003⁹. (übers. Walter Seitter)
- Frank, Armin Paul und Turk, Horst (hg.v.): Die literarische Übersetzung in Deutschland. Studien zu ihrer Kulturgeschichte in der Neuzeit. GöBIÜ 18. Erich Schmidt Verlag, Berlin, 2004.
- Fried István: Az érzékenység regénye. Johann Wolfgang Goethe: Az ifjú Werther szenvedései. In: F.I. Tíz híres regény. Gondolat Kiadó, Budapest, 1989. 17-42.
- Fried István: Goethe és Kazinczy. Goethe magyar recepciójának néhány kérdése. Irodalomtörténet 1989/2. 229-265.
- Fried István: Az érzékeny neoklasszicista. Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül. Kazinczy Ferenc Társaság, Sátoraljaújhely, 1996.
- Fried István: Irodalomteremt(őd)és és/vagy (mű)fordítás. Fordítói kétségek és bizonyosságok a 18-19. század fordulóján a magyar irodalomban. In: Kabdebó/Kulcsár Szabó/Kulcsár-Szabó/Menyhért, 1998. 17-36.
- Füssel, Stefan: Studien zur Verlagsgeschichte und zur Verlegertypologie der Goethe-Zeit. Bd. 1. Georg Joachim Göschen. Ein Verleger der Spätaufklärung und der deutschen Klassik. Walter de Gruyter, Berlin, New York, 1999.
- Gaal György: Magyarok utcája. Erdélyi tudományos füzetek 221. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1995.
- Gaal György: Múzsák és erények jegyében. Dolgozatok Erdély unitárius múltjáról. Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2001.
- Gadamer, Hans-Georg: Die philosophischen Grundlagen des zwanzigsten Jahrhunderts. In: Gesammelte Werke 4. Neuer Philosophie II. J. B. Mohr Verlag, Tübingen, 1987. 3-21.
- Gadamer, Hans-Georg: Hermeneutik I. Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1990.
- Gadamer, Hans-Georg: Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata. Osiris Kiadó, Budapest, 2003². (ford. Bonyhai Gábor)
- Gál István: Bölöni Farkas Sándor az angol radikálisok között. In: Korunk XXVI. évf. 1967/12. 1729-1731.
- Gál István: Vorwort zu Bölöni Sándor Farkas: Von Transsylvanien bis Pennsylvanien. Reiseerlebnisse vor 150 Jahren. Engl, Henriette und Engl, Géza (übers.v.) Gyoma: Corvina Kiadó, Gyomra, 1980. 7-34.
- Geertz, Clifford: Dichte Beschreibung. Beiträge zum Verstehen kultureller Systeme. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1987. (übers. Brigitte Luchesi és Rolf Bindemann)

- Geertz, Clifford: Dichte Beschreibung. Bemerkungen zu einer deutenden Theorie der Kultur. In: Geertz, 1987. 7-43.
- Geertz, Clifford: Religion als kulturelles System. In: Geertz, 1987. 44-95.
- Geertz, Clifford: Person, Zeit und Umgangsformen auf Bali. In: Geertz, 1987. 133-201.
- Geertz, Clifford: „Deep play”: Bemerkungen zum balinesischen Hahnenkampf. In: Geertz, 1987. 202-260.
- Geertz, Clifford: *Common sense* als kulturelles System. In: Geertz, 1987. 261-288.
- Geeertz, Clifford: Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások. Osiris Kiadó, Budapest, 2001². (ford. Andor Eszter, Berényi Gábor, Botos András, Farkas Krisztina, Fejér Balázs, Jakab András, Kárpáti Eszter, Kovács Éva, Lovász Irén és Sajó Tamás)
- Gergye László: Kazinczy Ferenc kéziratok hagyatéka. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának Katalógusa, Budapest, 1993.
- Gergye László: Kazinczy Ferenc kiadatlan *Werther* fordítása. In: ItK 1994. 411-419.
- Gergye László: Múzsák és grációk között. Kazinczy Ferenc és a grációköltészet. Universitas Kiadó, Budapest, 1998.
- Goedeke, Karl: Grundriss zur Geschichte der Deutschen Dichtung aus den Quellen. Bd. IV. Abth. III. Verlag von L. Ehlermann, Dresden, 1912³.
- Goethe, Johann Wolfgang: Leiden des jungen Werther. In: J. W. Göthens Schriften. Erster Band. Mit allerhöchst-gnädigst Kayserl. Privilegio. Carlsruhe, bey Christian Gottlieb Schmieder. 1778.
- Goethe, Johann Wolfgang: Az ifjú Verter' gyötrelmei Göthéből. Fordította K. S. S. K. Fejér'den, Pesten, Petrózai Trattner János Tamás betűivel 's költségével, 1823. (ford. Kissolymosi Simó Károly)
- Goethe, Johann Wolfgang: Az ifjú Verther' gyötrelmei levelekben. fordította az eredeti kiadásból Koszta József. Esztergamben. beimel József, Cs. Kir. privil. Ország-Primási Könyvnyomtató és Könyvárosnál. 1827. (ford. Koszta József)
- Goethe, Johann Wolfgang: Göthe lyrai költeményei. 2. köt. MTAK, Budapest, 1875. (ford. Szász Károly)
- Goethe, Johann Wolfgang: Az ifjú Werther keservei. Heckenast, Budapest, 1964. (ford. Bajza Jenő)
- Goethe, Johann Wolfgang: Az ifjú Verter gyötrelmei Göthéből. Fordította K[is].S[olymosi].S[imó].K[ároly]. Fejérdén Sajtó alá rendezte Belia György. Az utószót írta Wéber Antal. Illusztrálta Kovács Tamás. Magyar Helikon, Budapest, 1975. (ford. Kissolymosi Simó Károly)
- Goethe, Johann Wolfgang: Versek. Budapest: Európa Kiadó, Budapest, 1982. (ford. Kálnoky László)
- Goethe, Johann Wolfgang: Gedichte 1756-1799 és 1800-1832. Karl Eibl (hg.v.) Frankfurt am Main: Deutscher Klassiker Verlag, Frankfurt am Main, 1987 és 1988.
- Goethe, Johann Wolfgang: Goethe's Werke. Hergestellt im Auftrage der Großherzogin Sophie von Sachsen. I. Abth. Bd. 19. Seuffert, Bernhard: Kommentar, Die Leiden des jungen Werther, Erste Fassung. Weimar 1899. Deutscher Taschenbuchverlag, München, 1987.

- Goethe, Johann Wolfgang: K. F. kiadatlan Werther-fordítása. Kiadta Gergye László. In: Itk 1994. 411-419.
- Goethe, Johann Wolfgang: Werke, Kommentare und Register. Hamburger Ausgabe Bd. 1-14. Nachwort Trunz, Erich (hg.v.) Deutscher Taschenbuch Verlag, 2000.
- Goethe, Johann Wolfgang: Die Leiden des jungen Werthers. Leipzig 1774. dtv Bibliothek der Erstausgaben. Hg.v. Joseph Kiermeier-Debre. Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 2005⁸.
- Goethe, Johann Wolfgang: Die Leiden des jungen Werthers. In Zusammenarbeit mit Christoph Brecht herausgegeben von Waltraud Wiethölter. Deutscher Klassiker Verlag. Frankfurt am Main, 2006. [Parallelausgabe und Kommentar: Die Leiden des jungen Werthers 1. und 2. Fassung]
- Golz, Jochen (hg.v.): Das Goethe- und Schiller-Archiv. 1896-1996. Beiträge aus dem ältesten Literaturarchiv. Böhlau Verlag, Weimar/Köln/Wien, 1996.
- Granasztói Olga: Cenzúra, hitvédők, könyvkereskedők és olvasók. In: Jankovics/Orlovsky, 2007. 656-667
- Greenblatt, Stephen: Die Formen der Macht und die Macht der Formen in der englischen Renaissance. In: Baßler, 2001. 29-33. (übers. Moritz Baßler)
- Greenblatt, Stephen: Selbstbildung in der Renaissance. Von More bis Shakespeare (Einleitung) In: Baßler, 2001. 35-47. (übers. Moritz Baßler)
- Greenblatt, Stephen: Kultur. In: Baßler, 2001. 48-59. (übers. Moritz Baßler)
- Grondin, Jean: Bevezetés a filozófiai hermeneutikába. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. (ford. Nyíró Miklós)
- Grumach, Ernst: Prolegomena zu einer Goethe-Ausgabe. In Goethe-Jahrbuch 1950/12. 60-88.
- Gustav, Gustav: Hieronymus Löschenkohls Silhouettenfabrik und seine Schriftstellerporträts. In: Zeitschrift für Bücherfreunde. Monatshefte für Bibliophilie und verwandte Interessen. 10. Jg. 1906-1907/6. 217-228.
- Gugiz, Gustav (hg.v.): Das Wertherfieber in Österreich. Eine Sammlung von Neudrucken. Wien: Verlag Paul Knepler, Wien, 1908.
- György Lajos: A magyar regény előzményei. Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó vállalta, Budapest, 1941.
- Habis György: Goethe magyar utókora, 1. Kazinczy nemzedéke. Minerva-könyvtár, Budapest, 1942.
- Hannerz, Ulf: Gondolatok a globális világról. In: N. Kovács, 2004. 73-93.
- Haraszi Károly: Pesti nyomdák a 19. század első felében. Adalékok. In: Könyvtári Szemle 1915. 70-86.
- Hartvig Gabriella: Osszián fordítások a Magyar Museumban. In: Jankovics/Orlovsky, 2007. 627-642.
- Hárs Endre: Én – túl a nyelven. de-KON-KÖNYVek 28. Gondolat Kiadói Kör – Pompeji, Budapest, Szeged, 2004.
- Hárs Endre: Elbeszélő tudomány. Az irodalmi értelmezés tünékeny eszméjéről. In: Hárs, 2004. 13-44.

- Hárs Endre: Strukturalizmus, hermeneutika, antropológia. Bonyhai Gábor összegyűjtött munkái. In: Hárs, 2004. 45-59.
- Hárs Endre: Én avagy a narratív ész kritikája. 98-121.
- Hárs Endre: Antropológia és irodalom – mi van *a* között? In: Hárs, 2004. 137-162.
- Hárs Endre: A tigris, amely oroszlánként küzdött. A 'kulturális szöveg' metaforájáról. In: Hárs, 2004. 163-195.
- Hárs Endre: A posztkoloniális én. Homi K. Bhabha irodalmi olvasata(i). In: Hárs, 2004. 196-217.
- Hász-Fehér Katalin: Molnár Borbála levelező társasága. In: Irodalomismeret 1996/1-2. 38-44.
- Hász-Fehér Katalin: Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2000.
- Hász-Fehér Katalin: A kánon építésének és leépítésének stratégiái Kazinczynál. A Bácsmegyeinek gyötrelmei. A Bácsmegyeinek gyötrelmei. In: Takáts, 2000. 37–56.
- Hász-Fehér Katalin: A „nemzeti szentimentalizmus” programjának egyik forrása: az osszianizmus. In: Ármeán Otília, Kürtösi Katalin, Odorics Ferenc, Szörényi László (szerk.): Serta Pacifica. Tanulmányok Fried István 70. születésnapjára. Pompeji, Szeged, 2004. 208-220.
- Hász-Fehér Katalin: A mediális fordulat az irodalomtörténetben. In: H-F. K. (szerk.): A látható könyv. Tanulmányok az irodalmi medialitás köréből. Tiszatáj Alapítvány, Szeged, 2006. 7–15.
- Hatvany Lajos: Egy székely nemes, aki felfedezte a demokráciát. Káldor könyvkiadó, Budapest, 1934.
- Heidegger, Martin: Der Satz vom Grund. Gesamtausgabe I. Abteilung: Veröffentlichte Schriften 1910-1976. Bd. 10. Vittoria Kolstermann, Frankfurt am Main, 1997.
- Heidegger, Martin: Sein und Zeit. Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1977.
- Heinrich Gusztáv: Bevezetés. In: Kazinczy, 1878.
- Heinrich Gusztáv: Ossian hazánkban. In: Budapesti Szemle 1901/108. 454-468.
- Hofbauer László: Döbrentei Gábor erdélyi magyar tudós társasága. In: Erdélyi Múzeum 1933/38. 335-344.
- Holger, Böning: Aufklärung für das Volk? Buchhandel, Verleger und Autoren des 18. Jahrhunderts entdecken den gemeinsamen Leser. Bibliotheks- und Informationssystem der Universität, Oldenburg, 1998.
- Horváth Géza: Wege der deutschen Innerlichkeit am Beispiel von Johann Wolfgang von Goethes 'Die Leiden des jungen Werther', Hermann Hesses 'Siddharta' und Thomas Manns 'Doktor Faustus'. Osiris, Budapest, 2001.
- Horváth Iván: Szöveg. In: Hargittay Emil (szerk.): Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába. Universitas Könyvkiadó, Budapest, 2003. 93-113.
- Ingold, Tim: A fordítás művészete egy folytonos világban. In: N. Kovács, 2004. 47-72. (ford. Mester Tibor)
- Izsák József: Bölöni Farkas Sándor a történetíró. In: Bölöni, 2006. 5-24.

- Jakab Elek: Bölöni Farkas Sándor és kora. Politikai és irodalomtörténeti tanulmány. *KerMag* 1870/5. 241-334.
- Jancsó Elemér: Bevezetés. In: Bölöni, 1943.
- Jancsó Elemér: Bölöni Farkas Sándor. In: J. E. Irodalomtörténeti és időszerűség. Irodalomtörténeti tanulmányok 1929-1970. Kriterion Kiadó, Bukarest, 1972. 201-235.
- Jancsó Elemér: Bölöni Farkas Sándor. In: Bölöni, 1971. 5-28.
- Jancsó Elemér: Bevezető. In: Bölöni, 1994.
- Jankovics László/Orlovsky Géza (szerk.): A magyar irodalom története. A kezdetektől 1800-ig. Gondolat Kiadó, Budapest, 2007.
- János-Szatmári Szabolcs: Die Kolonie. Dugonics András Etelka Karjelben című drámájának forrása. In: *Egyed*, 2003. 67-73.
- János-Szatmári Szabolcs: Az érzékeny színház. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2007.
- Jauß, Hans Robert: Levél Paul de Man-hez. In: H.R. J.: Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika. Irodalomelméleti tanulmányok. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 396-404. (ford. Kulcsár-Szabó Zoltán)
- Jeney Éva/Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): A kultúra átváltozásai. Kép, zene, szöveg. Balassi Kiadó, Budapest, 2006.
- Jeney Éva (szerk.): Szó és betű szerint a világ. Pont fordítva 10. Balassi Kiadó, Budapest, 2010.
- Jeney Éva: Az egyetemes fordíthatóság elve. In: Jeney, 2010. 186-202.
- Józan Ildikó: Műfordítás és Intertextualitás. In: Kabdebó/Kulcsár Szabó/Kulcsár-Szabó/Menyhért, 1998. 133-145.
- Józan Ildikó/Jeney Éva/Hajdu Péter (szerk.): Kettős megvilágítás. Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig. Pont fordítva 4. Balassi Kiadó, Budapest, 2007.
- Józan Ildikó (szerk.): A műfordítás elveiről. Pont fordítva 7. Magyar fordításelméleti szöveggyűjtemény. Balassi Kiadó, Budapest, 2008.
- Józan Ildikó: Mű, fordítás, történet. Elmélkedések. Pont fordítva 9. Balassi Kiadó, Budapest, 2009.
- Jügel, Karl-Heinz: Hungarica-Auswahl-Katalog der Universitätsbibliothek Jena. Veröffentlichungen der Universitätsbibliothek Jena, Bd. 10. Hermann Böhlau Nachfolger, Jena, Weimar, 1961.
- Jünger, Johann Friedrich: Jüngers' Gedichte. Johann Georg Eck (hg.v.) Kühnische Buchhandlung, Leipzig, 1821.
- Kabdebó Lóránt/Kulcsár Szabó Ernő/Kulcsár-Szabó Zoltán/Menyhért Anna (szerk.): A fordítás és intertextualitás alakzatai. Anonymus, Budapest, 1998.
- Kalla Zsuzsa (szerk.): Az irodalom ünnepei. Kultusz történeti tanulmányok. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2000.
- Kálmán C. György: Te rongyos (elm)élet! Balassi Kiadó, Budapest, 1998.
- Kálmán C. György: Avantgardista elfordítások. In: Kabdebó/Kulcsár Szabó/Kulcsár-Szabó/Menyhért, 1998. 196-202.

- Kálnoky László: Összegyűjtött versek (1932-1978). Magvető Kiadó, Budapest, 1980.
- Kálnoky László: Ars poetica. In: Kálnoky, 1980. 160-161.
- Kálnoky László: A műfordító halála. In: Kálnoky, 1980. 162-163.
- Kálnoky László: Hamlet elkallódott monológja. In: Kálnoky, 1980. 232-235.
- Kálnoky László: Shakespeare: XIX. Henrik (Műfordítás-paródia). In: Kálnoky, 1980. 246-247.
- Kant, Immanuel: Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik und Pädagogik Bd. 1. (szerk. Wilhelm Weischedel) Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2000.
- Kant, Immanuel: Drei Kritiken. Kritik der reinen Vernunft. Bd. 1-2. (szerk. Wilhelm Weischedel) Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2004.
- Kármán József: Fanni hagyományai. Lazi Bt. Szeged, 1998.
- Kayser, Albrecht Christoph: Ueber Belletristische Schriftstellerei mit Einer Parallele zwischen Werther und Ardinghello. Allen Belletristischen Schriftstellern und Lesern ihrer Schriften gewidmet. Akademische Buchhandlung, Strassburg, 1788.
- Kayser, Albrecht Christoph: Adolfs gesammelte Briefe. Mit einem Nachwort, herausgegeben von Gerhard Sauer, Werner J. Röhrig Verlag, St. Ingbert, 1990.
- Kazinczy Ferenc: Szigvart klostromi története. Fordítódott Németből Magyarra Barczafalvi Szabó Dávid által. Nyomtatódott Posonyban Fűskúti Landerer Mihály költségével és betűivel 1787. Két Darabban. In: Magyar Museum 1. évf. 1789/2. 178-187.
- Kazinczy Ferenc: Tövissek és virágok. Kevés számú nyomtatványokban. Széphalom, 1811.
- Kazinczy Ferenc: Ossziánnak minden énekei. Második kötet. Helmeczi' ügyelése alatt. Három kötetben. Szelmai Dalok. In: K. F. Munkáji. Szép Literatura. Hetedik kötet. Pest, 1815. 29-46.
- Kazinczy Ferenc: Munkái. Pest: Szépliteratura, 1814-16. IX. köt. Bácsmegyeinek gyötrelmei, németből, egy eredeti toldalékkal. 1816.
- Kazinczy Ferenc: Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél. In: Tudományos Gyűjtemény 1819/9. 3-27.
- Kazinczy Ferenc': Eredeti poetai munkái. I. köt. Bajza/Schedel (szerk.) A' magyar kir. egyetem' betűivel, Buda, 1836.
- Kazinczy Ferenc: Bácsmegyeynek gyötrelmei. Németből átdolgozta K. F. Bevezetéssel és jegyzetekkel Heinrich Gusztávtól. Franklin Társulat, Budapest, 1878.
- Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. Kiadja Abafi Lajos. Nemzeti Könyvtár, Budapest, 1879.
- Kazinczy Ferenc: Erdélyi levelek. Kiadta Abafi Lajos. Wilckens F. C. és fia könyvnyomdája. Budapest, 1880.
- Kazinczy Ferenc: Levelezése. I-XXIII. Váczy János, Harsányi István, Berlász Jenő (szerk.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1890-1960.
- Kazinczy Ferenc: Bácsmegyeynek öszve-szedett levelei. Költött történet. Kassán, Ellinger János József, Ts. K. privil. Könyv-nyomtatónál. (1789) In: LÖKÖS István (vál., szerk., bev.): Érzelmes históriák. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1982. 357-505.

- Kazinczy Ferenc: Összes költeményei. Virágok és gyomok. Régi magyar költők tára XVIII. század. Gergye László (szerk.) Balassi Kiadó, Budapest, 1998.
- Kertbeny, Károly: Album hundert ungarischer Dichter. In eignen und fremden Uebersetzungen. Dresden/Pest, 1854.
- Kiermeier-Debre, Joseph: Nachwort. In: Goethe, 2005. 169-175.
- Kiss Elek: Bevezetés. In: Bölöni, 1935.
- Kiss Ernő: Bölöni Farkas Sándor. Ellenzék Könyvnyomdája, Kolozsvár, 1902.
- Kissel/Uffelmann (hg.v.): Kultur als Übersetzung. Festschrift für Klaus Städtke zum 65. Geburtstag. Königshausen und Neumann, Würzburg, 1999. 13-40.
- Kittel, Harald: Inclusions and Exclusions: The „Göttingen Approach” to Translation Studies und Inter-Literary History. In: K. Mueller-Vollmer/M. Irmscher (hg.v.): Translating literatures – translating cultures: new vistas and approaches in literary studies. GöBIÜ 17. Erich Schmidt Verlag, Berlin, 1998. 3-14.
- Klanczay Tibor: A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete. Budapest: Balassi Kiadó, Budapest, 1993.
- Klaudy Kinga/Salánki Ágnes: Német-magyar fordítástechnika. A fordítás lexikája és grammatikája 1. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000.
- Koch, Manfred: „Weltliteratur” in Goethes Altersroman „Wilhelm Meisters Wanderjahre”. In: Goethe Jahrbuch Bd. 126. 2009. 137-148.
- Kocziszký Éva: Hölderlin. Költészet a sötét Nap fényénél. Századvég-Gond Kiadó, Budapest 1994.
- Konopik, Iris: Lesebilder in französischen und deutschen Übersetzungskonzeptionen des 18. Jahrhunderts. Stauffenburg Verlag, Tübingen, 1997.
- Koppitz, Hans-Joachim: Goethes Verhältnis zur Zensur. In: Gutenberg-Jahrbuch 61. Jg. 1986/6.
- Koselleck, Reinhart: Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája. József Attila Műhely Kiadó, Budapest, 1997. (ford. Szabó Márton)
- Kosztá József: Az ifjú Verther’ gyötrelmei levelekben. Fordította az eredeti kiadásból Kosztá József. Megjelent Esztergamban. Beimel József, Cs. Kir. privil. Ország-primási Könyvnyomtató és Könyvtárosnál. 1827.
- Kovács Kiss Gyöngy: A Habsburg-uralom erdélyi következményei a korabeli magyar emlékirodalom láttatásában. In: Egyed, 2007. 199-212.
- Kovács Ákos: Játék a tűzzel. Fejezetek a magyarországi tűzijátékok és díszkivilágítások XV-XX. századi történetéből. Helikon Kiadó, Budapest, 2001.
- Kovács Sándor: Az erdélyi unitáriusok és az Újvilág. In: Kersztény Magvető 2002/4.
- Kölcsényi Antónia: Naplója. Válogatta, gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta Gábor Júlia. Magvető Kiadó, Budapest, 1982.
- K. Papp Miklós: Bevezetés In: Bölöni, 1866. 60-68.
- K. S.: A kis-solymosi Simó családról. In: Turul. 1887. 36-38.

Kulcsár Szabó Ernő: A saját idegensége. A nyelv „humanista perspektívájának” változása és a műfordítás a kései modernségben. In: Kabdebó/Kulcsár Szabó/Kulcsár-Szabó/Menyhért, 1998. 93-111.

Kulcsár Szabó Ernő: A fordítás „antihumanizmusa” mint az önmegértés új történeti alakzata. In: Alföld 50.évf. 1999/2. 46-60.

Kulcsár Szabó Ernő: A nyomolvasás önkénye. Az archiváló filológia „vidám pozitívizmusáról”. In: K Sz. E.: Szöveg – medialitás – filológia. Költészettörténet és kultúralitás a modernségben. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004. 107-119.

Kulcsár-Szabó, Zoltán: Az esztétikai tapasztalat apologétája. Hans Robert Jaußról. In: Jauß, Hans Robert: Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika. Irodalomelméleti tanulmányok. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 431-451.

Labádi Gergely: Bölöni Farkas Sándor Schiller-fordítása. KerMag 2002/2–3. 217–227.

Labádi Gergely: A magyar episztola a felvilágosodás korában. L’Harmattan, Budapest, 2008.

Lakó Elemér/Keserű Bálint (comp.): The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca. Szeged, 1997.

Landgraf, Hugo: Goethe und seine ausländische Besucher. Deutsche Akademie, München, 1932.

Lázár Béla: Siegwart. Egyetemes Philológiai Közlöny 16. évf. 1892. 50-70.

Lepénies, Wolf: A kultúrák fordíthatósága. In: N. Kovács, 2004. 25-46. (ford. N. Kovács Tímea)

Liu, Alan: Die Macht des Formalismus: Der New Historicism. In: Baßler, 2001. 94-163. (übers. Stephan Dietrich)

Lossau, Norbert: Die Anfänge der übersetzerischen Vermittlung ungarischer Literatur im deutsch-ungarischen Sprachraum. In: Helga Eßmann/ Udo Schöning (hg.v.): Weltliteratur in deutschen Versanthologien des 19. Jahrhunderts. GöBIÜ 11. Erich Schmidt Verlag, Berlin, 1996. 122-150.

Lökös István: Bevezetés. In: Kazinczy, 1982. 357-505.

Lukácsy Sándor: Bölöni Farkas Sándor 1795-1842. In: Literatura 7. évf. 1978/2-3. 293-298.

Lukácsy Sándor: Bölöni Farkas Sándor Párizsban, a ribillió idején 1831. In: L.S. Magyarok úti kalandjai. Kobra Könyvek, Kaposvár, 1995. 107-120.

Macpherson, James: Die Gedichte Ossian’s aus dem Gälischen von Christian Wilhelm Ahlwardt. Göschen’schen Verlagsbuchhandlung, Leipzig, 1861. (ford. Ahlwardt, Chr.W.)

Maller Sándor: Az egykönyvű író? In: Bölöni, 1984. 5-93.

Man, Paul de: Walter Benjamin’s „The Task of the Translator”. In: P.d.M. The Resistance of Theory (= Theory and History of Literature 33) University of Minnesota Press, Minneapolis, 1983. 73-93.

Man, Paul de: Walter Benjamin *A műfordító feladata* című írásáról. In: Átváltozások: világ-irodalom-mű-fordítás. József Attila Kör. Budapest, 1994/2. 65-80. (ford. Király Edit)

- Man, Paul de: Bevezetés. In: Jauß, Hans Robert: Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika. Irodalomelméleti tanulmányok. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 407-430. (ford. Molnár Gábor Tamás)
- Magon, Leopold; Steiner, Gerhard; Steinitz, Wolfgang; Szabolcsi Miklós, Vajda Mihály György (hg.v.): Studien zur Geschichte der deutsch-ungarischen literarischen Beziehungen. Akademie-Verlag, Berlin, 1969.
- Maghoney, Denis F. (hg.v.): Der Roman der Goethezeit (1774-1829) J.B. Metzler Verlagsbuchhandlung, Stuttgart, 1989.
- Margócsy István: Szigvárt apológiája. In: Szajbély Mihály (szerk.): Mesterek, tanítványok. Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére. Magvető Kiadó, Budapest, 1999. 150-168.
- Margócsy István: A felvilágosodás határai és határtalansága. Kételyek és tézisek az irodalomtörténet historiográfiáját illetően. In: Egyed/Bíró/Demeter/Kovács, 2007. 6-14.
- Martin, Ariane: Die kranke Jugend. J.M.R. Lenz und Goethes 'Werther' in der Rezeption des Sturm und Drang bis zur Naturalien. Königshausen & Neumann, Würzburg, 2002.
- Marx, Friedhelm: Erlesene Helden. Don Sylvio, Werther, Wilhelm Meister und die Literatur. Universitätsverlag C. Winter, Heidelberg, 1994.
- Mathisjen, Marita: Doppelter Verlust. Die erste Übersetzung von Heinrich Heines „Deutschland. Ein Wintermärchen“ in den Niederlanden. In: Plachta/Woesler, 2002. 341-350.
- Matuschek Stefan (hg.v.): Organisation der Kritik. Die „Allgemeine Literatur-Zeitung“ in Jena 1785-1803. Heidelberg, 2004.
- Medick, Hans: Die Kultur des Ansehens in einer ständischen Gesellschaft. Kleidungsaufwand, Kleidung und Kleiderfarben im 18. und frühen 19. Jahrhundert In: H. M.: Weben und Überleben in Laichingen 1650-1900. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1996. 379-446.
- Merényi Annamária: A beavatás kánonja és a szerzői név szerepe Kazinczy körében az 1810-es években. In: Takáts, 2000. 52-72.
- Merényi Annamária: „Lantra ömlenek ki meleg érzéseid...” Dukai Takács Judit. In: Egyed Emese, 2007. 137-148.
- Mezei Márta: Az *Előbeszéd* és a *Vanitatum Vanitas*. In: Itk 2003/2-3. 297-316.
- Mikó Imre: Bölöni Farkas Sándor, a demokrata és a republikánus. In: Korunk 24. évf. 1965/12. 1672-1678.
- Mikó Imre: A bércre esett fa. Bölöni Farkas Sándor életregénye. Ifjúsági Könyvkiadó, Bukarest, 1969.
- Mikó Imre: Bevezetés. In: Bölöni, 1975.
- Miller, Johann Martin: Siegwart. Eine Klostergeschichte. Weygandsche Buchhandlung, Leipzig, 1776.
- Miller, Johann Martin: Szigvárt' Klastromi Története. Fordítódott Németből Magyarra Bartzafalvi Szabó Dávid által. Nyomtatódott Posonyban, Fűskuti Landerer Mihály' költségével 's betűivel, 1787. (ford. Barczafalvi Dávid)

- Miller, Johann Martin: Siegwart. Eine Klostersgeschichte. Faksimiledruck nach nach Ausgabe von 1776. (Leipzig, in der Weygandschen Buchhandlung), Mit einem Nachwort von Alain Faure, Bd. 1-2. Stuttgart: J.B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart, 1971.
- Mitzka, Walther (hg.v.): Trübners Deutsches Wörterbuch. Bd. 5. Walter de Gruyter & Co., Berlin, New York, 1954.
- Mokos Gyula: Magyarországi tanulók a jénai egyetemen 1558-1882. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1890.
- Montrose, Louis A.: Die Renaissance behaupten. Poetik und Politik der Kultur. In: Baßler, 2001. 60-93. (übers. Moritz Baßler)
- Müller, Peter (hg.v.): Der junge Goethe im zeitgenössischen Urteil. Akademie Verlag, Berlin, 1969.
- Müller-Funk, Wolfgang: Die Kultur und ihre Narrative. Eine Einführung. Springer, Wien, New York 2008².
- Müller-Funk, Wolfgang: Kulturtheorie. Einführung in Schlüsseltexte der Kulturwissenschaften. A. Francke Verlag, Tübingen, Basel, 2010².
- Müller-Krumbach, Renate: Alte Fächer aus den Beständen der Nationalen Forschungs- und Gedenkstätten der Klassischen Deutschen Literatur Weimar. Nationale Forschungs- und Gedänkstätte, Weimar, 1988.
- Mueller-Vollmer, Kurt: Übersetzen – Wohin? Zum Problem der Diskursformierung bei Frau von Staël und im amerikanischen Transzendentalismus. In: Beate Hammerschid und Hermann Krapoth (hg.v.): Übersetzung als kultureller Prozeß. Rezeption, Projektion und Konstruktion des Fremden. GöBIÜ Bd. 16. Erich Schmidt Verlag, Berlin 1998. 11-31.
- Münzberg, Franziska: Die Darstellungsfunktion der Übersetzung. Zur Rekonstruktion von Übersetzungsmodellen aus dem 18. Jahrhundert. Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main 2003.
- N. Kovács Tímea: Kultúra – szöveg – reprezentáció: kulturális antropológia és irodalomtudomány. In: Helikon 1999/4. 479-493.
- N. Kovács Tímea (vál.): A fordítás mint kulturális praxis. Talal Asad, Ulf Hannerz, Tim Ingold, Wolf Lepenies, Tejaswini Niranjana, Mahasweta Sengupta, Sherry Simon tanulmányai. Sensus füzetek, Jelenkor Kiadó, Pécs, 2004.
- N. Kovács Tímea: Kultúrák, szövegek és határok: a fordítás. In: N. Kovács, 2004. 5-21.
- Németh G. Béla: Zárszó. In: Kabdebó/Kulcsár Szabó/Kulcsár-Szabó/Menyhért, 1998. 406-411.
- Nicolai, Friedrich: Freuden des jungen Werthers. [Selbsverlag] Berlin, 1775.
- Nicolai, Friedrich: Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz im Jahre 1781. Nebst Bemerkungen über Gelehrsamkeit, Industrie, Religion und Sitten. 4. köt. Berlin, Stettin, 1784.
- Nicolovius, Alfred (hg.v.): Ueber Goethe. Literarische und artistische Nachriften. Erster Theil mit zwei Schattenrissen. Johann Friedrich Leich, Leipzig, 1828.
- Niranjana, Tejaswini: A szövegek és a kultúrák reprezentálása: Fordításelméletek és etnográfia. In: N. Kovács, 2004. 133-174. (ford. Kiss Gábor Zoltán)

- Nyárádi Gábor: Bölöni Farkas Sándor végrendeletei. In: Itk 1995/5-6. 631-640.
- Papp Zsolt: Utószó. In: Walter Benjamin: Angelus Novus. Értekezések, kísérletek, bírálatok című kötetéhez. Magyar Helikon Kiadó, Budapest, 1980. 1111-1143.
- Paulin, Roger: Der Fall Wilhelm Jerusalem. Zum Selbstmordproblem zwischen Aufklärung und Empfindsamkeit. Kleine Schriften der Aufklärung 6. Wallenstein Verlag, Göttingen, 1999.
- Péter László (összeáll.): Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata. In: Hargittay Emil (szerk.): Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába. Universitas Könyvkiadó, Budapest, 2003. 114-131.
- Pfeil, Sigmar: Weimar zu Goethezeit und das östliche Europa. Verbindungen, Einflüsse und Probleme. In: Ulrich Steltner (hg.v.): Deutschland und der slawische Osten. Festschrift zum Gedenken an den 200. Geburtstag von Ján Kollár. Jena. 1994. 59-66.
- Plachta, Bodo: Editionswissenschaft: eine Einführung in Methode und Praxis der Edition neuerer Texte. Reclam, Stuttgart 1997.
- Plachta, Bodo/Woesler, Winfried (hg.v.): Edition und Übersetzung. Zur wissenschaftlichen Dokumentation des interkulturellen Texttransfers. Beiträge der Internationalen Fachtagung der Arbeitsgemeinschaft für germanistische Edition. 8-11. März 2000. Beihefte zu editio. Bd. 18. Niemeyer, Tübingen, 2001.
- Playford, John: The English Dancing Master. Or, Plaine an easie Rules for the Dancing of Country Dances, with the Tune to each Dance. Thomas Harper, London, 1651.
- Plenzdorf, Ulrich: Die neuen Leiden des jungen W. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1974.
- Poltermann, Andreas: Literaturkanon – Medienereignis – Kultureller Text. Formen interkultureller Kommunikation und Übersetzung. In: Poltermann, A. (hg.v.): Literaturkanon – Medienereignis – Kultureller Text. Formen interkultureller Kommunikation und Übersetzung. Göttinger Beiträge zur Übersetzungsforschung 10. Erich Schmidt Verlag, Berlin, 1995. 1-56.
- Poltermann, Andreas (hg.v.): Literaturkanon – Medienereignis – Kultureller Text. Formen interkultureller Kommunikation und Übersetzung. GöBIÜ 10. Erich Schmidt Verlag, Berlin, 1995.
- Poltermann, Andreas: Antikolonialer Universalismus: Johann Gottfried Herders Übersetzung und Sammlung fremder Volkslieder. In: Bachmann-Medick, 1997. 217-259.
- Radvánszky Anikó: „A nyelv mint bábeli esemény”. Jacques Derrida a fordításról. In: Józsan Ildikó/Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): A „boldog Bábel”. Tanulmányok az irodalmi fordításról. Gondolat Kiadó, Budapest, 2005. 9-46.
- Ranke, Wolfgang: Integration und Ausgrenzung. Ausländische Klassiker in deutschen Literaturgeschichten des 19. Jahrhunderts. In: Poltermann, 1995. 92-118.
- Reckwitz, Andreas: Die Transformation der Kulturtheorien. Zur Entwicklung eines Theorieprogramms. Velbrück Wissenschaft, Weilerswist, 2000.
- Reed, Terence James: Goethe – der Weltbürger als Weltleser. Lektüre als Akzeptanz des Fremden. In: Goethe Jahrbuch Bd. 126. 2009. 161-173.
- Reményik Zsigmond: Bevezetés. In: Bölöni, 1943. 3-4.

- Ricœur, Paul: A fordítás kihívása és boldogsága. In: *Filológiai Közlöny* 2009/1-2. 5-9. (ford. Jeney Éva)
- Riedl Frigyes: Kazinczy Ferenc és a német irodalom. In: *Budapesti Szemle* 1878/35.
- Robinson, Douglas: *The translator's trun.* The John Hopkins Press, Baltimore-London, 1991.
- Rónay György: *Fordítók és fordítások.* Magvető Kiadó, Budapest, 1973.
- Sailer, Johann Michael: *Ueber den Selbstmord. Für Menschen, die nicht fühlen den Werth, ein Mensch zu sein.* Lentner, München, 1785.
- Salomon, Johanna: *Die Societät für die gesamte Mineralogie zu Jena unter Goethe und Johann Georg Lenz.* Verlag Böhlau, Köln/Wien 1990.
- Sashegyi Oszkár: *Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800-1830.* Minerva könyvtár, Budapest, 1938.
- Sashegyi Oszkár: A Werther útja Magyarországon. In: *Egyetemes Philológiai Közlöny* 67. évf. 1943. 394-403.
- Sauer, August (hg.v.): *Goethe und Österreich. Briefe mit Erläuterungen.* 2 Bde. In: *Schriften der Goethe-Gesellschaft.* Bd. 17-18. 1902-1904.
- Sauer, Gerhard: *Gegen Aufklärung? Abschiedsvorlesung,* 19. Juli 2006. *Universitätsreden* 67. Saarbrücken: Universitätsdruckerei, Saarbrücken, 2007.
- Schedel Ferencz: A' műfordítás' elveiről. A' Kisfaludy-társaságban 1843 oct. 30. és dec. 2. In: *A' Kisfaludy-Társaság' Évkönyve.* 7. évf. 1846/6.
- Scheibe, Siegfried: *Zu einigen Grundprinzipien einer historisch-kritischen Ausgabe.* In: Gunter Martens und Hans Zeller (hg.v.): *Texte und Varianten. Probleme ihrer Edition und Interpretation.* C. H. Beck, München, 1971. 1-44.
- Scherpe, Klaus R.: *Werther und Wertherwirkung. Zum Syndrom bürgerlicher Gesellschaftsordnung im 18. Jahrhundert. Anhang: Vier Wertherschriften aus dem Jahre 1775 in Faksimile.* Verlag Gehlen, Bad Homburg, Berlin, Zürich, 1970.
- Schindl, Thomas: *Räume des Medialen.* Verlag Werner Hülsbusch, Bozenburg, 2007.
- Schmidt-Biggemann, Wilhelm: *Teodíceá és tények. A német felvilágosodás filozófiai profilja.* L'Harmattan, Budapest, 2011. (ford. Boros Gábor és Simon József)
- Schmiedt, Helmut (hg.v.): „Wie froh bin ich, daß ich weg bin!” Goethes Roman „Die Leiden des junger Werther” in literaturpsychologischer Sicht. Königshausen/Neumann, Würzburg, 1989.
- Schmidt, Siegfried J./Vorderer, Peter: *Kanonisierung in Mediengesellschaften.* In: . Poltermann, 1995. 144-159.
- Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok.* Replika Kör, Budapest, 2000.
- Seiler, Jakob Michael: *Über den Selbstmord. Für Menschen, die nicht fühlen den Wert, ein Mensch zu sein.* München, 1785.
- Senger, Anneliese: *Deutsche Übersetzungstheorie im 18. Jahrhundert (1734-1746).* Bouviert Verlag, Bonn, 1971.
- Sengupta, Mahasweta: A fordítás mint manipuláció: A képek hatalma, a hatalom képei. In: N. Kovács, 2004. 219-239. (ford. Gálosi Adrienne)

Seuffert, Berndhard: Kommentar. In: Goethe, 1987.

Simon, Sherry: A kultúra és a fordítás határainak újragondolása. In: N. Kovács, 2004. 175-218. (ford. Sári László)

Simon-Szabó Ágnes: A lefordíthatatlan nyelv dicsérete. In: Bernáth Árpád, Bombitz Attila (szerk.): Frankfurt '99. Magyarország részvétele a könyvvásáron a német sajtó tükrében. Grimm Kiadó, Szeged, 2002. 99-105.

Simon-Szabó Ágnes: Die ungarische „Xenien“-Sammlung. Kazinczy Ferenc' „Tövisék és virágok“. In: Gabriella Rácz, László V. Szabó (hg.v.): „Schöne Welt, wo bist du?“ Studien zu Schiller anlässlich des Bizentenars seines Todes. Universitätsverlag, Praesens Verlag, Veszprém, Wien, 2006. 179-192.

Simon-Szabó Ágnes: Kuriose Inszenierungen. Pyrotechnik und Tanzkunst als Medien der „Werther“-Rezeption. In: Szabolcs János-Szatmári (hg.v.): Wissenschaften im Dialog. Studien aus dem Bereich der Germanistik. Bd. 1. Partium Verlag, Klausenburg, Grosswardein, 2008. 187-198.

Simon-Szabó Ágnes: Nach- und Raubdrucke deutscher Originalwerke als maßgebende Medien für die Herausbildung eines Deutsch lesenden Publikums um 1800 in Siebenbürgen. In: Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie. Bd. 29. München, 2009. 99-110.

Simon-Szabó Ágnes: Kifeslettek „a nem-létel méhéből“. 19. századi magyar „Werther“-utánzatok és -fordítások. In: Filológiai Közlöny 2009/1-2. 20-48.

Simon-Szabó Ágnes: „Elíziumi csevelyek Werther és Lotte érkeztekor“ Bécsben. In: Bölcsészmuhely, Szeged, 2009. 77-90.

Starner, Thomas C.: Der deutsche Merkur in den österreichischen Ländern. Bd. IV. Verlag Turia, Wien, 1994. 82-123.

Steiner, Georg: Babel után. Nyelv és fordítás 1-2. köt. Corvina Kiadó, Budapest, 2005. és 2009. (ford. Bart István)

Stoll Béla: Községi költészet – népköltészet. Megjegyzések a XVIII. századi kéziratok szerelmi lírához. In: Itk 1958/2-3. 170-176.

Strich, Fritz: Goethe und die Weltliteratur. In: Jahrbuch der Goethesellschaft. Bd. 18. 1932. 151-179.

Steiner, Georg: After Babel. Aspects of language and translation. Oxford: Oxford University Press 1977.

Szabó, János: Ungarische Studenten und Gelehrte unter Goethes Präsidentschaft. Zur Geschichte der „Societät für die gesammte Mineralogie zu Jena“. In: Tarnói, 1987. 137-158.

Szabolcsi, Miklós: Antinómiák a magyar műfordítás történetében. In: Kabdebó/Kulcsár Szabó/Kulcsár-Szabó/Menyhért, 1998. 11-16.

Szajbély Mihály: Regényelméleti gondolatok a XVIII. század második felének magyar irodalmában. In: Itk 1982. 1-14.

Szajbély Mihály: Fordításelméleti megfontolások a 18. század második felének magyar irodalmában. It 1983. 139-158.

- Szajbély Mihály: „Idzadnak a’ magyar tollak” Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig. Akadémiai Kiadó, Universitas Kiadó, Budapest, 2001.
- Szajbély Mihály: Intermediális randevűk a 19. században. Arany, Kemény, Jókai & Co. Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2008.
- Szalai Anna (szerk.): Pennaháborúk. Nyelv és irodalmi viták 1781-1826. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980.
- Szauder, József: Kazinczy Klasszizismus. In: Magon, 1969. 141-157.
- Széchy Károly: Döbrentei Gábor mint nevelő. In: Erdélyi Muzeum-Egyesület 1887/4. 24-52.
- Szegedy-Maszák Mihály: Fordítás és kánon. In: Kabdebó/Kulcsár Szabó/Kulcsár-Szabó/Menyhért, 1998. 66-92.
- Szegedy-Maszák Mihály: A megértés módozatai: fordítás és hatástörténet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- Szegedy-Maszák Mihály: Szó, kép, zene. A művészetek összehasonlító vizsgálata. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2007.
- Szegedy-Maszák Mihály/Veres András (szerk.): A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig. Gondolat Kiadó, Budapest, 2007.
- Szegedy-Maszák Mihály: Megértés, fordítás, kánon. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2008.
- Szegedy-Maszák Mihály: Kosztolányi Dezső. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2010.
- Szigethy Gábor: Előszó és jegyzetek. In: Bölöni, 1982. 3ff. 79 ff.
- Szigethy Gábor: Bölöni Farkas Sándor: Utazás Észak-Amerikában (Kolozsvár, 1834). In: Kollega Tarsoly István (szerk.): Magyar könyvek – magyar századok. Budapest: Tarsoly Kiadó, Budapest, 2001. 224-227.
- Szilasi László: Nem ma. Az irodalom külügyeitől való ideiglenes tartózkodásom okairól. (Válasz Takáts Józsefnek) In: Itk 2003/6. 742-755.
- Szily Kálmán: A magyar nyelvújítás szótára. Hornyánszky Viktor, Budapest, 1902.
- Szinney József: Magyar írók élete és munkái. 1-3. és 6. köt. Hornyánszky Viktor, Budapest, 1891-1899.
- Takáts József (szerk.): A magyar irodalmi kánon a XIX. században. Kijarat, Budapest, 2000.
- Takáts József (szerk.): Az irodalmi kultusz kutatás kézikönyve. Kijarat, Budapest, 2003.
- Takáts József: Az irodalomtörténet-írással kapcsolatos meggyőződéseimről. In: Itk 2003/6. 729-741.
- Tarnói László (szerk.): Rezeption der deutschen Literatur in Ungarn 1800-1850. Bd. 1-2. Deutsche und ungarische Dichter. Budapesti Beiträge zur Germanistik 17-18. Budapest, 1987.
- Tarnói László (vál./bevez.): Literatur und Kultur im Königreich Ungarn um 1800 im Spiegel deutschsprachiger Prosatexte. Argumentum Kiadó, Budapest, 2000.
- Tarnói László: Goethe und Ungarn. Begegnungen und Bilder. Versuch einer rezeptionshistorischen und imagologischen Bilanz. In: Wolfgang Stellmacher und László

- Tarnói (hg.v.): Goethe. Vorgaben. Zugänge. Wirkungen. Peter Lang, Frankfurt am Main. 2000. 223-243.
- Tavaszy Sándor: Bevezetés. In: Bölöni, 1942.
- Till Géza: Opera. Zeneműkiadó, Budapest, 1985.
- Tolcsvai Nagy Gábor: Önmegértés a fordításban, nyelvtani modalitásváltással. In: Kabdebó/Kulcsár Szabó/Kulcsár-Szabó/Menyhért, 1998. 239-254.
- Tolcsvai Nagy Gábor: A nyelvi és irodalmi ízlésvita nagy, nyilvános szakasza. In: Szegedy-Maszák/Veres, 2007. 40-56
- Tompa Tamás: A radikális fordítás meghatározatlanságáról. In: Kabdebó/Kulcsár Szabó/Kulcsár-Szabó/Menyhért, 1998. 126-132.
- Trunz, Erich: Kommentar. In: Goethe HA, 2000.
- Turóczi-Trosler, József: Goethes Herz ein Kieselstein. Ein ungarischer Beitrag zur europäischen Goethe-Legende. Geist und Literatur Bd. 1. 1928.
- Turóczi-Trosler, József: Goethe und die neuere ungarische Literatur. In: Deutsch-ungarische Heimatsblätter 1932/2-3. 3-20.
- Turóczi-Trostler József: Bevezető. In: Albert Gábor/D. Szemző Piroska/Vizkelety András: Schiller Magyarországon. Új Bibliográfiai Füzetek III. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 1959. 34-37.
- Turk, Horst: Probleme der Übersetzungsanalyse und der Übersetzungstheorie. In: Jahrbuch für internationale Germanistik 2. 1989. 9-82.
- Turk, Horst: Übersetzung ohne Kommentar. Kulturelle Schlüsselbegriffe und kontroverser Kulturbegriff am Beispiel von Goytisolos *Reivindicación del Conde don Julián*. In: Fred Lönker (hg.v.): Übersetzung als Medium der Fremderfahrung. GöBIÜ 6. Erich Schmidt Verlag, Berlin, 1992. 2-40.
- Turk, Horst: Alienität und Alterität als Schlüsselbegriffe einer Kultursemantik. In: Alois Wierlacher (hg.v.): Kulturthema Fremdheit : Leitbegriffe und Problemfelder kulturwissenschaftlicher Fremdhheitsforschung / mit einer Forschungsbibliographie von Corinna Albrecht. Iudicium Verlag, München, 1993. 173-197.
- Turk, Horst: Kulturgeschichtliche und anthropologische Bedingungen des Lachens. In: Thorsten Unger (hg.v.): Differente Lachkulturen? Fremde Komik und ihre Übersetzung. Forum Modernes Theater 18. Narr, Tübingen, 1995. 299-317.
- Turk, Horst: Edition und Übersetzung. In kulturenvergleichender und kontaktgeschichtlicher Sicht. In: Plachta/Woesler, 2002. 5-20.
- Turk, Horst: Philologische Grenzgänge. Zum Cultural Turn in der Liteatur. Königshausen und Neumann, Würzburg 2003.
- Turk, Horst: Die litearische Übersetzung als Herausforderung der Literaturwissenschaft. In: Frank/Turk, 2004. 139-152.
- Váczy János: Kazinczy Ossian-fordítása. In: Magyar Nyelv 1918/14. 7-15.
- Verő, Leó: Goethe und Franz Toldi. In: Goethe-Jahrbuch 1907/28. 251-254.
- Vonhoff, Gert: Wie editiert man Übersetzungen als ästhetische Objekte? Grundsätze, entwickelt an Beispielen aus Freiligraths Übersetzungen. In: Plachta/Woesler, 2002 435-445.

Vorderstemann, Karin: „Ausgelitten hast du – ausgerungen” Lyrische Wertheriaden in 18. und 19. Jahrhundert. Universitätsverlag Winter, Heidelberg, 2007.

Walkó, György: Der Bahnbrecher der ungarischen Literaturgeschichtsschreibung besucht Goethe. In: Magon, 1969. 58-164.

Wardhaugh, Ronald: Szociolingvisztika. Osiris-Századvég Kiadó, Budapest, 1995. (ford. Pap Mária)

Wéber Antal: A műfordítás és az irodalmi ízlés történetéből. In: Goethe, 1975. 143-156.

Wéber Antal: A szentimentális stílusirány elméleti és történeti kérdéseiről: Itk, 1967/2. 125-139.

Welsch, Wolfgang: Transzkultúralitát. Die veränderte Verfassung von Kulturen. In: Universitas 1997/52. 16-24.

Werner, Michael/Zimmermann, Bénédicte: Összehasonlítás, transzfer, összefonódás. A *histoire croisée* módszere és a *transznacionális* kihívása. In: Csúri/Mihály/Szabó: Határátlépések. Kulturális határok reprezentációi. Gondolat Kiadó, Budapest, 2009. 96-129. (ford. Simon József és S-Sz.Á.)

Wieland, Christoph Martin: Die Abderiten. Ein sehr wahrscheinliche Geschichte von Herrn Hofrath Wieland. 1796. Sämtliche Werke Bd. XVII. Hamburger Reprintausgabe. Georg Joachim Göschen, Leipzig, 1984.

Wiethölter, Waltraud: Kommentar. In: Goethe, 2006.

Wirth, Uwe (hg.v.): Performanz. Zwischen Sprachphilosophie und Kulturwissenschaften. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 2002.

Wittmann, Richard: Buchmarkt und Lektüre im 18. und 19. Jahrhundert. Beiträge zum literarischen Leben 1750-1880. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1982.

Witzmann, Reingard (hg.v.), Waisenberger, Robert (eingl.): Hieronymus Löschenkohl. Bildreporter zwischen Barock und Biedermeier. Edition Tusch, Wien, 1978.

Woesler, Winfried: Zur wissenschaftlichen Edition von Übersetzungen. In: Plachta/Woesler, 2002. 31-42.

Zeller, Bernhard (hg.v.): Weltliteratur. Die Lust am Übersetzen im Jahrhundert Goethes. Eine Ausstellung des Deutschen Literaturarchivs. Deutsche Schiller-Gesellschaft, Marbach, 1982².

Zeller, Hans: Befund und Deutung. Interpretation und Dokumentation als Ziel und Methode der Edition. In: Gunter Martens und H.Z. (hg.v.): Texte und Varianten. Probleme ihrer Edition und Interpretation. C. H. Beck, München, 1971. 45-90.

Rövidítésjegyzék

CA: Goethe, Johann Wolfgang: Leiden des jungen Werther. In: J. W. Göthens Schriften. Erster Band. Mit allerhöchst-gnädigst Kayserl. Privilegio. Carlsruhe, bey Christian Gottlieb Schmieder. 1778

ErdMuz: Erdélyi Muzéum, folyóirat, Kolozsvár és Pest

HA: Goethe, Johann Wolfgang von: Werke, Kommentare und Register. Hamburger Ausgabe Bd. 1-14. Die Leiden des jungen Werthers. Nachwort Trunz, Erich (hg.v.) Deutscher Taschenbuch Verlag, 2000.

It: Irodalomtörténet, folyóirat, Budapest

Itk: Itk, folyóirat, Budapest

FilKözl: Filológiai Közlöny, folyóirat, Budapest

GöBIÜ: Göttinger Beiträge zur Internationalen Übersetzungsforschung

KazLev: Kazinczy Ferenc: Levelezése. I-XXIII. Váczy János, Harsányi István, Berlász Jenő (szerk.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1890-1960.

KerMag: Keresztény Magvető, folyóirat, Kolozsvár

MsU: The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca. I. Catalogue. II. Indices. Elemér Lakó/Bálint Keserű. Szeged, 1997.

MTAK: Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár

RAK: Bibliotheca Filialei Cluj a Academiei Republici Romane (Román Akadémia Kolozsvári Fiókkönyvtára)

RÁL: Filialei Cluj a Arhivele Naționale (Román Állami Levéltár Kolozsvári Fiókja)

WA: Goethe, Johann Wolfgang: Goethe's Werke. Hergestellt im Auftrage der Großherzogin Sophie von Sachsen. I. Abth. Bd. 19. Seuffert, Bernhard: Kommentar, Die Leiden des jungen Werther, Erste Fassung. Weimar 1899. Deutscher Taschenbuchverlag, München, 1987.

Függelék

Bölöni Farkas Sándor *Werther*-fordításának szöveggondozása

A függelékben közölt szöveg az MsU 509 jelzetű kézirat alapján készült, amely a Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Fiókkönyvtárának (Bibliotheca Filialei Cluj a Academiei Republici Romane) Unitárius Gyűjteményében található. A kéziratnak jelenleg nem ismert egykorú másolata. A regény cselekményében Werther öngyilkosságát követő utolsó négy bekezdés fordításának létezik két szövegvariánsa: a másoló egykorú átiratában, valamint a fordító idős kezétől lejegyezve. Utóbbi szintén az MsU 509 kéziratcsomóban található, a másoló szövegtisztázata után kötve. A kolligátumot feltehetően Bölöni fűzte össze, hiszen az ő írásával olvasható a kolligátum fedőlapján a regény magyar címe (a regény eredeti szerzőjének vagy a fordító nevének feltüntetése nélkül). A kézirat 110 lapból áll, egyszerű szürke papírkötéses, mérete 230x190x30 mm. A kézirat számozott, a számozás piros ceruzával feltehetően levéltáros vagy könyvtáros kezétől való. A 2v oldalon Bölöni idős kezével feljegyezve ez áll: Az ifju Werther Gyötrelmei *Első Rész*. A letisztázott regényfordítás a 3r oldalon kezdődik és 219r oldalon ér véget, a 215r és 216v oldalon olvasható a Bölöni idős kezétől való négy bekezdésnyi szövegvariáns. A sorok végén elválasztó jelek állnak, a kéziratos oldalak végén őrszó segíti a szöveg összeolvasását. Bölöni átnézte a letisztázott kéziratot és kijavította azt. Ezért a szöveg gondozásakor az *ultima manus* elve érvényesült, a Bölöni által autorizált szövegvariáns jelenik meg főszövegben. A tisztázott és autorizált kéziratnak a betűhű, minél pontosabb átírására törekedtem. Az átirat így a lehetséges mértékig tükrözi a kéziratnak a sajátos helyesírását, az írásjeleit és a szövegméretét. A jellemző magánhangzó betűcsoport (a, o, u, e, i) hosszúságjelei, az egybe- és különírás, továbbá a helyesírás ezért sem lett egységesítve az átiratban. Eredeti formában közlöm a személyneveket, a tájnyelvi, a régies szavakat és a jövevény-, valamint az idegen szavakat is. Ha a sajátos grammatikai rendszer részeként valamit következetesen használt és javított Bölöni, abban az esetben jelöltek az attól való eltérések a szövegben. A nyilvánvaló betűtévesztéseket és -kihagyásokat emendáltam. A szerkezeti elemek és a díszítések esetében is követtem a kézirat gyakorlatát, a díszítő és elválasztó (–, – –, *) jelek a szöveg hű tükörképei, többnyire egyébként az eredeti német, 1775-ös Schmieder-féle karsruhei kiadás tipográfiai jeleinek átvételei, többszörözései.

A szöveggondozás jelölései: A főszövegben kurzívval jelölt az, ami a kéziratban aláhúzott. A kézirat oldaltöréseit figyelembe véve a kezdődő oldalak előtt [oldalszám] jelölés áll. A tisztázatot készítő másoló korábbi szövegváltozata C-vel, a Bölöni által javított főváltozata T-vel jelölt. További hagyományos jelölések: *ante corr./post corr.* a szöveg keletkezésének folyamatára utaló jelzések, *in marg.* a kézirat margójára utólag

felrótt betűk, szavak megadása, < > a kéziratban olvasható javítások szerepelnek: <.>
kiolvashatatlan betű, <..> kiolvashatatlan betűcsoportot, <...> kiolvashatatlan szó.

Az ifju Werther Gyötrelmei

Első Rész

—

|6| Majus 4^{dikén}

Miolta töletek elváltam egészen derültebb vagyok. Kedves barátom, mi az emberi szív! Tőled megválni, kit úgy szerettelek, hogy szinte megválhatatlannak hívém magam, 's még is most vígnak lenni! de tudom, megbocsátasz nekem. Nem valának e több öszveköttetésim is épen, kikeresve a' sorstól, gyötreni egy oly szívet mint az enyim? De hát a' szegény Leonora! ládd én nem vagyok annak oka, tehettem é rolla, hogy a' míg Nénjének különösködő ingerményjei nékem kedves időtöltést szereztek, szegénynek szívében egy indulat képzette magát! De még is, egészen hibátlan vagyok e? nem tápláltam e az ő érzelmeit, nem gyönyörködtem e benne a természetnek azon egészen belső kifejezéseibe, melyek gyakran nevetetnek minket, bár mely kevésbé is nevetésre méltok? – 's osztán hányszor nem. – |7| O milyen az ember, hogy maga ellen panaszolhat! De fogadom előtted barátom, hogy megjobbitom magam. Nem emészttem magam többé mint eddig azon apro kedvetlenségek miatt, melyeket a' Sors réánk mér. Élek a jelenvalóval, 's az elmúlt légyen mult réám nézve is. Igazad van barátom, hogy sokkal kevesebb kedvetlenség érné az Embereket, ha ők – 's Isten tudja miért van ez így – ha ők a' képzelődésnek egész szorgalmával nem igyekeznének azon, hogy a' már elmúlt kedvetlenségek emlékét ébresztgessék fel magokban¹, a' helyet 'hogy a jelenvalót békével túrnék.

Légy olyan jo, 's mond meg Anyámnak, hogy dolgait a' legnagyobb ügyelettel folytatom, 's rövid időn tudositom. Testvérével beszéltem, 's közel sem találtam oly gonosz Asszonynak, mint a' hogy nálunk leirták; sőt inkább egy vig 's eleven Asszony a' legjobb szível. Kinyilatkoztattam néki Anyám nehézségeit az eltartoztatott örökség-rész miatt. Megmondotta okait 's a' feltételeket melyek alatt kész mindent kiadni, sőt még többet is' amint kívántuk. Egy szoval mond meg Anyámnak, mindén jól menyen. – Ugy találom barátom, e kitsin foglalatosságom alatt is: hogy a félre értések, 's a' restség talám |8| több tévedést szülnek a' világon, mint a ravaszság 's gonoszság. Legalább a' két utolso bizonyoson ritkább.

Külömben, itt igen jól találom magam. A' magánosság e paradicsomi

¹ magokba C

környékbe enyhítő balzam szívemnek, 's a' természetnek ezen ifjú időszakasza egész teljességével melengeti olykor borzadozó szívem. Minden fa, minden bokor, egy egy bokréta virág, 's lepke kívánna az ember lenni, hogy a' jó illat tengerét öszve uszá, 's minden táplálóját abban lelhesse.

A' Város maga dísztelen, de körülötte a természet kimondhatlan szépségű. Ez indította a meg-holt Groff M-et arra, hogy kertet építsen itt egyik halmon, mely a' természetnek legszebb különbféleségeivel kereng, 's a' legkedvesebb völgyeket formálja. A' kert egyszerű, 's mindjárt a' belépéskor érezni lehet, hogy nem tudományos kertész, hanem érző szív rajzolta plánumát, mely magát itt feltalálni akarta. Néhányszor megkönyeztem a' boldogultat a' béomlott kabinétocskába, mely az ő kedvelt helye volt, 's az enyim is most. Majd Ura leszek a' kertnek, a kertész egy néhány napos jó akarom, 's nem fogja megbánni.

—

[9] Majus 10kén

Egy különös vidámság derítette el egész lelkemet, hasonló a' kedves tavaszi reggelekhez, melyekben teli szível gyönyörködtem. Oly magánosan vagyok 's oly igen örvendek életemnek itt e Vidékbe¹, mely hozzám hasonló lelkeknek van teremve, oly boldog vagyok Kedvesem, 's annyira egészen lételem nyugalmas' érzetében merülve, hogy Mivésziségem szenvedni látszik. Most egy vonást sem rajzolhatnék, 's még is soha² nagyobb Festő nem voltam mint e pillanatomban. Ha a kedves völgy körültem gőzölög, 's ha a' magas nap sötét erdőm tetején nyugszik, 's csak egyes sugárok lopodhatnak be a' belső szentségbe, 's ha akkor én a' magos fübe a lezajgó patak mellett heverek, 's közel a földhöz ezerféle³ fűvetskéket sejtek meg; — ha ezen kicsin világnak számtalan, megfoghatatlan nyügségét, 's ezer formáit a' bogaraknak, 's lepkéknek a fűvek szárai közt, szívemhez közelebb érzem, 's érzem a' Mindenható jelenlétét, ki minnyájunkat a' maga képére teremtett, 's érzem a Mindenszerető lehelletét, ki minket örökös örömben tart, 's hordoz; — O barátom midőn ilyenkor osztán szemem előtt minden dereng, 's körülöttem a' világ, 's a menny [10] úgy nyugszik lelkemben, mint egy szeretőnek képe, akkor gyakran így sohajtok fel 's ezt gondolom: O ha te ezt viszont így ki fejezhetnéd magadból, ha te ezt papírosra által lehelhetnéd, a' mivel oly teli van szíved, 's oly melegen forr benned, hogy ez tüköre lenne lelkednek, a' mint lelked tüköre a véghetetlen Istenségnek. — De ezen ditső jelenésnek pompája elnémult.

¹ Vidékbe *T*

² 's még soha *C*

³ ezerféle *T*

—

Máj. 12kén

Nem tudom ha tüneményes' lelkek lebegnek e ezen környékbe, vagy szívemnek forró égi phantáziája bájol körülöttem mindent oly paraditsomivá. Nem messze innen egy kut vagyon, melyhez én elbájolva vagyok, mint Melusine volt testvéreivel. Egy kicsin dombon ha leereszkedik az Ember talál egy boltozatot, melybe mint egy husz lépcső vezet le, hol a' legtisztább víz ömlik ki egy márvány sziklából. A kerület falacskája a' forrás környékét befedő magoss fák, 's a hely hivessége, – mindezeknek oly valami kedveltetője 's borzasztója van. – Egy nap sem mul el, hogy egy órát [11] ott ne töltsék. Ide jönnek ki a' léánykák a Várasból 's vizet meritenek, a' legártatlanabb 's szükségesebb foglalatosság, melyet hajdon a' Királyok leányai is' tettek. Ha ott ülök, oly elevenen leng körültem a patriarkhális idea, a régi Atyák miként ültek, 's kötöttek barátságot a kutnál, 's hogy lebegnek a kutak 's források körül joltévó lelkek. O az soha nem enyhítette magát a' hosszú nyári napi vándorlás után egy forrás' hivességénél, a' ki ezt együt nem érezheti velem.

—

Máj. 13^{kán}

Azt kérde, ha elküld e könyveim? Az Istenért, barátom ne terhel velek. Én nem akarok többé vezettetni, serkentetni, s tüzelteni, eléggé forr szívem magába is, nekem bölcsői¹ ének kell s azt egész teljességébe megtaláltam Homeromba. Hányszor nem altatom ezzel fellázzadt vérem nyugalomra, mert oly magához hasonlatlant 's oly habozot nem láttál mint az én szívem. Kelle néked ezeket mondanom ki ezeknek terhét sokszor érezted, 's engem a busla[12]kodásból kicsapongásra az édes Melancholiából veszett indulatokra láttál vetemedni. Ugy is tartom most szívemet, mint egy beteg gyermeket, minden kívánsága bételyesedik neki. – De ne mond ezt tovább, rosszul érthetnék azt némelyek. –

—

Máj. 15^{kén}

Az idevalo alsobb rendű lakosok már ismernek 's szeretnek, kivált a' gyermekek. Egy szomorú tapasztalást is csináltam közöttök; mikor elsőször velek egybejöttem, 's holmikról barátságosan kérdezőskedtem tőlök, azt hitte némelyike, hogy talám csufoodom velek, 's néha gorombán is kiadtak rajtam. Csakugyan ez nem idegenített el, de mélyen éreztem most is' azt, a' mit ennekölte is tapasztaltam; mert némely Uracskák mindég hideg távolságban tartják magokat a' köznéptől, mint ha leereszkedésekkel valamit vesztenének, 's

¹ bölcsői C

osztán vannak¹ is alattomos ravaszkodók, s tréfa űzők, kik leereszkedni láttatnak, hogy dölfös|13|ségek annál mélyebben éreztessék a' szegény köz néppel. –

Jól tudom hogy nem vagyunk minnyájon egyenlők, 's nem is lehetünk. De én úgy hiszem, hogy a'ki tekintete fentartására szükségesnek tartja magát az úgy nevezet köznéptől távolságba tartani, épen oly feddésre méltó, mint az a' gyáva, ki ellensége előtt elbuvik, ne hogy tőle meggyőztessék.

A' minap a' kutnál vagyok, egy fiatal Léánykát találok ott, edényét az also grádicsra tette vala le, 's körül nézellett, ha nem jön e valamelyik társai közzül az edényt a fejére segilleni. Alászállottam 's megszolitám: Segiljek e Hugom Asszony? A Leány mint a láng olyan lett. O kedves Ur! ezt rebegé: tekercset fejére tette, segiltem neki, megköszönte, 's elment.

–

Majus 17^{kén}

Sokféle ismeretségeket csináltam már, de még társaságra nem találtam. Nem tudom mi vonzot találnak bennem az emberek, úgy kívánnak |14| némelyek velem lenni 's egészen ragaszkodnak hozzám; 's ilyenkor csak a fáj nékem hogy együtt való utunk oly keskenyre terjed. Ha kérded milyenek itt az Emberek? azt felelhetem, hogy mint más helyt mindenütt! Oly egyforma valami van mindenütt az emberek között! Egy része általdolgozza az időnek jobb részét hogy élhessen, 's a mely kevés szabadon megmarad, azon annyira gyötrődik, hogy minden modot felkeres, attól megmenekedhetni. – O emberek rendeltetése!

De különben ez az itt való egy valóságos jó féle nép!² Ha olykor elfelejtem magam, 's néha velek azon örömekeket melyek az embereknek még megvannak hagyatva; – egy jól terített asztal mellett egészen nyílt 's egyenes szívűséggel tréfáldni, egy sétálást egy tánczot elrendelni, - az ilyenek ismét jól esnek szívemnek csak eszembe ne jusson olyankor, hogy még annyi más erők szunyadnak bennem, melyek használhatatlanul elsenyvednek 's igyekezmem kell titkolni mások előtt. Ah, ez úgy öszvevonja szívemet – 's mégis! félre érzetnek lenni, ez az én Sorsom.

O miért holt el ifjuságom barátnéja, 's miért kellett őtet ismernem? Mert úgy ezt mondanám magamnak: nincs eszed mivel azt keresed a' mi nincs a Földön. De birtam őtet, érzettem azt a' szí|15|vet 's magos lelket, ki mellett többnek látszottam a mint valék, mivel minden voltam a' minem lennem kellett. Nagy Isten; maradt e akkor csak egy ereje is lelkemnek használatlanul? nem ki tudtam e fejteni előtte mind azon csudálatos érzelmeket, melyel szívem a' természetet körülöleli? társalkodásunk nem a legszebb érzések 's kedves elmélkedések örökös szövődése volt e, melyeknek modificatio még az

¹ vadnak *ante corr.* vannak *post corr.* C

² nép? *ante corr.* nép! *post corr.* C

illetlenségbe is nem a' Genie bélyegével fénylettek e? – 's most – Ah, az ő előre megírt esztendei korábban vitték a sirban mint engem. Soha őtet el nem felejttem, soha ért elméjét 's isteni türelemét!

Kevés Napok előtt találkoztam egy fiatal F-el nyílt szivü 's igen szerencsés ábrázatu ifju. Még most jó Akademiákrol. Nem képzei ugyan magát bölcsnek, de még is hiszi hogy másoknál többet tud. Szorgalma látszik is 's szép ismeretei vannak. Halván hogy rajzolok, 's görögül is tudok, két meteor ezen helységen, – felkeresett 's sok tudományait kiöntötte nékem, Batteuxstól fogva Woodig, de Pilestől Winkelmannig mindent öszve beszélt, 's azt erősíté hogy Schulzer teoriájának első részét átalolvasta, 's Heynetől az Antikok studiomárol egy kéziratot bir. Én mind ezeket jóvá hagytam. –

[16] Még egy más derék embert ismertem meg, a' herczegi Tisztet; ez egy nyílt egyenes szivü ember. Azt mondják: hogy egész lelki öröm őtet kilentz gyermekei között látni. Kivált nagyobb leányárol sok különöst beszélnek. Kért látogatnám meg, 's közelebbrol el is menyek; – innen félórányira a' herczegi¹ vadász háznál lakik, hová Felesége halála után költözött, mivel itt a' városba Hitvesse emléke ujitotta fájalmát. Még botlottam itt némely elaszott arczáju originálokra, kik egészen kiálthatatlanok, kivált barátság ajánlások szenvedhetlenek előttem.

Ély szerencsésen! E levél tetszeni fog néked mivel történetekkel van teli.

–

Május

Hogy az ember élete csak egy álom legyen, már sokaknak úgy tetszett, 's bennem is ez az érzés kezd feltámadni. Ha megtekintem a' szűkhatáruságot, melyek közzé cselekvő 's vizsgálodo erei rekesztve vannak, ha látom hogy minden töreke[17]dés csak oda megy ki, hogy a' mindennapi szükségek kielégítődjenek; melyeknek ismét csak az a' céljok, hogy nyomorult existenciánk továbbacska nyujthassak, 's hogy a vizsgálodás némely pontjain valo megnyugovás csak egy álmadó Resignátioba áll, mivel a' falat, melyek közt fogva vagyunk tarka² képekkel, 's szép kinézésekkel befestjük. Mind ezek, Vilhelm, nemává téznek. Vissza vonulok magamba, 's egy világot találok; De itt is csak sejdítés, 's homályos érzetbe többet, mint előterjeszthetésbe 's eleven erőbe. 'S ekkor minden zeng érzékeim körül, 's én akkor ismét álmadozva tovább nevetek a' világba. –

Hogy a gyermekek nem tudják miért akarnak valamit, ebbe csak ugyan megegyeznek minden nagy tudományu Iskola Mesterek 's Rectorok. De hogy a felserdültek is gyermekek modjára ide tova botorkáznak e föld színén,

¹ hertzei C

² tarha T

haszonlólolag mint amazok nem tudják hová mennek, 's honnan jönnek, 's épen úgy való czélok után nem cselekszenek, 's épen úgy piskota és pogácsa 's néha nyirfa vessző által is vezettetnek; – ezt senki sem akarja örömet hinni, pedig nekem úgy tetszik, hogy kézzel fogható igazság. –

[18] Örömmel megvallom néked, mivel tudom mit fognál reá mondani, hogy azok a legboldogabbak, kik gyermekek módjára a napalba belé élnek, bábjokot magokkal mindenüvé vonczolják, 's nagy respectussal az almariom körül sunnyognak, a hová Mama a mézes pogácsát bészárta, 's ha végre a kívántat megkaphatták, teli pofával feldöcsölik¹ 's ezt kiáltják: Még! – Még! – ezek a' boldog teremtmények! Azoknak is boldogul van dolgok, kik hitvány foglalatosságaiknak vagy talám passiojoknak pompás titulusokat tudnak adni, 's ezeket az emberiség jóvát s boldogságát elősegítő oriási munkáknak nevezik. Boldogok, kik így tehetnek! De a' ki a' maga alázatosságába általlátja, hová mennek ki mind ezek – a' ki látja miként tudja minden² magát egy kevésbé jól bíró Polgár, kertecskéjét paradicsommá kipiperézni, 's látja azt is, hogy meg is mely zugolódás nélkül ballogja útját terhe alatt a' legboldogtalanabb is, 's mindenik egyaránt interessálva van a' napnak világát még egy minutával tovább szemlélni, – ő akkor elhalgat, 's világát magából teremti, 's ő is³ boldog, [19] mert ember. S bár mely határok közzé zárt légyen is, mindég szívébe van a' szabadság édes érzete, 's hogy e tömlöczöt hatalmába van elhagyni, mikor akarja.

–

Május 26^{kán}

Isméred szokásomat, miként szoktam én valamely biztos helyen megtelepedni, 's ott egész megvonszággal szálásolni. Itt is találtam egy helyecskét mely egészen vonsz magához.

Mintegy orányira a' várostól van egy Valheim*) nevű hely, fekvése egy dombon igen interessans, 's az ösvenyen felmenve a' falu felé, végig láthatni az egész völgyet. Egy korához képest elég nyájas 's vidám Gazda Asszony, itt bort, sert, [20] 's kávé árul; 's a' mi mindezeknél több, két hársfa áll itt, melyek elterült ágaikkal a templom előtt való helyet elfedik, mely körül van kerítve paraszt házakkal, csürökkel, 's udvarokkal. Ily barátságos 's ily magához vonzó helyet nem egy könnyen találhatni, ide hozatom asztalom, 's székem a' fogadoból, 's itt iszom kávé, 's olvasom Homert. Mikor legelőször történetből egy szép dél után a hársfák⁴ alá jöttem, egészen magánosan találtam a helyet. Minden a' mezőn volt, csak egy gyermeket találtam a' földön ülve, ki mint egy négy esztendősnak latszott lenni, 's egy más mint egy fél esztendősné gyermeket tartott lábai közt, két

¹ feldöcsölik *T*

² miként minden *C*

³ s őt is *T*

⁴ hársfák *C*

kezével melyet által kocsolta, 's a' szemeikből kiogyoglo elevenség mellett is egész csendességgel ült. – E tekintet egészen elragadott, leültem egy szembe lévő ekére, 's nagy gyönyörűséggel rajzoltam a' tesvéri helyhezetet; ehhez ragasztottam: még a közelebbi sövény kertet, 's az udvar kaput, 's némely elromladozott szekér kerekeket is a' mint egy más megett állottak, 's egy ora mulva úgy [21] találám, hogy jól rendelt 's igen interessans darabot rajzoltam, a' nélkül hogy magam legkissebbet is adtam volna hozzá. Ez megerősített azon feltételemben, hogy ezután csupán a' természethez tartson magam. Ez egyedül végtelen gazdag, 's csupán ez formálja a Mivészt. A regulák hasznáról sokat lehet mondani, szinte oly formán, mint a polgári társaság dicsérésére mondanak. – A ki regulák után mivelte magát, nem fog soha izlés nélkül valót 's rosztat írni, valamint az sem lészen¹ soha nevezetes gonosztévő 's unalmas szomszéd, 'a ki a' törvények 's az illendőség után hagyja magát formáltatni. Ellenben akár mit is mondjon az ember, de a regulázás mindég elfojtja a' való érzést, 's a természet való kifejezését! Azt mondod Te erre, hogy ez igen sanyarán van mo[n]dva, hogy a regula csak határok közzé szorított, 's csak a' buja sarjadzásokat metszi el! 's.t.a.f. Barátom mondjak e egy hasonlatosságot néked: úgy van ezzel a' dolog mint a' szerelemmel. Példának okáért, egy fiatal sziv elragadtat[22]va egészen egy leányhoz tapad, napjának minden óráit nálla tölti, pazérolja minden erejét 's vagyonát, csak hogy minden pillanatba kifejezhesse Kedveltjének, hogy egészen érette él. Jöjjön elé ekkor egy hivatalbeli ember, egy Philister, 's mondja ezt neki: kedves ifju uracskám. Szeretni emberi dolog ugyan csak hogy emberileg kell szeretni! Ossa fel óráit, szánjon a' munkára is belöllek², 's csak a pihenés óráit szentelje Leánykájának. – Vessen számot vagyonával, 's a' mi szükségétől fenn marad, abból nem ellenzem hogy ajándékkal is kedveskedjék neki, de csak ritkán, csak neve vagy születése napjain. – Ha ezt követi az ifju, használható ember lessz ugyan belölle, 's minden fejedelemnek javasolhatom hogy Tanácsába ültesse, csak hogy osztán vége az ő szerelmének, 's ha Mivész volt mivézségének. O barátim! miért hogy oly ritka a' Genie árjának kiömlése? miért tör ki oly ritkán magos hullamokkal³ mely bámulo lelketek megrázkodtassa? Mert ott ülnek a' két parton a phlegmas emberkék, kiknek [23] kerti házacsok, tulipánt ágyásokat 's káposztás földjüket elsepert az özön. tudják ők ezt, 's azért korán a' fenekedő veszélynek gátlásokkal 's elárkolással ellenébe kívánnak állani. –

*Az olvasó hiába fog igyekezni, az itt nevezett heljet feltalálni, szükségesnek találtatott az originálba lévő valóságos nevet megváltoztatni.

¹ se lészen *ante corr.* sem lészen *post corr.* C

² belöllek *ante corr.* belöllek *post corr.* C

³ hullanokkal T

A mint látom egészen hasonlatosságok felhozásába 's Declamalasra tévedtem, 's elfelejtem a' miatt elbeszélni mi történt tovább a gyermekekkel. Ekémen ülve tovább maradtam két óránál egészen festői érzésekbe merülve, a' mint ezt tegnapi levelemből eléggé elhanyagva olvashattad. Szürkület tájban jön egy Asszony a' gyermekék felé kezében egy kosárral, 's még távolról kiáltja: Filep, te jó fiu vagy. Köszöntött engem is. felállottam 's közelebb lépve hozzá, 's kértem, ha ő Annyok e ezen gyermekeknek. Az, mondá, azonban a' nagyobbnak egy fél zsemlét adott, [24] a' kisebbet¹ ölébe vette, 's telyes anyai szeretettel csokolta. Filepemre biztam volt kicsinemet, mig én a' Városba voltam a' nagyobbbal fejer kenyeret, nádmézet 's egy lábast vásárolni; mind ezeket láttam kosarába, melynek fedele feltárva volt. – Jánoskámnak (ez vala neve a' kisebbnek) egy kis levest akarok estvére. A nagyobbik, ez a' csintalan, tegnap eltörte a lábasm, midőn Fileppel a pép karéja felett czivodott. Az idősebb fiáról kérdezősködtem, 's alig mondám ki a' szot, hogy eléugrék, 's a másodiknak egy magyaro suhogot hoza. Tovább is mulattam az Asszonnyal, 's megtudám hogy ő az Oskola Mester leánya. 'S férje a' Schweitzba utazott egy rokonjoknak hátramaradott javait kézhez venni. Azt mondá hogy azok megakarták csalni őket, leveleikre nem feleltek, 's azért most már maga ment el. Csak hogy valami szerencsétlenség ne érte volna, nem hallok semmit rola. Szint ugy nehezen esett ezen [25] Asszonytól megválnom; mindenik gyermeknek adtam egy egy krajtzárt, a' legkisebbét az Annyának adtam oda, hogy zsemlét hozzon a' levesbe ha a Városba menyen – 's így válánk el. –

Hidd el barátom hogy semmi sem csillapítja háborgo érzésim úgy, mint egy oly teremtménynek látása, ki boldog csendességgel ballogdogal élete szük körébe elébb elébb, ki egyik napról által tolja magát a' másra; látja lehulni a' fák leveleit, s erre nem gondol egyebet, csak hogy a tél közelit.

Azolta gyakran vagyok künn, a' gyermekek egészen hozzám szoktak. Ha kávémot iszom, nádmézet adok nekik is, 's ők is megosztják velem estve vajas kenyeret, 's a savanyu tejet. Vasárnaponként mindég kijár krajczárjok, 's ha templom után ott nem vagyok, rendelése van a Fogadosnénak nekik mindég kifizetni. Hozzám nagyon biznak, 's elbeszélnek mindenfélét nékem, ki[26]váltképpen gyönyörködtetem magam vonszodásaikba, 's vágyásaik egyszerű kifejezésébe, nevezetesen mikor a' falu több gyermekei is ide sereglenek.

Sokamba került Anyjokot a' tartozkodásból kivenni. „alkalmatlanok az urnak” ezt szokta mondani.

¹ adott, a' || a' kisebbet T

Miért nem irok néked? azt kérde, 's pedig a' Tudosoknak egyike vagy. Haljad tehát – én egy ismeretséget csináltam, mely szívemet közlelről érdekli.

Rendel akarnám neked elbeszél, miként ismerkedtem meg egy igen szeretetre méltó teremtményjel, de ez bajosocská; mert én úgy örvendek 's oly boldog vagyok! 's így tehát rossz historia író. –

[27] Egy Angyalt! nem! Ezt mondja minden a' magáérol. Ugy e bár? 's még sem vagyok¹ képes elmondani milyen tökéletes ő, 's miért az. Rövideden; ez a leány minden érzékeim elbájolta.

Annyi egyszerűséget ily észlel, annyi joságot ily állandósággal, 's a' lélek nyugalmát a' valo élettél 's munkássággal. –

De ez is mind gyáva fecsegés, a' mit rolla mondék, 's nyomorult abstractiok, melyek egy vonását sem festhetik. Mátszor – De nem mátszor, most akarom elbeszél. Ha most nem teszem, soha sem. Mert köztünk légyen mondva a' miolta ezen levél írásához fogtam, háromszor vetettem el a' pennám, 's meg annyiszor akartam nyergeltetni, 's pedig felfogadtam, hogy ma ki nem lovaglok – 's még is szüntelen az ablakhoz lépek, ha hanyatlik e már a' nap. –

[28] Nem álhattam meg, ki kellett hozzá mennem. Itt vagyok megint Wilhelm 's néked irok. Mely Öröm ez lelkemnek, ötlet nyoltz testvérei, a kedves pajkos gyermekek közt látni. Ha mind így, utoljára is csak annyit fogsz tudni, mint elébb, haljad tehát, kenszeritem magam hogy detailjba ereszkedjem.

Írák a' minap, miként ismerkedtem meg S---el, a' Herczegi Joszágek Tisztjével, 's miként kért, hogy ötlet remeteségébe, vagy inkább kicsin királyságába látogassam meg. De én ezt elmulattam, 's talám végképen el is maradt volna a' látogatás, ha a' történet nem fedte volna fel a' kincset, mely e vidékbe rejtve van.

Az itt valo ifjuság egy bált határozott, melyre én is örömet² rávétettem magam. Egy ide valo jó, szép de külömben nem nevezetes leánynak ajánlottam kezem, 's ki volt csinálva, hogy én egy Szekeret vegyek, 's Táncsos³29|ném³, 's Nénjét a' multság helyére vigyem, 's utunkba S. Charlottot felvegyük. Egy szép leányt fog megismerni az Ur, ezt mondja Tánczosném, a' mint a' tágas szép kívágott erdön a' Vadász ház felé mentünk. De vigyázzon, monda a' Nénje, ne hogy belé szeressen! Hogyán? mondám. Mátkás már. így folytatá tovább, egy igen derék ifjuval, ki most elutazott, Atyja halála után dolgait rendbe szedni. Az

¹ se vagyok *ante corr.* sem vagyok *post corr.* C

² örömet T

³ táncsos- || -ném T

egész dolog nem igen volt interessans előttem.

A nap hanyatloba volt, midőn az Udvar kapunál megállánk. Rekkenőség vala, 's az Asszonyok égi háborutól rettegtek, mely a horizonon terhes felhőzetekbe látszott öszve torlodni. Félelmeket elámitottam praetendált időjárás tudásommal, ámbár én is kézdém gyanittani¹, hogy multságunk csonkulást szenved. –

[30] A mint kiszálottam, egy Szolgáló előnkbe jön a kapuhoz, 's kért hogy egy pillantatig engednék meg, Lotte Kis Asszony mindjárt jönni fog. En az udvaron keresztül a szépen épült ház felé indultam, 's a' mint a lépcsőken mennék az ajtó felé, a leginteressansabb scena öttlék² szemembe, a' milyent valaha láttam. Az előszobába hat gyermek nyüzsgött tizenegyől két esztendősig le, egy szép közép termetű leány körül, ki egyszerű fejr köntösbe, a karján s melyén³ halovány piros pántlikával csukrozva, vala öltözve. Kenyeret tartott kezébe, 's szelte körül kicsinnjeinek, mindeneknek a' maga portióját, appetitussa 's kora szerént, 's oly kedvességgel tette ezt, 's mindenik oly mesterkéletlen mondta a maga: Köszönömjét! kicsin kezecskéjekkel felnyulva, még mig le lett volna szelve, 's azután meglegedve min[31]denik kenyérével vagy félre ugrált, vagy csendes karaktere szerént a' kapu felé ballagott, az idegeneket, 's a szekeret megnézni, melyen Lotte elmenyen. Engedelmet kérek, így szolla, hogy az Urat béfárasztom, 's az Asszonyokat várakoztatom; az öltözés 's az ház körüli mindenféle rendelések közt elfelejtettem gyermekeimnek estvéli kenyeret kiszelni, 's mástol nem akarják elvenni, csak tölem. Egy keveset jelentő complimentel feleltem erre; de azonba egész lelkem termetén, hangján, mozdulatain leveget, 's épen időm volt a meglepésből kipihenni magam, mig a' szobába szaladt, kesztyűjét 's legyezőjét hozni. A gyermekek bizonyos távolságra amugy oldalrol tekingettek reám. A' kisebbiknek, ki a' legszerencsésebb arcza vonásu vala, megfogtam kezét. Visszavonta magát, 's azonba Lotte is lépett ki az ajton 's ezt mondá: Lajos, add oda kezéd Bacsinak! [32]

Ezt oly kedvességgel mondá, hogy nem álhattam meg, hogy szívesen meg ne csokoljam. Bácsi! ezt mondam, azonba hogy kezem ajánlám Lotténak, 's hiszi e hogy a' szerencsére méltó vagyok, a' kis Asszonnyal atyafias lenni? O monda ő egy könnyű nevetéssel: rokonságunk nagyon széles, 's sajnálnám ha az Ur a' rosszabb lenne köztök. Menésünk közbe mint egy tizenegy esztendő testvérének azt hagyá: hogy a' kicsinekre jól vigyázzon 's a' Papát köszöntse ha lovaglásából vissza jön. A kicsineknek pedig azt mondá: hogy Sophiének engedelmeskedjenek, mint ha ő volna, melyet némelyik meg is ígére. – De egy kicsin mint egy hat esztendő finnyás szökécske, ezt mondá Sophiének te bár nem vagy Lotte meg is szeretünk. A' [33] két idősebb fiu felmászott hátul a'

¹ gyanítani *ante corr.* gyanittani *post corr.* C

² ötlék *ante corr.* öttlék *post corr.* C

³ karján, melyén *ante corr.* karján s melyén *post corr.* C

kocsira 's kiresemre megengedé nekik, hogy az erdőig velünk jöhessenek, ha fogadják hogy nem czivodnak, 's jól megfogontodznak.

Alig ültünk helyre, 's köszönheték¹ az Asszonyok egymást, 's alig tevének öltözetjeikről 's kivált kalapjaikról, 's a találando társaságról jegyzéseket, hogy Lotte a szekeret megálitatá a' fiuk leszállhatására, kik még egyszer megkivánák csokolni kezét, melyet a' nagyobb egész gyengédséggel, a' más pedig szelességgel² 's könyelmüleg tevé. Még egyszer köszönteté a kicsineket, 's tovább haladánk.

A' Néne kérdé Lottetól, hogy ha már a' könyvet olvasta e, melyet a' minap küldött. Nem, felele ő, nem szeretem, ismét vissza adhatom. Az előbbi sem volt jobb. Elbámultam, midőn kérdem micsoda könyv|34|vek? 's ő azt felelé *) – – – – – Annyi karaktert találtam mindenbe a' mit mondott, 's minden szavával új szépségét, 's új sugárát látám lelkinék arcza vonásiból kiragyogni, melyek lassanként magokat örvendve látszanak kifejteni, mivel érzé, hogy értem ötöt.

Mig kisebb voltam, így szolla, semmit inkább nem szerettem, mint a Románokot. Tudja Isten milyen jól esett nékem úgy vasárnaponként egy szegletbe megvonni magam, 's telyes részvétellel egy Misz Jenny Szerencséből, s bal sorsából részt venni. 'S nem tagadom, még most is vannak az ilyennek ingerei³ reám nézve. – De mivel oly rit|35|kán jutok könyvhez, annak osztán az én izlésem szerint valonak is kell lenni, 's az oly Iro legkedvesebb előttem, kibe világom fellelem, kinél úgy van minden mint nálam, 's a kinek története reám nézve még is oly interessans, oly szívből szeretett, mint az én házi életem, mely nem paradicsom ugyan de kimondhatlan boldogságok forrása. –

Igyekeztem ezen szavakra felindulásom titkolni. De ez nem tarta soká, mert a' mint ily való kinyomással Wakefieldről hallám beszélni, magamon kívül jövék, 's mindent mondtam a' mit tudhattam, s csak későre vevém észre, minek utánna Lotte a beszédet más tárgyra fordította, hogy a' más két Asszonyka ezen egész idő alatt meredt szemmel úgy ült ott, mintha ott sem ült volna. A' Néne vagy kétszer fintorgatta orracskáját⁴, de nem sokat csi|36|náltam belőlle.

A' beszéd a' táncz gyönyörűségére fordult. Már ha a táncz hiba, monda Lotte; úgy megvallom az Urnak, hogy a tánczon feljül semmi nincs előttem, 's ha ér valami néha mi helyt Klaviromon egy Contratánczot elpengethetek, semmi bajom nincs.

Képzelheted, miként legeltem magam ezen beszélgetés alatt szép fekete szemeiben, hogy bájolta el egész lelkem az eleven ajak, 's a' ki-derült arcza, 's

¹ köszönheték C

² szeletséggel C

³ iggerei *ante corr.* ingerei *post corr.* C

⁴ oracskáját *ante corr.* orracskáját *post corr.* C

dicső beszédének magos értelmébe miként merültem el, úgy hogy olykor a' szot sem halottam, melyekkel magát kifejezte! Rövideden: én úgy szálottam ki a szekérből mint egy Almadozo, 's a' mint a' mulatság kapuja előtt megállánk, úgy el voltam derengő álmaimba süllyedve, hogy a' muzsika szot alig vettem észre, mely a' kivilágított szálából előnkbe zenge.

A' két Anddrau Ur, 's egy bizonyos N. N. Ur – ki tarthatja meg mind a' neveket! Kik [37] a' Néne 's a' Lotte Tánczossi voltak, a' kapunál fogadtak, által vették Tánczosnéik, 's én is felvezettem az enyim.

Menüettén kezdtük én egyik Asszonyt a' más után hívtam el, 's épen a szenvedhetlenebbek¹ nem akartak véget vetni. Lotte 's Tánczossa anglust kezdettek, 's érezheted, mely jól esett nékem, mikor a' sor rám jött a' figurát véle csinálni. Tánczolni látnád ötöt, ő egész szível, egész lélekkel a' tánczba van; egész teste egy harmonia, oly gondotlanul, oly el nem foglalva, mintha tulajdonképen az volna minden, mintha semmit nem gondolna, semmit nem érezne, 's azon pillanatba tűnik is minden körülötte.

Megkértem ötöt a' második contra tánczra, 's a' harmadikra meg is ígérte, 's a' legkedvesebb nyájassággal bizonyította nékem, hogy igen örömmel tánczol németet. Itt az a mód, [38] így folytatja tovább, hogy minden együtt tartó pár, a németbe együtt marad; az en Chapeaum rosszul forog, 's még megköszöni nékem ha megkiméltem a fáradságtól, az Ur Tánczosnéja sem sokkal tud jobban, 's láttam az anglusba hogy az Ur jól forog, ha enyim akar lenni a németre, kérjen el a Tánczosmtól 's én az Urat Dámájától kérem el. Kezem adtam 's szépen arrangirozodott, hogy addig az ő Tánczossára az én Tánczosném mulattatása² bizatott.

Elkezdődött, s gyönyörködénk egy ideig kezünk különbféle kolcsolódásaiba. Mely bájjal, mely könnyüséggel mozgott! 's amikor már a forgásra jött, az ügyetlenebbeket, kik zavart csináltak, ki hagyok magokat dühösködni, 's még egy párral derekul kitartottuk. Soha sem mozdultam oly könnyen, nem valék többé ember! A legkedvesebb Leányt³ karjaim közt tartani, 's vele mint a' Szél forgani! – 's Wilhelm, még is azt az es[39]küvést tevém akkor, hogy az a' leány kit én szeretnék, kihez jussom volna, ne tánczoljon mással, csak velem, ha mingyárt vesztembe kerülne is. Értesz engem.

A' szálába egy néhány tourt csináltunk, hogy kipihenjük magunkot. Azután leült, s én a' punci csináláskor félre tett citromokat, melyeknél több már nem vala, felvagdaltam 's nádmézelve kínáltam, mely igen jó hatást tett nála, csak hogy nékem minden darabbal, melyet a szomszéd a' táczáról⁴ vett, mintha kést ütöttek volna szivembe, melyet természetesen hogy nekik is praesentálnom

¹ szenvedhetetbek *ante corr.* szenvedhetlenebbek *post corr.* C

² mulattatására *in marg.* T

³ Leányt *in marg.* T

⁴ <.,>czáról C

kellett.

A harmadik anglusba mű voltunk a második pár. A mint így a' sort végig tánczolk, 's én tudja Isten micsoda gyönyörűséggel karján 's szemein csüggöttem, mely a' |40| leg-tisztább, 's nyiltabb örömnék való kinyomásával¹ telyes volt, egy Asszonnyal találkozunk, kinek nem egészen ifju, de kedves arcza vonásai, nevezetesek valának előttem. Lottera pillant mosolyogva, ujjával fenyegetődzve, a' mint mellettünk² élemyen, a nevet emliti kétszer: „Albert”. Ki Albert? mondám Lottenak, ha bátorkodhatom kérdeni. Épen felelni akart, 's azonba el kelle válnunk a' nagy nyolczast csinálni, 's úgy tetszett hogy elgondolkodást³ sejdítettem arczáján, a' mint egy más mellett elforogtunk. Miért tagadnám az Ur előtt, kezét ajánlva a promenadra, Albert⁴ egy derék ember, kivel el vagyok mátkásítva! Nem volt ugyan ez előttem ujság, mivel a leányok megmondták vala már az uton, 's még is oly egészen ujnak tetszék most, mert erről még nem gondolkodtam vala, abba a' helyhezetbe, melybe |41| most vele valék, s a' mely kevés pillantatok alatt oly kedves lön nekem, 's elég különös vala engem úgy meg zavarni, hogy miatta a' rendet elvétettem, 's csak a' Lotte ügyessége hozhatta helyre a hibát.

A táncznak még nem vala vége, hogy a villámok, melyeket már az előtt jóval látánk hasadozni, sűrűbbek kezdének lenni, 's a' dörgés elnémitá a' muzsikát. Három Asszony elszaladt a' sorbol, kiket Tánczossaik követének; – a' rendetlenség közönséges lett, 's a' muzsika megszűnt. Természetes, hogy ha a' gyönyörűség közepette valamely szerencsétlenség, vagy ijedség lep-meg, sokkal hatásobb bényomást csinál réánk mint különben, részszerént az ellenkezéséért mely elevenen érződik akkor, részszerént 's inkábbára, mivel már ézékeink az |42| érzőségre megnyiltak, 's annál hamarább fogadják a bényomást. Ezen okoknak tulajdonítám azon grimassokat is melyet több Asszonyok csináltak. Az okosabb egy szegletbe vonta magát, az ablakhoz fordult és füleit bédugta; az egyik letérdelt s arczáját a' másik ölébe rejtette; egy harmadik a kettő közzé férkezett 's testvérkéit ezer könnyekkel ölelte. Némelyek haza akartak menni; – másoknak, kik még kevesebbé tudták mit csinálnak, nem volt annyi eszméletjek, hogy némely ifju Uracskáink pajkosságát zabolázzák, kik igen igyekezni láttatának az égnek szánt imádságokat a' szép remegők ajakáról elfogni. Némelyek Uraink közül lementek egyet nyugalommal dohányozni, a több társaság pedig elfogadá a Gazd-Asszony okos feltalálását, hogy egy szobába mennyenek, melynek táblái 's elő |43| függői valának. Alig érénk bé, 's Lotte székeket raka körül, melyre a' társaság üljön 's egy játékra planumot jovalla.

Láttam még előre, miként modosgatja némelijik szácskáját, az izes zállag reményjére, hogy áhitozott utánna. Számlálosdit játszunk monda Lotte, – minden

¹ kinyo<..>sával C

² mellettünk C

³ elgondol<..>dást C

⁴ <...> Albert C

ügyeljen! Én körüljárok jobbról balra, 's mindenik a' melyik szám réá esik, mondja nagyon; 's ez ugy mennyen mint a' villám, – a' ki megakad vagy elhibázza számját, pofo[n]t kap. 's így míg ezerig számlálunk. Már ezt gyönyörű volt nézni! Lotte kiterjesztett karral körül indult. Egy! elkezd az első, a szomszéd kettő! három! 's az utánna valo így tovább; ekkor sebesebben mind sebesebben kezdett lépni. Egyik elhibázza. Pács! Egy pofo[n]; – 's a' kaczagásra a' másik is Pács! 's mind sebesebben. Én magam is kettőt kaptam, 's telyes gyönyö|44|rúséggel érzem hogy nékem kéményebbek valának mérve, mint a többieknek. Minnyájunk nevetése 's zsidongása vetett véget a' játéknak, míg még az ezer ki vala számlálva. Az együtt barátságosok félre vonultak, a' menydörgés elmúlt vala. 's én is követém Lottet a' szálába. Mentünkbe ezt sugá nekem: a' pofo[n]ok miatt időt 's mindent elfelejtett az Ur! Semmit nem felelheték néni. Én leginkább féltem, monda ő, 's hogy merésznek mutattam magam a' többibe bátorságot önteni, én is megbátrodtam. – Az ablakhoz léptünk, oldalrol¹ még dörgött, 's a' pompás esső csendesen suhogott a' vidéken, 's a' legenyhitőbb illat párologott fel hozzánk a' lengő szellő enyhítésével. – Lotte könyökére borulva állott, 's pillantatja általhatotta a' vidéket; az égre tekintett, 's megint réám, sze|45|mei könnyet lábbogtak², kezét az enyimre tette 's felsohajtja: Klopstok! Érzelmek árába merültem el, e jelszávára. Tovább ki nem álhattam, karjára borulék, 's örömben elegyedett könnyek közt csokoltam azt. 'S megint szemébe néztem. – Nemes! láttad volna megdicsőítésed e szemekbe, 's bár soha ne halottam volna osztán többé annyiszor szent[t] jelenül említett neved!

* Szükségesnek látja a' Kiado, a' következő heljet kitörölni, ne hogy valakinek sértésre ok adodjék. Ámbár minden Írók kevésse érdekelne, egy Leányka 's egy tapasztalatlan ifju ítélete. –

–

Junius 19^{kén}

Nem tudom hol maradtam vala el a minap elbeszélésemmel, de tudom azt, hogy éjfél két óra volt, mikor fekünni mentem, 's ha az irás helyett mind azt elfecseghettem volna néked, |46| talám viradtig is tartott volna.

Mi történt velünk a' bálból valo vissza jövetelemkor, még nem beszéltem el, s ma sincs napom arra.

A legkedvesebb nap feljövétel volt. A csepegdegelő erdő, 's a' megfrissült mező körülünk, szivemelő vala³! De Társaink megis elgunnyasztottak vala, 's Lotte kérdé tőlem, ha nem akarok e én is a' parthieba

¹ oddarol ante corr. oldalrol post corr. C

² lábbogtat ante corr. lábbogtak post corr. C

³ szivemelő val C

lenni? Érette ne genieroznám magam. Nem, mondám míg e szemeket nyilva látom, 's mü-ketten egész az ő kapujokig tartottuk, – meljet a Szolgálo lassan felnyita, 's kérdésére, ha Atyja 's a' kicsinek jól vannak e, bizonyítá, hogy mind jól vannak, 's még alusznak. Ekkor azon biztatással válék el tőle, hogy még ma latni fogom ötöt, 's meg is tartottam fogadásom, 's ez olta a' nap és a' hold, 's a' csillagok tölem folytathatják ballogásokat, én nem tudom sem hogy éjjel sem hogy nappal van, az e[47]gész világ eltűnt körültem.

–

Junius 21^{kén}

Oly boldog napokat élek, a' milyeneket az Isten Szentjeinek is ritkán osztogat, 's velem történhetik ezután akár mi, legalább nem mondhatom, hogy az élet legtisztább örömeit nem kostoltam. Ismered az én Walheimom. Ott egészen etablírozva vagyok. S onnan csak egy fél ora Lottehoz, ott érzem magamot egészen 's minden boldogságot, a' mi az embernek adatott.

Gondoltam 's mindön Walheimot sétálásom határjává választottam, hogy ez oly közel fekszik az éghez! Hányszor nem láttam a' vadászházat, mely most minden kíváнатom magába zárja, hányszor nem láttam vándorlásimban [48] majd a' hegyről, majd a' sikon a' vizen tul.

Kedves Wilhem! sokat összevondoltam magamban, hogy miként van az emberben az az ohajtózás kiterjeszkedni, újabb felfedezéseket csinálni, 's szélyel csapongani! 's miként van a' belső sugallat is, magát a határok közzé szorultságnak önként alája adni. 's a' mindennapi szokás kerék vágásába így ballogdogálni tovább, 's sem jobbra sem balra nem ügyelni!!

Különös az, hogy mikor elsőbbszer ide jöttem, 's a' halomrol a' szép völgybe letekintettem, miként vonszott itt körül minden magához! Amott az erdőcske! s ezt ohajtám akkor: ah ha annak árnyékaiba rejthetnéd magadot! Amott a halomtető! ah ha onnan a' messze vidéket által nézhetnéd, 's által az egybe lánczolt hegyeket, 's a' barátságos völgyeket!! O ha ott tévedezhetnél közöt[49]tök! – s oda siettem – visszatértem, s nem találtam meg a' mit reméllék, – O a' távollal is úgy vagyunk, mint a' jövendővel! Egy nagy derengő Egész leveg lelkünk előtt, érzelmünk elsülyedez benne mint Bennünk. 'S vágyunk, 's ah miként vágyunk egész lételünket oda adni, csak hogy magunkot egy nagy 's dicső érzésnek minden gyönyörűségével bétölthetnők! – s ha osztán oda sietünk, ha az ott valót elérjük, még sincs kioltva a' kíváнат, 's megint ohajtozunk vissza szegénységünkbe 's határok közzé szorultságunkba, 's lelkünk az elsiklott enyhület után eped. –

'S így ohajtoz végre vissza honnyába a nyugatlan Koborlo is 's kunyhójába Hitvesse melyén, gyermekei körébe, 's foglalatosságai közt mind azt a' gyönyörűséget feltalálja, a[50]mit a' mesze pusztá világba hiába keres.

Ha olykor nap feljötével ki menyek Walheimomba, 's ott a Fogados kertjébe borsom magam szedem, leülök, kifejtem, 's közbe olvasok Homeromból, ekkor oly elevenen érzem, hogy ütik le, felboncsolják 's sütik az öket a' Penelope dicső-büszke Imádói. Semmi nem tölt bé engem oly csendes 's való részvétellel, mint a' patriarchális élet vonásai, melyet Istennek hála affectatio nélkül életem modjába belészövhettek.

Milyen boldog vagyok, hogy szivem azon embernek egyszerű 's unalmatlan örömét érezheti, ki egy általa termesztett káposzta főt viszen asztalára, 's nem csak magán a káposztán örül, hanem mind azon jó napokat, 's szép reggeleket, mikor azt ültette, 's azon szép estvéket, mikor azt öntözgette, 's nödögelésén gyönyörködött, mind ezt abba a pillantatba¹ ismét visza éli.

—

|51| Junius 29^{kén}

Tegnap előtt kijött a' városi orvos a' Lotte Atyjához, 's engem a' földön a' gyermekek közt azon helyhezetbe talált, a' mint némelyik rám csipeszkedett, a' más ingerkedett hogy csiklandottam, 's nagy lármát csináltam velek. — A' Doctor Ur ki egy dogmaticus drot buba, 's a' beszéd közt manchettjeit ránczolgatja 's tépegeti, okos ember méltóságához nem illőnek találta cselekedetem, vettem eztet észre orráról. De ezzel kicsit gondoltam, vele okos discursusokrol tractáltam, 's a' gyermekek ledőjtött kártya házát ismét felépitem. Azután azzal járt, 's panaszkodt a városba: hogy a' Lotte Atyja gyermekei már is elég neveletlenek, 's Werther egészen elrontja.

Igen is kedves Wilhelm! egész világon a |52| gyermekek vannak legközelebb szivemhez. Ha megtekintem a kicsiniket, 's benne minden virtusok csiráját, minden erőket látok, melyekre egykor szükségek leszen, 's ha a' makacsságba a jövő karakter álhatatosságát, 's megrendíthetetlenségét, ha a' pajkosságba a' magát minden veszélyen feljül tevő egykori jó humort 's könnyüséget nézem, 's mind ezeket még meg nem romolva 's oly épen! mindig-mindég ismételem az Emberek Tanítója amaz arany szavait: *Légyetek olyanok mint ezek közül egyik!* 's ha osztán még is velek, kik hozzánk hasonlok, kiket mint példányunkot kellene tekintenünk, mint alatt valokkal úgy bánunk? 's nekik ne lehessen szabad akaratjuk? 's hát — nekünk nincs e? 's hol az elsőség jussa? — Mivel idősebbek 's okosabbak vagyunk? — Boldog Isten! te egedből csak vén gyermekeket 's ifjú gyermekeket látsz 's egyebet nem; — 's melyikébe van több |53| örömed, szent Fiad régen kijelentette. De ők csak hisznek szent Fiadba 's nem halják ötét: az már valami régiség, ezt mondják, 's magok szerint mivelik gyermekeiket. Isten hozzád Wilhelm, nem akarok erről tractálni.

¹ pillantatta T

Mi lehet Lotte egy betegnek, azt érzem tulajdon szegény szivemen. Nehány napokat a városba fog eltölteni egy becsületes Asszonynál, ki, az orvosok álitása szerént, végéhez közelitt, 's ezen utolsó pillanatában Lottet maga mellett akarja látni.

A' mult héten a' St–i Papnál voltam vele látogatást tenni, mely helység a hegytől oldalra csak egy orányira van. Mint egy négy |54| ora tájba értünk ide; Lotte magával hozta vala második testvérét is. A' mint a' két diofától beárnyekolt papi udvarba érkezünk, ott ült az áldott jó öreg egy padon az ajtó előtt, 's hogy Lottét meglátta mintha megújult volna, felejtette¹ gyámbotját, 's eleibe próbált indulni. Lotte hozzája szaladt, kérte hogy üljön le 's ő is melléje üle, 's elmondta Atyja köszöntéseit; – láttad volna hogy szorgalmatoskodik az öreg körül, hangját miként emelte, hogy a' már nehezen hallo Öreg megércse szavát, miként beszélt² véletlenül megholt ifju 's ép emberekről, dicsérte a' Karlsbadi fürödöt, 's helybe hagyta szándékát, hogy a' jövő nyarat ott igyekszni tölteni. Én azomba a' Tiszteletes Asszonynak tettem complimentem, az Öreg egészen megvidult, 's mivel nem álhattam meg az oly kedves arnyeku diofákat dicsérni, elkezdte nekünk ezeknek historiáját beszélni. Nem tudjuk |55| úgy mond, ki ültette őket, egyik ez, 's másik amaz Papot mondja. Hanem az ifjabbik amott annyi idős mint Feleségem. Octoberben ötven esztendő. Az ő Atyja ültette volt azon reggel, midőn estve osztán leánya megszületett. Elöttem az ő Atyja szolgáltatá itt az Isteni tiszteletet, 's kimondhatlan kedves fá volt előtte, 's nékem még kedvesebb; az alatt ült Feleségem egy padon 's kötött, mikor én az előtt huszonhét esztendővel mint szegény Tanuló legelőször ide beléptem.

Lotte Leánya után kérdezőskedett, 's azt mondá hogy Schmidt Urral a' rétre ment a Dolgosokhoz; az Öreg tovább folytatta beszédét, hogy miként kedvelte meg ötet elébb Napája, 's azután a Leánya, 's hogy volt elsőbben csak Vikariussa 's azután helyébe lépett. A' történetnek még soká nem lessz vala vége, ha a' |56| Pap Leány Asszony az úgy nevezett Schmidt urral a' kerten eléjőve, közbe nem jött volna; – forró szívésséggel fogadta a' két leány egymást, 's nekem is megtetsze a' sugár természetű barna Pap Leányka. Szeretője mert ennek mutatá magát Schmidt Ur, egy fáin de csendes ember, nem akart beszédünkbe elegyedni, bárha Lotte szüntelen beléhozni akarta is. 'S ez nékem annál visszasabbnak tetszet, mivel a' mint arcza vonásiból itélni lehete, inkább makacssága 's rossz humorja tartoztatta el tőlünk; mint esze szűk terjedése. Később még inkább kitetsző lett ez, mert a' mint sétálás közbe Friderika Lotteval, 's néha velem is jött, az Uracskának külömben is barnás ábrázatja oly kitetsszőleg elborult, hogy Lotte nem tehette, hogy tudtomra ne adja, hadnék

¹ felejtettette T

² mik beszélt C

félbe a Friderikával való nyájaskodással – – Nem boszont engem inkább semmi¹, mintha az emberek egymást gyötrik, 's kivált ifju emberek az életnek virulásába, mikor legnyiltabbnak kellene |57| mindeneknek lenni, 's egy másnak a' pár jó orájokat is elrontják bohóságokkal, 's osztán későre látják által a' veszteség kipotolhatatlanságát! Ez annyira szurdalt engemet, hogy midőn osztán estvére vissza tértünk a' papi házhoz 's a' beszéd a' téj vacsora mellett az élet örömeire 's fájdalmaira fordult, nem álhattam meg, hogy a' rossz laune ellen teljes szível ki ne keljek. Mi emberek, így kezdém, gyakorta panaszkodunk, hogy a jó napok oly kevesek², 's a' rosszak sokak, pedig úgy tetszik, méltatlan zugodásunk. Ha mindég nyilván volna szívünk érezni a' jót, melyet az Isten minden napra ad, akkor elég erőnk lenne a' rosszat is eltűnni, ha ránk jön. – De szívünk nincs hatalmunkba feleli a Papné, 's e mellett mennyi nem függ még a testől is! ha az ember nincs jól minden rosszul menyen. – Ezt helybe hagytam én is; tekintsük³ tehát folytatám tovább, úgy |58| mint betegséget, 's lássuk valyon nincsen e eszköz ellene? Haljuk, monda Lotte: Én legalább azt hiszem, hogy sok függ tőlünk, mert engem ha valami üldözni kezd, 's boszankodóvá akar lenni, felszököm 's a' kertbe fel s alá eldanolok egy pár contra tánczot, 's mindennek vége. – Épen ez a' mit mondani akarék, felelék erre, a' rossz launéval úgy van a' dolog mint a' restséggel, természetünk vonzódik hozzá 's hacsak egyszer van elég erőnk magunkot túl tenni rajta, dolgunk foly 's a' munkásságba gyönyörűséget találunk. Friderika nagyon figyelmes lett: az ifju Ur pedig azt az ellenvetést tevén erre, hogy az ember nem lehet mindig ura magának, 's annál kevésbé parancsolhat érzéseinek. – Itt egy kedvetlen érzésről van szó, mondék, melytől minden örömet megmenekedni kíván, 's senki nem ismeri addig erejét, míg meg nem próbálja. Kétség kívül, hogy a' ki beteg, minden orvosokat |59| öszve kérdez, a' legnagyobb resignatiókat 's keserűbb orvosságokat sem kerüli el, csak hogy kívánt egészségét vissza nyerhesse. Vettem észre miként feszíti hallását a' tisztas öreg, hogy beszédünkbe részt vehessen, hangom emeltem erre; 's beszédem feléje intéztem.

Annyi féle vétkekeről 's hibákról predikálnak, folytatám beszédem, 's még soha nem hallottam hogy valaki a' rossz laune ellen a chatedrából szollott volna. Ezt a városi Papoknak kell tenni, monda az Öreg; mert a parasztoknak nincs rossz humorjuk, pedig néha nem ártana legalább leczke lenni a Tiszteletes Asszonynak 's a' Tiszteknek. A' társaság nevetett, 's az Öreg köhögése egy ideig megszakasztá beszédünk, végre az ifju Ur ismét így kezd szollani: az Ur a rossz humort vétkeknek nevezte, nekem úgy tetszik |60| hogy ez nagyitva van. – Legkevesebbel sem felelék, ha az a' mivel magunknak 's felebarátunknak ártunk, megérdemli azon nevet. Nem elég e hogy egy mást boldoggá nem tehetjük, 's azt az örömet is el kelle ragadnunk egymástól melyet minden szív megszerezhet néha magának; Nevezzen az Ur egy rossz launeju embert, ki eltudja azt mások

¹ már semmi *ante corr.* inkább semmi *post corr.* C

² oly kevés *ante corr.* oly kevesek *post corr.* C

³ tekintsük *ante corr.* tekintsük *post corr.* C

előtt rejteni, 's egyedül elhordozhatja a' nélkül, hogy mások örömét meg ne zavarná? 's a' mellett nem mindig gyöttrő belső kedvetlenséggel van e öszve kötve, mely tulajdon érdemtelenségünket hányja szemünkre? magunk magunknak nem tetszünk, 's a' mellett mindig egy bizonyos irigység járul hozzája; melyre boho hiuságoktól ingereltetünk; látunk boldog embereket, kiket nem mü teszünk boldoggá, 's ez a' leggyöttrőbb! Lotte nevetett látván hevem melyel szollok, 's a' Friederika szemeibe lábbogo köny késztetett tovább folytat[61]ni. Jaj annak, mondám ki egy sziven hatalmat vett, 's erejét arra fordítja hogy annak egyszerű örömeit eltiporja, melyek belöle csirázhatnának. A' világnak akár mely ajándéka 's szivessége sem potolhatja ki egyetlen pillantat magunkba valo gyönyörüségét, melyet tirannusunk irigy kedvetlensége megepésített.

Szivem egészen teli volt e pillanatatban, némely multak emléke lelkembe tolult, 's könnyek boríták el szemem.

Bár minden ezt mondaná magának naponként, folytatám tovább: te barátidnak nem tehetsz egyebet, mintha örömeiket meg nem zavarod; 's boldogságokat neveled azzal, ha együtt kostolod velek. Teheted e azt, ha lelke kinzo indulatoktól gyötretik, a' bánattól eltépve van, adhatsz e egy csep enyhületet.

'S ha osztán a' végső megdöbbentő nyavalya eléri aztot, kit te tirannusi launeddal virulo napjaiban eltemettél, – 's ott vonaglik előtted lankadt bágyodságában, szeme érzéketlenül az egen csügg, [62] 's a' halál verejtek homlokán csepeg, 's te ágya előtt állasz mint egy elkárhoztatott, annak érzésével, hogy te minden tehetségeddel sem tehetsz semmit, 's a' kin gyötör, hogy mindened örömmel oda adnád, csak hogy a' hanyatloba egy csep erőt, 's az elevenségnek egy szikráját önthetnéd. –

Egy ily scenának emléke, melyen jelen¹ voltam ezen szokra egész erejével meglepett. Keszkenöm szememre tettem 's elhagytam a társaságot. Miként beszélt osztán az uton Lotte a' mindenben valo meleg részvétemről! 's hogy ez még szerencsétlenné tehet 's kiméljem magam! O, Angyal! éretted élnem kell.

–

Julius 6^{kán}

Ő még mindig haldoklo barátnéja mellett van 's mindig az most is, az a' szelid édes teremtmény ki a' hová tekint fájdalmaikat enyhitt, 's boldo[63]gokat téssen. Tegnap estve Mariannéval 's a' kicsin Maltával setálni ment, én tudtam ezt előre 's találkoztam vele. Más fél orai utunk után a' város felé a' kut mellett jöttünk vissza, mely előttem oly kedves, 's most ezerszer kedvesebb lett, mivel Lotte is

¹ jelem T

a' falacsán ült. Körül tekintettem most, 's ah, azon idő, mikor még oly egyedül vala szivem, ismét feléledt lelkembe! Kedves kut, miolta boldog vagyok, nem pihentem még hivességedbe, 's néha siető elmenetelemmel nem tekintetem reád, bocsáss meg! Lenézek a grádicson, 's látám hogy Malta egy pohár vízzel lépeget fel. Lottera tekinték 's érzem egésszen, mi ő nekem. A mint Malta feljött a pohárral, Marianne el akarta tőle venni. Nem! Kiálta a' gyermek a' legédesebb szivességgel: Lotte igyék elébb. Annyira elragadott ez a' lelkes szivesség melyel ezt szol[64]lá, hogy érzésem semmivel ki nem fejezhettem, hanem a' gyermeket felöleltem a földről, 's öszve csokoltam mig kiáltani 's sirni kezdett. Miért tette azt? monda Lotte. Én megdöbbsentem. Jöjj Malta monda a' gyermeknek, kezénél fogta 's levezette a' lépcsőken; mosd meg hamar magad a' friss vízbe, 's semmi bajod nem leszen. A mint ott állék, s néztem mely szorgalommal dörzsöli a' gyermek vizes kezecskéivel állait, azt hívén, hogy a' varázs víz által, minden mucsok lemosodik 's nem nő osztán rut szakállá, mondom néked Wilhelm, hogy több tisztelettel egy keresztelést sem néztem mint ezt, 's minekutánna Lotte feljött, örömmel leborultam volna, mint egy Propheta előtt, ki egy nemzet bűneit leimátkozza.

Estve nem álhattam meg hogy örömembe el ne beszéljem a' történetet egy embernek, kibe emberi érzést hittem lenni, mivel esze van. [65] De hogy jártam! Azt monda hogy ez igen roszul volt téve Lottetól, a' gyermekeket nem kell rászedni; az ilyenek számtalan tévedésre 's babonára szolgáltatnak okot, a' gyermekeket korán meg kell az ilyenekről örizni. Ekkor juta eszembe, hogy ő ez előtt nyolcz nappal kereszteltetett, menni hagytam, 's szivembe hiv maradék az igazsághoz: hogy a' gyermekekkel, ugy kell bánnunk, mint a' Mennyei Atya bánik velünk, ki akkor teszen minket a' legboldogabbá, ha édes családunkba szédelegni hágy.

—

Julius 8^{okán}

Be gyermek az ember! miként ezsekel egy pillantás után: 'be gyermek az ember! Walheimba valánk, az Asszonyok is kiszekereztek [66] volt, 's sétálásunk alatt szüntelen azt véltém hogy a' Lotte szeméből — O, be esztelen vagyok, engedj meg! de láttad volna csak, láttad volna fekete szemeit! Rövideden irok, mert szemeim bé esnek az álomtól. Végre a' Leányok felülének, 's a' szekér körül állottunk, az ifju Selstadt, Andrau és én. A' más' két Finakkal öszve fecsegték mindent, de hozzám nem szoltak. Én a Lotte szemeit kerestem! Ah azok váltva egyikről a' másra reppentek. De reám! reám! ki egész érette resignálva állék ott, reám nem pillantott! Szivem ezer Isten hozzádot monda néki, 's még is reám nem pillantott. A' Szekér elindult, 's egy könny lábbogott szemeimbe. Utánnak neztém, 's látám a' Lotte kalap tollait a' kapun kilengeni, 's megfordult vissza nézni¹. Ah, talám érettem! — barátom ezen bizonytalanságba

¹ vissza nézni *ante corr.* vissza nézni *post corr.* C

lebegek, ennyi minden vigasztalásom, hogy talám erettem nézett vissza! talám – Jó éjszakát! O be [67] gyermek vagyok!

—

Julius 10^{kén}

Látnád csak milyen balgata tag figurát csinálak, mikor társaságba rolla szo esik. 'S ha még meg is kérdezik, hogy tetszik ő nékem? – Tetszik? e szot halálba gyölölöm. Micsoda Kölöncz lehet az, kinek Lotte nem tetszik, kinek minden érzékeit, minden érzelmét egészen bé nem tölti. Tetszik? Minap azt kérdé valaki tőlem, hogy tetszik Ossián!

—

Julius 11^{kén}

M.. Asszony igen rosszul van, imádkozom életé[68]ért mivel Lotteval együtt szenvedek. Ma egy különös történetet beszélt el felőle. Az öreg M... egy alacson zsobrák ember, ki életébe Feleségét a' mint csak lehetett gyötörte 's kinozta. De ezen mindég tudott az Asszony segilleni. Kevés nappal az előtt, hogy az Orvos kimondta végső oráját, hivatta Ferjét 's Lotte előtt így szollot hozzája¹: Egy dolgot kell néked megvallanom, mely külömben halálom után zavart, 's boszuságot szerezhetne. Én eddig a' ház tartást vittem, oly pontosan 's takarékoszággal, a' mint csak lehetett, de megengedsz hogy ezen harmincz esztendők alatt mindég csaltalak. Te házasságunk elején a' konyhatartásra, 's más házi kiadásokra igen csekély summát rendeltél. Azután is hogy háztartásunk nevedett, keresetünk nagyobbodott, nem lehete téged arra venni, hogy héti pénzem a' környüállás szerént neveld; rövideden, emlekezhete arra, hogy mikor legnagyobb volt is háztartásunk, azt [69] kívántad, hogy egy héten hét forintal kijöjjenek. Ezt ellenmondás nélkül elvettem, 's a' többit a Cassából potoltam. Pazérlo nem voltam, 's ezen vallomásom nélkül is nyugodva mennék az örökkévalóság eleibe, csak hogy annak a' ki utánnam viendé a' házi gondokat, mivel az magán nem tudna segíteni, te mindig azt mondanád, hogy első Feleséged kijött ennyivel.

Beszéltem Lotteval az emeri ész hihetetlen megtévedéseiről, hogy némely nem gyanítja, hogy annak okának kell lenni, ha hét Forintal kijöhet, 's még is a' költést két annyinak látja. De én magam is láttam olyan embereket, kik a' Propheta örökös olajas korsoját is csudálkozás nélkül² elnézték volna házokba.

—

¹ szollot hozzája *ante corr.* szollot hozzája *post corr.* C

² csudálkodás nélkül *ante corr.* csudálkozás nélkül *post corr.* C

Julius 13^{kán}

Nem, ez nem csalódás! Fekete szemeibe 'sorsom 's [70] irántam való¹ igaz részvételét olvasom. Igen is érzem, 's hiszek is szívemnek, hogy ő – ah az ég előtt kimerhetem e ily szokkal mondani? – hogy ő szeret engemet!

Engem szeret! O azolta nagyobbra becsülem² magamot! S azolta imádom magam, miolta engem szeret.

S valyon vakmerősége vagy érzése a' való egybe kötésnek: nem ismerék senkit, a' kitől Lotte szívét félthetném. 'S még is, – midőn Mátkájáról oly melegséggel 's oly szerelemmel beszéll, úgy vagyok mint a' kit minden hivatalától 's méltóságától megfosztottak, 's kardját elvették.

—

Julius 15^{kén}

Ah mint lángol végig minden eremen, ha ujom történetből az övét megérinti, 's ha lábaink [71] az asztal alatt egybe találkoznak. Mint a' tűztől úgy ránditom vissza, 's még is egy titkos erő vonsz megint, megint feléje, akkor minden érzékim szédelegnek. O 's még is, minden ártatlansága, 's nyílt lelke mellett sem érzé, hogy gyötör engem nyájasságaival. Sőt néha ha a' beszéd alatt még kezét is az enyimre teszi, 's a' dolog érdekseje szerént közelebb is ül, úgy hogy szájának égi lehellete ajakimra leng, – azt gondolom el kell sülyednem, mint a' kit a' menykö ért. – O Wilhelm, ha valaha merészleném ezt az eget, ezt a' meghitséget – Értesz engem. Nem, szívem nem oly romlott! Gyenge! elég gyenge, 's nem romlottság e ez?

Szent ő előtttem. Minden kíváratom elnémul az ő jelenlétében. Soha nem tudom mi lel, mikor nála vagyok, mintha lelkem minden ereimbe vissza fordult volna. Egy éneket játszik ő a' Klaviron, egy Angyal varázs erejével, ez néki kedves éneke; oly egyszerűen s oly lelkesen, hogy minden gyötrelmemből, zavart[72]ságom 's bánatomból vissza hoz ha csak az első sort elkezdi.

Nem lehetetlen többé előtttem a' régiek Muzsikájának varázs ereje, ha ez egyszerű ének is így megragadhat. S miként tudja ezt alkalmaztatni néha olykor kezdi dallani, mikor kész volnék magam föbe löni, 's erre minden tévedése, 's homálja lelkemnek elolszlik, 's ismét szabadobban lélekzelek.

—

Julius 18^{kán}

Wilhelm, mi szívünknek a' világ szerelem nélkül? a mi egy varázs lámpás világosság nélkül! Alig világítod meg a' lámpáskát, 's a' legtarkább képek

¹ irástam való *ante corr.* irántam való *post corr.* C

² becsülöm *ante corr.* becsülem *post corr.* C

levegnek feje falodon! 'S ha nem is egyebek ezek elreppenő phantomoknál, még is boldoggá tesznek minket, a' míg mi mint a kis gyermekek előttök álunk, 's csudás életünéseiket bámuljuk, 's örömünk találjuk benne. Ma egy kike[73]rülhetetlen társaság miatt nem mehettem Lottehoz. De még is, csak bár hogy egy embert lássak magam körül, a' ki ma hozzája közel volt, elküldöttem Legényemet. Mely nyugtalansággal vártam, 's mint örültem vissza jövetelén! Öszve öleltem, 's meg csokoltam volna ha ne szégyeljem.

Beszélik a Bononiai kőről, hogy ha ezt a' napra kiteszik úgy magába vonja a' sugárokat, hogy ejczaka is egy ideig világít. Ilyennek képzeltem én most Legényemet; az az érzés hogy a' Lotte szemei az ő ábrázatján, kaputja gombjain, 's gallérán sugároltak, azokat mind oly becsesekké, oly szenté tették¹ előttem, hogy abba a' pillantatba nem adtam volna Legényemet ezer tallérért, – oly jól esett vele lennem. – Isten őrizzen Téged hogy ezen ne vess. Wilhelm, phantomok e ezek ha boldoggá tesznek?

—

Julius 19^{kén}

Ma látni fogom ötöt: ezt kiáltom reggel ha [74] felébredek, 's egész vidámsággal a szép nap eleibe tekintek. Látni fogom ötöt! 'S az egész napon nincs több kívánságom. Mindent, mindent magába nyél e kilátás!

—

Julius 20^{kán}

Jovallásod nem fogadhatom el, hogy a' Követtel ***be mennek. Én nem igen szeretem a' subordinatit 's a' mellett a' Követ is csudálatosocska ember, arra hogy együtt kijöhessünk. Anyám engem munkásságba kívánná látni, azt mondod, el kell erre nevetnem magam, de hát nem vagyok é én most is elég munkás? 's úgy szolván, nem mind egy e: hogy ha borsot vagy lencsét szemelek? Ugy is e világba minden törekedésnek a' vége csak lirum lári, 's a' legnagyobb bolond az, a' ki a' nélkül hogy vonszodása lenne a' dologhoz, pénzért vagy hiu dicsőségért magát másoknak feláldozza. —

—

[75] Julius 24^{kén}

Mivel oly igen rajta vagy, hogy rajzolásom ne hagyjam félbe, szeretném az egész dologról halgatni, mivel azt kell mondanom: hogy egy idő oltá semmit sem csináltam.

¹ mind oly becsesekké tették előttem C

Boldogabb soha nem voltam, a' természet érzése bennem alá a' fűszálig 's kövecskéig¹ telyesebb 's melegebb nem volt egyszer is mint most, 's még is – nem tudom hogy fejezzem ki magam: előterjesztő erőm úgy elgyengült, 's minden úgy leveg 's reng lelkem előtt, hogy csak egy rajzolat gondolatját sem kezdhetem el. Talám agyaggal ' viasszal többre mennék.

Lotte Portaitját már háromszor kezdettem el 's mind annyiszor prostituáltam magam vele, ' s ez annál inkább bosszont, mivel ez előtt az eltalálásba szerencsés voltam; akkor vettem volt [76] le árnyék képét 's már csak azzal kell maradnom.

–

Julius 26^{kán}

Sokszor tettem fel magamba, hogy annyiszor ne mennek hozzája, de ki álhatná meg azt! Mindennap megkísért ezen gondolat, 's akkor szentül megígérem magamnak: holnap már csak ugyan nem megy el. 'S ha a' holnap eljő megint egy ellent álhatatlan okot találok, 's míg észre veszem magam nála vagyok. Vagy ő ezt mondja estvéneként: holnap eljő ugy e bár? – 's ilyenkor ki maradhatna el! Vagy igen szép idő van 's Walheimba² megyek sétálni, 's ha osztán egyszer³ ott vagyok – onnan még csak egy fél ora hozzája, 's még észre venném magam, nála termék! Nagy Anyámnak egy meséje volt a' mágnes-hegyről, úgy beszélt, hogy: amely [77] hajok ehez közel mentek, egyszerre minden vas neműt kiragadott belőlek, a' szegek a' hegyhez ragadtak, 's a' szegény boldogtalanok fuldokoltak a' lebegő deszkák között.

–

Julius 30^{kán}

Albert megérkezett, látni fogom, 's ha ő az a derék 's nemes lelkű ember, kinek én az elsőseget minden tekintetben megengedni kész vagyok, úgy lehetetlen lesz ötlet ennyi tökéletességek birtokában elnézmem. Birtok! – Elég az Wilhelm, hogy a Mátka itt vagyon, egy jeles, kedves fiú, kit lehetetlen nem szeretni. Szerencsémre, az elfogadáson nem voltam jelen, talám szívem megrepedt volna! Csak azért is megérdemlené becsülésem hogy Lottet előttem egyszer sem csokolta meg. Az Isten áldja meg érette! Elég [78] jó indulattal van hozzám melyet úgy gyanítok, hogy inkább a' Lotte munkája; mint önn érzése sugallása, mert az ilyenekbe nagyon jártasok 's fájnok az Asszonyok 's jól teszik. Ha két ficzkot, egymással jól ki jöve megtarthatnak magoknak, övék a' haszon, ámbár ritkán megyen is az eféle.

¹ követskéig C

² Walheimba T

³ egyszer osztán *ante corr.* osztán egyszer *post corr.* C

Csak ugyan Albertől nem vonhatom meg becsülésem, csendes külsője az én nyugtalan karakterem mellett nagyon kitetsző; sok érzése van 's tudja mit bir Lottéba. Ugy látszik nem launés ember, 's tudod hogy ezen vétket inkább gyűlölöm az emberekbe, mint minden másokat. Albert engem lelkes embernek tart, 's Lottehoz való vonszodásom, 's tettein való meleg örömem neveli triumphusát, s még jobban szereti. Hogy ha néha titkos kicsin féltékenységek is nem gyötrik e? arról nem felelek, legalább én az ő [79] helyén nem lennék egészen bátor¹ az ördögtől.

Legyen már a' hogy van, de az én örömem Lotteval lenni, már oda van! Esztelenségnek nevezzem e ezt vagy elvakulásnak? – Mire a' nevezgetés? A' dolog maga magát mutatja! Tudtam ugyan mind azt, a' mit most tudok, mig még Albert el nem jött, tudtam, hogy nem csinálhatok hozzá praetensiokat, 's nem is csináltam – mely annyit tenne, hogy a' mi szeretetre méltó ne kívánja az ember.

Csikorgatom fogaim, 's mérgelődöm nyomoruságomon 's boszorkodom kétszer, 's háromszorosan azokra kik azt mondhatják, hogy resignáljak² mivel már más képen nem lehet. – Vigye az ördög kik azt mondhatják! – Sokszor öszve nyargalom az erdőket, 's ha Lottehoz jövök 's Albertet mellette találom a kertbe, 's látom hogy az én határim csak addig terjed, akkor csapongó boho vagyok, [80] 's mindenféle tréfát öszve zavarok. Az Istenért monda Lotte ma, kérem ne csinályon többé oly scenat, mint az estve! Köztünk légyen mondva, így tréfalom el az időt mikor Albertel van, de ha egyedül találom, akkor másként megyen dolgom.

–

Augustus 8^{kán}

Kérlek kedves Wilhelm ne vedd magadra elébbi levelemben irt szavaim: Vigye ördög kik azt mondhatják, hogy resignáljak³. Hidd el nem számláltam arra, hogy te is ily vélekedéssel légy, csak ugyan néked még is igazad van! Csak hogy a' világba igen ritkán lehet valamire menni, azzal a: *vagy* így *vagy* ugyal, annyi árnyékozatai vannak, az érzelmeknek, 's [81] tetteknek a' mennyi különbség van egy ölyv orr 's egy buta orr között.

Nem veszed tehát rossz neven, ha egész argumentumod helybe hagyom ugyan, de a *vagy* és *vagy* között keresztül síklani igyekezem.

Vagy van reményed Lottehoz, vagy nincs, ezt mondod Te. Jo! az első esetben törekedj magadéva tenni, igyekezd vágyásid teljesedését elérni; a' más esetben pedig bátorkodj neki, 's menekedj meg egy elkeserítő érzeménnytől, mely végre minden ereid felemészti. Kedves Wilhelm, jól van mondva – de szinte

¹ bátor egészen *ante corr.* egészen bátor *post corr.* C

² resignáljak C

³ resignáljak C

későn.

'S kívánhatnád e, te egy oly Boldogtalantól, kinek élete egy lappango betegség által napról napra menthetetlenül elemésztődik, kívánhatnád é tőle, hogy egy döféssel vessen véget egyszerre kinjainak? valyon az a' kin, mely ereit is elemésztette, nem fosztotta é meg egyszer|82|smind azon bátorságtól, hogy magát a kinbol megszabadithassa?

Felelhetnél¹ ugyan te is erre egy ehez rokon hasonlatosságal: ki nem vágatnál le örömejobb egyik karját, mint sem remegés és félelem közt koczkára tegye ki életét – de hagyjuk, ne rágodjunk hasonlatosságokon. Igen is Wilhelm, van néha némely pillanatban oly fellövellő, 's lerázni kíváno bátorságom, hogy mennék jo szivel csak tudnám hová.

—

Augusztus 10^{kén}

Életem a' legboldogabb 's gyönyörűbb lehetne ha bolond nem volnék. Ily szép környülmények nem könnyen találkoznak egybe valakinek szívét gyönyörködtetni, mint a' melyekbe én most vagyok. – Ah csak ugyan bizonyos az, hogy egyedül csak szívünk térszen boldoggá! A legked|83|vesebb familiának egy tagját teszem az Öreg szeret mint fiát, a' kicsinek mint Atyjokot 's Lotte is – 's a' becsületes Albert, ki semmi launes illetlenséggel nem zavarja boldogságom, 's a' kit Lotte után a' világon leginkább szeretek. – Wilhelm, öröm minket halgatni, ha Albertel sétálni menyünk, 's Lotterol beszélve mulatjuk egymást; a' világon nevetségesebb öszve szövődés nincs mint a' miénk 's még is erre gyakran könybe borul szemem.

Ha a' Lotte jo szívü Annyáról beszélt, miként adta által leányának a' házat 's gyermekeket halálos ágyába, 's néki Lottet ajánlotta – 's hogy Lottet azolta egészen más lélek eleveníti, mint lett azolta a' Gazd' Asszonyi szorgalmak közt² egészen valo Anya, miként nem mul[t] el az olta egy pillantatja is meleg szerelem 's munka nélkül, 's mégis ezek miatt vigsága, 's derütsége el nem |84| hagyta. Így andalogva melette virágokat szedek, bokrétába fűzöm – 's a' melettünk lefolyo patakba vetem. 's utánna nézek mig csendesesen lehömpölyög. Nem tudom, megirtam volt e néked, hogy Albert itt fog maradni, egy jövedelmes hivatalt válal az Udvarnál, hol igen kedveltetik. A foglalatosságokba valo rendre, s szorgalomra, kevés hozzá hasonlot láttam.

—

¹ Félelhetnél *T*

² közé *C*

Valóban, Albert a' legjobb ember az ég alatt; tegnap egy különös scenam volt vele. Hozzája megyek elbucsuzni – mert kedvem jött vala kilovagolni a' szomszéd hegyekre, a' honnan most irok néked – a' mint szobájába fel 's alá járok, szemem be ötlenek pistolyai. Kérem tőle, hogy adja ál[85]tal pistolyait nékem az utra. Ha tetszik, úgy mond, 's nem restelled megtölteni, nálam úgy is csak pro forma hevernek: miolta egy történet előre vigyázásra tanított, keveset csinállok azután az egész pistolyozásból. Kíváncsi valék a' történetet hallani. Egy barátomnál falun laktam egykor szinte egy fertály esztendeig, ily folytatja szavát, ott volt egy pár pistoly is velem töltetlen. Egyszer egy esős délután, a' mint unatkozva ott ülek, nem tudom miként jut eszembe: hogy megtámadhatnának¹ 's a' pistolyokra szükségünk lenne, és hogy – tudod miket gondol olyankor az ember. Oda adom a' Szolgának hogy tisztítsa ki 's töltsen meg; ez kötekedni kezd a' szolgálóval, ijesztgeti a' fegyverrel, 's Isten tudja hogy, a' pistoly elsül, még a' töltő vesző benne volt, 's úgy lövi a' töltő veszőt a' leány jobb kezébe, hogy [86] a hüvelyke mindjárt elszakad. Bezzeg volt lámentálás, 's a' mellett a' Borbélyt is ki kellett fizetnem, azután minden fegyvert töltetlen hagyok. De barátom, mondtam én erre, mire még is az előre vigyázás? a veszedelmet soha ki nem lehet tanulni. Vagynak, úgy mond ő, még is minden közönséges principiumak kivételei, 's a' milyen kész az ember magát menteni, ha azt hiszi hogy valami közönségest s elsiertetett mondott, épen úgy nem szün[ik] meg modificálni, 's limitálni tovább is. 'S erre igen mélyen a' textusba ereszkedett, hogy végre nem is halgattam rá, 's elandalodtam²; azomba egy felriadással a' pistolyt homlokomnak szegzem. Pfűj! így szoll erre Albert, 's elragadta a' pistolyt homlokomtól, mire való az? – Nincs megtöltve, mondtam. Ha nincs is, de [87] mire való az? nyughatatlanul felelve. Nem képzelem miként lehet oly bohó valaki, hogy magát meg löjje, a' csupa gondolat is utálatos előttem.

O hogy ti emberek, felkiálték, ha ugyan azon dologról van a' szó, mindég ugyan azon kitételekkel éltek, 's készek vagytok után hangozni hogy már a' bohóság! már az okosság! ez jó! az rossz! 'S mit téznek mind ezen kitételek? Megvizsgáltátok e már azzal, egy cselekedet belső egybeköttetéseit? Ki tudjátok e meghatározottsággal az okait fejteni, miért történt így, 's miért kellett így történni? Ha azt tudnátok, nem lennétek oly sietve készek ítéleteitekkel.

De csak megengeded, monda Albert, hogy bizonyos tettek, vétkeseknek maradnak, akár [88] mely indító okból származtak légyen is.

Vállat voníték 's ráhagytam. De barátom, folytatám tovább, itt is vannak kivételek, Való, hogy a lopás vétek, de valyon azon ember ki, hogy magát, 's az övét az elemésztő éhség halálától megmentse, 's lopni menyen, büntetést érdemel é vagy szánást? Ki emeli fel az első követ azon Férj ellen, ki igazságos

¹ megtámadhatnának *T*

² elandalottam *ante corr.* elandalodtam *post corr.* *C*

haragjában hivségtelen Feleségét, 's alacson csábítóját¹ feláldozza? S ki kárhoztatja azon Leánykát, ki a' gyönyörűségnek szédítő óráiban magát a' szerelem tartoztathatlan örömeibe eltéveszti? Sőt még törvényeink² is, ezek a' fagyos vérű Pedantok, megindulnak s vissza vonják a' büntetést.

Az megint egészen más felele Albert, mivel az oly ember, kit indulati ragadoznak, minden eszméjét elveszti, 's úgy nézetik, mint részeg, 's eszement. – O tü okos emberek! felszol[89]lék nevetve; indulat! részegség! eszelősség! S tü erkölcsös emberek, oly hidegen, 's oly részvétel nélkül nézitek 's szidjátok az ittast, megvetitek az eszelőst, 's elmentek melette mint egy Pap, 's hálálkodtok az Istennek mint a Phariseus, hogy titeket nem tett olyanná, mint ezeket, Én gyakran voltam ittas, 's indulatim soha nem voltak messze az örültségtől, de egyiket sem bánom, mert mértékletességembe megtanultam osztán azt: hogy a világnak minden rendkívül való embereket, kik valami nagyot, 's lehetlennek látszot vittek ki eleitől fogva bodultaknak, 's részegesnek kellett kikiáltania.

De kiálthatatlan a' közönséges életbe, hogy minden szabad, nemes 's váratlant cselekvőnek ezt kiáltják utánna: ez az ember részeg, amaz boho³. Szégyeljétek meg magatokat⁴ ti jozanok, ti [90] okosok! Ezek ismét a te ábrándozásid közzül valok, monda Albert. Te mindent igen nagyítasz, s legalább ebbe bizonyosan nincs igazod, hogy az önngyilkosságot, melyről most beszélünk⁵, nagy tettekkel hasonlítod egybe, holott azt gyengeségnél egyébnek nem lehet tartani, mert az igaz hogy könnyebb meghalni, mint egy gyötrelmes életet álhatatosan kitűrni.

Abba akarám hagyni, mert a' világon semmi argumentum nem boszont inkább, mint mikor én telyes szivemből beszéllek, 's valaki egy kopott közmondással rukkol elé. De magamba tértem, mivel az ilyent már sokszor halva mindig boszongkodtam rajta, 's egy kevésse hévvel felelek neki: Te azt gyengeségnek nevezed? Kérlek ne hagyd magad a' külszintől megcsalatni. Azon nemzetet, mely egy Tirannus vas járma alatt [91] nyög gyengének nevezed é, ha végre fellázzad, s lánczait lerázza? S hát azon embert is, ki megrettenésébe, hogy a' házába a' tűz belékapott minden ereit feszülve érzi, 's könnyűséggel oly terheket elemel, melyeket csendes eszmélettel alig mozdíthatott volna meg; 's aztot is, a' ki megsértődése dühében hattal ki kél, 's meggyőzi gyengének kell e nevezni? Albert reám tekintett 's így szolla⁶: ne vedd rossz néven ha azt mondom, hogy az eléhozott példák épen nem látszanak ide tartozni. Meglehet, mondám, külföldben is gyakran vetették szememre, hogy combinatioim néha, az értetlenséggel határozodnak. Probáljuk tehát, ha egy más oldalról képzelhetjük e magunknak, micsoda állapotba lehet egy olyan ember, ki meghatározza az élet

¹ tsábítóját C

² törvényink C

³ ez az ember részeg, boho C

⁴ Szégyel meg maga <.> C

⁵ melyről most beszélünk <.> C

⁶ 's így szollj C

külömben oly kedves terheit lerázni, mert csak a' menyiben [92] együtt érezhetünk valamely dolgot, annyiban tudunk illendően szólni felöle.

Az emberi természetnek, folytatám tovább határai vannak, örömet, kint, fájdalmat, csak egy bizonyos pontig hordozhat el, 's oda lészen ha a' határ átlalhágodik.

Itt tehát nem az a' kérdés, hogy ha valaki gyenge é, vagy erős hanem ha valyon szenvedése mértékét kiálhatja e; 's eztet akár erkölcsi akár physikai értelemben vegyük, épen oly különösnek találom, ha valaki azt mondja, hogy azon ember gyáva a' ki magát megöli, mint balgatagság volna azt gyávának nevezni, a' ki egy veszedelmes hideglelésbe hal meg.

Paradoxum! nagyon paradoxum! kiálta Albert. – Nem oly igen, mint gondolod felelék. Azt megengeded ugy e: hogy mü azon betegséget nevezzük halálosnak, mely által a' természet ré[93]szint munkasságától megfosztatik, ugy hogy többé magán nem segilhet, sem valamely szerencsés revolutio által az élet elébbi folyásába vissza térni nem képes.

Már most barátom, alkalmazzassuk ezt a' lélekre. Nézd meg az embert az ő határok közé szorultságába. miként tojznak rea a bényomatok, hogy vesznek erőt az ideák rajta, mig végre egy nevedő indulat egészen megfosztja eszméletétől, 's letiporja ötet.

Hiába látja által a' csendes okos ember a' szegény boldogtalan állapotját, hiába biztatja ötet, mert épen ugy nem segilhet rajta, mint mikor az egészséges a' beteges¹ ágynál² áll, 's erejéből legkevesebbet sem adhat által.

Albertnek ez átalýába volt mondva emlékeztetém ötet egy Leányra, kit³ az előtt kevéssel, [94] a' vízbe fulva találtak meg, 's ismételém történetét. Egy jámbor Leányka ki házi foglalatosságai körébe 's héti meghatározott munkája közt nőtt fel, ki a' gyönyörűsége más kilátást nem ismert, mint hogy néha vasárnapokon egy apronként öszveszerzett öltözetbe a' vele hasonlokkal a város körül sétálni, 's talám minden nagyobb innepeken egyszer táncolni menjen; 's azon kívül hogy szives részvétellel némely czivodásokrol, 's a' rosz hirről, egy szomszédjával néha nevéssen; – kinek lángolo természetében felgerjed végre a' belső vonszodás, melyet a' férfiak hizelkedései nevelnek; minden elébbi örömei lassanként izetlenek lesznek, mig végre egy férfira talál, kihez egy ismeretlen érzés ellentálhatatlanul ragadja, a' kibe veti minden reményjét⁴, maga körül a' világot elfelejti. Semmit nem hall, nem lát, semmit nem érez [95] csak ötet az Egyetlent, 's csak utánna vágy, az Egyetlen után. Meg nem romolva lévén a' lengő hiuságnak üres gyönyörűségei által, vágyása egyenesen vonja a' célhoz:

¹ beteges *ante corr.* beteges *post corr.* C

² ágynál T

³ Leányra, ki C

⁴ reményét C

a' Leányka kedvesséé akar lenni, az örökös egybeköttetésbe mind azt a' boldogságot fel akarja lelni¹, melynek eddig hijjával volt, kostolni akar, minden örömet, melyek után ohajtozott. Kedvesének ismételt ígéretei melyek minden reményei bizonyosságát megpecsételik, a' merész² enyelgések, melyek kívánatit nevelik, körül fogják az ő Lelkét, egy tompa eszméletbe lebeg, minden örömének³ előérésébe a' legfelsőbb pontig feszül, a' hol végre kiterjeszti karjait, minden ohajtásait által ölelni – S Kedvesse oda hagyja ötét 's ő lerogyik; érzés nélkül egy [96] mély örvény előtt leli magát, körülötte minden setét, nincs vigasztalása, semmi kilátása, egy reménye sincs, mert az elhagyá ötét, a' kibe egyedül érezé lételet. Nem látja az előtte fekvő tágas világot, nem látja a' számtalanokat, kik veszteségét kipotolhatnák, magánosan az egész világtól elhagyatva érzi magát – 's vakulva, szívének borzaszto ürességétől öszvenyomva alá bukik, hogy a' körülölelő halálba gyötrelmeit beléfojtsa. – Ládd Albert, ez a' históriája a' sok embernek, s mond meg már most nem betegség e ez? A' természet nem talál kimenetelt az öszvebonyolodott, s egymást dúló erők labirintusából, 's az embernek meg kell halni.

Jaj annak, a' ki erre ezt monhatná: az esztelen Leány! miért nem várt míg az idő jobbra fordult, elcsüggédése enyhült volna, 's találkozott volna egy más, ki ötét vigasztalja. Az ilyennek ta[97]nácsa épen olyan, mintha valaki ezt mondaná: a' bolond, miért holt meg hideglelésbe! ha várt volna míg ereje helyre áll, a' nedvességek megtisztulnak, 's vére lázzadása lecsilapodik, jobbra fordult volna, 's mái napig is élhetne.

Albert ki a' hasonlítást nem láthatta egészen által⁴, kívánt még tovább is akadékoskodni, 's a' többek közt így szollott: hogy én csak egy együgyü Leánykáról szolltam, de egy eszes, 's okos embert, ki több egybeköttetéseket is által láthat, miképen lehessen menteni, azt meg nem foghatja. Barátom mondék tovább, az ember csak ember, s az a' kicsin értelmecske, melyel egyik vagy a' másik birhat, jöhet is nem is fontolora, ha az indulatok küszködnek, s ha valakit a' végső hatá[98]rai az emberiségnek kitolni akarnak. Inkább – mászor erről, mondám, 's kalapom után nyultam. O az én szívem oly teli volt, 's a' nélkül válánk el, hogy megértettük volna egymást, a' mint ezen a világon nem könnyen értjük meg egy mást.

—

Augustus 15^{kén}

Csak ugyan valo az, hogy a' világon az embert csak a' szeretet tészí szükségessé. Érzem hogy Lotte nem örömet válna meg tölem, 's a' gyermekeknek nincs más képzeletjek, csak az, hogy én holnap ismét eljövök. Ma is kimentem volna

¹ mind azt a boldogságot <mind azt a' boldogságot> fel akarja lelni C

² méresz T

³ minden örömének T

⁴ által egészen *ante corr.* egészen által *post corr.* C

hozzájok¹, hogy a' Lotte Klávirját feligazítsam, de annyira nem mehettem hogy hozzá fogjak [99] úgy megleptek a' kisdedek, hogy nekik mesét mondjak, 's Lotte is kért, hogy telyesítsem kívánságokat. Leszeltem ozsonnájokat, melyet most tölem oly örömetst elfogadnak, mint Lottetol, azután mondtam egy mesét. Sokat tanulok ezzel, hidd meg, 's bámulok minő bényomatot teszen reájok. Mivel néha incidens punctumokat kell feltalálnom, melyet másodszor elfelejtek, mindjárt észreveszik, 's megmondják hogy előbszer² nem úgy volt, úgy hogy most gyakorlom magam változtatás nélkül taktusra mint egy sinoron recitálni. Megtanultam ebből, menyit árt magának az Iro munkájának második megváltoztatott kiadásával, ha mingyárt ez tökéletesebb is. Az első bényomat nyilván találja szivünk, s az ember úgy van teremtvé hogy vele a' legrémületesebbet is el lehet hitetni, s ez [100] egyszerre meg is fogonszik, 's jaj annak ki ezt megint kivakarni, 's törölni akarja.

—

Augustus 18^{kán}

Miért kelle annak úgy lenni? hogy az a' mi az ember boldogságát teszi, osztán szenvedései forrásává légyen?

A' lelkesült természetnek az a' teli meleg érzése szivemben, mely annyi gyönyörűséggel elárasztá³, 's körültem a' világot paradicsommá teremte. Most terhes kinzommá gyötrő lélekké lészen, 's mindenütt üldöz. Ha máskor a' sziklárol a' vizen által ama halmokig a' termékeny völgyet végig tekintettem, [101] 's mindent⁴ körültem csirázni, 's éledni láttam; — ha ama hegyeket az aljoktól tetejekig magos sötét fákkal bénöve, s ama csavargo völgyeket a' kellemes erdőskéktől béárnyekozva láttam; — s néztem a' kedves csermely a' susogo-nádak közt miként hömpölyög, 's a' csendes estvéli szellőtől erre ringatott felhőzeteket vissza tükrözi; 's a' midőn az erdőt a' madaraktól zengeni hallám⁵, 's a' millio szunyog rajok a' napnak végső bibor sugárával kényekre tánczoltak, s utolso enyésző sugára a' dongo bogarakot a' füből zsibongani kiszabaditá, 's ekkor engem a' föld füves szövedékire figyelmessé tett, 's a' moh[á]ra, mely a' köszirttol csikorja ki táplálatját, 's az iszalagra⁶, mely a' sovány homokot bénövi; miként öleltem⁷ körül mind ezeket meleg [102] szivel, s elsülyedve ennek érzetében a' végetlen világnak dicső képei dagadoztak örök élettél lelkemben. Rengeteg bérczek emelkedtek körültem, mélységek nyiltak fel előttem, zápor patakok omlottak alá, a' folyok hömpölyögtek alattam, 's az erdő, 's a' mező megrendült. 'S láttam a' föld mélyébe a' megfejthetetlen erők miként

¹ vala hozzájok *C*

² előbször *C*

³ elárosztá *C*

⁴ tekintettem, 's || 's mindent *T*

⁵ rengeni hallám *C*

⁶ isz<.>lagra *C*

⁷ öleleltem *T*

teremtenek, 's egymást hogy éltetik! 'S láttam a' földön és az ég alatt minden teremtmények nemét nyüzsgeni, 's mind ezeknek ezer féle alakjait! láttam az emberek hogy vonják meg magokat házatskáikba, 's miként telepednek meg, 's képzeletjékbe az egész széles világon uralkodnak! Szegény boho ki mindent oly csekélynek tekintesz, mivel te oly kicsin vagy? A' pusztának járatlan sivatagjaitól fogva, hol még nincs emberi nyom, |103| az Ocean ismeretlen széléig, mindenütt leveg az örökké¹ Teremtőnek lelke, 's egyaránt gondoskodik minden porszemre. Ah hányszor nem vágytam akkor a' felettem elrepült Darunak szárnyain a' mérhetetlen tenger partjához repülni, hogy ott a' Véghetetlennek² habzó poharából a' dagasztó élet örömből igyam, 's hogy szivemben csak egy pillantatig érezzem azon nagy Mindenhatónak egyetlen csep boldogságot, ki mindent magától, s magából teremt elé.

Barátom csak azon órák emléke élesztget még, sőt örölködésem is azon kimondhatatlan érzelmeket visszahozhatni, 's ismét kibeszél|104|ni, magán felyül emeli lelkem, - s azután mostani helyhezetem súlyát kétszeresen érezteti.

Mintha egy kárpit rándult volna el Lelkem elől, 's mintha a' végetlen élet játék színe az örökké tárva álló sir örvényjére változna által. Elmondhatom e: hogy Ez az! itt megy minden keresztül, villám szárnyakon itt reppen el minden? ah de oly ritkának álja ki ereje, elragadja a' folyam, lemerül 's sziklába öszvezuzodik. Nincs itt egy pillantat is mely ne pusztította téged 's körülte a' tiéidet, egy pillantat sincs, hogy magad Ronto Pusztito ne légy, 's annak ne keljen lenned. A legártatlanobb sétálásod ezer 's meg ezer bogárkák, 's férgek életébe kerül, lábad|105|nak egy lépése letiporja a' hangyák munkás építményeiket, s egy kis világot sirhalommá zuzsz össze. Ha! Nem a' világnak ez a' megfoghatatlan elrendeltése, a' mi engem elnémított³, nem a' faluitokat elseprő vizözönök, nem a' várossaitokat elnyelő föld indulások, a' mik engem megilletnek, hanem az a' pusztito erő faggatja szivemet, mely a' természet mindenségébe elrejtve semmit nem teremthet ujját a' nélkül, hogy érette szomszédját, 's magát fel ne dülje. Ez az a' mi engem tünődve faggat! 'S az ég 's a' föld rengenek körültem! Nem látok semmit egyebet egy örökké⁴ elnyelő, s' örökké⁵ megint újra rágo szörnye|106|tegnél.

—

Augustus 21^{kén}

Hiába terjesztem utánna karjaim, reggel ha kinos álmaimból felserkenek – hiába ohajtom éjjel ötlet ágyomban ölelhetni, egy boldog ártatlan álom ha azzal csalt, mintha a' réten melette ülnék, kezét tartanám, s ezer csokokkal boritanám el. Ah,

¹ örökké T

² véghetetlennek C

³ engem elnémított C

⁴ örökké T

⁵ örökké T

s ha még félig álmas szédelőgésembe utánna tapogatodzam¹, 's erre feleszmélek.
– Könnyek árja omlik elfojlodott szivemből 's vigasztalhatatlanul sirok a' |107|
sötét Jövendő eleibe.

–

Augusztus 22^{kén}

Wilhelm, még az is hozzá járul boldogtalanságomhoz, hogy egykori munkás erőim egy bizonyos nyughatatlan bádjadságra lankadtak le, nem lehetek foglalatosság nélkül², 's még sem tudok semmit csinálni. Nincsen többé képzelő tehetségem, kiholt belőlem a' természet iránt minden érzés, 's utálom a' könyveket is. Csak valo az: |108| hogy ha magunk, hijjával vagyunk, hijjával vagyunk osztán mindennek a' világon. – Hidd el Wilhelm, hogy sokszor ohajtanék egy Napszámos helyébe lenni, hogy reggel felébredésemmel legalább egy kilátásom légyen a' felviradt napra, vagy okom légyen valamit remélni.. – Sokszor irigylem Albertet, kit füléig merülve az Akták közt látok, 's elképzelem: jo lenne ha helyébe lennék! Már egy néhányszor jött gondolatam, Néked 's a' Ministernek írni, 's tőle megkérni a Követségnél valo helyet, melyet a' mint tőled tudom, nem is tagadna meg, de ha akkor eszembe jut a' Lórol ama Mese |109| mely szabadságával meg nem elégedvé megnyergeltetni 's kantároztatni hagyja magát, – nem tudom mi tévös legyek. Barátom, valyon ez az állapotom megváltoztatására valo vágyásom nem egy belső lecsillapithatatlan nyughatatlanság é, mely engem mindenütt üldözni fog³?

–

Augustus 28^{kán}

Hogy ha betegségem gyógyithato volna, mindent elkövetne érettem Lotte és Albert. Ma születésem napja van, 's még korán |110| kapék egy pakétot Albertől. Felnyitásával mindjárt szemembe tűn az a' halovány piros pántlika, melyel Lotte körül volt övedzve mikor megismertem, 's ezt az olta tőle nehanyszor kérém. Még két Duodetz könyvetske volt benne, a' kicsi Wetstein⁴ Homerja, mely után rég vágytam, hogy sétálásaimba ne hurczoljam az Ernestiét. Ládd! így jönnek ök eleibe kívánataimnak, így keresik ki a' barátságunk minden apro kedveskedéseit! 's ezek ezerszer becsesebbek előttem mint azon vakito ajándékok, melyel az adónak hiusága alcsonitt minket. Ezerszer cso|111|kolom a' piros pántlikát, 's minden lélekzettel izlelem azon boldogságok emlékét, melyeket ama néha boldog viszahozhatlan napok éreztetének velem. Wilhelm; ugy van 's nem zugodom ellene: az élet virulmányjai csak tűnő jelenetek! hány nem tűnik el ezek közül, a' nélkül hogy csak nyomát is hagyta volna, be kevés hoz gyümölcsöt, 's

¹ tapogadodzam *ante corr.* tapogatodzam *post corr.* C

² nélkül *in marg.* T

³ üldözni fog ... C

⁴ kitsi Wetstein C

gyümölcse be ritkának érhetik. De még is, nem elég van e, de – o barátom, hát a' megért gyümölcsöket számba se vegyük e? kostolatlanul elfonyjadni 's rothadni hagyjuk e?

Élj boldogul! Szép és áldott nyár van, gyakran felmászok Lottééknál a' |112| gyümölcs fákra, 's a' Szedővel a' fák tetejéről leveszem a' körtvélyt. Lotte alatt áll 's veszi ha leeresztem.

–

Augustus 30^{kán}

Boldogtalan! Nem vagy é te esztelen! nem csalogod é magad magadot? Mire ez a' lázzogo végetlen szenvedelem? Már imádságom is csak hozza van, képzelődésemnek nem jelen meg más kép, csak az öve, 's mindent a' világon körülöttem csak a' vele valo egybeköttetésbe látok. Az ilyenek csinálnak néha egy egy boldog orát – még |113| ismét el kell rántanom magam tőle, ah Wilhelm, melyre szívem annyiszor kénszeritt! – Ha két három orát vele vagyok, 's képén, mozdulatin, 's szavának mennyei kifejezésein gyönyörködtetem magam, míg lassanként minden érzékim felfeszülnek, szemeim körül homály borul, 's alig hallok még valamit, – akkor torkon ragad az érzés mint egy Gyilkost, 's szívem vad dobogásában elfojlott érzékimnek levegőt akar adni, 's még nagyobbra neveli a zavarodást. – Wilhelm néha azt sem tudom, ha a' világon vagyok é! 's ha osztán elfojlásomon erőt nem tudok venni, 's Lotte karjain ki nem sirhatom magam – ekkor mennem kell; ki kell men|114|nem! Akkor osztán tébolygok künn a' mezőken. Szeretek felmászni a' meredek hegyekre, az erdők sűrűjén keresztül vergődni, a' sértegető bokrokon 's a' marczangolo töviseken által! 's ez mintha enyhítene valamit! valamit! 's ha osztán a' bádjadság 's szomjuság miatt uton utfélen leterülök, 's a' magos hold felettem leng, vagy a' magános erdőbe egy görbén nőtt fára leülök, hogy öszveszurdalt talpamnak bár egy csep enyhülést adjak, 's ekkor ellankadt nyugalomba elszenderedem! O Wilhelm! egy puszta Czella a' szőr köntös, 's a' szuros öv¹ enyhület volna nékem, a' mely után lelkem eped. Adieu! Ennyi gyötrel|115|mimnek csak a' sir lészen vége.

–

El kell mennem! köszönöm Wilhelm, hogy ingadozo feltételembé megerősítettél. Már tizennégy nap olta járok azon gondolattal, hogy ötöt elhagyjam. Mennem kell. Lotte megint a' városba van egy barátnéjánál, 's Albert – el kell mennem – o el kell mennem!

–

Ez vala egy éjszaka Wilhelm! már a' |116| többit kiálhatom. Többé ötöt nem fogom látni. O hogy nyakodba nem repülhetek, 's néked ezer könnyek 's

¹ szoros öv C

ragadtatások között ki nem beszélhetem, minden szívemet tépő érzelmeim.

Itt ülök 's nyugtatom magam, 's várom a' reggelt, napfeljötekor készen állnak a' lovak. Ah ő csendesen szendereg, 's nem véli hogy engem soha többé nem lát. Elég erős valék két orai beszélgetés alatt el nem árulni célom. S Istenem mely beszélgetés vala ez!

Albert megigérte vala nékem, hogy vacsora után Lotteval a' kertbe leszen. En a Terasson a' magos gesztenye fak alatt |117| andalogtam, 's a' napot néztem, mely tul az édest csergedőző folyon, 's a' csendes völgyek közt, itt nékem utoljára haladott le. Hányszor nem állék itt vele 's épen e dicső jelenetet nézve¹, 's most – fel 's alá járék az előttem oly kedves Alleéba², egy titkos vonso Sympathia oly sokszor megálitott itt, mig még Lottét nem ismertem, 's minő volt örömmünk, midőn ismerésünk kezdetében a' helyhez vonsozott egybetalálkozó érzelmünk egymásnak felfedők? ez a' hely valoba egyike a' legromanosabbaknak, melyet a' mesterségtől eddig láttam.

|118| A Gesztenye fák közt mindjárt feltűnik a' mesze kilátás. – Ugy emlékezem, erről már sokszor is irtam néked, miként zárodnak mind öszébb a' Bikkfák, 's egy melette fekvő Boskettol az alleé³ mind sötétebb leszen, mig végre a' hely egészen bezárodik, melyet a' magány borzadozási⁴ lengnek körül. Emlékezem még mely titkos sejtés lepott meg, mikor legelsőbbben ide egy álló délkor beléptem. borongva sejditém előre, mely helye leszen, ez egykor a' boldogságoknak, 's gyötrelmeknek. –

Mint egy fél óráig andalgék így az elválás, 's viszontlátás kinos édes gon|119|dolatiban, midőn hallám őket fellépdelni⁵ a' Terasson, elejekbe siettem, borzodással ragadtam 's csokoltam meg a' Lotte kezét. Epen felértünk volt, midőn a' hold a' halom bokrai közül fellege; egy 's másrol beszélénk mig egyszerre a' sötét kabinéthoz jutánk. Lotte belépett, 's leült, Albert meléje 's én is; de nyugtalanságom⁶ nem soká hagyta ülnöm, felálottam, elejebe léptem, fel 's alá jártam 's ismét leültem; – gyöttrő vala állapotom! Lotte figyelmetessé teve minket a' hold világ szépségére, mely a' Bikkfák végén az egész Terasst felvilágosította, – dicső tekintet vala, mely |120| annál feltünőbb volt, mivel minket mély alkonylás fogott körül. Csendesek valánk, végre Lotte így szollamla meg: soha nem setálok a' hold világánál a' nélkül, hogy a' megholtak emléke meg ne leljen, hogy a halál 's jövődö érzete fel ne éredjen bennem. Lenni fogunk, így folytatá tovább a' legdicsőbb érzés hangjával – de Werther, megtaláljuk e ismét egymást? 'S egymásra ismerünk e? Mit képzél, mit gondol?

¹ nézve *in marg. T*

² Alleba *C*

³ alle *C*

⁴ borzod<...> *C*

⁵ fellépdeldelni *C*

⁶ nyughatanságom *C*

Lotte! ismét meglátjuk egymást! mondám neki, könnyes szemmel nyújtva kezemet hozzája, – Itt, 's ott viszont látjuk egymást! – Többet nem szólhaték.. Wilhelm – avagy kell e¹ ezt kérdenie? 's épen most, midőn szívemet az elvállás² gyötrelme faggatá.

[121] 'S valyon a' kedves megboldogultak tudnak érolunk, így folytatá tovább, érzik e³ be jól esik nekünk, ha forró szeretettel rolok emlékezünk? O, az Anyám árnyéka mindég körültem lebeg, ha a' csendes estvéken az ő gyermekei, 's az én gyermekeim között ülök, 's ők úgy vannak körültem gyűlve, mint körulte valának, – 's ha akkor szememben az ohajtás könnyével az égre tekintek, 's azt kívánom, hogy bár csak egy pillantatig látná, miként megtartottam halála oráján adott szavam: hogy gyermekeinek Anyja leszek. – 's ezerszer felsohajtok: bocsáss meg legkedvesebben ha az nem lehetek nekik a' mi te valál. Ah, teszem is a' mit tehetek, 's nintsenek [122] ruházva, táplálva, 's a' mi több ápolgatva 's szeretetelve? Látnád csak egyeségünk, kedves Szent! a' legmelegebb hálával dicsőítenéd az Istent, kit utolsó keserű könnyeiddel gyermekeid jolléteért kérél.

Ezeket szollá ő, Wilhelm! de ki ismételhetné a' mint mondá, hogy festhetné le a' holt hideg betű a' léleknek ezen égi virulmányját? Albert szeliden szollott beszédébe; 's kéré hogy kimélné magát, mivel Lelke nagyon csak ezen egy idéa⁴ után ragadja, 's azt hatna magának – O Albert folytatá tovább, tudom emlékezel azon estvékre, midőn ketten a' kis kerek asztal mellett ültünk, ha Anyám valahová elutazott volt, 's a' gyermekeket alunni küldtük. Olykor egy egy jó könyvünk volt, 's még is oly ritkán veheték rá hogy olvass. Nem vala e, e dicső lélekkel, Anyánkal⁵ való társalkodás mindennél több! a' kedves, szelid, mindég vidám 's munkás Asszonya! Te tudod Istenem az én kön[123]nyeimet melyekkel gyakran ágyomban hozzád sohajtottam: hogy bár hozzá hasonlová tennél.

Lotte! felkiálték én, eleibe borulva 's kezét ezer könnyekkel áztatva; Lotte! az Isten áldása Anyád lelke leveg feletted!⁶ – O ha ismerte volna ötöt Werther, felele ő kezemet gyengéden megszorítván – méltó volt, hogy Maga ismerte volna. – Hittem hogy elsülyedek, soha magosabb 's büszkébb szó nem volt nekem mondva, – 's ő folytatá tovább; 's ezen Asszonynak virulo évében⁷ oda kelle lenni, midőn kisebb csecsemője csak hat holnapu volt⁸. Betegsége nem tartott soká, csendesen resignált csak gyermekeit fájlalta, kivált a' kissebbet. A mint közelgett vég orájához, így szolla hozzám: hozd ide gyermekeim, béhoztam őket, [124] a' kissebbek semmit nem tudtak, a' korosobbak érzék nélkül álottak

¹ kell e e C

² elválás *ante corr.* elvállás *post corr.* C

³ ézzik e *ante corr.* érzik e *post corr.* C

⁴ idea C

⁵ Nem vala e dicső lélekkel Anyánkal C

⁶ Isten áldása <...> leveg feletted! C

⁷ virulo évébe C

⁸ hat holnapu volna C

ágya körül, kezét felemelte, 's áldást könyörgött reájok, mindeniket megcsokolta, 's elküldötte, 's hozzám így szolt: Légy Anyjok! – kezem adtam rea! Sokat ígérsz Leányom? gyakran láttam hálás könnyeidbe, hogy érzed mint teszen az Anyai sziv, 's Anyai szem! Légy testvéreidhez, 's Anyádhoz Hitvesi hivséggel, 's engedelemmel. Vigasztald ötet. Atyám után kérdezett, de ő ki ment volt hogy elhordozhatlan bánatját fedje előttünk.

Albert te a' szobába valál! magához hívutt, 's reád és reám tekintett, vigasztalt és nyugodt volt pillantatja, hogy mü boldogunk, együtt boldogok leszünk. Albert nyakába borult Lottenak, megcsokolta 's felkiáltott: azok vagyunk! 's azok leszünk. A csendes Albert |125| egészen magán kívül vala, 's én sem tudtam magamról semmit.

Werther! így folytatá tovább, 's ez az Asszony nincs többé! Istenem, ha néha rágondolok, miket kell elnézni az embernek, hogy élete legkedvesebbjétől elszakasztatik! senki nem sajnálta oly mélyen, mint a' gyermekek, kik még most is olykor így panasznak: a' fekete emberek elvitték mamát.

Lotte felálott, 's én is magamhoz tértem, de ülve maradék 's kezét tartottam. Ideje már mennünk így szolla, 's kezét¹ el akarta <még> vonni, de én még szoritottam! Megint látni fogjuk egymást, így szollék, megtaláljuk egymást, 's minden forma alatt, rá ismerünk egymásra. Menyek mondám, |126| önként megyek, 's ha azt kellene mondanom örökre, ki nem állanám; Isten veled, Lotte! Albert Isten veled! – Meglátjuk egymást viszont! – Gondolom még holnap, monda Lotte trefálva, - én éreztem a' Holnapot! – Ah, nem tudá, midőn kezét az enyimből kifejté – Felmentek az Alleén, én maradtam, utánnok néztem a' hold világánál, a' földre borultam 's kisírtam magam; 's ismét felszökém, felszaladtam a' Terassera, 's látám még a' magos hársfák árnyékában fejeér köntössét a' kert ajtó felé csillámlani, utána nyultak karjaim, s eltűnt.

¹ szolla, – kezét C

|127| Az ifju Werther Gyötrelmei.

—

Második Rész

—

Szánsz? könnyezsz kedves ifju, engemet,

Véded gyalázattól emlékemet.

Int lelkem méjségéből Tégedet,

Légy férfi! o, ne kövesd léptemet!

20^{ik}8^{ber}1771.

Tegnap megérkezénk ide. A Követ roszul van, itt tehát egy néhány nap megálopodunk, csak hogy oly különös¹ ne volna, minden jól menne. Látom, 's tapasztalom, hogy a' sors sulyos próbákat gondolt ki számomra. De hagyjuk a' panaszt, a' vidám elme mindenben győz! Vidám elme? elnevetem magam hogy e szo pennámra jön. O csak egy kevésbé hidegebb vér a' világon legboldogabbá tenne. A midőn mások parányi erőcskéjekkel, 's talentumokkal gögösködő magoknak tettzéssel elhejjáznak előttem, akkor |129| én erőm 's tehetségembe kétségeskedve csüggedezek. Nagy Isten! ki mind ezeket ajándékozod nékem, miért nem tartottad meg felét, 's adál vala több magamba bizást, 's meglelégedést. Tűrj, tűrj! jobbra fordul dolgod. Igazad van barátom. – miolta az emberek közt forgok, 's látom mit mivelnek, 's miként mivelnek², sokba meg vagyok békélve magammal. Valóban mivel úgy van emberi természetünk alkotva, hogy mindent magunkal, 's magunkot mindennel³ öszve mérjük – – <'s erre nincs veszedelmesebb a' magánosságánál> boldogságunk vagy inségünk azon tárgyoktól függ; melyekkel magunkot öszve mérjük – 's erre nincs veszedelmesebb a' magánosságánál. Képszélődésünk természeténél fogva vonszodik magát felemelni; a' póézis phantaziás képeitől |130| tápláltatva, egy sor valóságot képzel magának felfelé, kik közt mi a' legalsók vagyunk, 's magunkon kívül mindenik dicsöbben <dicsöbben> 's tökéletesebben mutatkozik nekünk. 'S ez egészen természetes: mert oly gyakran érezzük, hogy ez 's annak hijjával vagyunk 's épen a' mi nekünk hibazik, úgy tetszik hogy egy más bírja azt, 's a' kinek még azt is oda tulajdonítjuk, a' mi nekünk van, 's ehez még egy bizonyos idealis jollételt. 'S így készül meg, a' tökéletes boldog, a' mi magunk teremtmenje.

Ellenben ha minden gyarloságink, 's bajoskodásaink mellett is csak egyenesen elébb tolakodunk, igen gyakran úgy találjuk, hogy csuszkálásunk, 's lavirozásunkal tovább visszük mint mások evezések 's kormányozá|131|sokkal – és – 's az a való ézésünk önn magunkrol, ha másokkal egyenlők vagy rajtok elöl is lehetünk.

–

Novemb. 10^{kén}

Szinte türhetőleg kezdem itt már magamat érezni. Az a' legjobb, hogy baj elég van, 's azon kívül a' sokféle emberek, a külömbféle ábrázatok, lelkem előtt egy

¹ különös *T*

² mivelik *C*

³ mindennel *in marg. T*

tarka játékot csinálnak. Groff C– –vel megismerkedtem, kit naponként mind inkább becsülök. Nagy és széles értelmű ember, ki a' mellett hogy mélyen béláto nem hideg, 's társaságát a' barátság, 's szeretet iránt való érzés kedvessé teszik. Midőn a' minap egy hivatalos dolgot vele igazítottam, részvé|132|tellet fogadott, 's első szavaimból sejté hogy egymást megértjük, 's velem úgy szolhat, a' hogy nem akárkivel. Nem dicsekedhetem eléggé irántam mutatott nyíltságával. Oly való 's meleg öröm nincs a' világon, mint nyilván látni a' magos lelket valaki iránt.

–

24^{ik} Dec.

Előre elláttam volt, hogy a' Követtel meggyül a' bajom. Ő egyik a' lehető legpontosabb Bohok közzül. Oly ember, ki soha nincs magával megelégedve, 's a' kinek énnél fogva más is a' köszönetig semmit nem csinálhat. Én csak amugy szoktam dolgozni, 's a' mint van |133| úgy van, 's ő képes egy hitvány conceptust is visszaadni nékem 's ezt mondani: jól van ugyan, de nézze által még, mindég talál az ember egy jobb szot, 's tisztább particulát. Ekkor szinte megemészt a' méreg. Egy *És* egy *az Ő* is ki nem maradhat, 's ha valamely Inversio jön néha pennámra, annak halálos ellensége. Ha periodussai nincsenek a' szokás szerénti melodiaként¹ elorgonálva, egy szot sem ért belölle. Igazi inség ily emberrel veszödni. –

Veszteségem csupán a' Groff C. barátsága enyhíti. A' minap egyenesen kimondá nékem hogy mely nyughatatlanságba hozták ötöt a' Követ lassúsága 's fontolgatásai. Az ily emberek terhekre vannak magoknak, 's másnak |134| is. De az ilyenre még is resignálni kell az embernek, mint egy Utasnak², ki egy hegyen kénytelen által hágni. Való ugyan, hogy ha a hegy nem volna, az út könnyebb, 's rövidebb lenne, de mivel ott van kénytelen tul menni rajta.

Öregemet az is bántja, hogy a' Groff nékem felette elsőséget ad, 's nem is mula[sz]t el egy alkalmatosságot is a' Groffrol előttem rosszul szolani, én pedig ekkor természetesen hogy ellene mondok, 's a dolog ezzel még rosszabb lesz. Tegnap kivált egészen felboszantott: hivatalbeli dolgokra, így szol, elég ügyessége volna a' Groffnak, 's könnyű pennája van, de mint minden Belletristáknak, neki sincs Fundamentomos tanulása. Ezért nem szántam volna meg|135|botozni, mert mit kötekedjék az ember ily tuskokkal? de mivel ezt nem tehettem, meglehetősen hevességgel oda beszéltem néki, 's kimondám, hogy a' Groff becsülésre méltó ember nem csak karakterére, hanem ismereteire nézve is, 's hogy én senkit nem esmérek ki ily szerencsével mivelte ki magát, 's annyi tárgyakra terjesztette ki ismertetét, 's még is a' közönséges élet bajai folytatásához így megtartotta munkásságát. Ezek az ő agyának Spanyol

¹ melodieként C

² utasnak C

kastélyak valának, 's ezell ajánlám magam, nehogy további kábaságaival több epét nyeljek. 'S ennek mind tü vagytok okai, kik belé prédikálátok engem a' járomba, addig fecsegétek a' munkásságról. Munkasság! ha az [136] többet nem munkál a' ki krumplit ültet, 's a' városba lovagol gabonáját eladni, mint én, hát még tiz esztendeig elsinlödöm a' gályán melyre most lácsolva vagyok.

'S ez a' fényes nyomoruság az unalom, ily egy más szemibe néző nép közt! 'S az a' rangkorság¹ köztök, miként fülelnek, 's lesnek el egymás előtt egy lépéskét! Amott példának okáért egy Asszony, ki mindennek nemességéről, 's honnyárol fecseg, hogy kéntelen az idegen bolondnak hinni ötöt ki nemességéről, 's honnya hiréről ily csudákat képzeli. – 'S a' mi még bosszantabb épen az az Asszony itt a' Szomszéd helységbe egy tisztí Scribának a' leánya. Meg nem foghatom hogy lehet ezen embereknek ily kevés érzések magokat alacsonul prostitualni. [137] Inkább tapasztalom ugyan naponként, mely bohók az emberek, hogy másokat magokon alól tekintenek, 's mivel nékem annyi bajom van magammal, 's szívem, 's² elmém oly lázzogok, örömet hagynék mindent a magok pályáján menni, csak nékem hagynának békét.

Leginkább ingerelnek ezek a' fatalis polgári nexusok. Tudom ugyan mint akárki, mely³ szükséges a' karok külömbsege, 's mennyi elsőséget ad ez nekem is, csak hogy ne állana ép[p]en utamba, a' hol még egy parányi örömmel, s a' boldogságnak egy sugárával kívánnék élni. Sétálásomba a' minap egy B. Kis Asszonnyal ismerkedtem meg; kedves teremtés, 's sok természet maradt meg benne a' feszes élet közt is. Beszélgetésünk közbe megtetszettünk egymásnak 's elválásunkor kikértem meglátogathatását⁴, 's [138] ezt oly nyájassággal engedte meg, hogy alig vártam az alkalmas pillantatot hozzá mehetni. Nem ide való, 's egy Nénjénél lakik. A' vén Szipirnyo physiognomiája nem igen tetszet nékem, csak ugyan sok figyelmet mutattam iránta, 's beszélgetésem inkább hozzá volt intézve, 's egy félórányi idő alatt által is láttam hol áll a' dolog, a' mint azután a kis asszonyka is megvallá: hogy a' kedves Nénikének szinte illendő Vagyon 's kevés lelki tehetségi Szükségében, nincs egyéb gyámola, csak Eleinek hosszú genalogiája, rangja⁵, melybe bésánczolya magát, 's csak abba gyönyörködik hogy contignatiojából a' polgári fejeken végig nézzen⁶. Iffjabb korába szép lehetett, 's ekkor egy néhány szegény ifjat fejességével [139] gyötrött, 's korosultabb napjaiba egy idős Katona Tisztnek engedelmeskedni dicsőségének tartotta, ki eltöltvén vele a' réz századot megholt, 's most a' vas századba egyedül látja magát, senki reá sem tekintene, ha kedves Huga nem volna.

¹ rangkorság C

² 's *in marg.* T

³ akár, ki mely T

⁴ meglátogathatását *ante corr.* meglátogathatását *post corr.* C

⁵ raggja C

⁶ végig néz <...> C

—
8^{ik} Jan. 1772.

Micsoda emberek ezek, kiknek egész lelkek a' ceremonizálás, kiknek eszek¹, 's minden igyekezetek, egész esztendőn által csak oda megy ki, hogy az asztalnál miként billenthessék magokat elébb egy székkal, nem azért mint ha dolgok nem volna, nem, sőt még |140| halmozzák magoknak a' bajt, épen mivel a'probb czivodásaik miatt a' fontosabb dolgok igazításától² elfogodnak.

Altal nem látják a' bohok, hogy tulajdonképpen a' helytől³ semmi nem függ, 's a' kié az első hely ritkán játsza meg az első rollot! Hány Királyt nem vezet Ministere, 's hány Ministert nem Titoknokja? Melyik tehát az első? ugy gondolom az ki a' többiek által nézi, 's annyi ereje vagy ravaszsága van, hogy az ő hatalmokat, 's indulatokat planumai kivitelére használni tudja.

—
20^k Januar.

Teli szívem, 's irnom kell Magának⁴ kedves Lotte, |141| itt egy paraszt kunyhoba, hová a' nehéz idő elől vontam magam. Mióta ezen szomoru fészek városba, ez idegen, szívem előtt egészen idegen nép között bolyongok, egy pillantatom sem volt, egy sem, melybe sugalta volna szívem Lottemnek írni. 'S most e kunyhoba, ezen magánosságba mikor a' havas fergeteg üvöltve csapkodja ablakom, itt Lotte első gondolatom volt. A' mint beléptem a' Maga képe 's emléke leptek meg, 's oly szentül 's oly forron! megint az első boldog pillantat!

Ha látna engem most szívemnek eltompulásában! mint kiszáradtak érzekim, 's csak egy pillantatja sincs a' szív kiömlésének, egy sincs a' boldog könnyezés órájának! Nincs egy is, egy sincs! Mintha egy varázs láda előtt állanék, 's látnám az embereket körültem elbillegni, 's gyakran |142| kérdelem magamtól, ha nem optikai csalódás e ez? 's én is együtt játszom velek, gyakran megfogom szomszédom fakezét 's visszarezzenek.

Csak egyetlen Asszonyt találtam itt. Egy B. Kis Asszonyt. Ez hasonlít magához kedves Lotte, ha lehet valakinek hasonlítani. Így e? mondani fogja Maga: ez az én Wertherem csinos complementirozo lett! 's van is igaz benne, mert egy idő óta nagyon furcsa lettem, mivel másként nem lehet, 's elmés is vagyok, hogy az Asszonyok azt mondják. Senki oly fáinul nem tud dicsérni mint én (s hazudni sem ezt fogja maga mondani, mert e nélkül nem is mehet). De B. Kis Asszonyról eltértem, benne sok lélek van, mely már kék szemeiből

¹ kik eszek *C*

² igazításáról *C*

³ helyről *ante corr.* helytől *post corr.* *C*

⁴ magának *ante corr.* Magának *post corr.* *C*

kiragyog, állapotja terhére van, mely szívének egy kívánságát¹ sem tölti bé. Ő is vágy ki a' zsibongásból 's olykor néhány órát elphantasirozunk, a' falusi scenak zavartlan boldogságáról, 's ah Magáról is kedves Lotte!

O ha maga mellett ülhetnék a' kedves barátságos szobácskában, 's ha a' kedves kicsinek körülem tolongva zajognának, 's mikor igen lármások lennének Magának¹, egy borzaszto Regével magam körül gyűjteném nyugalomra: Pompáson huny le a' Nap a' hoval fénylő vidéken; a' fergeteg megszűnt; 's nekem – ismét vissza kell zárkoznom kaliczkámba. Adieu! Magánál van e Albert? 's miként? – Istenem bocsásd meg e kérdésem – !

—

|144| 17^k Febr.

Félek hogy a' Követtel nem sokáig jövök ki. Egészen szenvedhetetlen kezd elöttem lenni. Dolgozása modja 's hivatalja² folytatása oly nevetséges, hogy nem képes ellene nem³ szolnom, 's olykor némely dolgot a' magam általlátása szerént ne dolgoznom, mely természetesen hogy néki soha sincs jól. – Ezért a' minap bé is vádolt az udvarnál, 's a' Minister szemre hányást teve, 's bár mely kimélve, de csak szemre hányás volt; feltevém mingyárt hogy elbocsáttatásom kérjem, azomba veszek egy privat levelet a' Ministertől, oly levelet mely előtt letérdeltem, 's a' magoss, nemes, bölcs elmét imádtam. Atyai intésekkel kívánja benne igen nagy érzékenykedésem megmutatni, feshi¹145|tett ideaimat a' hatosságról, 's a' másokra befoljásról, 's a' bajokon valo általhatást⁴ becsüli ugyan mint ifjui szép mérészséget, 's azokat nem kiirtani igyekszik 's csak arra hajlítani, hol helyek van 's béhatást csinálhatnak. Egész nyolcz napig meg is erősíte ez 's magammal megbékéltetett. – Szép dolog barátom a' lélek nyugalma 's a' magán valo öröm, csak hogy oly mulando ne volna, a' milyen szép és drága.

—

20^k Febr.

Száljon az ég áldása reátok Kedvesim, 's potolja a tiétekhez mind azon boldog napokat melyeket tölem elvon.

|146| Köszönöm Albert hogy megcsalál, vartam tudosisodát hogy mikor lessz menyegzőtök napja; feltettem volt hogy azon napon innpelve a' Lotte árnyék képét⁵ levegyem a' falról, 's papirosaim közé temessem. Ti már egyek vagytok; 's az ő képe még is itt függ! Függjön tehát ezután is! 'S miért

¹ magának *ante corr.* Magának *post corr.* C

² hivatalja C

³ nem *in marg.* T

⁴ álhatást *ante corr.* általhatást *post corr.* C

⁵ képét *in marg.* T

is ne! Hiszem, én is veletek vagyok, 's helyt foglalok Téged¹ nem sértve a'
Lotte szívébe. Második hely enyim szívébe, 's azt meg is akarom tartani.
Megtébolyodnám ha ő elfelejthetne – Albert e gondolatba pokol van. Albert
Isten veled! Ely boldogul Te is Lotte, égnek angyala!

—

15^e Márz.

Oly megsértésem² történe meljet kiálanom le|147|hetetlen; felforrok csak
gondolására is! Viszapotolni ezt nékem semmi nem foghatja, 's mind ennek ti
vagytok okai, kik addig sarkalátok, üzétek, 's gyötörtetek, mig kentelen valék
ezen eszem, 's szívem ellen valo hivatalba lépni. Megesett már most³
tanácsolástok nékem, 's nektek is. S hogy megint megmondhasd, hogy feszes
ideaim tevésztnak el, haljad e történetet oly simán s tisztán, a' mint egy
Kronika Irotol várhatnád:

Hogy Groff C. szeret 's megkülömböztet engem, irtam már erről néked.
Tegnap nála vagyok ebéden, estvére nobel társaság volt hozzája hiva, melyről
én nem sokat gondolkoztam, 's eszembe sem jutott, hogy mi Subalternusok
nem tartozunk ide. Asztal után kimenyünk a' nagy Szálába |148| setálni, közbe
jön Oberster B.. is, beszélgetünk együtt, azonba közelget a' társaság gyűlése
orája. Nékem, tudja Isten, semmi nem jut eszembe. Ez alatt bélép S.. Dáma
Asszony ö Nagysága, nagy Meltoságu férjével, 's kibegyezett lapos mejjú
sinorozott dereku, 's pipe forma Leány Kis Asszonyával, 's amugy félválrol
méltotznak réám pillantani nagy méltoságu szemeikkel, 's mivel az ilyen
nemzetséget egészen szivemből gyűlölöm épen bucsut akartam venni, s csak
arra vártam hogy a' Groff licslocs fecsegésektől menekedjék, épen akkor belép
az én B.. Kis Asszonyom is, 's minthogy lelkem midön ötet láthatom mindég
emelkedék, maradék még egy kevésbé, 's széke mege megálottam, csak későre
veszem észre, hogy most nem oly nyiltsággal mint máskor 's habozva szoll
hozzám. Ez külö|149|nösnek tetszet előttem. 'S ha te is olyan vagy, gondolám
magamba, mind a' többi pereputy, vigyen az ördög téged is! Sértve érzettem
magam, 's hagyni akartam őket, de mivel tudni akartam ennek okát még
maradék egy kevésbé. Ez alatt gyűl a' társaság. Megjelen Báro F.. első Ferencz
koronázásakori Garderobjával, Tanácsos R.. süket Feleségével, megjelen J. Ur
is idétlenül fournirozva köntös dolgából, kinek öltözetébe a' régi frankoniai az
uj modival contrassirozott &&&. Szollok egy néhányal Ismerőim közül⁴, kik
mind igen lakonisok most; de csak ugyan egész figyelmem B. Kis Asszonyra
volt függesztve. Nem veszem észre hogy az Asszonyok a' Szála végén egy
más fülébe suddognak, mely osztán a' ferfiakra is elciculált⁵, sem azt, hogy S..

¹ téged C

² megsértésém *ante corr.* megsértésem *post corr.* C

³ <...> már most C

⁴ között C

⁵ ciculált C

ő Nagysága a' Groffal beszélt (mind ezt azután B.. Kisasszony beszélte el nékem) még |150| végre a' Groff hozzám jön 's az ablakhoz von. Tudja az Ur, így szoll, a' mi különös tonusunkot, a' társaság a' mint látom, nincs meglegedve hogy az Urat maga közt látja, én a' világért sem akarnám.. Kegyelmes Uram, szavát szakasztám, ezerszer engedelmet instálok hogy ez inconsequentiát tettem, ezt elébb meg kellett volna fontolnom, 's rég bucsut is akartam venni, de nem¹ tudom micsoda gonosz Geniusz, mondtam nevetve, megtartoztatott. 'S azomba megindultam. A' Groff megszorította kezem oly érzéssel, mely nékem mindent mondott. A nemzeti társaságnak egy complimentet tévék, kijöttem 's egy Kabriolba vetve magam kiszekereztem M.. felé, nézni a halomrol a' nap lehunytat, azomba olvastam Homérnak dicső énekét, midőn a' derék sertés pásztor megvendégli Ulisest. 's egés|151|szen jól érzettem magam. Estvére visszajövök az asztalhoz. Még néhányon koczkáztak a' vendég szobának egy szegletébe. Hozzám jö a' becsületes A... letészi kalapját, megnéz, 's így szol lassan: Kedvetlenség ért ma. Engem? mondtam – A' Groff kiigazitott a' társaságból. Vigye az ördög társaságát, mondtam, még örömemre volt hogy a' szabad levegőre jöhettam. Örvendek tehát, ezt mondja, hogy még is könnyen veszed. Ekkor kezde osztán boszantani a' történet. Mint ha kést vertek volna szivembe, gondolám ezt már minden[ki] tudja, 's a' kik az asztalhoz jöttek 's rám tekintettek, azt véltem, hogy mind azért néznek! 's rossz vérem kezdett lenni.

'S hát már ma akár merre lépek, minden[ki] sajnálkozik rajtam, 's hallom irigyeim ezt mondják tapsolva: lássa az ember, mint jár a' |152| felfuvalkodott, ki parányi eszetskéjével elbizokodva, azt hivé hogy már ezzel minden határon feljül teheti magát, 's több e féle elcsiholásokat kell kiállanom. Ilyenkor kést szeretne az ember szivébe verni. Mert mondjon akár ki mit az álhatatosságról, szeretném látni, ki türheti békével, mikor ilyen tacsokok csevegnek rolla. Ha üress a' rágalom, oh akkor könnyen lehet szenvedni.

—

16^k Marc.

Ugy tetszik mintha minden ellenem esküdt volna. Találom ma B. Kis Asszonyt az Alleén. Nem tehettem hogy meg ne szoltsam, 's mihelyt a társaságtól távol voltunk, hogy utobbi magaviseletéért érzékenységem ne mutassam. O Verther, |153| monda szives hangal, 's így magyarázhatta é zavarodásom, ha szivem ismeri? Mit nem szenvedtem az Urért azon pillantat olta hogy a' Szálába beléptem! Előre elláttam mindent, százszor is jött nyelvem[re] Magának megmondani, hogy S.. és T.. Féjekkel együtt inkább megpukkannának, mint sem az Urral egy társaságba legyenek, tudtam hogy a' Groff az Urért, – s még is ez a' lárma. – Hogyánn Kis Asszony? mondtam elrejtve meghökkenésem,

¹ nem *in marg.* T

mert mind az a' mit tegnap előtt Adelin¹ mondott erről, mint egy lángcsapása úgy futott végig ereimen e pillanatba. – Mimbe nem került! monda a' kedves teremtés, azomba hogy könnyel lábbogtak szemei. Nem valék tovább hatalmamba, lábaihoz kívántam volna borulni. Fejcse ki magát kiálték: 's könnyek gördültek le arczán. Letörölte anélkül hogy rejteni |154| akarta volna. Ismeri az Úr már Nenémet, ő is ott volt, 's mely szemekkel nézte. Verther tegnap az éjjet kiálottam, 's ma korán ismét mely predikacziot kellett hallanom az Urral valo társalkodásomról! 's halgatnom kellett mint gyalázza 's alacsonitja az Urat, 's csak féligre is alig vala szabad mentenem.

Minden szava, mint egy kard szivembe döfött. Nem érzé a' kedves Léány, hogy könyörület lesz vala rajtam ha ezeket elhalgatta volna előttem, 's még elmondá azt is mit fognak még utánam terécselni 's azok a' czudar czenkék hogy triumphálnak rajtam, 's hogy kiábálják már is megaláztatott gögösségem, 's másokat megvetésem, melyet már rég szememre vetettek. Mind ezt' hallani tőle Wilhelm, a' legszivesebb részvétel hangjával! Zavarodva voltam, 's még most |155| is forrok belé. Kivánnám hogy bár egy mérészelné szemembe mondani, hogy kardom keresztül döfném testén! Ha vért látnék megenyhülne szivem. Ah ezerszer ragadtam kést hogy e szorongo szivnek levegőt nyissak! Azt beszélik a' lovaknak egy nemes fájjáról, hogy ha nagyon felhevülve 's elfárasztva vannak, csupa ösztönből eret harapnak magokon hogy lélekzetet vehessenek. Így szeretném megnyitni erem, hogy örökös szabadságom megadná.

–

24^k Marc.

Elbocsáttatásom kértem az Udvarnál, s bizom |156| meg is nyerem, megbocsátotok nékem, hogy elébb hozzátok nem folyamodtam tanácsért. Elébb később nékem mennem kellett, tudom előre mi mondani valotok lehet itt maradásom rábeszélésére, de már ez így lett – kimélve szolj errol Anyámnak, én nem segíthetek magamon is. Gondolom fájni fog ez neki. A' szép pályán melyen fia egyenesen a' Tanácsosságra, 's még Követségre is célzott, egyszerre elakadni, 's vissza a' paripával az istáloba! Már csináljátok a' mint tetszik, kombináljátok a' lehetséges eseteket melyek szerént maradhattam, 's maradnom kellett volna; elég hogy én megyek. 'S hogy tudhassátok hová, itt van Herczeg – ki izlést talál társaságomba 's szándékom megtud|157|va, hívott mennék vele Jozágaiba a' szép tavaszt ott² tölteni. Megígérte hogy egészen tetszésemre leszek hagyatva, 's mivel egy bizonyos pontig egészen értjük egymást, szerencsét próbálok, 's menyek.

¹ Adeli C

² ott *in marg.* T

Utol irás.

19^k Apr.

Vedd köszönetem két leveleidért. Nem válaszoltam azokra, míg elbocsáttatásom az Udvarból meg nem érkezék, mivel feltem hogy Anyám a' Ministerhez folyamodik, s szándékomba akadályoz. Szabadságom itt van már. Nem mondom el néktek mely bajjal nyerhettem meg, s a' |158| Minister miket irt, erre újra gyötrődnetek. A Korona Herczeg bucsuzásomra huszon öt aranyat küldött, oly izenettel, melyre könnyem kicsordult. Az Anyám tehát ne küldje a' pénzt melyért a' minap irtam volt.

—

5^{ik} Máji

Holnap indulok innen, 's mivel születésem helye csak hat órára esik utamtól, oda is eltérek, hogy a boldogul leálmodott hajdoni kedves napokra még egyszer vissza szenderedjem. Azon kapun mennek bé¹, melyen Atyám halála után utolszor kijöttem, 's a' barátságos kedves helyet elhagyók², 's a' városa zárkozánk. Adieu Wilhelm. Tudositni foglak |159| utamról.

—

Május 9^{kén}

A mely buzgósággal a' Szarándok szent Bucsuját járja, azzal tettem meg honnyomban utamat, 's a' hajdan kornak sok arzesei virradtak fel újra bennem. A nagy hársfánál mely csak fertály órá S... városhoz megálék, kiszálottam a' szekérből 's a' Postilliont előre küldöttem, hogy gyalog minden emléket egészen ujan 's elevenen érezzen szívem. Megálék a' hársfa alatt, mely hajdan mind gyer|160|meknek sétálásom célja 's határa volt. Mely másként most minden! Akkor, boldog nem tudásomban kivágytam a' messze világba, hol szívem mind azt az enyhületet 's örömet fellelni remélte, melynek híjját annyiszor érzé kebelem. — 'S már most jövök vissza a' messze világból — O barátom, de hány eltépett reménnyel, hány öszve omlott planummal! — Láttam megint a' halmot előttem, mely annyi ezerszer vágyásim határa volt. Órákig el tudtam itt ülni, 's meleg lélekkel hányszor nem vágytam által amaz erdőkbe 's völgyekbe tévedezni, melyek szemeimnek oly barátságosan derengtek. 'S ha kiszabott időmkor ismét vissza kellett térnem, mely békételenül vallék meg e kedves hely|161|től! — — Közelíték a' városhoz, 's minden régi ismeretes kertcskéket idvezeltem, az ujak ellenemre voltak, 's minden azután tett változtatás. Béleptem a' kapun, 's most is megtaláltam egészen magam. Barátom, nem ereszkedhetem hosszas leírásába, bár mely ingerlő is vala

¹ bé *in marg.* C

² elhagyók C

minden előttem, oly egy formának érzem elbeszélésébe. Feltettem volt, hogy a piacon száljak meg, mindjárt a' mü régi házunk mellett. Jártomba észrehevém azt is, hogy a' mi régi iskola szobánk, most egy kis boltá változott. Emlékezem még a' nyughatatlanságra, a' könnyekre, elmém tompaságára, 's szívem aggodásaira, melyeket e lyukba kiálottam. Egy lépést sem [162] teheték, hogy ujjabb emlékezet ne lepjen meg. Egy Szarándok a' szent földön nem talál vallásos emlékeinek oly sok helyére, 's szive nem lehet telibb ennyi szent érzeményeknél – – Még csak egyet halj: leballogtam a' víz alapján egy bizonyos udvarig, mely hajdoni ösvenyem volt, emlékezém mint gyermekek miként vetélkedénk melyik tud a' víz színén lapos kövekkel jobban szök[tet]ni¹. Jut eszembe miként álottam olykor meg a' parton, 's andalodva néztem a' víz lefolytát, mely érzéssel kísértem szemeimmel, 's mely rémületesnek képzeltem a' vidékeket, melyeken keresztül foly ez, mind addig a' hol osztán képzeletem elmerült, 's még is tovább, mind tovább [163] képzeltem, míg végre magam egy láthatatlan távolnak nézésébe eltévesztettem. 'S ládd barátom, épen ilyen volt a' dicső régiek érzése is; ha Ulisses a' mérhetetlen tengerekről, a' végtelen földről szoll, nem valobb, emberibb, 's melegebb érzést ébreszt e, mint ha most minden iskolai Kölöncz csuda bölcsnek tartja magát, ha utánna dadoghatja, hogy bizony kerek a' föld? Itt vagyok most a' Herczegi Vadász kastélyba. Még jól találom magam a' Herczeggel, ő egészen természet és egyenesség. Csak az esik olykor nehezen nékem, hogy néha oly dolgokrol beszél, melyekrol csak olvasott vagy hallotta.

[164] 'S szívemet nem is becsüli úgy, mint eszem 's talentumom, pedig nékem az egyetlen büszkeségem, mely egyedül forrása mindennek, erőnek, boldogságnak, 's gyötremnek. – O a' mit én tudok, tudhatja más is – csak szívem egyedül az enyim.

–

25 Máj.

Valamit tettem volt fel magamba, de nem akartam addig néktek szólni rolla, mig teljesedve nem lesz, de mivel már füste ment így is jól van. Háboruba akartam menni Wilhelm, rég feküdt ez szive[165]men! Kivált kép azért kísértem <azért> ide a' Herczeget, ő General az . . . i Regimentnél. Egy sétáláskor felfedtem előtte szándékom nem javalta, 's ha² okaira nem hajlottam volna, pass[z]iomnak kellett volna lenni, 's nem csak fellobbano hevemnek.

–

¹ szöni *T*

² ha *in marg.* *T*

Junius 11^{kén}

Mondj akár mit, én tovább itt nem maradhatok. Mit csináljak itt? Idöm unalmasul. A Herczeg elég jó ugyan hozzám, 's úgy bán velem mint magához hasonlóval, de én még sem vagyok helyeztetembe. S osztán [166] a' főbbekbe¹ nem is értjük egy mást. Ő értelmes ember, de a' közönséges értelműek közül való, társalkodása nem mulattat többé, csak ha egy jó könyvet olvasok. Még nyolcz napot maradok, 's akkor osztán megint bujdosásnak indulok. Itt létembe az a' jó volt, hogy rajzolgattam. A Herczeg² is érez a' Mivésztségbe, 's még erősebb lenne benne, ha az úgy nevezett tudományossága, 's mindennapi terminologiai határok közzé nem szorítanák szívét, sokszor elmérgelődöm miatta, ha mikor ötlet meleg képzelődéssel a' természet, 's mivésztség körül hordozom 's ő ekkor azt gondolja³: hogy mindent jonak hágy helybe, ha egy mindennapi⁴ [167] mester szóval belékottyan.

—

Julius 18^{kán}

Hogy hová mennek innen? ez csak magunk közt légyen mondva. Tizennégy napot még itt kell maradnom, 's akkor azt hittem el magammal, hogy az ... i bányákat akarom meglátogatni, de igazat szolva, semmi sincs belölle, csak Lottehoz akarok közelebb lenni – 's ez minden. Nevetek tulajdon szivemen – 's megteszem akartját. —

—

[168] Julius 29^{kén}

Jól van így is, így is jól van már! Ha én az ő Férje – o Istenem ha nekem keszítettél volna ezt a' boldogságot, életem örökké tartó könyörgéssel folyt volna le. Nem zúgolodom ellened Világnak Atyja, bocsásd meg e könnyeket, 's ezen hiu ohajtást! Ha ő az én Hitvesem! – ha én⁵ a' legkedvesebb teremtményét az égnek karjaim közé kocsolhattam volna. – Wilhelm, borzodás futja el testem, ha elképzelem miként öleli Albert az ő karcsu derekát.

'S ki merjem é mondani? Miért ne? Wilhelm, – boldogabb lett volna ő velem mint Albertel! Ő nem az az ember, ki a' Lotte szí[169]ve ohajtásit bétölthesse. Bizonyos hijjánossága az érzésnek – oly hijja – értsd a' mint akarod, az ő szíve nem symphathizál ott – valamely jó könyvnek szép

¹ osztán főbbekbe *C*

² Herzeg *T*

³ gondolja *C*

⁴ mindennapi *T*

⁵ én *in marg. T*

helyénél, hol az én szívem a' Lottejevel egybe találkozott. 'S száz más esetekbe is – ő ott hideg 's a mi érzesink kifakadtak. Szereti ugyan Albert ötet egész lelkéből, 's ily szerelem mit nem érdemel – – Egy unalmas ember hozzám jöve 's félbe szakasztott. Könnyeim elszáradtak. Zavarva vagyok. Adieu Wilhelm!

–

Augustus 4^{kén}

Nem csak velem játszik így a' sors! Minden |170| ember megcsalodik remenyjébe¹, 's kívánni nem telnek bé. Felkerestem jo Asszonyomat a' hársfáknál. Az idősebb fiu előmbe szaladt, 's öröme felkiáltására kijött az Anyja is, de egészen levert arczával. Első szava is e vala: Kedves jo Ur, megholt az én Jánoskám, ez a' legkisebb gyermeke volt, 's Férjem is vissza jött a' Schweitzbol, s semmit sem hozott, 's a' jo emberek nélkül koldulással kellett volna vissza utaznia. Hideglelést kapott az utba. Elnémultam panaszára, 's a' fiunak valami ajándékot adtam; kért hogy vennek almát, vettem 's eltávoztam a' szomorú emlékezet helyéről.

–

|171| September 3^{kán}

Sokszor meg nem foghatom, miként szerethet ő mást rajtam kívül, miként? holott én oly csupán csak ötet egyedül, oly melegen, s oly szivemből szeretem, hogy egyebet nem ismerek, nem tudok, csak csupán ötet.

–

September 6^{kán}

Bajoson vehettem rá magamat, hogy letegyem már megviselt azon egyszerű kék frakkomat, melybe Lotteval előszer tánczoltam csi|172|náltattam egy mást, épen mint az első, galléra, hajtókája olyan volt, sárga lájbit is, 's nadrágot hozza.

Meg sem akar ez egészen olyan lenni. Nem tudom talám idővel kedvesebb lesz ez is.

–

September 15^{kén}

Wilhelm halálba boszonkodom, hogy az Isten miként szenved meg földje színén oly embereket is, ki azon keveset is, a' mi ezen a' világon még kedves, érzés és ész nélkül eltapodják előttünk. Emlékezel e a' Diófákra, melyek alatt

¹ remenyjébe *ante corr.* remenyjébe *post corr.* C

a' St . . . i Papnál Lotteval |173| ültem egykor, melyeknek emléke lelkem mindég egy kedves érzéssel töltötte el? Mely barátságossá tevék ezek a' Papi Udvar, mely hives, 's mely kedves vala árnyéka! 'S még azon Papok emléke is, kik ezeket sok évek előtt ültették volt! Egyiknek nevét gyakran emlegette az Iskola-Mester, melyet még nagy Atyjától hallott volt, derék embernek kellett lenni, 's szent volt előttem neve a' fák alatt. Mondhatom néked, hogy az Iskola Mester szeme könnyel tölt meg, midőn tegnap elbeszélők¹, miként vágattak le! Levágattak! Tébolyodnám meg bár osztán, ha azt az ebet keresztül döfhetném, a' ki a' legelső vágást tette. Elbusulnám magam, ha ily egy |174| pár fa állana Udvaromon, 's valamelyik az aggság miatt kiasszna. Az egész falu zug érette, 's remélem a' Tiszteletes Asszony vaja 's tojássá megérzi mely sebet adott a' Helységnek. Az öreg Pap már megholt, 's ez a' Dio fák kivágatoja az új Pap Felesége, egy sovány, beteges állat, kinek igen nagy okai vannak hogy lemondjon a' világról, mert a' világ is lemondott rolla. Ez egy tudákoskodo Szipirtyo, ki a' Kánon vizsgálataiba szeret ereszkedni, 's sokat bajlodik a' kereszténységnek új modi erkölcsi-kritikai Reformatívjával; a' Lavater abrándozássira csak vállat vonitt, egészen rongált egészségü, 's e miatt a' föld kerekéségen semmi öröme sincs. Egy ilyennek kelle tehát leváogatni az én Dio |175| fáimot! Csak képzeld, azt praetendalta, hogy a' lehullott levelek elcsunytják, 's gözössé tészik az udvart, ágai elveszik a' nap világát, 's ha a Dio megéri a' gyermekek kövel hajigálnak utána, 's a' kö az inaira esik, 's háborgatja mély fontolgtatásába², midőn Kennikotot, Semlert, 's Michäelist³ forgatja. Mivel a' falusiakat, 's kivált az öregeket ezért békételenkedni láttam, kértem tőlök: miért szenvedték meg, hogy levágassa? Ha a' Falus Biro akarja, mondának, mit tehet itt falun az ember! Le vannak már vágva! O ha én Fejedelem volnék! a' Papot 's Falus Birot – ha Fejedelem volnék? – Igen is ha a' volnék, mi gondom lenne akkor a' fákra?

—

|176| 10^k Octobr.

Ha csak fekete szemeit láthatom, már jól esik az is! 's Gondolod e mi gyötör leginkább? csak az, hogy Albert nem látszik oly boldognak lenni – a' mint – remélte; a' mint én – gondoltam – ha – – Nem örömet csinállok soridákot, de itt nem magyarázhatom⁴ ki másként magam – 's úgy hiszem – elég világos.

—

¹ elbeszéllek C

² fontolgtatásába *ante corr.* fontolgtatásába *post corr.* C

³ Michaelist C

⁴ magyarázhatam C

October 12^{kén}

Ossián elfoglalta szivembe a' Homer helyét. Mely világba ragad engem e dicső Énekes? Té|177|vedezni vele a' pusztán, körül zugva a' fergetegtől, mely torlodo ködben, az Atyák lelkeit a' hold estvelgyő fényénél eléhozza. Hallani a' halmokon a' hegy patak omlása közt, a' lelkeknek barlangjokból felig elzengett sohajtásokat, 's a' magát halálra jajgatott Leányka keservit, dicsően elesett Kedvessének moh[a] fedte 's fü bénötte kövénél látni! 'S ha ötöt osztán az andalgo ősz Bardust megtalálom ki a' távol pusztán Atyjainak ösvenyét keresi, 's ah, sir köveikre talál! 'a akkor osztán keseregve az estvének kedves csillagára tekint, mely a' zajgo tengerbe merül, 's a' hajdon kor ideje megint feléled a' Hősnek lelkében, mikor még ennek nyájas világa az Erőseknek tündöklött a' veszedelemkor, |178| 's a' hold koszoruzott, 's győzedelemmel térő hajoján fénylett. Midőn homlokán a' mély bánatot, 's az utolsó elhagyatott Vitézt¹ bágyadva a' sirhoz tántorogni látom, miként futja el lelkét mindég ujj kesergő öröm, 's a' hideg földre a' magosan lengő fűszálra letekint 's így kiált fel: Eljön holnap a' Vándor! eljön! ki ma engem ékességembe latott 's kérdeni fogja: hol van az Éneklő. Fionghalnak deli fia? Lépései síromon mennek el, 's ő hijába kérdez utánnam e földön. O barátom ohajtanám hogy mint egy nemes szivű Fegyver hordozó² kardot vonhatnék, 's Uramot a' lassan haldokló élet vonagló kinjaiból egyszerre megmenthetném, 's a' megszabadított fél Isten után küldhetném lelkem. –

–

|179| October 16^{kán}

Ah, ez az üresség! ez a' kinzo üresség, melyet szivembe érzék! Sokszor gondolom – bár egyszer csak, csak egyszer ölelhetnéd szivedhez – mind e szörnyű Üresség bételne³.

–

October 19^{kén}

Igen is kedves Barátom, úgy látom 's naponként bizonyosabb leszek benne, hogy egy ember élete kevés fontolást csinál, igen keveset. Minap Lottehoz jön egy Barátnéja, én béterek az oldal szobába, 's könyvet veszek⁴, de nem olvashatta, azután egy pennát vettem irkálni. Hallám őket lassan beszélgetni, holmi keveset |180| jelentő dolgokról, városi uj[don]ságokról beszéltek: példának okáért, hogy ez 's ez megyen Férjhez, 's milyen beteg a' másik, igen beteg. Már száraz köhögése⁵ van, a' csontjai is kiállnak ábrázatján, gyakran

¹ vitézt *ante corr.* Vitézt *post corr.* C

² fegyver hordozó *ante corr.* Fegyver hordozó *post corr.* C

³ bételine T

⁴ veszek *in marg.* T

⁵ köhögése T

elájul, nem adnék egy krajczárt életéért, azt mondja a' másik. N. N. sem sokáig viszi monda Lotte. Már meg is dagadt mond a' másik. – 's engem képzelődésem ez alatt azon szegény sinlödök ágyához teve, láttam mely elcsüggedve fordítanak hátat az életnek, miként – 's o, Wilhelm, az én Asszonykáim erről oly hangal szoltak¹, mint mikor arról beszélünk – hogy ez 's amaz Idegen meghal. – 'S ha már így körül tekintek a' szobába, 's látom körültem a' Lotte köntösseit, itt az asztalon fülbe valóját, az Albert írásait, ezen mobiliákat, sőt még ezen kalamárist, melyekkel mind oly megbarátságosodva vagyok, 's osztán ha elgondolom: Lásd mi vagy te most ezen háznál! Minden mindenbe! |181| Barátid becsülnek téged, sokszor örömet csinálsz nekik, ugy tetszik szivednek mintha nélkülöd el nem lehetnének, 's még is – ha tőlök megválasz? ha' közülök kiszakadsz, fogják é? 's meddig fogják érezni a' hijánosságot, melyet veszteséged sorsokból kiszakaszt? meddig? – O ily mulando az ember, hogy még ott is, 'hol lételenek önn bizonyosságába van, hol ő jelenlétével az egyetlen legszivesebb bényomást csinálja² kedveseinek lelkében, még onnan is kitörlődik, elenyész – még pedig oly hamar! –

–

October 27^{kén}

Sokszor ohajtanám melyemet kiszakasztani |182| 's agyamot béütni, hogy miért lehet egyik ember oly hideg³ a másikhoz. Ha én szeretetet⁴, örömet, 's melegséget nem viszek magammal, nem ad nékem senki. Hijába van egy boldogságokkal teli szívem, én senkit sem boldogíthatok vele, ha öök előttem hidegen 's erő nélkül állanak! – –

–

30^k Octobr.

Százszor is voltam már azon pontnál, hogy Lottenak nyakába boruljak. Tudja a' nagy Isten mi érzése lehet az olyannak, ki ennyi szeretetre méltot lát maga körül, 's még sem akar hozzá nyulni. Pedig ez a' legtermészetesebb ösztön az emberbe; nem kapkodnak a' min|183|den után a' gyermekek, valami elejekbe ötöl? 'S én? –

–

November 3^{kán}

Tudja az Isten, mely sokszor fekszem le azon ohajtással, 's néha azon reményjel, hogy többé fel ne ébredjek; 's reggel megint felnyílnak szemeim

¹ szollak *T*

² csinálja *C*

³ oly hideg *in marg. T*

⁴ én <szere..> *C*

látom ismét a' napot, 's megint nyomorult vagyok. O bár launés lehetnék, hogy az időre, egy más harmadikra, vagy valamely feltételnek füstbe menésére tolhatnám az okát; így az elhordozhatlan kedvetlenség súlya legalább csak félig nyomna. De jaj nékem, igen valyon érzem hogy csupán én vagyok mindennek az oka, – nem oka! Elég, [184] hogy minden gyötrelem forrása bennem van elrejtve, mint hajdon minden boldogságok forrása volt. Nem az vagyok e én most is, ki hajdon minden érzelmek csoportja közt lebegtem, kinek minden léptén paradicsom virult 's kinek szive oly gazdag volt, hogy az egész világot szeretettel ölelte körül? 's az a' sziv kiholt most, nem ömlednek belőle többé öröm elragadtatások, szemeim kiszáradtak, 's érzékeim nem ujjulva többé enyhítő könnyektől, aggodva vonják össze homlokom. Sokat kell szenvednem, mert kiholt belőlem a' mi életem egyetlen gyönyörűsége vala, az a' szent isteni erő, melyel világokat teremték magam körül. O az oda van már! – Ha most ablakomon kitekintek ama távol halmokra, miként foszlatják el felette a' reggel sugárai a' vastag ködöt, miként fénylik bé a' csendes rétekre, 's a' szelid patak [185] miként csavarog felém az elhullott levelű füzek közt! – O, 's ez a' dicső természet oly mereven áll előttem mint egy lakirozott kép, 's ennek minden gyönyörűsége sem képes a' boldogságnak csak egy szikráját felfacsarhatni szivemből agyamba! 'S a' töke ember ott áll az Isten színe előtt, mint egy kiszáradt kut, mint egy meghájlalt veder! – Hányszor nem rogytam a' földre 's az Istenhez könnyekért imádkoztam, mint a' Szántóvető essőért, ha az ég felette elvasul, 's körülte a' föld repedez.

O, de érzem, hogy az Isten az essőt 's napfényt nem nyughatatlan kérésünkre adja, 's amaz idők, melyeknek emléke gyötör, miért valának oly boldogok?

—

[186] November 8^{kán}

Lotte szememre hányja csapongásomat! ah, s mennyi kedvességgel! Azon excessusom, hogy néha egy pohár bor helyet, buteliaig menyek. Ne tegye azt Werther, így szolla, gondoljon Lottera! – Gondoljak¹! mondám, 's kell e ezt kívánnia? – Én nem gondolok! Lotte mindég lelkem előtt van. Ma ott ültem, hol minap a' szekérből kiszáltak – – Elfordította a' beszédet, hogy ne jöhessek mélyebben a' textusba. – Barátom én oda vagyok, ő azt teheti velem, a' mit akar.

—

¹ Gondolyak C

November 15^{kén}

Köszönöm Wilhelm szíves részvétele, 's jomot ohajto |187| tanácsod, kérlek légy nyugodt irántam. – Hagyj el, hogy türjem ki magam, még ennyi¹ gyötrődéseim sem fosztottak meg egészen minden erőmtől. Én tisztelem a' Vallást tudod azt; érzem hogy ez némely elcsüggedt<ek>nek gyámol, némely elepedtnek enyhület. Csak hogy az e, 's lehet e hogy mindennek az legyen? – Ha a' nagy világot megtekinted, ezereket találsz, kiknek nem volt gyámol a' Vallás, ezereket a' kiknek nem leszen; 's kell e tehát hogy nekem az legyen? Nem maga mondja e az Isten fia: hogy azok vele lesznek, a' kiket az Atya nekik adott. 'S hát ha én nem adattam néki! 'S ha engemet a' mint szivem is sugalja, az Atya meg akar magának tartani! Kérlek ne érts balul, ne magyarázz ezen szokból gunyolodást, én teli szivemöl szolok hozzád. Külömben |188| jobb lett volna elhalgatnom, a' mint hogy az oly dolgokrol keveset is szoktam beszélni, melyről más is csak annyit tud mint én. Nem emberi sors e, hogy minden kiszenvedje a' maga mértékét, 's kiigya poharát. – 'S ha a' kehely az égi Istennek emberi ajakain keserű volt, miért kérkedjem 's tettessem magam, mintha nékem édes volna! 'S miért pirulnék azon rettentő pillantatba, midőn egész valóságom a' létel es nem létel között remeg, 's mikor a' mulandóság mint egy villám keresztül lángol a' sötét jövőndő örvénye felett, 's minden körültem lesülyed, 's a' világ velem leroppan? – Nem az egészen magába nyomott, magát eltévesztett, 's tartozhatlanul alárohano teremtmény hangja e ez, melyel |189| hijába vergődő ereinek belső mélységéből csikorogva így ordít fel: Istenem! Istenem, mire hagyál el engem!! – 'S szegyeljem e én ezen szavakat, tündöjem e azon pillantatért, melyet az is kiállott, ki az eget öszvetüri mint egy posztot.

–

November 21^{kén}

Nem látja, nem érzi, hogy oly mérget készített nékem, mely engem és ötöt is elemészt. 'S én egész gyönyörűséggel hörbölöm ki a' poharat, melyet vesztemre nyujt. – De hát mire az e kegyes pillantat, melyel engem oly gyakran – gyakran? – nem gyakran, – de meg is néha megte|190|kint? Mire az a' nyájasság melyel érzéseim kifejezését fogadja az, a' szánakodás szenvedésemen, mely homlokán rajzolodik.

Tegnap mikor eljöttem kezét nyujtá 's ezt mondá: Adieu, kedves Werther! Kedves Werther! Ez az első vala, hogy engem kedvesnek nevezett, mely egész testem elfutá. Ezerszer ismételem ezt magamba, 's tegnap estve, mikor le akarék fekünni, 's egy 's más² fecsegttem magamba, egyszerre csak ezt mondom magamnak: Jo ejszakát, kedves Werther! 'S azután én is nevettem

¹ meg ennyi C

² 's in marg. T

magamon.

—

|191| 24^k Novem.

Érzi ő mint kell nekém szenvednem. Ma egy pillantatja mélyen behatott szívembe. Hozzájok mentem, csak egyedül volt¹. Nem szoltam 's ő rám tekintett, 's én nem a' kedves szépséget láttam többé benne, nem a' szép lélek sugárzását, mind ez el vala szemeim elől tűnve. Ennél egy sokkal dicsőbb pillantat hatot reám, a' legszívesebb részvétel, 's mély szánás kinyomása. – Miért nem omolhattam lábaihoz, miért nem felelhettem erre nyakába borulva ezer csokokkal! – Klávirjánál kereste menedékét, 's játékába édes zengzettel gyengéd hangokat lehelt. Soha nem láttam ily bájlonak ajkait, mintha |192| epedve nyitak volna meg, a' mennyei hangokat magokba szívni, melyek a' Klavirbol úgy omladoztak, mintha az égi visszhang csak az édes szájból hangzana vissza. – O ha ezt néked úgy elbeszélhetném! Nem álhattam ki soká, leborultam 's ezt esküvém: ajakok soha nem fogok arra menni, hogy reátok csokom nyomjon, melyeken az égnek lelkei lebegnek. 'S még is, ohajtánám – Ha! ládd e, mint egy közfal, úgy áll ez lelkem előtt – ezt a' boldogságot – 's osztán lesülyedni, hogy a' bűnért lakolyak – bűnért?

—

November 30^{kán}

Nem lehet nem térhetek magamhoz, akár merre lépjek, mindenütt szívet faggato tárgyak tűnnek |193| előmbé. Ma is! O végezet! O emberiség!

Nem volt kedvem enni 's kitérek ma dél tájba a' víz felé. Minden oly puszta vala körülöttem, nedves hideg szél csapott le a' hegyekről, 's fekete esső felhők borongtak a' völgy felett. Meszére tölem egy embert látok meg zöld viseltes Kaputba, ki a' sziklák közt mászkált, 's úgy tetszett mintha füveket keresgélne. A mint közelitek hozzája 's a' zörrenésre megfordul, egy igen interessans physiognomiát láték, melyen csendes szomorgás tette a' fő vonást, de különben egyenés elmét mutatott; fekete fürtjei elől tükkel valának két csukorba szurva, 's többi kemény czopfba fonva hátán lecsüggött. |194| Mivel köntösse also rendü embert látszot mutatni, azt hívém, nem veszi rossz neven ha foglalatosságára figyelmes leszek, 's megkérdeztem tőle, mit keres? – Én, felele mélyen sohajtva, virágot keresek – 's egyet sem találok. – Nem is most az ideje felelék nevetve. – Annyi virág van, monda hozzám közelítve, az én kertembe vannak rozsák, s pedig két félé neműek, egyiket az Atyám adta, úgy nő mint a' burján, 's már két napja hogy keresem de nem találom sohol. Othonn is vannak virágok, sárga, kék, 's veres, 's a' centaurinak szép nyílása

¹ volt *in marg. T*

van¹; itt egyiket sem találhatom. Gyanítam valamennyire baját, 's kerülőleg kérдем tőle: de mit akar a' virágokkal? Erre egy csudálatos rekedező kaczagásra² vonult ábrázatja, |195| 's uját szájára téve így szollott: Ha el nem árul, megmondom, én Kedvesemnek egy bokrétát ígértem. Már a' szép, mondtam. O felele ő néki még sok más portékái is vannak. 'S gazdag. 'S még is szívesen veszi a' bokrétát? kértem. O néki drágaságai 's egy koronája is van, így folytatá tovább. De hát hogy hívják? – Csak a' General Statusok megfizetnének nékem, így felele, más ember volnék én! Volt egy idő, 's akkor oly jól voltam. De már vége nékem, most – – egy könnyes pillantatot vetett az égre, 's mindent értettem. Boldog volt tehát ke[n]d? kértem. Bár megint úgy lehetnék! akkor oly jól, oly vigan, 's könnyen voltam mint a' hal a' vízbe! – Henrik! kiálta egy |196| öreg Asszony, az uton felénk jöve. Henrik hol kovályogsz? mindenütt keresünk jöjj enni. Az Asszony fia e ez? kértem hozzá lépve. Igen is az én szegény fiam, felele, az Isten nehéz keresztet mért reám. Miolta van így? Ily csendesen csak fél esztendeje, hálá Istennek hogy ennyire van, ez előtt egy egész esztendeig volt megtébolyodva, 's lánczon ült a Bolondok³ házába. Most senkinek nem árt, csak hogy mindég Királyokkal, Császárokkal van baja. Oly jó 's csendes ember volt elébb, táplált engem szép írásával, egyszerre csak szomorgo lesz, forro hidegbe esik, abból tébolyodása, 's most úgy van, a' mint az Ur látja; O ha az Urnak elbeszélhetném – Hosszas beszédét félbe szakasztottam azon kérdésemmel, hogy mely időbe volt |197| mikor magát oly boldognak hitte lenni. A' boho! felele szánakodo mosolygással, akkor gondolya, mikor magán kívül, 's a' Bolondok házába volt zárva. – Mint egy villám sujtás, úgy leptek meg ezen szavak, egy néhány pénzt nyomék markába, 's sietve oda hagyám őket.

Mikor te boldog voltál! felkiálték, sebess lépésekkel menve a' város felé, mikor te oly jól voltál, mint egy hal a' vízbe! Mennynek Istene! ezt tevéd e tehát az emberek sorsául, hogy csak addig legyenek boldogok, míg eszekhez nem térnek, 's hát ha ismét megfosztatnak attól! Szegény nyomorult, mint irigylem még is a' te |198| kábultságod⁴, 's érzékeidnek zavarját, melybe elepedsz! Te reménnyel telve még ki Királynédnak viragot szedni, – télbe – s busulsz hogy egyet sem találsz, 's nem foghatod meg, miért nem találsz. És én – 's én remény és cél nélkül menyek ki, 's ismét úgy térek vissza a' mint kiindultam. – Képzeled mely boldog lennél ha a' General Statusok megfizetnének néked. Boldog teremtmény ki boldogságod hijját földi akadályoknak tulajdoníthatod! – Te nem érzed! nem érzed te, hogy eltépett szivedbe, rongált agyadba van inséged kutfeje, melyen a' föld minden Királyai sem segíhetnek. Vigasztalás nélkül haljon az oly betegnek |199| kicsufoloja, ki messze forrásokhoz utaz egészségét helyrehozni, ki hogy lelke aggodásit

¹ szép nyílása vagy C

² kaczagásra C

³ bolondok *ante corr.* Bolondok *post corr.* C

⁴ kábultságod C

lerázza, a' szent koporsohoz Vándorlást fogad! Minden lépés, mely talpát a' járatlan utakon öszve hasítja, enyhítő csepp az aggodo léleknek, 's minden napnak kiállott útja után könnyebbül a' sziv gyötrelme. – 'S tévelygésnek nevezhetni e ezt – ti szórágok, tévelygés e ez? – Világnak Istene! ki könnyeim látod – te ki az embert elég nyomorultnak teremtéd, még társukot is kell e e melleje adnod, kik azon kevés szegénységtől, azon kevés bizodalomtól is, megfosszák, a' mely benned van, benned Te mindeneket szerető Atya, mert egy gyógyító gyökérbe, a' szőlő tőnek csepjeibe való bizakodás, mi egyéb [200] benned bizáznál, a' hozzád ragaszkodásnál, ki mindenbe körülöttünk enyhületet 's vigasztalást adtál, melyre minden órán szükségünk van. – Atyám kit én nem ismerek! Atyám ki egykor egész lelkem betöltéd, 's most arczádot elfordítod tőlem! Hivj megint magadhoz Atyám, 's ne halgass tovább! Halgatásod nem álja ki tovább az elepedt lélek. – 'S haragudhatna e egy ember, egy Atya, kinek véletlenül viszatért fia nyakába borulva ezt zokogná: imé megint itt vagyok Atyám! Ne haragudj hogy vándorlásom félbeszakasztom, melyet akaratom szerint tovább kell vala folytatnom. A' Világ mindenütt egyforma, fáradtság, 's munka, jutalom 's öröm; de mire nékem ezek? Nékem csak ott van jól, a' hol te vagy, csak veled akarok [201] szenvedni, 's örülni – s te kedves mennyei Atya, elüznéd é ötöt színed elől?

–

December 1^{ien}

Wilhelm, azon ember, kiről elébb írek a' boldog boldogtalan Scriba volt a' Lotte Atyjánál; szerencsétlen indulatja miatt, melyel Lottehoz vonzódott, 's a' melyet táplált¹, titkolt, 's végre felfedezett, elbocsáttatott szolgáltatásból, 's megtévelyodott. Érezd e száraz szokba, mely borzadással ragadott meg e történet, melyet nékem Albert épen azon hidegséggel beszélt el, a' melyel te ezt talám olvasni fogod. –

–

[202] 4^{dik} Decemb.

Kérlek téged, hagyj el engem – ládd, nékem már vége! Nem fogom soká vinni. Ma mellette ültem, játszott Klávirján néhányféle mélodiákat, 's minden hang! minden! – De mit akarok? Kis Huga bubáját térdemen csinosgatta; könnyek lepték el szemem. Feleje hajoltam, 's Mátka gyűrűje szemembe ötlött – könnyeim kicsordultak. 'S egyszerre elkezd a' hajdoni égi édes éneket, 's lelkemen egy enyhítő érzés, 's azon elmúlt idők emléke, 's mind azon borongo köz[tes] idők kedvetlenségek, 's eltépett remények lángoltak keresztül. Fel 's alá jártam a' szobába, szivem elfojlodott. Az Istenért, kiálték sebess kifakadással, az Istenért hagyja félbe. Meg[203]állott 's merőn rám tekintett.

¹ táplált T

Werther! monda egy lelkemet általjáró mosolygással. Werther Maga nagyon rosszul van, a' mit egykor kedvelt most gyötri. Menjen, kérem menjen, 's nyugodja ki magát. Elszakasztám magam tőle. – Istenem te látod inségem, 's befogod végezni.

—

December 6^{kán}

Mindenütt csak az ő képe üldöz, ébren és álmamba ez tölti bé egész lelkem. Ha szemeim béhunyor, itt homlokomba, hol a' belső látás ereji egyesülnek, itt ragyognak fekete szemei. – Itt! o nem tudom kimondani. Ha befogom szemeim, már ott álnak, mint egy tenger, mint egy örvény, előttem és [204] bennem mindenütt bétöltenek.

Mi az ember! a' magasztalt fél Isten! Nem épen ott hagyják el ötet erei, hol leginkább szüksége van reájok? És ha midőn az öröm felragadja, vagy a' fájdalom elsülyeszti, mind a' két esetben nem ép[p]en ott talál e akadályra, nem ép[p]en ott buk[ik] e visza a' tompa hideg eszméltre, hol a' Végetlennel¹ egyé lenni vágya?

—

December 8^{kán}

Kedves Wilhelm, oly állapotba vagyok, melybe azon boldogtalanok lehettek, kikről azt hitték, hogy gonosz lelkektől kísértetnek. Néha megragad engem nem aggodás 's nem kívánság, hanem egy ismeret[205]len belső szaggatás, mely melyemet tépi, 's torkam fojtogatja²! 's ilyenkor, jaj! ez ellenséges esztendő szakába az éjjel remítő³ setéségébe künn száguldozok.

A' mult éjjel is ez történt velem. Még este⁴ hallám hogy a' víz kiáradt, 's Walheimtól fogva az egész völgyet elborította. Éjtszaka tizenegy után kiszaladtam. Iszonyu⁵ tekintet! Látni a' hold világánál a' szikláról lezubogo habokat, 's a' szél és völgy, fel és le egy dagadozó tenger: 'S midőn a' hold megint elébukkana, 's világa a' setét felhőken pihent, 's előtte a hab borzasztó dicső visza sugárzással zajga 's hangza, ekkor engem egy borzodás lepe meg, 's megint egy vágyás! – Ah nyílt karokkal allék az örvény felé 's alá sohajtottam! alá! – [206] s elandalodtam a' gyönyörűségbe minden kinjaim minden inségem oda belézübogni, 's elharsogni mint a' hab. Oh, csak egy lépést kell vala tenned! 's vége lesz vala minden kinjaidnak! – De érzem még nem jött el az én orám! – O Wilhelm mely örömet adtam volna érette egész

¹ végetlennel *ante corr.* Végetlennel *post corr.* C

² torkom fojtogatja C

³ remítő C

⁴ esve C

⁵ iszonyu C

emberi lételem, csak hogy mint ama fergeteg a' felhőket szaggathassam, 's a' habokot harsogtathassam. Hah! 's a' tömlöczbe sinlödönek talám még e gyönyörűség sem adatik meg! – 'S a' mint bus andalgással alá tekintek azon helyecskére, hol Lotteval egy nyári meleg sétálás után egy fűz alatt pihentem, ez is el vala áradva, 's a' fűzet alig ismerém meg! 's az ők rétteik is, s az egész környék vadász házak körül, hogy vagyon most előntve! 's a' mult időnek emléke, elvillámlla előttem, mint egy fogolynak a' rétekről, nyájakról, 's [207] dicsőségtől való álma. Ott álottam! s nem vádolom magam, mert van erőm meghalni – csak egy. – Most már itt ülök mint egy vén Asszony, ki tüzi fáját a' kertek alatt, 's minden napi kenyerét az ajtok előtt torlossza, hogy már vonagló örömtelen életét még egy pillantatig nyujtsa 's könnyebbitse!

—

December 17^{kén}

Mi lelt engem barátom, magamtól irtozom már? Szeretetem iránta nem a legtisztább, szentebb 's rokonibb szerelem e? Fért e lelkemhez valaha csak egy vétke kivárat is – nem akarom erősíteni – 's most – álmak¹! – O mely valon ér[208]zettek az oly emberek, kik valamely egymásnak ellent mondo esetet felsőbb Hatalmaknak tulajdonítottak. Az éjjel! Reszketek kimondani, karjaim közé, melyemhez tapadva öleltem ötöt, 's szerelmet lihegő ajkát ezer csokjaimmal borítottam el. Szemem rengett az övének részegültségében. Istenem vétkezem e, hogy még most is boldogságot érzek, hogy ezen forró örömeket szives melegséggel kiáltom vissza. Lotte! Lotte! – 'S én oda vagyok! nékem már vége! Érzékeim zavarodnak. Már nyolczad napolta nincs eszméletem! szemeim könnybe borongnak.. – Sehol² sem lelem helyem, 's mindenütt lelem – Nem kívánok semmit – nem ohajtok semmit – – Jobb volna nékem – ha mennék. – [209]

—

¹ álmok *C*

² Sehol *T*

Barátunk utolsó nevezetesebb napjainak környüállásos megismertetése véget, szükségesnek látom levelezéseit¹ elbeszéléssel szakasztani meg, melyre a' tudósítások Lotte, Albert, s Cselédje elbeszéléséből², 's más Tanukébol gyűjtettek.

A' Werther indulatja Lotte iránt, naponként, mind inkább háborgatta az Albert 's Felesége közt valo csendességet; Albert egy becsületes Férj csendes hűségével szeret|210|te Lottet, 's a' vele valo nyájas³ társalkodást naponként akadályozták hivatalbeli bajai. Nem akarta ugyan a' külömbiséget megismerni, mely mostani állapotját Mátkai napjaihoz oly hasonlatlanná teszi; de még is egy bizonyos kedvetlenséget érzett Werthernek Lotte iránti figyelme miatt, mely előtte egyszersmind jussaiba valo avatkozásnak láttatott lenni, 's egy bizonyos belső szemrehányást érzett. Ez által rossz humora még nevelődött, melyet néha: csoportos, akadályozott, 's rosszul jutalmazott hivatala külömben is szerezgetett. Mivel Werthert is mostani helyhezete komor társalkodová tevé, mint hogy szive aggodásai lelkének⁴ minden erejét, 's derűtségét elemésztették, ter|211|mészetesen, hogy Lotte is egy bizonyos búsandalgásba kezdett merülgetni, melyből Albert Werther iránt valo nevedő indulatját, Werther pedig Férje megváltozott magaviselete miatt valo kedvetlenségét magyarázta. A' gyanu⁵ melyel a' két barát egymást nézik⁶, együtt lételeket nagyon elnehezíté. Albert kerülte Felesége szobáját ha Werther nála volt, melyet vévén eszre Werther, kileste az oly órákat, melyekbe Férjét hivatalai tartoztatták. Ebből uj békételéségek⁷ származtak, sziveik ingerlödtek egymás ellen; mig osztán végre⁸ Albert meglehetős hideg szavakkal oda is mondá Feleségének: hogy legalább a' világra nézve adjon más fordulást a' Wertherrel valo társalkodásának, s oly gyakor látogatásait szakassza félbe.

|212| Mint egy ezen tájban gyökerezett meg mélyebben a' szegény ifju lelkében azon feltétel, hogy az életnek véget vessen. Ez mindég kedves idéaja⁹ volt, melyel kivált Lottéhoz vissza terte után szüntelen foglalatoskodott.

De nem akarta hogy elsietett, heveskedő tett legyen, a' helyesebb meggyöződés a' lehető csendes neki bátorodással akarta e lépést tenni.

¹ levelezéseit *T*

² elbeszéléséből *C*

³ nyajos *C*

⁴ lélekének *ante corr.* lelkének *post corr.* *C*

⁵ Gyanu *ante corr.* gyanu *post corr.* *C*

⁶ nézik *C*

⁷ békételéségek *T*

⁸ végre osztán *ante corr.* osztán végre *post corr.* *C*

⁹ idéaja *C*

Kétségei¹, magával vivása, kitetszenek egy czédulácskájából, mely hihetőleg egy Wilhelmhez elkezdett levél volt, 's datum nélkül pappirossai közt találtatott.

[213] Az ő jelenléte, sorsa 's részvétele kifacsarja még ez utolsó könnyeket elaszott² agyamból.

Az előfüggőt fellebbenteni 's tul lépni, ebből áll minden! 'S miért hát ez a' remegés, 's ez a' késedelem? – Csak hogy nem tudjuk miként megy ott hátul a' dolog? – 'S onnan vissza nem térünk? – S talám csak hogy tulajdonsága lelkünknek, ott homályt 's zavart sejdíteni, a' miről bizonyos nem vagyunk.

—

A' Követségnél ötet érdekelt boszuságot még nem felejhettem el. Ritkán emlékezett rolla, s ha olykor az kerülőleg megtörtént és ta[214]pasztalni lehetett, hogy ez által becsületét nagyon megsértve lenni tartá, 's hogy ezen esettel gyűlöletessé lett előtte minden hivatal, 's politikai foglalatosság. Ezért tévesztette magát azon csudálatos érzés, 's gondolkodás módjára melyet leveleiből ismerünk, 's azon határtalan szenvedelemre, mely végre minden ereit feldúlá. Az előtte legkedvesebb, 's szeretettebb Asszonyal való örökös egyforma szomorú társalkodása, kinek nyugalma felzavarta, 's ereinek cél, és³ kinézés nélkül való küzsdödő eldolgozása, végre az iszonyu tette ragadák.

—

December 20^{kán}

Köszönöm szereteted Wilhelm, hogy ily részvétel[215]lel vagy irántam. Igen is igazad van, jobb volna nékem hogy távozzak. Jovallásod hogy hozzátok visszatérjek, nem egészen tetszik nékem, szeretnék még egy fordulást tenni, mivel tartos fagy van, jó utat reméllünk. Köszönöm azt is hogy utánam akarsz jöni⁴, magaddal vinni engem; de halaszd még csak tizennégy napig, 's várd el még egy levelem a' továbbbirol. El kell várnunk mindennek a' Megérését⁵, 's azután szakasszuk le. Anyámnak mond meg: hogy fiáért imádkozzék, 's bocsásson meg mind azon kedvetlenségekért, melyeket néki okoztam. Sorsom így vala, hogy azokat busitsam meg, kiknek örömmel tartozám. Él⁶ boldogul, kedvesem! Száljon rád minden áldása az Égnek! Isten hozzád!

¹ kétségei *T*

² elosztott *C*

³ és *in marg. T*

⁴ jönni *ante corr.* jöni *post corr. C*

⁵ megérését *ante corr.* Megérését *post corr. C*

⁶ Ély *C*

[216] Ugyan ezen nap Karácson előtti Vasárnap estvéjén Lottehoz ment, 's egyedül találta. Lotte holmi gyermek játékok rendbe hozásával foglalatzkodott, melyeket kicsin Testvéreinek Karácson estvéji ajándéku szánt vala. Arrol beszélgetének, ha majd az ajtó véletlenül megnyílik, a' viasz gyertyának, fáknek, édességeknek 's almáknak megtekintése, mely paradicsomi örömbé teszi a' gyermekeket. Maga is Werther, monda' Lotte, zavaradását egy kedves mosolyodással rejtve el – Maga is ajándékot fog kapni, egy viasz pálczácskát¹ 's még egyebeket is ha ügyes lessz. 'S mit nevez ügyesnek? felszollala Werther, hogy legyek, mint lehessek az? Csütörtökön estve, monda [217] Lotte, Karácson estvéje lesszen, akkor eljön Atyám is a' gyermekek is, akkor minden ajándékot kap, jöjjön el akkor maga is de előbb ne. – Werther megdöbbsent! – Kérem Werther, így folytatá tovább, gondolja meg az Istenért, nyugalom szereteteért, így nem lehet, így nem maradhat tovább! Werther elfordítá rolla szemeit, fel 's alá járt a' szobába, 's e szokot: így nem maradhat; mondogatta magában. Lotte érzé a' rettenetes helyhezetet melybe e szok tévék ötet, 's mindenféle kérdezősködésekkel² akarta arrol gondolatit elfordítani, de hiába: – nem Lotte, felkiáltva Werther, én nem fogom Magát többé látni! – 'S miért nem? kérdé ő, megint meglathat, 's lászson is, csak [218] hogy mérsékelje³ magát; o miért kellett Magának ily heveességgel, 's e határtalan tapodo indulattal születni! Kérem Werther, mérsékelje⁴ magát, azomba hogy kezénél fogta; lelke tudományja⁵, talentuma, mennyiféle örömet nem ajánlnak Magának. Légyen férfi, adjon más fordulást egy oly teremtményhez valo szomorú ragaszkodásának, ki egyebet nem tehet csak sajnálhatja <Magát>. –

Csikorgatta fogait, 's borongva nézett reája. Lotte még tartá kezét, 's így folytatá: csak egy pillantatig csendes elmét Werther, nem érzi e, hogy megcsalja Magát, 's önként sietteti vesztét? Miért választ engem? Épen engem Werther, egy más tulajdonát. Félek hogy az engem bírás lehetetlensége teszi vágyásit oly ingerlőve. Werther elvonta ke[219]zeit 's kedvetlen mord pillantattal tekintette meg: bölcsen, úgy mond, igen bölcsen tette talám Albert e jegyzést! Ezt más is így tenné, monda⁶ Lotte, 's nem volna e egy Leány is más a' széles világon, ki vágyásit bétöltené? Gyözzön magán Werther, keressen 's bizonyoson talál; <mert megvallom,> mert megvallom, rég tünödöm már a' Maga határok közzé szorultságán, melybe ez idő alatt magát számkivetette. Gyözzön kedves Werther, egy utazás mindent megtehet, keressen 's találjon, egy méltó tárgyat szerelmének, 's térjen osztán vissza hozzánk, 's éljünk együtt

¹ viasz <palcziskat> C

² kérdezősködésekkel *ante corr.* kérdezősködésekkel *post corr.* C

³ mérsékelye C

⁴ mérsékelye C

⁵ tudományja C

⁶ mondá *ante corr.* monda *post corr.* C

való barátságba. –

Már ezt ki lehetne nyomtattatni, monda erre egy hideg nevetéssel, 's minden Tanitonak ajánlani. Kedves Lotte engedjen még csak egy [220] kevés nyugalmat, 's osztán minden jól lesz. – Csak azt Werther, hogy elébb ne jöjjön Karácson estvéjénél! – Felelni akart 's Albert belépett a' szobába. Hideg jo estvét kívántak egy másnak, 's zavarodva járkáltak egymás mellett a' szobába. Werther egy mindennapi discursust kezdte melynek hamar vége lett; Albert hasonloképen, ki azon közben Feleségétől holmi rábizott dolgokrol kérdezősködött, 's midőn hallá hogy még nincsenek eligazítva, éles szokra kezdett ellene, melyek Werther szívét szaggatták. – Menni akart, de valami még is tartoztatta, 's késett egész nyolczig, azomba a' kedvetlenség 's neheztelés mindég csak nőtt még az asztalt megteríték. Werther kalapját, 's pálczáját vette 's ment.

Haza ért, 's Szolgájától ki neki vilagítani akart elvette a' gyertyát, 's egyedül ment szobájába; ke[221] servesen sirt, 's kifakadva beszélgetett magába; hevesen járt fel 's alá a' szobába, végre öltözetébe ledült ágyára, így találta cselédje, ki tizenegy után bement, ha nem parancsolja e csizmáját levonatni? levetkezett, 's meghagyá a' Legénynek: hogy más nap reggel ne jöjjön addig a' szobába míg nem hívja.

Hétfőn korán huszonegyedik Decemberbe a következő levelet írta Lottéhoz, melyet halála után lepecsételve asztalán találtak¹, 's neki megadták, és a' melyet szakaszonként ide bérok, úgy a' mint a' környüállásokbol látszik hogy írta. –

* * *

[222] El van határozva² Lotte én meg akarok halni 's ezt romános feszülés nélkül csendesen írom néked, azon napnak reggelén melyen utolszor foglak látni. Mikor ezt olvasandod, Kedvesem, már a' hideg sir fedi a' boldogtalan, 's nyughatatlannak meghült tetemet³, ki élete utolsó pillá[n]tatjába azt tartotta legédesebb gyönyörűségnek, hogy veled foglalatoskodjék. Rettentő éjszakám volt, 's ah, joltévő éjszakám, mert ez erősít meg ingadozó feltétembe, hogy meghaljak: – meghaljak. A midőn tegnap töled elszakadtam érzékeim rettentő lázzadásában, minden érzés szívemre tolult, 's reménytelen, örömtelen lételem borzaszto hidegséggel éreztem meletted; alig ér[223]tem szobámba 's magamon kívül lévén térdre estem, s o Istenem, te sem tagadád meg tölem utolsó enyhütem, a' legkeserűbb könnyeket – ezer feltételek, ezer kinézések⁴ dúlták lelkemet, még végre, még végre előmbé állá az utolsó egyetlen

¹ találták *ante corr.* találtak *post corr.* C

² hátározva *ante corr.* határozva *post corr.* C

³ tetemeit T

⁴ kinézé<,>sek T

gondolat: meghalok! – Lefeküdtem¹ 's most reggel is a' felébredés egész nyugalmával, megrendíthetetlenül, még egészen áll szivembe a' gondolat: meghalok! – Ez nem elcsüggedés, megfontolt feltétel, hogy éretted áldozzam fel magam, igen is Lotte, miért titkolnám el: hármunk közül egyiknek veszni kell, 's az én leszek. O Kedves, eltépett szivembe sokszor forrott dühödve e gondolat: – [224] Férjedet megölni! – Téged! – engem! – Legyen tehát! – Midőn felmenendesz egy szép nyári estvén a' halomra, emlékezz onnan reám, hogy jöttem fel sokszor feléd a' völgyön, 's akkor tekints által siromhoz a' temetőbe 's nézd hogy ingatja a magas fűszálait a' szellő erre 's arra a' lehunyo nap fényében. – Csendes valék, midőn irni kezdek, 's most már sirok mint egy gyermek, mivel mind az oly elevenen kél fel lelkembe.

–

Tíz ora felé szolítá Cselédjét, 's az öltözés közbe monda neki: hogy mivel egy néhány napra el akar utazni, minden köntöst takarítson ki 's [225] a' pakolásra mindent készítsen el, a' Contokot kérje bé, kiadott könyveit hozza haza, s azon szegényeknek, kiknek hetenként valamit adni szokott vala, két holnapra valót előre fizessen ki.

Ebédjét szobájába hozatta. Asztal után kilovagolt a' Lotte Atyjához, kit nem talált honn. Andalogva járkált egy ideig a kertbe², 's úgy látszék hogy még egyszer utoljára az emlékezet minden busongását magára akarja halmozni.

A gyermekek nem soká hagyák nyugodni ötét, követték, reája szökdelték 's elbeszéllék: hogy ha holnap, 's megint holnap, 's még egy más nap eltelik, Karácson ajándékot kapnak Lottetól. Holnap! felkiálta Werther, 's megint [226] holnap, 's még egy más nap! Öszve csokolá őket 's menni akart, azomba a' kisebb még valamit akara fülébe sugni. Ez elárulá neki, hogy nagyobb testvérei új esztendő köszöntést irtak, olyan nagyot hogy! egyet Papának, Lottenak, 's Albertnek mást, 's Werther Urnak is egyet, 's új esztendő napján reggel akarják általadni.

Mélyen ellágyítá ez ötét, ada mindeniknek valamit, köszönteti az Öreget, 's könnyel lábbogo szemekkel ellovagolt.

Öt orakor haza ért; meghagyá hogy tűz legyen, 's egész éjjel égjen. Cselédjének parancsolá, hogy könyveit, 's köntösseit elpakolja. Hihető képen ekkor írta levelének e [227] szakaszotskáját.

* * *

¹ Lef<.>'s most reggel C

² kerbe C

Te nem vársz engem, azt hiszed engedel kérsédnek, 's csak Karácson estvéjén menyek hozzád. O Lotte! ma vagy soha sem! Karácson estvéjén kezedbe lessz e papiros, reszketsz 's eláztatod ezt kedves könnyeiddel. – Akarok 's meg is kell lenni! O milyen jól érzem magam, hogy meghatározva vagyok.

–

Hetedfélkor Alberthez ment, 's csak Lotte [228] volt egyedül honn, ki látogatásán nagyon megrettene. Mert megmondta volt Férjének, hogy Werther nem fog Karácson estvéje előtt eljönni. Visza nyergelteté lovát, bucsut vett tőle, 's azt mondá hogy a' szomszéd helységbe egy Tiszthez akar menni, kivel baja van, 's a rut idő trutzára is ellovagla. Lotte jól tudta hogy e baját rég eligazította – igen jól érte a' pantomiemet 's szívéből busult rajta. Lotte egyedül maradt, szíve el vala lágyulva, a' multnak minden emlékei felkelének lelkébe, s érzé azoknak becsét, 's érzé Férje szerelmét is, mely az ígért boldogság helyett most élete gyötrelme kezd lenni. Gondolat[a]i Wertherre jövének, feddette ötet, de nem gyűlölhette. Ismeretségek kezdete olta egy tit[229]kos vonzás kedvessé tette vala ötet előtte, 's annyi idő, 's annyi együtt élt helyhezetek után, emlékének kitörölhetlenül kellett szívébe maradni. Elfojlodott szíve végre könnyekbe öntötte ki magát, 's egy csendes busandalgásba merült el, melybe minél tovább mélyebben süllyedt <el>. De miként kezdett dobogni szíve, midőn Werthert a' grádicson feljöni 's kívülről utána tudakozodni hallá! Késő vala már eltitkolni magát, 's még alig piheni ki döbbenését 's Werther bélépe. Nem tartotta meg szavát! – kiálta eleibe. Én semmit sem ígértem, ez vala feleletje. Legalább hát kérésem ne tagadta [230] volna meg, az mindenikünk nyugalmaért valo kérés volt! S midőn ezeket mondá, feltevé magába, hogy egy néhány barátnéit magához hivassa, kik legyenek tanuji, együtt beszélgetéseknek. Werther holmi könyveket hozott vala¹ haza. Lotte mások után kérdezőskedett, 's így akará a' beszédet kitartani, míg barátnéi érkeznek. Ez alatt a' Szolgáló megjött azon izenettel, hogy mind mentegetik magokat – egyiknek atyafi látogatója van, a' más nem akar ily rut időbe felöltözni, 's kimenni.

Elgondolkodott ezen egy néhány minutáig míg végre ártatlansága érzete egy bizonyos büszkeséggel költ fel benne. Albert különösködése trutzára szíve tisztaságá[231]ba bizva, elállá azon szándékátol is, hogy a' Leányt szobájába marassza; 's minekutánna Klávirján egy néhány menüettet eljátszott szíve habzását csilapítani, egész csendességgel Werther melé ült a' kanapéra. Nincs e semmi olvasni valoja? kérdé Lotte. Nem volt semmi nála. Amott vannak, ugy mond Lotte Ossianja némely énekeinek fordítása, én még nem olvastam mert mindég arra vártam, hogy magától haljam olvasni, de Maga egy idő olta nem használható. Werther mosolyga – elévette az énekeket,

¹ vala *in marg.* T

borzodás lepte meg midőn kezébe vevé, elpillanta rajtok, szemei könnyel lábbogtak – leült, ’s olvasott: – [232]

Csillaga a’ derengő éjnek, szépen ragyogsz te enyészeten. Sugárzó fejedet felemeled a’ felhők közül. Pompások halmodon lépteid. Mi után pillantasz a’ pusztára? Elnémult a’ fergeteg zuhogása. Messzéről zubog a’ hegy patak. A harsogo habok távol szirteket csapkodnak. Az Estve dongo legyei végig zinnegik a’ mezőt. Mi után pillantasz te szép fény? De te mosolygasz és eltűnsz, örülve lebzselnek körülte a’ habok ’s feresztik ékes fürtödöt. Ballogj békével csendes fény! Ossián lelkének dicső világa tűnj fel.

’S imé egész erejébe feltűn! látom elhunyt barátimot, egybegyűlnék ismét Lorán, [233] mint a’ hajdonnak elmúlt napjaiban. – Fiongál¹ előb lebeg mint egy tornyodzo köd felleg, körülte vannak Bajnoki. ’S ime amott az ének Bardusi! Te ősz Ullin! te tisztos Ryno!! ’s Alpin kedves éneklő! S te szeliden kesergő Minóna! – Mint megváltoztatok barátim Szelmának öröm napjai oltá! hol versengénk az ének elsőségéért, mint mikor a’ tavasz leblei halmokon szállongván, rendre lengetik a’ lassuan zizegő fűszálakat.

Minona előlépe a’ maga szépségében, busongo arczával, ’s kisirt szemekkel: Ingott haja a’ halmokrol lecsapongó szélben. – Bánat borítá el a’ Bajnokok lelkét, midőn a’ nyájas szozat megzendüle, mert sok izben látták [234] ők Salgárnak sirját, sok izben a’ fejr kebelü Colma hajlékát; Colma édesen zengő szavával elhagyatva a’ hegyeken. Szalgár megígérte néki hogy eljő, de őszve vonula az ejj. Haljátok a’ szép Colma szavát, midőn egyedül ül a’ halmon:

Colma

Colma. Ejj van: – s én egyedül ülök eltévedve a’ fergetek halmán. Zug a’ szél, ’s a’ patak zubogva omol a’ szirtekről. Nincs hajlék mely védje az eltévedtet a’ fergetegek halmán.

Lépj elő o hold fellegeid közül! pillantsatok² alá éjnek csillagai! – vezéreljen³ valamely sugár oda, hol az én Szerelmesem pihen, eltikkodva vadászata után, nyila melette [235] megeresztve, ’s körülte a’ lihegő ebek! Ah de itt kell egyedül ülnöm, a’ mohos szirt folyama alatt. Harsog a’ folyo, zug a’ szél, Kedvesem szavát nem hallom.

Miért késik az én Szalgárom? Elfelejtette é fogadását? – Itt a’ szirt, itt a’ tölgy ’s az omlo folyam, az ejj borultával megígéréd hogy itt⁴ leszel. Ah

¹ Fiongol *C*

² pillantsatok *C*

³ vezéreljen *C*

⁴ itt *in marg.* *C*

hová tévedt az én Szalgárom? Veled akartam bujdosni, elhagyni Atyám és Bátyám, a kevélyeket! Nemzetségink régen ellenségesek, de mi nem gyűlöljük egymást, o Szalgár!

Csilapodj szél egy kisség, lassodjál egy kisség o folyam, hogy szavam elhasson a' Völgyön, 's eltévedtem meghaljon engem! |236| Szalgár! én kiáltalak. Itt a' tölgy, itt a' Szirt; Szalgár, kedves, én itt vagyok. Mit késel érkezni? –

Imé kél a' hold. Csillámlik a' hab a' völgyben szürkülnek a' tetőkön a' szirtek, de én ötöt nem látom a' tetöken. Ebei nem jelentik előre érkezését¹. Itt kell ülnöm egyedül.

De kik fekszenek amott a' pusztán? – Te e kedvesem? te e Bátyám? – Feleljetek kedvesim! Ah ök nem felelnek. – Mely tünődés fogta el lelkem – ök halva fekszenek! – Kardjaik véresek a' harcztol. O bátyám! bátyám miért ölted meg Szalgáromot? Miért ölted meg bátyámot o Szalgár? – En szerettelek mindeniketek. Ezerek közt te valál a' legszebb a' halmokon; ő rettentő vala a' csatába. |237| Feleljetek nékem! haljátok meg szavam kedvesim. Ah de ök elnémultak, 's örökre nemulva maradnak. Hideg melyek mint a' föld.

O, a' halomnak szirtjeiről, a' zivatar ormainak bérczeiről, szoljatok hozzám lelkei a' megholtaknak! Szoljatok², én meg nem rettenek! – Hová menétek nyugalomra? A' bércznek mély üregében foglak fellelni titeket! – Nem zeng a' szélben gyenge szozat, nem a' zivatar üvöltéseiből a' lengedező válasz.

Itt ülök egyedül bánatomba, 's siralom közt várom a' reggelt. Ássátok meg a' sirt barátjai a' megholtaknak, de ne fedjete el mig meg nem érkezem. Él[e]tem siet le, mint egy álom 's hogy maradnék én hátra. Itt |238| fogok lakni kedveseimmel, a' zengő szirt folyoinál. – Ha éj borul a' hegyre, 's a' szél üvölt erre a' pusztán, megáll lelkem a' szélbe, 's keseregni fogja kedvesim elhunytát. A' Vadász meghalja szavam a' tetőn, rettegni fogja azt és szeretni, mert édes hangokban zengem keservem kedvesim után. O szerettem én mindeniket. –

Ez vala a' te éneked Minona, Tormannak szeliden elpirulo leánya. Könnyeink Colmáért hullának, 's lelkünk borongó vala.

* * *

Ullin lépe most elő a' hárfával, 's az Alpin énekét dallá. – Nyájas volt az Al|239|pin szozatja Rynonak lelke mint egy tűz sugár. De ök immár a' szük hajlékban³ laktanak, 's hangjok nem zengett többé Szelmán. – Ullin egykor vadászatából térve meg, mig még el nem döltek volt a' Bajnokok, hallá

¹ érkezését *ante corr.* érkezését *post corr.* C

² szoljatok C

³ halékban C

versengő daljokat a' tetön; énekjek szelid volt de bus; Morának a' Bajnokok elsőjének keseregték elestét. Morárnak lelke olyan volt mint a' Fiongálé¹, 's kardja mint az Oszkáré². Ő elesett, kesergé elhunytát Atyja, keseregték Minonának az ő Hugának³ könnyei, - Minona félre voná magát Ullinnak gyász dala elől, mint 'mikor a' hold megsejditvén a' fergeteget, szép arcát felhőbe rejti. – Vertem |240| a hárfát Ullinnak a' kesergés gyász énekére.

Morárnak eleste

Ryno. Elmult a' Szél 's az eső, csendes a' dél, szakadoznak a' felhők. Megsüti a' halmot a' változó fényű nap. Veresselve foly a' hegy patak le a' völgybe. Édes a' te mormogásod, a' folyam, de még édesebb zengzetet hallok. Alpinnak éneke az, ő az holtakat kesergi. Fejét meggörbitette az öreg kor, 's szemei a' sirástól veressek. Alpin, az éneknek dicső fia, miért vagy te egyedül a' csendes halmon? Miért keseregsz te mint egy lengő szellő az erdőkben – 's mint egy hab a' pusztá parton.

Alpin. Könnyeim o Ryno, az elestekért foly|241|nak, énekem a' sirba lakokért nyög. Sugár a' te termeted, 's szép vagy, o Ryno, a' pusztának gyermekei közt. De te is elesel egykor, mint Morár, 's a' gyászoló sirodon ül. Elfelejtenek a' halmok, 's nyilad felvonatlan függend tornáczódban.

Gyors valál te, o Morár, mint az őz a' hegyeken, rettenetes, mint az égen az éjjeli tűz. Haragod mint egy fergeteg, 's kardod a' csatában, mint egy villám a' pusztán, mint a' zápor, 's menydörgés után a' hegypatakok, olyan vala szozatod. Sokan hultak el karod alatt, haragod megemésztette őket. De midőn a' harczból megtértél, mely nyájos vala hangod! Arczád olyan vala mint az esső után a' Nap, hasonló a' holdhoz a' csendes éjjen. Nyugalmas vala melyed mint a' tenger, ha a' szelek zajgása elszűnt.

|242| Szűk most a te hajlékod, sötét nyugalmodnak helye. Három lépés körülméri sirodot, o te, ki egykor oly nagy valál? Négy mohos kö a' te minden emléked. Egy lehullott levelű fa, magos szálás fű, melyben a' szél suhog, ezek mutatják még a' Vadásznak a' vitéz Morár sirját. Nincs Anyád, ki utánnad keseregjen, nincs Kedvesed ki a' szerelem könnyeivel megsirasson. Megholt a' ki szült, 's Morglánnak leánya nem él. –

Ki az amott a' gyámboton? Ki az amott a' vénség ezüst hajaival? szemei veresre vannak sirva! – Az a' te Atyád o Morár! Hallá harczaidnak hírét, hallá hogy az ellenség elveretett; hallá fiának nagy hírét, ah de nem hallá sebeit is! – Sirj Morár|243|nak Atyja, sirj! de fiad nem hall téged többé. Mély a' megholtaknak álma, alacson fekvések a' porban. Nem halja meg többé szavadot, nem ébred fel többé hívásodra. O' mikor fog virradni a' sirokba?

¹ Fiongole C

² Oskare C

³ Hugának *ante corr.* Hugának *post corr.* C

hogy a' reggel ezt mondja a' szunyodonak: Ebredj fel!

Isten hozzád te Bajnokok elsője, te győző a' csata mezőken! De téged a' csaták mezeje meg nem lát többé, aczéllod villogásától a' sötét erdő többé nem villog. Nem marada ugyan néked fiad, de neved élni fog az éneken. Késő nyomok haljanak rollad, halják meg mint esett el a' Vitéz Morár.

Hangos lett a' Bajnokok bánatja, 's [244] Arminnak sohajtása kifakadt. Fiának halálára emlékezteté ötöt az ének, ki ifjui napjaiban esett el. Carmor a' Galval Fejedelme közel álott Arminhoz. Miért zokog Arminnak fohászkodása¹? kérdé ő: Nincs itt helye bánatodnak. Nem a' lelket felvidíteni, 's deríteni zeng a' dal 's az ének? Miért vagy te bus Armin. Ura a' tenger körül ölelte Gormának?

Bus vagyok, felele a' Bajnok, 's nem kisdéd az én keservem oka. – Carmor, te nem vesztettél fiat, nem vesztettél virulo leányt. A' te nemzetséged ágai viritanak, de Armin utolsó a' maga torzsökében. [245]

Daura halála

Armin. Sötét a' te hajlékod, o Daura, 's mély álmaid a' sirba. Mikoron ébredsz fel a' te énekeddel, a' te zengő szozatoddal?

Keljetek fel ősznek szelei! keljetek fel!² 's duljatok végig a' pusztán! Harsogjatok erdők patakjai! Üvölts fergetek a' tölgyeknek tetején! Szaggatott felhőken járj o hold, s váltva láttasd velünk halovány képed! Hogy emlékezzem a' rettentő éjre, midőn minden gyermekeim elveszének, midőn Arindal a' Bajnok elesett, 's Daura a' szerelem leány.

Daura leányom, te szép valál, szép [246] mint a' hold a' Fura halmain; fejér mint a' szállongo ho, 's nyájas mint a' lengedező lebel. Arindal, a' te nyilad erős volt, 's láncsád sebess a' harczban, tekinteted olyan vala, mint a' köd a' habokon, paizsod mint a' tűzfelhő a' fergetegben. Armor hires, a' harczolok közt, eljőve 's Daura szerelme után jára. Daura nem állta neki soká ellent, rokoninak reménye szép vala.

Erath, Odgalnak fia, bosszult forralt Armor ellen, mert ez leverte vala a' harczban az ő testvérét. Hajos köntös[e] alá rejtve jelen meg, szép volt hajoja a' vizen; öreg korának fűrtjei fejérek, komoly homloka csendes. Legszebbike a leányoknak, úgy mond, Arminnak kedves gyermeke, amott a' sziklán nem messze a' habok közt hol a' pirulo gyümölcs lefügg a' fárol, ott várja [247] Dauráját Armor, engem küldé ki, hogy szerelmessét a' zubogo tengeren vinném hozzája.

S a' leány követé, 's kiáltá Armort. Hiába csak a' szirt hangja felelt kiáltására. „O Armor Kedvesem, Armor mit gyötresz e késéssel? hald meg

¹ Armin fohászkodása C

² Kelyetek fel ősznek szelei! kelyetek fel! C

Arnath' fia, hald meg, Daurád kiáltoz!"

'S a' kaján Erath kaczagva futott a' partra. Daura Atyját, és Bátyját kiáltozá. Arindal, Armin! nem jötök e Daurát megmenteni!

Szava által hatott a tengeren. Arindal az én fiam jött a' halmokrol vadászatjából. Nyilai csörögtek vállán. Öt feketéllő szelindek kísérte. Meglatja a' kaján Erathot a' parton megragadta, 's egy tölgyhöz kötözte. Sűrűen oda fonta tetemét¹, nyögesivel eltöltötte a' szelet.

A' hajoba lép a' fiam Arindal, hogy Daurát [248] által hozza. Jön ekkor Armor lángoló bosszuval, elrepíti tollas nyilát, 's a' te szivedbe szálla, o fiam Arindal! Te az árulo Erath helyett veszél el, Arindal kidőlt a' hajoból 's meghala. Minő vala keserved, o Daura, midőn lábaidnál Bátyád vérének látád csorogni!

A' hajot szélyel verték a' habok. Armor a' tengerbe szökött, hogy Dauráját kimentse vagy elveszen. Gyorsan érkezik a' hegyekről egy szél düh a' habokra, Armor lebugyana, 's többé ki nem költ.

A' haboktól verdesett sziklán meg hallám leányom Daura jajgatását. Tartos vala kiáltása és hangos, de mit tehetett boldogtalan Atyja! Egész éjjel a' parton állék látám ötöt a' hold halovány fényénél, 's hallám egész éjjel sikoltozását. Süvöltött az szél, 's az esső csapdosta a' hegy oldalát, [249] szava mig felreggeldett elgyengült. Elholt ő, mint az estve leble a' szirtnek suhogo fűszálai között! Meg emésztve bánatjától öszve rogyana, 's téged Armin egyedül hagyta. Oda az én erősségem a' hadba, elesett büszkeségem a' leányok között!

Ha zivatar kél a' hegyeken, ha az észak szelei fellázasztják a' habokat, itt ülök a' zajgo parton, 's eltekintek a' bánat szirtje felé. Gyakron mikor a' hold hanyatlik, látom gyermekeim árnyékait, félig láthatolag ballognak ök bus beszélgetések alatt.

—

Könnyek árja omla az elfojlodott szivü Lotte szemeiből, hogy Werther olvasását félbeszakasz[250]tá; 's ő elvetve a' papirosat megragadta kezét 's keservesen sirt. Lotte a' más karjára dülve keszkenőjébe rejtette szemeit, - megindulások rettenetes vala. Érzék önnön keserveket a' Bajnokok sorsába, érzé mindenik, 's könnyeik által rokonná levének. Werther ajkai, 's szemei a' Lotte karján égtek². Borzodás lepte meg, el akart tőle távozni, de a' keserv 's részvétel sulya tartoztatták. Hogy kipihenje magát, zokogva kéré Werthert, olvasná tovább, kéré az ég hangjának minden bájos erejével. Werther

¹ tetemeit C

² égnék ante corr. égtek post corr. C

reszketett szíve elfogodott, felvette a' papirosot, 's olvasta zokogva:

Mit költész fel engem tavasz leble? ezt látszik mondani a' Virág. Engem az ég cseppei harmatoznak bé. De hervadásom kora közelitt, közel a' zivatar mely leveleimet szerte repíti! Holnap eljön a' Vándor, eljön ki ma engemet ékessé²⁵¹gembe látott. Szeme öszve fog keresni a' mezőn, de engem nem talál többé!!

—

Egész erővel hatottak ezen szok a' szegény boldogtalanra, ki kétségbe esve Lotte lábaihoz veté¹ magát, kezét megragadta, szeméhez 's ismét homlokához nyomta. Lotte lelkét a' Werther rettentő feltétele előérzése futá el. Érzékeik zavarodva valának. Lotte szorította Werther kezeit, szívéhez szorította, 's busongo elérékenyedéssel feléje borult, 's forró ajkai megillették egymást. Eltűnék² a' világ előttök, Werther által ölelte ötét, melyéhez ölelte, 's remegő ajkait vad csokjaival fedte. Werther! szollala Lotte elfojlodott hangal 's elfordulva tőle, Werther! 's gyengéd érintéssel nyomta el melyét az övétől. Werther! kiálta most a' magához tért legnemesebb érzés hangjával; – nem állhatott tovább ellent, kibocsátá karjaiból 's bodulva eleibe rogyott. Lotte elragadta ma²⁵²gát tőle, 's aggodo habozással, remegve a' szerelem 's harag közt monda néki: ez az utolsó Werther! engem nem lát többé. 'S a' szerelemnek legédesebb pillanatját vetve a' szegény boldogtalanra szobájába sietett, 's bészárta maga után. Werther utána terjesztette karjait, de nem meré megtartoztatni. A' földön térdelve álott még, fejével a' kanapéra borulva, 's e helyhezetbe marada tovább egy fél óránál még egy zörrenés³ magához hozta; a' szolgáló bé jött vala az asztalt megteríteni. Fel 's alá járt a' szobába, hogy megint magára maradhatott⁴, a' Kabinét ajtajához ment 's lassu hangal szollala: Lotte! Lotte! még csak egy szot! Még csak egy Isten hozzádot! – Lotte halgatott Werther várt – kérte – várt – végre elszakasztá magát az ajtotól, ezt kiáltva: Isten hozzád Lotte, örökre Isten hozzád!

A' Város kapujára jött, 's az Örök kik már ²⁵³ megszokták vala, szo nélkül kibocsátották; omlott az esső 's a ho. Mint egy tizenegy felé kopogtatott ismét. Szolgája észre vette mikor haza ment, hogy kalapját elhagyta, de nem mert szolani; mindene el volt ázva. Kalapját azután egy sziklán találták meg, 's megfoghatatlan, oly sötét esős ejszakán miként mászhatott oda, hogy le nem esett.

Lefeküdt 's más nap sokáig aludt. A Szolga irva találta, mikor <más nap> reggel szolítására a' kávé^t hozta. E levelet írta Lottehoz:

¹ veti C

² Eltűnik C

³ zörtenés C

⁴ marathatott C

Utolyára tehát, utolyára nyitám fel szemeimet, nem látják soha többé¹ a' napot, 's ne is lássák, borongo ködös idő fedi azt nekem. Gyászolj tehát természet, a' te fiad, barátod, kedvelted közelget vége felé. [254] Lotte hasonlithatatlan mostani érzésem, 's még is a' derengő álmhoz leginkább hasonlít, ezt mondani magamnak: ez az utolsó reggeled. Az utolsó! Lotte nem tudom megfogni e szót: az utolsó! Nem állok e meg egész erőmben? 's holnap elterülve meghülve fekszem a' földön. – Meghalni? mit teszen ez? Ládd e, álmodunk midőn a' meghalásról beszélünk. Nehányakat láttam már meghalni, de oly szűk határok közzé szorul akkor az emberi értelem, hogy létele kezdete, s végéről nincs megfoghatja. Még most enyim, Tiéd! Tiéd o kedves! 's egy pillantat múlva elválva, elszakadva – talám örökre. – Nem Lotte, nem, mi nem mulhatunk el. Elmulni! – Mit teszen ez? Ismet egy szó, egy üres hang, melyet szívem nem érez. – Meghalni Lotte! betemetve a' hideg földbe, oly szűk, 's oly sötét! – Volt egy barátném, ki gyámoltalan ifjúságomnak mindene vala; megholt, követtem testét, 's [255] ott áloztam a' sirnál. A mint koporsoját lebecsáták, 's a' surlodo kötelet fel 's alá vonagatták, s azután az első lapát föld bédöngé 's a' gyászos deszka egy tompa hangot ada vissza, 's tompábbat, 's mindég tompábbat, míg végre egészen bé vala fedve! Lerogytam a sir mellett, megragadtatva², reszketve, 's szívem széljel tépve³ – de nem tudtam mi történt velem. Meghalni! Sir! Nem értem e szokot!

Bocsáss meg, o bocsáss meg nékem; Tegnap! Életem utolsó pillantatjának kell vala lenni annak. O te Angyal! először, legelőször lángoló keresztül belsőmet egészen minden kétség nélkül az öröm érzés: hogy te szeretsz engem; te szeretsz engem. Még gyulong ajakamon a' szent tűz, mely a' tiédre ömlött; ujj meleg gyönyörűség lángol szívembe. Bocsáss meg, o bocsáss meg.

[256] Ah tudtam én, hogy te szeretsz engem – tudtam első lelkes pillantatodtól, az első kész szorítástól fogva, 's még is osztán ha megválnék tőled ha Albertet meletted láttam, megint hideglelős kétségbe csüggedeztem.

Emlékszel még azon virágokra, melyeket akkor küldél, mikor egy fatalis társaságba nem szólhatál hozzám, 's nem nyújthatád kezéd. O én azok előtt egész fél ejszaka térdeltem, s ezek megbizonyíták nekem szerelmed.

Mind ezek mulandok, de egy örökkévalóság sem törölheti ki szívemből a' forró szerelmet, meljet tegnap ajakidon érzék. Ő szeret engem. Ezen karok

¹ többé soha *ante corr.* soha többé *post corr.* C

² megrakadtatva C

³ répvé C

ölelték ötet, ez ajakok reszkettek¹ az övén, e száj remegett az övén. Ő az enyim! Te enyim vagy! Lotte örökre enyim!

’S mit teszen az, hogy Albert Férjed? Férjed! – ’s az tehát ezen világon – e világra nézve vétek [257] volna hogy Téged szeretlek, hogy karjaiból az enyimbe kívánnálak² ragadni? Vétek? Jól van tehát, megbüntetem magamot érte: érzettem³, egész egi gyönyörűségét érzettem azon véteknek, élet balzamat, s erőt szívtam szivembe belőle; Te azon pillantat oltá enyim vagy. Enyim o Lotte! Én előre menyek, menyek Atyámhoz és a’ Te Atyádhoz, elpanaszlom néki ’s ő vigasztalni fog míg te eljössz; ’s én akkor elődbe repülök magamhoz ölellek, ’s veled maradok a’ Véghetlen színe előtt örökös ölelésbe.

Nem álmodás, nem szédelgés ez, a’ sir szelénél felvilágosul minden előttem. Lenni fogunk ’s megláttjuk egymást! Meglátjuk Anyád! Meglátom, feltalálom ötet, ’s előtte szivem egészen kiöntöm. Anyádot, a’ te hasonló képedet.

–

[258] Tizen egy tájba kérdé Werther Szolgáját, ha Albert megérkezett é? A cseléd mondá: hogy látta lovait arra vezetetni. Egy pecsételetlen czédulát adott által, melynek ez vala foglalatja: –

„Egy rövid utamra nem adhátnéi e által Pistoljait? Éljen szerencsésen[”]

A’ kedves Asszony keveset aludt vala a’ mult éjjen, vére hideglelős lázzogásba volt, ’s ezer érzelmek⁴ tépdélék szívéét. Akaratja ellen is mélyen érzé szívébe a’ Werther ölelésének lángját, ’s egyszersmind kettős szépséggel tündek fel lelkében, hajdani ártatlansága, ’s a’ magához félelmetlen bizakodás napjainak emléke; – már előre gyötrék ötet Férje pillantásai, ’s félig komoly, ’s félig [259] gúnyolodo kérdései, ha Werther látogatását megtudja; soha még tettető nem volt, soha nem hazudott ’s most előszer látá magát ezen kikerülhetlen szükségbe; a’ kedvetlenség ’s habozás, melyet mind e mellett⁵ érze, szemei előtt még nagyitá a’ vétet, ’s még sem ígérheté magának, hogy ezeknek okozóját gyűlölni vagy látását kerülni foghatja. Siralom közt lepte meg a’ hajnal, ’s ekkor bágyadt álomba szenderede, melyből alig ébrede, ’s öltözhete fel, hogy az alatt Férje megérkezett, kinek jelenléte most legelőször, egészen türhetetlen vala neki; – mert az által hogy reszkete, ha Férje előtt kisírt, álmatlan szemeit, ’s képét elárulja, még nagyobb habozás lépé meg; Férjét

¹ reszkették *ante corr.* reszkettek *post corr.* C

² kívánnálak C

³ érzemem *ante corr.* érzettem *post corr.* C

⁴ érzelmék *ante corr.* érzelmek *post corr.* C

⁵ mellett *ante corr.* mellett *post corr.* C

heves öleléssel¹ fogadá, mely inkább megdöbbenést, 's megbánást látszott kifejezni, mint fellobbano örömet, 's épen ezzel tevő Albertet figyelmetessé, ki minek utánna holmi leveleket, 's paké|260|tokot felbontott volna, egész hidegséggel kérdé tőle: ha egyéb nem történt e, 's nem volt e itt senki? Megdöbbenve volt felelete, hogy Werther volt itt tegnap egy óráig – Jól ki tudja idejét választani, monda Albert, 's ezzel szobájába ment. Lotte magára marada egy fertály óráig. Férjének jelenléte, kit szeretett 's becsült, újabb bényomatot teve szívébe. Visza emlékezék minden joságára nemes szívűségére, 's szerelmére, 's feddē magát, hogy így jutalmazá meg ezeket neki. Egy ismeretlen sugallat vonszá Férjéhez, dolgozását vevé 's a' mint ezt máskor is tette. Férje szobájába ment, 's kérdé tőle ha nincs e valamire szüksége? nincs! e vala feleletje, 's asztalához ült irni; Lotte folytatta kötését. Egy óráig valának ily helyhezetbe; Albert egynéhányszor fel 's alá setált a' szobába, Lotte szollott hozzája, de ő keveset vagy |261| semmit nem felelt, 's ismét asztalához ült. Lotte ez alatt egy busandalgásba merült, mely annyival gyötrőbb vala mivel azt titkolni akará 's könnyeit elrejtteni.

A' Werther Inassának megjelenése még nagyobb zavarodásba hozá ötet; által adta Albertnek a czédulát, ki egész hidegséggel Feleségéhez fordult, 's mondá hogy adná által a' Pistolokot. – Szerencsés utat kívánok ezt izenē a' Cseléd-től. Mintha meny kö sujtott volna Lottera, tétovázott felkelni. Nem tudta mit történik vele. Halkal lépegetett a' fal felé, remegve akasztá le a' Pistolokot, megtörölte a' portol, késkedett által adni, 's még tovább halasztja vala, ha Albert egy kérdező pillantatot nem vetett volna reája. Által adá a' szerencsétlen fegyvert a' Cselédnek², a' nélkül hogy csak egy szot hoz|262|hat vala elé, 's mikor már az Inas künn volt a' szobából, öszve szedē dolgozását, 's szobájába ment festhetetlen fájdalom sulya nyomván ötet. Szive minden iszonyatost előre megjövendőle neki. Majd Férje lábaihoz akara borulni, hogy neki mindent felfedjen, a' tegnapi estve történetét³, a' maga vétkét, 's elő<re>érzését; de nem látá hasznát ha ezt tenné, mert Férjét⁴ épen nem lehet vala a' Wertherhez menetelre rábeszélni. – Azonban asztalt teritének, 's egy jó barátné ki csak valamit jött vala kérdeni, 's Lotte megmarasztá, türhetővé tette az asztalnál a' társaságot; erőlteték magokat, beszélgettek, s elfelejkeztek egyebekről.

A' Cseléd megérkezett a' Pistolokkal Wertherhez, ki elragadtatással fogadta, halván hogy Lotte adta által⁵. Kenyeret, 's bort hozatott szobájába, az Inast kiküldötte, leült és irt.

¹ öleléssel *T*

² cselédnek *ante corr.* Cselédnek *post corr.* *C*

³ történetét *ante corr.* történetét *post corr.* *C*

⁴ Férjének *ante corr.* Férjét *post corr.* *C*

⁵ alta által *ante corr.* adta által *post corr.* *C*

* *

[263] A Te kezedből jöttek, te letörölted a' port rolok, ezerszer csokolom e pistolokot, mert te megilletted. Te segited szándékom égne le! S Lotte nyújtja nékem az eszközt! Te kinek kezéből ohajtám a' halált, 's most fogadom. Meg kérdeztem Cselédem, reszkettel midőn általad, de nem mondál idvezlést nekem, – ah, egy Isten hozzádot sem! Elzártad volna e szivedet tölem azon pillanatba, mely Téged örökre hozzám lánczol? Lotte egy egész század sem törölheti ki emléked! S érzem hogy nem gyűlölheted azt, ki éretted így lángol.

—

Asztal után parancsolá a' Cselédnek hogy mindent elpakoljon; sok papirosokat elszagattott, kiment, 's még holmi adosságait rendbe hozta. Megint hazajött, 's ámbár hullott az esső¹, kiment a vár [264] kapu előtt a' Grofi kertbe, járkált még erre 's arra a' vidékbe, estveledéskor haza jött 's irt.

* * *

Wilhelm utoljára jártam meg a' mezőt, 's erdőt, 's utoljára láttam az eget. Elj szerencsésen Te is kedves Anyám. Bocsáss meg nékem! Vigasztald Anyámat, Wilhelm. Isten áldása legyen rajtatok. Dolgaim rendbe vannak hozva. Ismét meglátjuk egymást 's akkor örvendetesebben.

* * *

Megbántottalak Albert, de Te megengedsz nekem. Háza csendességét felzavartam, a' gyanakodás mérgét hintettem közitekbe. Isten hozzád; béakarom végezni. O bár boldogok² lennétek halálom által! Albert! Albert! tedd boldoggá azt az Angyalt: Lé[265]gyen az ég áldása rajtad.

—

Soká hányogatott még azon estve papirossai közt, sokat elszagattott, 's tűzbe hányt, bepecsételt egy néhány pakétot Wilhelmhez addressálva. Ezekbe holmi Ertekezések 's apro gondolatok voltak, melyekből néhányat magam is láttam. A kemenczébe tüzet rakatott, 's egy üveg bort hozatott; Cselédjét fekünni küldötte, kinek szobája, mint a' több házi Cselédeknek is, mesze hátul vala; ez még köntössébe fekvék le, hogy reggel jokor talpon legyen, mert Ura azt mondá, hogy már hat előtt a' kapunál álnak a' Posta lovak.

* * *

¹ hull az esső C

² bolgogok *ante corr.* boldogok *post corr.* C

Minden oly¹ csendes körülöm, s lelkem nyugodt, köszönöm |266| néked Istenem, hogy utolsó pillantatimnak ily melegséget 's erőt adsz.

Az ablakhoz lépek Kedves Lottem, 's látom még látom a' tornyodzva szakadozó felhőken által némely csillagait az örökös égnek! Nem, ti nem hultok le! Az örökkévaló keblébe hordoz titeket 's engem is! Látám a' Gönczöl rudját, a' legkedvesebbet minden csillagzatok közt. Midőn éjjelenként jövök töled, a' mint kapudon kiléptem, irántam állott mindég ez! Mely elragadtatással néztem sokszor ezt! 's gyakran felfogott kézzel jellé, akkori boldogságom szent határ jelévé tettem, 's még —. O Lotte, mi nem emlékeztet még rád! Nem vészesz e körül engem, 's mint egy elégedetlen gyermek, nem ragadoztam e minden apróságot magamhoz, melyet Te Szent illetél?

Kedves árnyék kép! Neked hagyom ezt vissza Lotte, 's kérlek becsüld. Ezer 's meg ezer csokot nyomtam erre, 's ezer idvezletet intettem néki, ha hazul elmennék, vagy haza jövék.

Atyádot meg kérem egy czédulácskámba², hogy holt testemet védje. A' temető megett egy szegletbe |267| két hársfa vagy on, ott kívánok nyugodni. Ezt meg teheti 's hiszem meg is teszi barátjáért. Kérjed Te is erre. Nem kívánom a' jámbor Keresztényektől, hogy holt testeket egy szegény boldogtalan melé tétessék. Ah, én nem bánám, temetnétek bár az utba, vagy egy magános völgybe, hogy Pap és Lévíta a' jegyes könél áldáskodva menne el, 's a' Samaritanus egy könnyet ejtene.

Imé Lotte! nem iszonyodom, a' hideg borzasztó kehelyt felemelni, melyből a' halál szédelését kell innom! Te nyújtottad ezt nekem, 's én nem remegek. Életemnek <minden> minden kívánnati bétöltek! 's már most ily hidegen, ily meredve kopogtatni bé halál ércz kapuján!

O bár az a' szerencse jutott volna sorsomul, hogy éretted halhatnék meg, Lotte, hogy éretted adhatnám magam oda. Bátran, örömmel halnék meg, ha életednek nyugalját, 's örömét ismét vissza szerezhethném. De ah! kevés derékoknak adatott azon sors, |268| hogy véreket az öveikért önthessék ki, 's halálokkal újabb életet gerjeszenek barátjaikba.

Lotte, ezen köntösömbé kívánok eltemettetni. Te illetted, 's megszentelted ezt. Kértem erre is Atyádot. Lelkem már a' koporsó felett leveg. Zsebemet ne keressék ki. Ott lesz a' halovány piros pántlika, mely akkor vala derekadon, midőn Téged előszer gyermekeid közt találak³. O, csokold ezerszer a' kicsineket, 's beszéld el szerencsétlen barátjok sorsát. Majd siránkozni

¹ oly *in marg.* T

² czédulátskámba *ante corr.* czédulácskámba *post corr.* C

³ találalak T

fognak ök körültem. Ah miként ragaszkodám hozzád! 's az első pillantat oltá nem akartatok másnak engedni! Temessétek el e pántlikát is velem, melyet születésem napján ajándékoztal volt. Ah miként tapadék hozzád – nem gondoltam, hogy ezen ut ide vezessen! – Légy nyugodt! – – Kérlek légy nyugodt!! – Töltve vannak – tizenkettőt üt!! – Légyen tehát – Lotte! Lotte Isten hozzád!! – Isten hozzád! –

–

Egy Szomszéd látá a' puska por lobbanását, 's hallá [269] a' lövést, de mivel azután minden csendesen maradt, nem figyelmezett tovább reája.

Reggel hatkor bélép a' Cseléd gyertyával. Urát vérébe találja a' földön, 's a' pistolt mellette. Kiált, ébreszti, nem szol, még csak hörrög¹. Nyargal Orvos után, 's Alberthez. Lotte halja a' csengetyüt megvonni, rezzenés futja el egész testét, ébreszti Férfjét, felkelnek; a' Cseléd fuldokolva, 's akadozva mondja el a' hirt, – Lotte ájulva rogy Albert eleibe.

Midön az Orvos megérkezett a' szerencsétlenhez, már megmenthetetlenül² találta a' földön, pulsussa még vert, tagjai meredve valának; - jobb szeme felett lött fejébe, agya ki volt locsanva. Karán eret vágta hogy hamarabb végezzen, vére folyt, 's még mind lélekzelt.

A szék karjaira locsant vérről úgy lehet kihozni, hogy asztala előtt ülve vitte végbé a' tettet. Azután lerogyott 's hánykolodva a' szék körül fetrengett; elerőtlenedve az ablak felé volt hanyatán nyulva, egészen felöltözve, csizmáson, kék frakba, sárga lájblival.

[270] A ház, a szomszédság 's az egész város lázzadásba jött. Albert belépe. Werthert az ágyra tették, homlokát békötözték, ábrázatja el volt haloványodva, egy tagját sem mozdította; tüdője még rettenetesen hörgött³, majd gyengén, majd erősebben; várták kimulását.

A Borbol csak egy pohárral ivott⁴ meg, Galotti Emilia kinyitva állott⁵ asztalán.

Az Albert megdöbbenését 's Lotte keservét ne kívánjátok hogy fesse.

A Lotte öreg Atyja szaladt a' hírre, a legmelegebb könnyek közt csokolta a haldoklót. Nagyobb fiai nyomba követték, lerogytak az ágynál fájalmoknak határtalan⁶ kiömlésével, csokoltak kezeit⁷ és száját, az idősebb

¹ hörrög *ante corr.* hörrög *post corr.* C

² megmehtetetlenül T

³ hörgött C

⁴ ivott C

⁵ állott C

⁶ határtalan fájalmok C

⁷ kezét C

kit leginkább szeretett, végső lélekzetéig ajakához tapadt, hogy erővel kelle elrántani a testől. – Délbe tizenkettőkor megholt. Az Öreg Tiszt jelenléte 's rendelései öszvetódulást csináltak. Ejszaka tizenkét |271| orakor azon helyre¹ eltemettette², melyet magának előre kiválasztott³ volt. Az Öreg 's fiai követték a testet. Albert erre nem vala képes. A Lotte élete miatt rebegésbe valának. Mester emberek vitték koporsoját. Pap nem követte.

¹ Ejszaka tizenegy felé azon helyre *C*

² temettette *C*

³ magának kiválasztott *C*